

38.10
GÖRÖG ÉS LATÍN REMEKÍRÓK.

KIADJA A M. TUD. AKADEMIÁNAK CLASSICA-PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

AMMIANUS MARCELLINUS

REÁNK MARADT

TÖRTÉNETI KÖNYVEI.

FORDÍTOTTA,

BEVEZETÉSSSEL, JEGYZETEKKEK, NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓVAL

ELLÁTTA

PIRCHALA IMRE.

I. KÖTET.

BUDAPEST, 1916.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA.

Ára 10 K.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent:

GÖRÖG ÉS LATÍN REMEKÍRÓK.

Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága.

ANAKREON.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Ponori Thewrewk Emil.**

Ára füzve 3 K 20 f. — Görögül és magyarul 4 K.

CATULLUS VERSEI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Csengeri János.**

Ára füzve 2 K 60 f. — Latinul és magyarul 4 K.

CICERO A KÖTELESSÉGEKRŐL.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Csengeri János.**

Ára füzve 2 K.

CICERO A LEGFŐBB JÓRÓL ÉS ROSZRÓL.

Szövegét megállapította, ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Némethy G.**

Ára füzve 3 K. — Latinul és magyarul 5 K.

GAIUS RÓMAI JOGI INSTITUTIÓI.

Magyarra fordította s jegyzetekkel kísérte **Dr. Bozóky Alajos.**

Ára füzve 4 K. — Latinul és magyarul 6 K.

THUKYDIDES.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Zsoldos Benő.**

I. kötet. I., II. és III. könyv --- 2 K 80 f. Görögül és magyarul 4 K 80 f.
II. kötet. IV. és V. könyv --- 1 K 60 f. Görögül és magyarul 2 K 80 f.
III. kötet. VI., VII. és VIII. könyv 2 K — f. Görögül és magyarul 4 K — f.

PUBLIUS VERGILIUS MARO AENEISE.

Fordította és jegyzetekkel kísérte **Dr. Barna Ignác.**

Ára füzve 4 K.

Bevezetéssel ellátta **Dr. Némethy Géza.**

Latinul és magyarul 6 K.

PLATON THEAITETOSA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Simon József Sándor.**

Ára füzve 1 K 20 f. Görögül és magyarul 2 K 40 f.

GÖRÖG ANTHOLOGIABELI EPIGRAMMÁK.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Ponori Thewrewk Emil.**

Ára füzve 2 K. — Görögül és magyarul 4 K.

CATO BÖLCS MONDÁSAI.

Szövegét megállapította, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

Dr. Némethy Géza.

Ára füzve 80 f. — Latinul és magyarul 1 K 20 f.

Folytatás a boríték harmadik oldalán.

MAGY. AKADEMLA
KÖNYVTÁRA

GÖRÖG ÉS LATIN
REMEKÍRÓK.

KIADJA

A M. TUD. AKADÉMIÁNAK
CLASSICA-PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

AMMIANUS MARCELLINUS

REÁNK MARADT

TÖRTÉNETI KÖNYVEI.

BUDAPEST, 1916.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA.

AMMIANUS MARCELLINUS

REÁNK MARADT

TÖRTÉNETI KÖNYVEL.

FORDÍTOTTA,

BEVEZETÉSSSEL, JEGYZETEKKEK, NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓVAL

ELLÁTTA

PIRCHALA IMRE.

I. KÖTET.

BUDAPEST, 1916.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA.

111782

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ELŐSZÓ.

Hogy Ammianus Marcellinus történeti művének érdekes és fölötte tanulságos tartalma mellett is mindig csak kevés olvasója akadt, azt elsősorban szokatlan, mesterkélts, olykor az érthetelenségig homályos stilusának kell tulajdonítanunk, a mely az olvasót lépten-nyomon megakasztja haladásában. Ez a stilus elég kényes feladat elé állítja a fordítót. Egyrészt ugyanis arra kell törekednie, hogy azt a homályt, a mely annyira megnehezíti az eredetinek élvezését, lehetőleg eloszlassa; másrészt mégis azzal tartozik minden fordító a szerzőnek, hogy ne csak gondolatához iparkodjék oly közel férni, a mennyire a fordítás nyelvének eszközei csak engedik, hanem hogy lehetőleg megőrizze az eredetinek színezetét és ritmusát is. Ha ezt a két, egymással olykor ellentétes követelményt talán minden igyekezetemmel sem sikerült mindig kellő módon összeegyeztetnem, legyen mentségem a feladat nehézsége.

Fordításom alapjául az eddigelé legjobbnak elismert Gardthausen-féle szöveget vettem (Leipzig, Teubner 1874/75). Mielőtt azonban fordításom sajtó alá került, *C. Clark*, az amerikai Yale-egyetem tanára, a Porosz Tud. Akadémia anyagi támogatásával és több európai és amerikai tudós közreműködésével nagy apparatussal új Ammianus-kiadást indított meg, a melynek első kötete (a XIV—XXV. könyv) 1910-ben Berlinben Weidmannál meg is jelent. A nemzet-

közi alapon megindult mű folytatására azonban a mai viszonyok közt nem számíthatunk egyhamar. Különben ez az új kiadás az eddigieknél pontosabb és bővebb kritikai apparatust és több sikerült coniecturát ad ugyan, lényegében azonban nem ad új alapot a szöveg megállapításának (l. Literar. Centralblatt, 1911. évf. 1417. l.). Mindazonáltal összehasonlítottam a Clark-féle szöveget a Gardthausenével és elfogadható javításait fordításom revisiójánál felhasználtam, valamint már eredetileg is másoknak is követtem Gardthausenétől eltérő olvasásait. Mindezen eltéréseket az olvasó egybeállítva találja az egyes kötetek végén.

Mint hogy Ammianus műve, sajnos, csönkán maradt mi-reánk, megértését némileg megnehezíti az is, hogy a megmaradt részben a szerző természetesen feltételezi az elveszett könyvekben elbeszélte események ismeretét. Ezeket az előzményeket, a mennyiben ismeretük a mű megértéséhez szükséges, összefoglaltam a Bevezetés II. részében *Gibbon*, *Hertzberg*, *Schiller* történeti művei, különösen pedig *Otto Seeck*, *Geschichte des Unterganges der antiken Welt* (5 köt. Berlin, 1897—1913) című műve alapján. A megértéshez szükséges még a római birodalom Nagy Constantinus utódai alatt fenállott közigazgatási és hadiszervezetének ismerete is. Ennek vázlatát a Bevezetés III. részében adom a fentnevezett művek és *Mommsen*, *Das röm. Militärwesen seit Diocletian* (Hermes XXIV. és XXXVI.) című dolgozata alapján.

Ammianusnak sok kiváló tulajdonsága mellett az a gyengesége volt, hogy szerette olvasóit és hallgatóit — műve ugyanis elsősorban felolvasásra volt szánva — ámulatba ejteni olvasottságával és ismereteinek nagy terjedelmével. Azért elbeszélését sűrűn tarkítja történeti, földrajzi, mythologiai, irodalomtörténeti czélzásokkal. Az ezekben való könnyebb eligazodás kedvéért már a régiebb kiadók czélszerűnek látták olyan név- és tárgymutató csatolását, a melynek segítségével

egyszersmind könnyen megtalálhatjuk; hol szól írónk valamely személyről vagy tárgyról. Ilyen név- és tárgymutató csatolását magam is szükségesnek tartottam; az eddigiektől azonban eltértem annyiban, hogy elhagytam az olyan címekeket, a melyekről nem lehet többet mondani, mint a mennyi már magából a szövegből is kiderül, ellenben a többiről elmondtam mindazt, a mi az illető hely megértéséhez szükséges. Ennek következtében rövidre foghattam a többi magyarázó jegyzetet, mert ilyenekre csak ott volt szükség, a hol a magyarázat nem kapcsolható valamely névhez vagy vezérszóhoz. Ezekben a magyarázatokban felhasználtam a fentidézett történeti műveken kívül az 1808. évi *Wagner-Erfurdt*-féle kiadáshoz csatolt magyarázatokat, a melyek egybefoglalják *Lindenbrog*, a két *Valesius*, *Gronov*, *Reinesius* és *Wagner* magyarázatait.

Dr. Gyomlay Gyula úrnak, az akadémiai bizottság előadójának munkám kiadása körüli közreműködéséért és *dr. Révay József* úrnak a fordításomból való műtatvány hivatalos bírálatáért ezen a helyen is hálás köszönetet mondok.

Pozsony, 1916. évi április hóban.

Pirchala Imre.

BEVEZETÉS.

I.

Ammianus Marcellinus élete és műve.¹

- 1 Annak a nagyszerű történeti folyamatnak, a melyet Róma csodás emelkedésében, virágzásában, majd meg hanyatlásában és felbomlásában szemlélhetünk, az egykorúak közt kevés olyan történetírója akadt, a ki tárgyát érdeme szerint tudta volna feldolgozni. Ama kevés közt, a kiknek sikerült színe-sebb képét adni a tőle leírt kornak, Ammianus Marcellinus kétségkívül tekintélyes helyet foglal el. Művének reánk maradt része a máris aláhanyatlott birodalom végső vergődéseit állítja szemünk elé, a melyek mögött azonban mi, késői utódok, mindenhol megláthatjuk egyszersmind nagy jövőre hivatott új alakulások csiráit.
- 2 Ammianus műve abban az iszonyú csapásoktól sújtott korban, a melyben napvilágot látott, nem kelthetett nagyobb körben figyelmet. Nem is említi az ő nevét az ókori írók közül senki, csak az egyetlen Priscianus grammaticus (IX, 51); Libanius rhetortól pedig, az ő kortársától és földijétől egy hozzá intézett levél maradt reánk, a melyből némi élet-rajzi adatot is meríthetünk.
- 3 Ez adatok szerint Ammianus Antiochiában, Szíria népes és lüktető életű fővárosában Kr. u. 330. táján előkelő családból született. Ő maga (19, 8, 6) ingenuusnak (jó házból való-nak) mondja magát; de emellett szól különben is egész pályája és azok az összeköttetései, a melyekről művéből értesü-

lünk. Antiochiában székeltek akkoriban a birodalom négy præfectusa közül a keleti és időnkint a császárok is szerettek ott tartózkodni; jólétben és fényűzésben ez a város vetekedett Rómával és Konstantinápolylyal. Uralkodó a görög nyelv és műveltség volt; Ammianusnak tehát bő alkalma nyílt, hogy a hagyományos grammatikai, retorikai és philosophiai képzésben kiváló mesterektől részesüljön.

Akkoriban a római birodalomban a közszolgálat már ⁴ határozottan megoszlott polgári és katonai ágra, és ezek közül mindegyik más-más előkészületet kívánt. Ammianus a katonai pályát választotta és mindjárt pályájának kezdetén sikerült neki az udvari testőrök (protectores domestici) ² előkelő testületébe bejutnia. Ebben a minőségében Ursicinus lovassági parancsnok mellé osztották be, a ki akkoriban Nisibisben, a fontos keleti végvárban állomásozott és ott sikeresen védte a keleti tartományokat a perzsák berontásai ellen. Ugyanakkor Antiochiában a Kelet kormányzásával cæsari minőségben megbízott fiatal Gallus székeltek és, féket eresztvén zsarnoki hajlamainak, általános elégedetlenséget keltett maga ellen. Ezt arra használták fel a hatalmukban általa korlátozott helyi főtisztviselők, hogy titokban bevádolják Constantius császárnál. Az ebből keletkezett torzszalkodás következtében utczai zavargások támadtak Antiochiában, és ezek folyamában a csőcselék megölte a præfectust és a quæstort. A császár vizsgálatot rendelt el a történetekről és e vizsgálat vezetésével Ursicinust bízta meg. Ursicinusnak tehát Antiochiába kellett mennie és vele ment Ammianus is. Ott tanúja lett ama hosszadalmas vizsgálatnak, a mely torzképe volt az igazságszolgáltatásnak. Ursicinus erejét felülmúlta ez a szokatlan megbízás; a mindenféle fondorlatokban jártas felek és tanúk, vádlók, védők és titkos befolyások közt nem tudott eligazodni az effélékhez nem szokott katonaeMBER. Tehetetlennek érezte magát a tetemes katonai hatalommal

rendelkező császárral szemben; azért titokban azzal a kéréssel fordult a császárhoz, hogy küldjön számára is katonai erősítést. Ezt felhasználták az udvarnál levő irígyci és azzal ijesztették a gyanakodó természetű Constantiust, hogy Ursicinus támaszkodva a keze alatt levő katonaságra és az egész Keleten szerzett népszerűségére, esetleg pártot üt. Ezzel rávették a császárt, hogy Ursicinust Mediolanumban időző udvarához rendelje azzal az ürüggyel, hogy meg akarja vele beszélni a Perzsiával szemben szükségesnek mutatkozó intézkedéseket. Ursicinus tehát Mediolanumba ment és vele ment Ammianus is. Ott felülkerekedtek Ursicinus ellenségei és kivítették, hogy felségsértés gyanúja alapján vizsgálat alá fogják. A vizsgálat folyt, midőn egyszerre híre érkezett, hogy a frank származású Silvanus lovassági parancsnok Galliában császárrá kiálttatta ki magát.

5 Ijedtében Constantius Ursicinusra gondolt, mert egyedül őt tartotta képesnek a fenyegető veszély elhárítására. Megszüntette tehát az ellene folyó vizsgálatot és azzal a feladattal bízta meg, hogy vegye valamiképen elejét a Silvanus részéről fenyegető veszélynek. Nem nyílt erőszakkal, hanem furfanggal akarták céljukat elérni. Mintha pártütéséről az udvarnál még nem tudnának semmit sem, a császár Silvanushoz intézett levelet adott Ursicinusszal, a melyben meg-tisztelő szavakkal udvarához hívja őt, a lovassági parancsnokságban pedig Ursicinust nevezi ki utódjául. Ursicinus mellé erre az útra csak tíz udvari testőrt és tribunust adott; köztük volt Ammianus is.

6 A vállalkozás fölötté kockázatos volt és Ammianus bevallja, hogy úgy érezték magukat, mint azok, a kiket vadállatokkal való viadalra visznek (15, 5, 23). És csakugyan, bármennyire siettették útjukat, jövetelük híre megelőzte őket, és mire Kölnbe értek, olyan helyzetet találtak, a mely halomra döntötte eddigi tervüket. Ekkor Ursicinus is épen

nem tisztességesnek mondható csalfasághoz folyamodott. Hódolattal közeledett Silvanushoz és panaszkodott, hogy neki is, mint Silvanusnak, üldözéssel fizetett Constantius jó szolgálataiért. Ezzel megnyerte Silvanus teljes bizalmát; alattomban ezalatt nagy összegekkel megvesztegette Silvanus hadseregének néhány erre kapható csapatját. Ezek alkalmas időben berontottak a palotába és a megriadt Silvanust kegyetlenül felkonczolták.

Midőn Constantius a történetekről értesült, nagyon megörült ugyan, de nem Ursicinusnak tudta ezt be érdeméül, sőt még sikkasztással is gyanúsította őt. Időközben cäsarrá nevezte ki az ő unokaöccsét, Julianust, és Galliába küldte, hogy ott rendet csináljon; melléje lovassági parancsnokká nem Ursicinust, hanem Marcellust nevezte ki, Ursicinusnak pedig meghagyta, hogy a Julianustól megkezdett hadjárat befejeztéig maradjon Galliában. Vele maradt kétségkívül Ammianus is, de Julianusszal személyesen itt alig érintkezett; legalább nem említ erről semmit sem. Gallia földjével és népével azonban bő alkalma volt megismerkedni.

A 357. évben nyugtalanító hírek érkeztek a birodalom 8 északi és keleti határaitól. Constantius tehát Sirmiumba magához rendelte Ursicinust és a keleti hadparancsnokságot ruházta rá. Ez alkalommal Ammianus idősebb társai előléptek magasabb katonai tisztségekbe, ő maga azonban fiatalabb társaival megmaradt udvari testőrnök továbbra is Ursicinus oldala mellett. Vele átkelt tehát ismét Ázsiába, a hol a következő év a perzsa királylyal folytatott tárgyalásokkal és hadi készülődésekkel telt el.

Ezalatt a császári udvarnál nem szüneteltek az áskáló- 9 dások Ursicinus ellen. Különösen Eusebius főkamrás szította folytonosan a gyanút ellene a császárban és végre kivitte, hogy Ursicinust visszahívják az udvarhoz azzal, hogy vegye át a császár személye mellett a gyalogsági parancs-

nokságot;³ helyébe a Keletre Sabinianust küldték. Ursicinus engedelmeskedett és már Thráciában járt; ekkor útközben újabb parancsot vett, hogy menjen vissza azonnal Mesopotamiába, de tartózkodjék minden önálló vállalkozástól, mert a fővezérlet Sabinianus kezében marad.

- 10 Azalatt a perzsa király már útnak indította hadát Mesopotamia felé és Ursicinus nagy bosszúsággal nézte, mily tehetetlenül áll Sebastianus a veszélylyel szemben. Hogy kényes helyzetében mégis hasznos dolgot mívelhessen, Nisibisbe, a fontos keleti végvárba sietett, hogy ott a védelmet szervezze. Nem akart azonban itt esetleg hosszú ostrom idejére bezárkózni; mihielyt tehát megjelentek a perzsa sereg előhadai, személyes kíséretével sietve elhagyta a várost. Alig hogy az országútra értek, az út szélén egy jól öltözött síró fiúcskára bukkantak, a kit az idegen lovasoktól megriadt anyja zavarában elhagyott. A tábornoknak megesett rajta a szíve és meghagyta Ammianusnak, hogy vigye vissza a gyermeket szüleihez. Ez felkapta tehát lovára és visszazárguldott vele a város felé. Hogy azonban el ne maradjon főnökétől, a fiút egy nyitva maradt mellékkapunál letette és utánuk sietett társainak. Ellenséges lovasok meglátták és űzőbe vették ugyan, de gyors paripáján utolérte Ursicinus kisdied csapatját és ezzel most az erős Amidába igyekezett. Útközben találkoztak a perzsa királyhoz követségbe küldött Procopiusnak egy emberével és ettől megtudták, hogy a perzsák ezúttal nagy hódító hadjáratra készülnek. Nagy szolgálatot tehetett tehát a rómaiaknak az, a ki a perzsa hadsereg számáról és mozdulatairól hiteles hírt hoz.
- 11 Élt pedig akkor a perzsa fennhatóság alá tartozó Corduenében egy Jovinianus nevű satrapa, a ki fiatal korában túszként a rómaiaknál élt és azóta is titokban a rómaiakhoz szítoott. Ehhez küldte Ursicinus egy altiszt kíséretében Ammianust, hogy tudjon meg tőle mindent, a mi megtud-

ható. A satrapa barátságosan fogadta Ammianust és egy megbízható emberével egy magaslatra vezettette, a honnan kényelmesen megfigyelhette az arra vonuló perzsa hadsereget. Így becses értesítésekkel térhetett vissza Ursicinushoz, ez pedig sietve közölte ezeket Mesopotamia vezérlő tábornokával és helytartójával. Ursicinus maga Samosata felé sietett, hogy átkeljen az Euphratesen és lebontsa az ellenség elől a hidakat. Ámde alig hagyta el Amidát, az ellenségnek a hegyek mögött lesben álló tetemes csapatjára bukkant, a melylyel szemben csekély kísérete nem gondolhatott komoly ellentállásra. Kiki futott, a merre látott; Ursicinust megmentette lovának gyorsasága, Ammianus ellenben Amida felé futott vissza és a nagy dúlakodásban egy mellékkapún át bejutott a városba.

Itt most végig kellett szenvednie a heves ostromot, a mely ¹² alá a perzsa király ezt a várost fogta (19, 1—8). Hiába fejtettek ki a város védői vitéz ellentállást, hiába akarta Ursicinus rávenni Sabinianust, hogy induljon a város felmentésére: a perzsák végre is ostrommal bevették a várost és Ammianusnak nagy nehezen sikerült rejtett utakon harmadmagával kijutni az ellenség kezébe került városból. Nem lévén hozzászokva, nem bírta volna sokáig a hosszú gyaloglást, de szerencsés véletlen gazdátlanná vált paripát juttatott kezéhez, s így nem minden veszély nélkül, de mégis folytathatta útját és Melitenén át szerencsésen eljutott Antiochiába.

Ursicinus azalatt elfoglalta a császár személye mellett a ¹³ hadparancsnoki állást, de régi ellenségei nem nyugodtak most sem. Felhasználták Amida elestét, hogy ezt a kudarcot Ursicinusra kenjék, és rávették a császárt, hogy vizsgálatot indítson annak okairól. Ursicinusnak a vizsgálat folyamata alatt jogos felháborodásában ejtett szavait elferdítve besúgták a császárnak és ez, be sem vár-

ván a vizsgálat eredményét, elbocsátotta őt a szolgálatból.

- 14 Ammianus sorsa eddig szorosan össze volt kapcsolva Ursicinusével. Hogy most mennyire érintette őt eddigi előljárójának bukása, arról nem szól ugyan semmit sem, de hallgatásából azt következtethetjük, hogy vele együtt ő is elbocsáttatott vagy önként kilépett a szolgálatból (Kr. u. 360).
- 15 Csak Julianus keleti hadjárata alkalmával találkozunk vele ismét a római hadseregnél. E hadjárat elbeszélésében onnan kezdve szól megint mint szemtanú, a mikor Julianus 363. évi április hó elején az Euphrates és Aboras folyók összefolyásánál fekvő Cercusiumból keletnek indul (23, 5, 7). Személyes élményeiről e hadjárat folyamán nem tesz említést, sőt arról sem szól, hogy milyen minőségben csatlakozott a hadsereghez. Valamely magasabb tiszti állásban nem lehetett, mert ezt bizonyosan említette volna. Valószínű, hogy most is udvari testőri rangban tartozott a császárnak tágabb értelemben vett kíséretéhez.
- 16 A hadjárat csakhamar rosszra fordult és Julianus a csatában kapott sebében elvérzett. Az elárvult hadsereg majdnem kétségbeejtő helyzetbe jutott, a melyből a Julianus helyébe választott Jovianus császár csak nagy megalázkodás árán tudta kivezetni.
- 17 Ammianus további hivatalos szerepléséről nem esik szó. A legnagyobb valószínűség mellett szól, hogy ezentúl Valentinianus és Valens uralkodása alatt vagy tíz évig mint magánember élt Antiochiában. Hogy a 371. évet ott töltötte, azt majdnem bizonyossá teszi az a részletesség, a melylyel az abban az évben Antiochiában lefolyt nagy felségsértési pert elbeszéli és a per által előidézett általános rémületet így jellemzi: «Mi abban az időben olyan sötétségben botorkáltunk, mint a cimmeriusok» (29, 2, 4). Idejét tanul-

mányainak, esetleg utazásoknak szentelhette. Végre, alkalmasint a 380. év táján Rómába költözött át. Abban az időben egyik jó embere, Flavius Hypatius, egykori consul és Constantius császár sógora, volt Róma városának, majd meg Itáliának praefectusa, és ez hozzájárulhatott Ammianus elhatározásához.

Hogy ott írta, vagy legalább is ott fejezte be történeti 18 művét, azt Libaniusnak hozzá intézett következő soraiból tudjuk: «Most pedig te, a mint olyanoktól hallom, a kik onnan ide érkeznek, magad részint már felolvastad, részint készülsz felolvasni több részre osztott történeti művedet. A közzétett részért nyert dicséret bizonyára maga után vonja majd a hátralevő részt. Úgy hallom, hogy Róma koszorút nyújt fáradozásodért. Az általános vélemény az, hogy a te műved részben felülmúlja társait, részben legalább is nem marad mögöttük. Ez pedig nem csak az írónak válik becsületére, hanem nekünk is, a kik a mienknek mondhatjuk az író-t.»

Libanius e szavaiból azt olvashatjuk ki, hogy Ammia- 19 nus nem csendes visszavonultságban dolgozott a maga munkáján, hanem kereste a nyilvánosságot és a feltűnést. Ebből azt következtethetjük, hogy elsősorban az irodalmi babérra való vágy vitte őt Rómába. Ott, a világ fővárosában, a római arisztokráciánál, a régi eszmények letéteményeseinél, remélt a szűkkörű vidéki társadalmon túlterjedő méltánylást. Azért írta meg művét görög ember letére latin nyelven, noha maga is érezte, hogy nem bírja ezt a nyelvet úgy, a mint óhajtotta volna.

Reményében, úgy látszik, sok tekintetben csatlakozott. 20 Míg kortársai, Aurelius Victor és Eutropius, száraz történeti kivonataikért az egyik Pannonia consularisává, sőt később Róma városa praefectusává, a másik a titkos levéltár főnökévé emelkedett, Ammianust észre nem vették a

hatalmasok.⁴ De különben is alig találta Rómában azt a társadalmi állást, a melyet remélt. Róma erkölcsének élénk rajzában (14, 6 és 28, 4) keserűséggel írja le, milyen megálázásoknak van kitéve a tisztességes idegen a római nagy urak házaiban és mily keveset törődnek ezek komoly tanulmányokkal; a csőcselék meg éppen az idegeneken szereti kitölteni boszúságát, «pedig ezeknek a segédforrásaikra támaszkodott és általuk állt fenn mindig Róma» (28, 4, 32). Sőt úgy látszik, mintha az idegeneknek a 383. évben fenyegető éhínség miatt történt kiutasítása egy időre őt is érte volna. A mi pedig művének kortársaira való hatását illeti, az az idők mostohaságánál fogva vajmi csekély lehetett. Az ókori latin írók közül Priscianuson kívül senki sem említi nevét, bár Jordanes és Cassiodorus felhasználták a gótokra vonatkozó adatait.

- 21 Hogy Ammianus művét részletekben tette közzé, azt világosan mutatja szerkezete is, a mennyiben a 15-ik és a 26-ik könyv új bevezetéssel kezdődik. Az utolsó részletet (26—31. könyv) a 390. év táján tehette közzé. A 27. könyvben ugyanis Probus praefectusról mint olyanról szól, a ki már nincsen életben (27, 11, 2), pedig 389-ben még élt; továbbá Aurelius Victorról említi, hogy később praefectus urbi lett, a mi 389-ben történt. Másrészt a 22-ik könyvben (22, 16, 12) az alexandriai Serapeum nagyszerűségét magasztalja, pedig ezt a híres épületet 391-ben Theodosius parancsára lerombolták.⁵
- 22 Ammianus műve folytatása akart lenni Tacitus történeti műveinek, a mennyiben a római birodalom történetét Nervától Valensnak 378-ban bekövetkezett haláláig adta elő. Úgy látszik, hogy eredetileg még legalább Gratianus uralkodásának történetét is akarta megírni. A mikor ugyanis a 28. könyvben (1, 57) Maximinus, Simplicius és Doryphorianusnak Gratianus alatt történt kivégzését említi, meg-

ígéri, hogy erről bővebben fog majd akkor szólni, a mikor rá kerül a sor. De e szándékától elállt és kissé hirtelen, a többszörös bevezetésekhez képest szűkszavú zárószóval fejezi be művét.

Mi reánk csonkán maradt ez a mű; az I—XIII. könyvek 23 ugyanis elvesztek és a megmaradt rész II. Constantius egyeduralmával kezdődik. Feltűnő az az aránytalanság, a mely a tárgy feldolgozásában mutatkozik, ha az elveszett 13 könyvben 257 év története foglaltatott, míg a megmaradt 18 könyv csak 26 évre terjed. Felmerült tehát az a vélemény, hogy Ammianus a feldolgozandó anyagot úgy, mint Tacitus, két műre osztotta fel; ezek közül az egyik, a mely Nervától Nagy Constantinusig terjedt, végképen elveszett, a másik, a mely Constantinustól Valens haláláig terjedt, csonkán maradt reánk. Ámde hiteles adat hiányában ez csak sejtelen maradhat.

Mindenesetre a megmaradt rész a becsesebb, mivel az 24 író korának eseményeit foglalja magában, a melyekről nem csak írott kútfőkből, hanem saját tapasztalataiból és a dolgok menetébe beavatott és hozzá közel álló férfiak közléseiből is megtudhatta az igazat. Hogy pedig megvolt benne az igazmondásra a legjobb szándék, azt nem csak maga emeli ki ismételve nagy nyomatékkal, hanem előadásának egész módja hitelt is szerez ennek a kijelentésének.

Az a körülmény, hogy Ammianus az ő művét részletekben 25 való felolvasásra szánta, nem vált épen javára, mert arra csábította, hogy túlságosan hajhászsa az olcsó hatást. Hogy nagy olvasottságával és szellemességével meglepje hallgatóit, elbeszélését minduntalan a régi századokból vett, erőltetett visszaemlékezésekkel tarkítja, a melyeknek forrásaiul csak régi írókat nevez meg, mint Herodotust, Thucydidest, Timagenest, Theopompust, Polybiust, Sallustiust, Cornelius Nepost; a valóságban azonban Livius mellett bőven

felhasználta az újabb kivonatos műveket, mint Florust, Rufus Festust, Valerius Maximust, Gelliust, Herodianust, Eutropiust.

- 26 Az efféle rövid történeti visszapillantásokon kívül sűrűn félbeszakítja elbeszélését kisebb-nagyobb terjedelmű, az emberi tudás különféle köreiből vett kitérésekkel és összefoglaló kor- és jellemrajzokkal.
- 27 Egy-egy földrajzi kitérés rendszerint egy-egy dioecisist ír le; a teljes mű tehát az egész római birodalomnak és a szomszéd országoknak földrajzát foglalhatta magában. Azonkívül egy-egy földrajzilag nevezetes vidéknek részletes leírását is találjuk, mint pl. a Boden-tóét (15, 4, 1—6), a Succiszorosét (21, 10, 3—4), Amida városáét (18, 9, 1; 2). Földrajzi adatainak forrásaiként megnevezi Hecataeust, Eratosthenest, Jubát, Ptolemæust; meg nem nevezi, de bizonyára felhasználta a rendelkezésére levő kivonatos műveket, mint a Chorographia Plinianát, Avienust, a birodalom provinciáinak és városainak az ő korában készült hivatalos jegyzékét, stb. De a könyvekben talált adatokat tetemesen kibővíthette saját tapasztalatai alapján; hiszen katona korában ismételve bejárta a Tigristől az Atlanti-Oceánig terjedő vidékeket, azonkívül járt Egyiptomban is (22, 15, 1), járt Görögországban (26, 10, 19), járt a saracenusok közt (14, 4, 6) és látta az elesettek csontjaitól fehérlő hadrianopolisi csatateret (31, 7, 16). Utazásai közben érdeklődéssel figyelte a népek sajátságait és szokásait és szívesen szól róluk művében.
- 28 Terjedelmesebb természettudományi kitérései a földrengések nemeiről és okairól (17, 7, 9), a napfogyatkozásról (20, 3, 1), a szivárványról (20, 11, 26), a drágagyöngyről (23, 6, 85), a meteorokról (25, 2, 5), az üstökösökről (25, 10, 3), a szökőévről (26, 1, 8), a pestisről (29, 4, 2) szólanak. Ebbeli ismereteinek forrásait csak ritkán nevezi meg; a hol

pedig megnevezi, — Aristoteles, Anaxagoras, Anaximander, Meton, Euctemon, Hipparchus, Archimedes, — nem valószínű, hogy közvetetlenül belőlük merített.

Fölötte érdekesek és sikerültek korrajzai, a melyek Róma előkelő társadalmának és köznépének életéről (14, 6 és 28, 4), a keleti városok ügyvédjeinek üzelmeiről (30, 4) a gall falusi nép jellemvonásairól (15, 12, 1—4) adnak eleven képet. Becsesek a császárokról adott összefoglaló jellemrajzok is, valamint általában az emberek jellemzésében Seek ítélete szerint alig van párja az ókori irodalomban.

A mű keletkezésének módjával magyarázható az a gyors 29 munka is, a melynek nyomai itt-ott láthatók. Főleg ismétlésekbe bocsátkozik, anachronismusokat követ el (19, 1, 10; 19, 2, 6; 24, 4, 24; 24, 6, 16); chronológiája pedig sok helyütt zavarossá válik az által, hogy különféle forrásait nem egyeztetni össze kellő gonddal.

A fődolgokban azonban Ammianus komoly, lelkiismeretes 30 és a dolgok mélyébe ható történetírónak bizonyul, a kinek igazmondásában megbízhatunk. De művének becsét nem csupán a benne megőrzött adatok adják meg, hanem talán még inkább az, hogy tanuságot tesznek arról, mily szemmel nézte a világot a görög-római műveltség magaslatán álló, a régi hithez ragaszkodó férfiú abban a korban, a melyben minden, a mi addig örökkévalónak látszott, megingott, és nemcsak új nemzetek, hanem merőben új, az eddigiekkel semmiképen össze nem egyeztethető eszmék is kerekedtek felül.

A mi honpolgári érzelmeit illeti, Ammianus mindig 31 görögnek vallja ugyan magát, de azért őszintén lelkesedik a római birodalom nagyságáért és a régi alapon való fennmaradásáért. Keserűséggel nézi a barbárok térfoglalását az udvarnál, a hadseregben, sőt lassankint a polgári főhivatalokban és a trónon is. Szomorúsággal figyeli a hanyatlás tüneteit minden téren és kevés reménynyel tekint a jövőbe.

Különösen fáj neki, hogy a hajdan oly dicső Róma városáról a jelenben nem talál egyéb feljegyezni valót, mint hitvány okokból támadt zendüléseket és czivakodásokat.

32 Az új hitről természetesen nagy óvatossággal nyilatkozik. Magáról a keresztény vallásról bizonyos tisztelettel szól és ha hívei visszaéléseket követnek el, ezt nem rója fel a vallásnak. Rosszalja pl. a keresztények örökös, elkeseredett hitvitáit, pedig, úgymond, maga a vallás határozott és egyszerű, csak Constantius véna-szonyi babonája teszi zavarossá (21, 16, 18). Megrója Georgius alexandriai püspököt, hogy Constantiust e város lakói ellen ingerli, megfélemlítvén hivatásáról, a mely csak igazságot és szelidséget kíván (22, 11, 5). Elmondja a véres versengéseket, a melyek a római püspöki székért folytak; hibáztatja e püspökök nagy fényűzését, a mely léha emberekkel annyira megkíváncsatja ezt az állást; de viszont elismeri sok vidéki püspöknek mértékletes és szerény magatartását, a mely kiérdemli az örök istenségnek és őszinte imádóinak tetszését (27, 3, 12—15). Viszont a magasztalt Julianus császárban is hibáztatja a túlzást, a melylyel a pogány istentisztelet helyreállításában eljár; azt pedig örök feledéssel szeretné borítani, hogy a keresztényeket eltiltotta a grammatika és retorika tanításától (22, 10, 7; 25, 4, 20). Voltak, a kik az ilyen elfogulatlan nyilatkozatai miatt kereszténynek tartották. Ámde ezt a feltevést teljesen kizárja az egész műben megnyilatkozó világnézete.

33 Ammianus kétségkívül pogány maradt, vallásos meggyőződését azonban úgy, mint ama kor művelt pogány társadalmáét általában, a neoplatonikus bölcsélet irányította. Ez a bölcsélet egyrészt egészen közeljárt a tiszta monotheismushoz, a mennyiben azt tanította, hogy az egész mindenség egy tökéletes szellem kifolyása; az összes teremtmények bizonyos fokozatokban erednek az istenségből a szerint, a

mint több vagy kevesebb anyagi rész tapadt hozzájuk. A halhatatlan emberi lélek egyes kifolyása az istenségnek; időnkint egészen felemelkedhetik és egyesülhet vele. Ebben az állapotában felülemelkedik a rendes korlátokon, láthatja a jövőt és csodás dolgokat mívelhet. E monotheistikus rendszer keretébe azonban ez a philosophia felvette az egész polytheismust is, a mennyiben számtalan alsóbbrendű szellem, dæmon létezésében hitt, a melyek mindegyikének megvan a maga hatásköre. Ezzel a hittel megfért, sőt az emberek többségénél fődologgá vált a legvastagabb babona: a jövőmondás mindenféle módja, kuruzslás és szemfényvesztés. A világrendnek ez a felfogása olvasható ki Ammianus művéből is; nem ment ő sem a babonától, ámbár józan természeténél fogva ebben is mértéket tart.

Ammianus művének értéke tehát nemcsak abban áll, 34 hogy a politikai történet számos fontos adatát egyedül ez őrizte meg számunkra, hanem abban is, hogy annak a vajudó kornak psychológiájához fölötte becses adalékokat nyújt. Sajnos, hogy művének élvezését nagyon megnehezíti mesterkelt, homályos, itt-ott alig érthető nyelvezete. Görög ember lévén, úgy látszik csak meglett korában sajátította el a latin irodalmi nyelvet olyformán; hogy olvasmányaiból válogatás nélkül összeszedett valami tarka fráziskészletet. Átvételek találhatók Plautus, Terentius, Vergilius, Horatius, Ovidius, Lucanus, Valerius Flaccus, Statius költők, Cæsar, Cicero, Sallustius, Livius, Valerius Maximus, Seneca, Florus, Plinius, Tacitus, Suetonius, Apuleius, Gellius prózaírokból. Ezeken a gyakran helytelenül alkalmazott kölcsönvételeken kívül szokatlan szórend és mondatfűzés teszi homályossá előadását.

Művének czíme a vatikáni kézirat szerint: *Rerum gesta-* 35
rum libri. Lehet, hogy Tacitus példájára így szól: *A principatu Divi Nervæ*. Reánk csak a XIV—XXXI. könyv maradt,

még pedig egyetlen, a Kr. u. 10-ik századból való hersfeldi codex révén. Magából ebből a kéziratból csak hat, jelenleg Marburgban őrzött lap van még meg;⁶ készült azonban róla már a 10-ik században egy másolat a fuldai kolostor számára, a melyet Poggio 1417-ben Olaszországba vitt és a melyet most a vatikáni könyvtárban őriznek. A hersfeldi kézirat megvolt még a 16-ik század elején és akkor felhasználta Gelenius 1533-ban Baselban megjelent kiadása számára. Ugyanabban az évben megjelent Augsburgban Accursius kiadása a fuldai kéziratnak egy Németországban készült másolata alapján. Többi kéziratunk mind a vatikániból felyt. Kézirateink őse már akkor, a mikor reánk maradt másolatai készültek, rongált állapotban lehetett, mert valamennyi kéziratunkban számos helyen kisebb-nagyobb hézag van, a mely közös eredetre vall. Nyomtatásban Ammianus műve először Rómában jelent meg (1474); nevezetesebb kiadások még Accursiusé (Augsburg, 1533), Lindenbrogé (Hamburg, 1609), különösen pedig a két Valois (Valesius) testvére (Paris, 1636), a Wagner-Erfurdt-féle (Leipzig, 1806), Eyssenhardté (Berlin, 1871), Gardthausené (Leipzig, 1874/5) és C. Clarké (I. kötet, Berlin, 1910).

II.

Nagy Constantinus császár hagyatéka.

- 1 Ama szakadatlan rázkódtatások után, a melyek Kr. u. a 3-ik században közel vitték a római birodalmat a feloszláshoz, végre Diocletianusszal olyan uralkodó kezébe került a legfőbb hatalom, a ki rátermettségével egy időre megállította a bomlás folyamatát. A trónra jutott barbár katonát nem nyűgözte semmiféle hagyomány. Tehát tétovázás nélkül cserélte ki egészen újakkal a birodalom régi alapjait.

Mindenekelőtt fel akarta szabadítani a császárválasztást a legiók önkénye alól, mert ez döntötte a lefolyt században oly rettenetes zavarokba a birodalmat.

Ezt úgy hitte elérhetőnek, ha a roppant kiterjedésű 2 birodalom kormányzására támaszul társuralkodókat vesz maga mellé. Tehát először Maximianusnak, egy másik barbár katonának, megadta a cäsari czímet és megosztotta vele hatalmát, fenntartván magának mégis az elsőbbséget. Majd tovább ment egy lépéssel; augustusszá emelte Maximianust, mindegyik augustus pedig maga mellé egy-egy cäsart vett társul. Elvben mégis egy és osztatlan maradt a császári hatalom, csak hogy úgy, mint hajdan a köztársaság idején a consulok alatt, több személy volt ennek az egységes hatalomnak viselője. Ettől a berendezéstől azt várta Diocletianus, hogy az egyik uralkodó halála esetén a rangban utána következő lép helyébe és a legidősebb kiegészíti a társuralkodók megfogyatkozott számát. Így, azt hitte, elejét lehet venni a hadsereg végzetessé vált beavatkozásának.

Diocletianus halála után ez a rendszer nem vált ugyan be, 3 mert a társuralkodók közt csakhamar viszály támadt és a birodalmat megrázkódtató véres küzdelmek után ismét a fegyverek hatalma ültette a császári székbe Constantinust. Mindazonáltal ez is fenn akarta tartani ezt a rendszert azzal a módosítással, hogy csakis családja tagjainak akart részt engedni a hatalomban abban a hitben, hogy a rokoni szeretet és a közös családi érdek fenn fogja köztük tartani az egyetértést.

Tehát először két törvénytelen fiát, Crispust és Constan- 4 tinust nevezte ki cäsarokká, noha még csak gyermekek voltak; később a Faustától született Constantiust és Constans szintén még kisdéd korukban emelte cäsari rangra. Még Constans kinevezése előtt történt azonban, hogy elsőszülöttjét, Crispust, nejével, Faustával együtt kivégeztette, állítólag, mert

bűnös viszonyon érte őket. Így most Constantinusszal együtt ismét négyen osztozkodtak úgy, mint Diocletianus idejében, a hatalomban. Hogy ez a négyes felosztás megmaradjon halála után is, öcscsének, Dalmatiusnak hasonlónevű fiát szintén cásarrá nevezte ki. Dalmatius második fiához, Hannibalianushoz nőül adta Constantia nevű leányát és a «Királyok királya és a pontusi népek királya» czímével ruházta fel. Ezzel a szokatlan, a perzsa királyéra emlékeztető czímmel az lehetett a szándéka, hogy a perzsa és a római fennhatóság közt ingadozó középázsiai kiskirályoknak és satrapáknak elfogadhatóbbá tegye a rómaiakhoz való csatlakozásukat.

- 5 A perzsa birodalomban Kr. u. 226-ban a parthus Arsacidák dynastiája helyébe a perzsa Sassanidák dynastiája lépett és vele a parthus helyett ismét a perzsa lett az uralkodó faj. A perzsa birodalomnak régóta voltak mindig ismétlődő összeütközései a római birodalommal. Különösen a közéjük ékelt Armeniáért és Mesopotamia északi tartományaiért folyt a versengés. Utoljára Diocletianus alatt Galerius nyomult előre győzedelmesen és foglalta el az északi Mesopotamiát és a Tigrisen túl fekvő öt tartományt. Erre hosszabb béke következett. De a mikor a csecsemőkorában trónra jutott II. Sapor király felserdült, követséget küldött Konstantinápolyba és visszakövetelte az elveszett tartományokat. Constantinus háborúra készült, de e készülődések közben 337-ben Nicomediában utolérte őt a halál.
- 6 Halálos ágyánál nem volt jelen senki a césarak közül. Az Antiochiában székelő Constantius atyja megbetegedésének hírére hozzá sietett ugyan, de már nem találta őt életben, csak holttestét kísérhette el Konstantinápolyba. Ott a lakosság közt gyűlöletes mendemondák kezdtek keringeni. Constantinusnak váratlanul bekövetkezett halála alkalmat szolgáltatott arra a gyanúsításra, hogy méreg által múlt ki

és hogy ez testvéreinek a műve volt. A tisztjeiktől felbújtogatott katonák kijelentették, hogy nem tűrnek maguk fölött senkit sem a gyilkosok családjából és csak Constantinus fiait ismerik el uralkodókul. Csakugyan csak Constantinust, Constantiust és Constanst kiáltották ki augustusokká és a római senatus jóváhagyta ezt a választást. De azért Konstantinápolyban tovább lappangott a gyűlölet és a 338. év elején zendüléssé fajult, a melyben Nagy Constantinus testvéreit, fiaikkal és egész rokonságukkal együtt meggyilkolták. Csak Constantinus öcsésének, Julius Constantiusnak két kiskorú fiát, a tizenkétéves Gallust és a hétéves Julianust hagyták életben. Hogy mennyi része volt ebben a mészárlásban a Konstantinápolyban időző Constantiusnak, azt nem tudjuk; az azonban bizonyos, hogy meg nem büntette a mészárlás okozóit, hanem elkoboztatta a legyilkoltak vagyonát és atyjának sok kedves emberét, köztük Optatus patriciust és Ablabius præfectust kivégeztette.

Időközben a legidősebb a testvérek közül, II. Constantinus, a ki azonban csak néhány hónappal volt idősebb mostohatestvérénél, II. Constantiusnál, Galliából Thessalonikébe sietett, hogy a Dalmatius és Hannibalianus halála által szükségessé vált új felosztást illetőleg tárgyalásokba bocsátkozzék testvéreivel. Minthogy megbizottjaik útján nem sikerült egyezsége jutniok, mind a három testvér a Felső-Moesiában (a mai Szerbiában) levő Viminaciumban találkozott, hogy barátságosan megegyezzenek egymással. Itt végre abban történt megállapodás, hogy Constantius a Keletet, azaz az egész ázsiai részt és Egyiptomot, Constantinus a nyugati részt, azaz Galliát, Brittanniát, Hispaniát és Mauretaniát, Constans pedig Italiát, Illyricumot, Thraciát és az afrikai provinciát kapja. Minthogy Constans még csak 16 éves volt, Constantinus mint legidősebb, azt remélte, hogy az ifjú az ő gyámsága alá fogja magát rendelni. Ámde

ebben csatlakozott, mert Constans mindenben önállóan rendelkezett. Ekkor Constantinus Itália és az afrikai provincia átengedését követelte tőle. Erről Constans nem akart hallani, hanem, hogy Constantiust megnyerje a maga részére, Thraciát neki engedte át. Ekkor Constantinus hadsereggel indult Galliából öcsese ellen. Aquileia közelében találkozott Constans seregének előhadával és ott törbe csalva elesett.

8 Ezalatt Constantiusnak a perzsákkal gyúlt meg a baja. A mint ugyanis ezek megtudták Constantinus halálát, azonnal ismét mozgolódni kezdtek. Egyrészt Armeniában akarták a római befolyás helyébe a perzsa befolyást tenni, másrészt egyes satrapák fosztogató hadjáratot intéztek Mesopotamiába. De az erős Nisibis városának hősies ellentállásán megtört előrenyomulásuk és maga Sapor király is kénytelen volt a város sikertelen ostroma után visszavonulni.

9 Mindazonáltal Constantiust annyira elfoglalták a keleti ügyek, hogy elesett bátyjának, Constantinusnak egész örökét szó nélkül átengedte öcsésének, Constansnak. Ez az ifjú tehát most a birodalom háromnegyed részén uralkodott.

10 A két császárt ezentúl különösen egyházi kérdések foglalkoztatták. Mind a kettő buzgó keresztény volt ugyan és megtett mindent a keresztény egyház erősítésére; ámde ezt az egyházat ellenséges felekezetekre bontotta különösen a szentháromság titkának magyarázata. Még Nagy Constantinus rendkívüli tekintélyének és a nicæai zsinatnak sem sikerült helyreállítani az egyházban az egységet. Különösen három irány különböztethető meg az akkori egyházban: az igazhitűeké, a kik szigorúan ragaszkodtak a nicæai zsinat hitvallásához; velük szemben az arianusoké; végre azoké, a kik hajlandók voltak ugyan a nicæai hitvallás pozitív részét elfogadni, de azt tartották, hogy az igazhitűek és az arianusok felfogása közt a különbség nem olyan lényegbe-

vágó, hogy az arianusokat ezért ki kellene zárni az egyház közösségéből. Ezt az utóbbi nézetet vallotta a keleti püspökök nagyobb részével Constantius. Ellenben Constans Athanasius befolyása alatt az igazhitűek pártjára állt. Ez a hatalmas egyházi férfiú ugyanis már diaconus-korában vezetőszerepet vitt a nicæai zsinaton; mindjárt utána Alexandria püspöke lett; számos ellenfele azonban különfele, nemcsak szorosan egyházi természetű vádakkal terhelte. A yrusi zsinat tehát vizsgálat alá fogta, elmarasztalta és püspöki hivatalától megfosztotta, ennek alapján pedig Constantinus Trierbe száműzte. Itt jutott az ott székelő Constans környezetébe és megnyerte ennek teljes bizalmát. A mikor Nagy Constantinus halála után fiai Viminaciumban találkoztak, Constans keresztülvitte, hogy valamennyi száműzött püspök visszatérhessen püspöki székébe. Ebből azonban újabb zavarok támadtak. Constantius minden igyekezetével azon volt, hogy az egyházban helyreállítsa az egységet és azért több zsinatot is hívott össze, de a kívánt eredmény elmaradt, a két fejedelmi testvért pedig ezek a kérdések is elidegenítették egymástól.

Mialatt Constantius figyelmét ezek az egyházi ügyek kö- 11
tötték le, a perzsák részéről újra nagy veszély fenyegette a birodalmat. Sapor király a fegyverszünet megszegésével bevette a mesopotamiai Singarát; viszont a rómaiak dühös éjjeli támadással berontottak a perzsáknak Hilea mellett levő táborába és elfogták és megölték Sapor egyik fiát. A perzsák kénytelenek voltak visszavonulni a Tigris mögé; 350-ben azonban Sapor óriási sereggel újra megjelent Mesopotamiában, hogy e vidék kulcsát, Nisibis városát végre hatalmába kerítse. Ámde e város polgárságának vitéz ellentállásán most harmadszor tört meg a perzsák minden erőlködése.

Ezalatt azonban válságos események folytak le a távoli 12

Nyugaton. Az ifjú Constans császár uralkodásának első éveiben, különösen a míg derék főkamarására, Eutheriusra hallgatott, dicséretes tevékenységet fejtett ki. Éber gonddal őrködött a birodalom nyugati határainak sértetlenségén és azonnal ott termett, a hol veszély mutatkozott. Lassankint azonban felülkerekedtek rossz hajlamai. Kapzsiságával, zsarnoki önkényével sok ellenséget szerzett magának; barbár kegyeltjeinek társaságában vadászattal töltötte napjait és ezzel elidegenítette magától a rómaiakat.

13 A növekedő elégedetlenséget felhasználta kincstartója, Marcellinus, párttűzés szervezésére. Ő maga polgári tisztviselő létére nem nyújthatta ki kezét a legfőbb hatalomért, de Magnus Magnentiusban, egy germán eredetű, de elrómaiásodott tábornokban céljaira alkalmas emberre talált. Mialatt Constans vadászaton mulatott, Magnentius Augustodunumban néhány előre megnyert emberével császárrá kiálttatta ki magát, az ott állomásozó katonaság és a polgárság pedig szívesen hozzájárult ehhez. A mint Constans a történelekről értesült, elhagyta minden bátorsága; Hispania felé menekült, de személyes kíséretétől is elhagyatván, a Pireneusok közelében egy Helena nevű faluban az üldözésére küldött csapat elől a templomba menekült; onnan kihurczolták és leszúrták.

14 Oly kevés gyökere volt Constans emlékének alattvalói szívében, hogy a nyugati tartományok és maga Itália is minden nehézség nélkül elismerték a bitorlót. Ha Magnentiusnak sikerül megnyernie a dunai tartományokat, akkor Constantiustól elvitathatja a Keletet is és Constantinus házának vége van. Ezt jól belátta Nagy Constantinus leánya, Constantia, a ki Hannibalianus meggyilkolása után özvegyen élt. Ez a nagyesszű, tettekre kész nő felhasználta azt a hagyományos féltékenységet, a mely a galliai és a pannoniai legiók közt fennállott, és rávette az utóbbiakat, hogy ne

ismerjék el Magnentiust, hanem válasszák császárrá inkább saját fővezérüket, a jólelkű öreg Veteraniót, Nagy Constantinus egykori buzgó hívét. Ez megtörtént. Constantius ebben a nehéz helyzetben elég jól találta fel magát; egyelőre elismerte Vetraniót uralkodótársául, hogy mindenek előtt gátat vessen Magnentius további terjeszkedésének.

Eközben a Nisibist ostromló perzsa hadseregben dögvész 15 és inség kezdett pusztítani; azonkívül Sapor híret vette, hogy birodalmának keleti határát barbár szomszédok nyugtalanítják. Kénytelen volt tehát minden eredmény nélkül visszatérni hazájába.

Ebben az időben Magnentiusnak még más versenytársa 16 is támadt Nepotianusban, Nagy Constantinus mostohanővérének egyik fiában. Ez a császári házból való származására hivatkozva hamarjában összeszedett egy csomó kalandort és hatalmába ejtette a védtelen Rómát. Ott császárrá kiálttatta ki magát és nagy vérengzést vitt véghez az előkelő családok közt. De csakhamar megjelent Itáliában a Magnentius által kanczellárrá kinevezett Marcellinus, behatolt hadseregével Rómába és Nepotianust sok önkéntes és kényszerű hívével együtt kivégeztette.

Magnentius most követséget menesztett Constantiusához; 17 elismerte őt fejebbvaló uralkodótársának és megegyezésre iparkodott vele jutni. Ámde Constantius nem bocsátkozott alkudozásba öcsének gyilkosával. Ekkor Magnentius megkörmékezte Vetraniót, ez pedig aggodalmában, hogy az Ázsiában késlekedő Constantius cserben hagyja és ő egyedül lesz kénytelen szembeszállni a hatalmas bitorlóval, hallgatott szavára. Midőn tehát Constantius végre megjelent Thráciában, úgy látszott, hogy Magnentius és Vetranio egyesült hadával kell majd szembeszállnia. A mikor azonban Vetranio előtt egyszerre megjelent Constantius és Magnentius követsége, a vén katonában felülkerekedett az

uralkodó családhoz való hűsége. Elébe vonult tehát Constantiusnak Serdicába és ott feljebbvalójaként üdvözölte őt. Együtt vonultak seregeikkel Naissusba. Ott 350. évi karácsony ünnepén gyűlésbe hítták seregeiket és Constantius magas emelvényről jól kiszámított beszédet intézett hozzájuk. Soraikban sok volt a Constantiustól előre megnyert katona; az alacsony sorsból felvergődött öreg Veteranio mellett pedig annyival különbnek tűnt fel a dicső császár ifjú fia, hogy a katonák mind csak Constantius nevét hangoztatták. Ekkor Veteranio elcsüggedve levetette a császári méltóság jelvényeit és kegyelemért esdekelve borult Constantius lábaihoz. Ez kegyesen felemelte és megengedte, hogy békességben töltse hátralevő éveit.

18 Már ezelőtt más bajt is zúdított Constantius Magnentius fejére. Feloldotta ugyanis a rajnamenti germán törzseket ama szerződéses kötelezettségeik alól, a melyek Galliát további dúló berontásaik ellen biztosították. Fosztogató csapatjaik tehát ismét rávetették magukat az eddig is oly sokat szenvedett Galliára és rémítő pusztításokat vittek véghez. Minthogy Magnentiusnak magának Itáliába kellett mennie, hogy szembeszálljon Constantiusszal, Gallia védelmét cäsarrá kinevezett öcscsére, Decentiusra bízta.

19 Hogy azalatt, míg Európában időzik, a keleti tartományokban is legyen megbízható embere, Constantius is egy cäsar kinevezésére gondolt. Nagy Constantinus elve szerint uralkodótársakat csak a rokonság köréből kellett volna választania. Ámde abból a mészárlásból, a mely Constantinus halála után rokonságát majdnem végképen kiirtotta, csak két gyermek menekült: Julius Constantius fiai, Gallus és Julianus. Ezek mostohatestvérek voltak; az egyiknek anyja Galla, a másiké Basilina volt. A konstantinápolyi vérengzés után Gallust Ephesusba, Julianust Nicomédiába küldték. Az utóbbit eleinte anyai részről való rokona, a híres

Eusebius püspök fogadta gondjaiba. A mikor tízéves lett, Konstantinápolyba küldték, hogy ott a hagyományos retorikai képzésben részesüljön. Ez a képzés természetesen még a régi nyomokon, a görög költők, szónokok és philosophusok műveinek alapján indult. A serdülő Julianus rendkívüli hévvel adta magát ezekre a tanulmányokra. A mint azonban Gallus elérte 20-ik évét, a gyanakodó Constantius szorosabb őrizet alá fogta őt is, Julianust is, és mind a kettőt a cappadociai Cæsarea közelében levő, Fundus Macelli-nak nevezett császári birtokra küldte. Ott csakis felügyelőik és szolgálók társaságában töltötték különösen vallási gyakorlatokkal és theologiai tanulmányokkal az éveket; hadak vezetésében vagy országok kormányzásában nem nyerhettek semmiféle képzést.

Most, a mikor uralkodótársra volt szüksége, Constantius 20 mégis Gallusra gondolt. Sirmiumban levő főhadiszállására hivatta őt és hogy szorosabban magához kapcsolja, nőül adta hozzá nővérét, a Gallusnál jóval idősebb Constantiát. 351. évi márczius hó 15-én bemutatta Gallust a hadseregnek cæsari új méltóságában, azután elküldte őt új székhelyére, Antiochiába, hogy szemmel tartsa a perzsákat. Ugyanakkor Julianus is nagyobb szabadságot nyert és ezt arra használta fel, hogy nagy buzgalommal folytassa félbeszakított tanulmányait. Híres philosophusok előadásainak hallgatása végett elment Pergamumba, majd Ephesusba. Itt Maximus volt reá a legnagyobb hatással. Ez a neoplatonikus philosophia híve volt és ennek különösen misztikus részével, a jövőmondással és magiával foglalkozott. Az ő hatása alatt Julianus meggyűlölte a keresztény vallást, a melyben nevelkedett, és így lett, egyelőre titokban, buzgó híve a pogány isteneknek.

Ezalatt Magnentius és Constantius döntő mérkőzésre 21 készült. Ez a Száva völgyében, Mursánál (Eszéknél) történt

351. évi szeptember hó 28-án. A csata előtt a frank származású Silvanus, a ki hivatalát Constansnak köszönhette, a nehéz gárdalovassággal átpártolt Constantiushoz; rendkívül véres csata fejlődött, a melyben Constantius maradt a győztes fél. Magnentius Aquileiába vonult vissza és onnan alkudozásokat kezdett Constantiusszal; de ez visszautasította ajánlatait. Magnentius tehát kísérletet tett, hogy elzárja Constantius elől a Julius-Alpokon való átkelést. Az Itáliába vivő hágót fellegrvár őrizte; ezt hamarjában annyira megerősítette, hogy sem bevenni, sem megkerülni nem lehetett. Ekkor Constantius emberei cselhez folyamodtak; egyik tisztjük, Actus comes, szándékosan elfogatta magát és oly reménytelen színben tudta bemutatni a helyőrség előtt helyzetüket, hogy ez megadta magát.

- 22 Erre Magnentius kiűrtette Aquileiát és egész Itália meghódolt Constantius előtt. Ticinumnál még egyszer sikerült Magnentiusnak üldözőit feltartóztatni. Constantius egyelőre abban hagyta a további előrenyomulást és Mediolanumban töltötte a telet és ott lakodalmát ülte Eusebiával. Azalatt Gallia védtelenül ki volt szolgáltatva egyrészt a vesztét érző Magnentius zsarolásainak és kegyetlenségeinek, másrészt a kalandozó germánok pusztításainak. Decentius ugyanis jelentéktelen seregével nem bírt velük és Chnodomarius alamannus királytól súlyos vereséget szenvedett.

Vége 353. nyarán Constantius benyomult Galliába. Decentius segítségére akart sietni bátyjának, de Treveri városa nem bocsátotta be falai közé. Mindenhol engedetlenség ütötte fel a fejét. Magnentiust palotájában saját katonái fogták őrizet alá, hogy el ne menekülhessen. Amint ezt észrevette, megölte anyját és nála levő rokonait és barátait, azután maga is kardjába dőlt. E borzalmas vég hírére Decentius is kötéllel végezte ki magát.

Tehát háromévi iszonyú vérengzések és dúlások után

Kr. u. 353-ban végre ismét egy ura volt a római birodalomnak: Flavius Julius Constantius. Ezzel az időponttal kezdődik Ammianus Marcellinus történeti művének reánk maradt része.

III.

A római birodalom Constantinus-korabeli közigazgatása és hadiszervezete.

Az a gyökeres változás, a melyet Diocletianus a római 1 birodalom alkotmányában a legfelsőbb hatalom megosztása által hozott létre, szükségképen folytatását találta a császári udvartartás, a közigazgatás és a hadiszervezet reformjában.

Mindaddig a császárok azt a látszatot iparkodtak fenn- 2 tartani, mintha a régi köztársasági alkotmány lényegében nem változott volna. A régi köztársasági tisztségek név szerint megmaradtak, Róma városának és a provinciáknak kormányzása, a hadsereg szervezete és vezetése nagyjában a régi formákban, bár nem a régi szellemben folyt tovább. A császár és a polgárok közt az érintkezés formái nagyjában szintén megőrizték a republikánus színezetet. Mindezekkel a hagyományokkal Diocletianus és utódjai végképen szakítottak.

A császárt már külső megjelenésének pompája, a szer- 3 tartások, a melyek körülvették személyét, a fényes udvartartás, a mely elválasztotta őt alattvalóitól, messzire felül emelték a közönséges halandók fölé. A császári hatalomnak több személy közt való megosztása maga után vonta a közigazgatás gyökeres megváltoztatását is. Eddig a polgári és katonai hatalom egy kézben egyesült; a consulok és a praetorok, a provinciákban a proconsulok és a proprætorok legatusaikkal vezették a közigazgatást, szolgáltattak igazságot és voltak

vezérei a hadseregnek. Ezentúl a polgári és a katonai tisztségek szigorúan el voltak választva egymástól és az átmenet az egyikről a másikra rendkívül ritka volt, már csak azért is, mert most már más képzettség kellett az egyikhez, más a másikhoz. Csak az az előttünk feltűnő sajátság maradt meg a köztársaság korából, hogy a főbb tisztségekre való ki nevezések csak rövid időre szóltak és hogy ennél fogva viselőik sűrűn változtak.

- 4 Nagy Constantinus és közvetetlen utódjai Diocletianus nyomdokain haladva folytonosan emelték udvaruk fényét, a hivatalok és címek szaporításában nem ismertek határt és az ezzel járó óriási költségek előteremtésével elviselhetetlen nyomorúságba döntötték adófizető alattvalóikat. Eltekintve ama lényegtelen változásoktól, a melyek a Constantinustól Valensig lefolyt korszakban történtek, az udvartartás, a közigazgatás és a hadiszervezet fővonásaiban a következőképen alakult.

I. Az udvartartás.

- 5 Diocletianus alatt egyebek közt az a nevezetes változás is történt, hogy Róma megmaradt ugyan a világ fővárosa, a melyre áhitattal tekintettek fel nemcsak a birodalom lakói, hanem a legtávolabbi barbárok is, de császári székváros nem volt többé. Elvvé vált, hogy a császárok folyton táborban vannak és főhadiszállásuk ott van, a hol jelenlétükre épen szükség van. Voltak ugyan egyes városok, a hol huzamosabban szoktak időzni, mint keleten Konstantinápoly, Nicomedia, Antiochia, Sirmium, nyugaton Mediolanum, Treveri, — Róma azonban már csak nagy ritkán látott vendégként rövid időre császárt. Ez a körülmény még jobban elszigetelte a császári udvart az alattvalóktól, mint ha Rómában egy régi arisztokrácia közepette maradt volna.
- 6 Minthogy a császár korlátlan uralkodó volt, a középponti

kormányt tulajdonképen udvarának főméltóságai vezették. Ezek a főméltóságok a következők voltak:

1. A **præfectus sacri cubiculi**, vagyis a császári 7 főkamárás; ennek alája volt rendelve a **comes castrensis**, vagyis az udvarmester. Alattuk állt az egész udvari személyzet, úgy mint a császári kamarások (*cubicularii*), az udvari tisztek (*palatini*), az udvari apródok (*paedagogiani*), a császári gazdasági hivatalok (ú. m. *tori et mensae ministri, vestitores, coqui*, közös névvel *castrenses*).

2. A **magister officiorum**, a kit kancellárnak nevez- 8 hetünk. Ennek a hivatalnak volt a legnagyobb hatásköre. Egyrészt ugyanis fontos udvari hivatal volt, a mennyiben ő ítélkezett az egész udvari személyzet fölött és neki voltak alárendelve a testőrcsapatok, az úgynevezett *scholae palatinae* (l. alantabb 27. alatt). Másrészt azonban az egész birodalmi kormány feje volt, a mennyiben neki volt alárendelve a birodalmi ügyek ellátása végett szervezett négy főhivatal (*scrinia*), ú. m. a) a császári levéltár (*scrinium memoriae*), a melyben a császári rendeleteket és fontos hivatalos iratokat őrizték; ennek a hivatalnak közvetlen előjárója a **magister memoriae**, vagyis a titkos levéltáros volt; b) a *scrinium epistolarum*, a külfölddel való levelezés hivatala; c) a *scrinium libellorum*, a melyet igazságügyi ministeriumnak és d) a *scrinium dispositionum*, a melyet belügyministeriumnak lehetne nevezni. A kancellárnak volt továbbá alárendelve a főszertartásmester (*magister admissio-num*) és az alszertartásmester (*admissio-num proximus*), a kik különösen a császári kihallgatások rendjét intézték.

3. A **quæstor**; ezt a császári kabinetiroda főnökének 9 lehetne nevezni, mert ő fogalmazta és állította ki a legfelsőbb elhatározásokat, a törvényeket és rendeleteket, a kérvények elintézését stb. Ő vele intéztette el a császár a törvényszékek és a közigazgatási hatóságok ítéletei ellen hozzá intézett

felelősségeket is és ennyiben köze volt az igazságszolgáltatáshoz.

- 10 4. A **comes largitionum sacrarum**, kincstartó vagy pénzügyminiszter; ennek természetesen a provinciákban is számos pénzügyi tisztviselő volt alárendelve (*rationales, számtartók*).

5. A **comes rei privatae**, a császári magánvagyon kezelője.

6. és 7. A gyalogos és a lovas testőrök (*domestici et protectores*) egy-egy kapitánya.

- 11 Ezeknek a nagy hivataloknak természetesen nagyszámú kezelő személyzetük volt (*apparitio, apparitores*). Ez katonai mintára volt szervezve és a tisztviselők előléptetése is ugyanazon elvek szerint történt, mint a hadseregnél (l. 34. alatt).

Fontos ügyek elintézése végett a császár a titkos tanácsot (*consistorium*) hívta egybe. Ennek tagjai a fent felsorolt főméltóságok voltak, továbbá a császár személye körül levő *praefectus praetorio* és *hadparancsnok* (l. 16. és 31. alatt) és határozatlan számú *comes*.

- 12 A **comes** cím onnan vette eredetét, hogy a provinciákba induló főtisztviselők, valamint a császárok is magukkal szoktak vinni a jogi kérdésekben kiválóan jártas kíséret, hogy a felmerülő ügyek intézésénél tanácsával éljenek. A császár eme kíséreti természetesen tagjai lettek a titkos tanácsnak. Constantinus állandóvá tette ezt az intézményt és folytonosan szaporította a comesek számát. Ezentúl a consistoriumban a comesek csak egy részének volt helye, a többi mindenféle ügyek elintézésével bízta meg, a melyek nem estek a meglevő hivatalok hatáskörébe; felhasználta őket a provinciák kormányzásának ellenőrzésére is. Lassankint a comes név pusztán címzé vált, a melyet bármely magasabb hivatal mellett, sőt minden hivatal nélkül is adományozott a császár. Csak Keleten, a hol az állandó vallási viszályok

elintézése különösen éber figyelmet és tapintatot kívánt, a császár állandóan képviseltetni akarta magát egy bizalmas emberével és úgy lett a **comes orientis** állandó hivatallá, a mely mellett az eddigi vicarius lassankint fölöslegessé vált. A comesek eredeti rendeltetése, t. i. jogi tanácsosal szolgálni a provinciák kormányzóinak, most külön tanácsosokra (*consiliarius*) szállt át.

A consistoriumban helyet foglaltak a **notariusok** is, 13 hogy feljegyezzék a tárgyalásokat. Az ő hivataluk állandó volt; minthogy ennélfogva éveken át részt vettek a tanácskozásokban, oly ügyismeretet szerezhettek, a mely fontos személyekké tette őket. A titkos tanácsban való szereplésükön kívül a császár őket is felhasználta a legkülönfélébb megbízásokban való eljárásra. Szolgálatuk ideje szerint rangsorba voltak sorozva, a melyben a keletkező üresedések szerint haladtak előre. A rangsorban első, a *primicerius*, igen tekintélyes állást foglalt el. Lassankint a notarius szó is pusztá czímmé vált, a mely úgy, mint a comes czíni, más polgári és katonai címekhez járulhatott (pl. *tribunus et notarius*).

A kancellárnak alá voltak rendelve az úgynevezett 14 **agentes in rebus**, vagyis császári biztosok is. Ezek katonailag voltak szervezve, sőt úgy látszik, hogy egyikét alkották az alább említendő scholæ-nak (l. 27. alatt). Bejárták a birodalom minden részét, vitték a hivatalos leveleket és császári parancsokat és viszont a provinciákból elhozták az udvarnak szóló felterjesztéseket. Felügyeltek a császári postára (*cursus publicus*) és ezt természetesen szabadon használhatták is. Mindenről, a mit útjaikban megtudtak, jelentést kellett tenniök az udvarnál és ez felhasználta őket a tisztviselők működésének ellenőrzésére és mindenféle kényes természetű megbízások teljesítésére. Kémkedésükkel gyűlöletessé tették magukat a tisztviselők előtt,

zsarolásukkal a nép előtt. Szokássá vált ugyanis, hogy minden örvendetes, vagy köteles udvariasságból örvendetesnek mondott hírért, pl. ha győzelmet jelentettek vagy az év consulainak neveit, tetemes ajándékot kellett nekik adni, a mely az adózó népet terhelte.

- 15 Hasonló rendeltetésük volt az úgynevezett *areanusoknak*, de róluk nem tudunk többet, mint a mennyit Ammianusnál (28, 3, 8) olvasunk.

II. A provinciák közigazgatása.

- 16 Nagy Constantinus óta a birodalom négy nagy kormányzási területre oszlott egy-egy **praefectus praetorio**-val az élén, a kinek most már nem, mint hajdanában, katonai, hanem merőben közigazgatási hatásköre volt. Csak annyiban volt összeköttetésben a hadsereggel, hogy élelmezéséről kellett gondoskodnia.
- 17 Ezek a praefecturák a következők voltak: 1. A Kelet (ehhez eleinte Egyiptom és Thracia is tartozott) Antiochia, később Konstantinápoly székhelylyel. 2. Illyricum Sirmium székhelylyel. 3. Italia Mediolanum székhelylyel. 4. Gallia Treveri székhelylyel. Rómát és Konstantinápolyt egy-egy *praefectus urbi* kormányozta. Régebben a praefectus praetorio a császár személyéhez tartozott s így nem volt állandó székhelye, hanem mindenhová követte az ő császáriját. Ennek nyomát még II. Constantius korában is találjuk, a mennyiben említés történik egy *praefectus praetorio praesens*-ről, azaz a császár személye körül levő praefectusról (14, 1, 10; 23, 5, 6. v. ö. 20, 4, 8).
- 18 A praefecturák kisebb kormányzási kerületekre, úgynevezett dioecisisekre oszlottak; ezeknek élén egy-egy **vicarius** (praefectus-helyettes) állott. A dioecesis több-kevesebb provinciát foglalt magában; ezeknek számát a császárok folytono-

san azáltal szaporították, hogy a nagyobb régi provinciákat feldarabolták. Tették ezt részint, hogy egy-egy kormányzó túlságosan el ne hatalmasodjék, részint hogy szaporítsák a hivatalok és címek számát, a melyekkel híveiket megjutalmazhassák. A provinciák kormányzóinak hatásköre egyforma volt ugyan, de címük és rangjuk különböző volt. A legrangosabb a *proconsularis* cím volt, melyet Asia, Africa és Achaia kormányzója viselt; rangban utánuk következett 37 *consularis*, 71 *praeses* és 5 *corrector*.

A magasabb polgári és katonai tisztviselők mind rang- 19 osztályokba voltak osztva, a melyek mindegyikével bizonyos cím járt. A *gloriosus* címet a consulok viselték; a köztársasági Róma ezen legmagasabb méltósága most meg volt ugyan fosztva minden valóságos hatalomtól, de a nevéhez fűződő dicső emlékek és az, hogy a consulok nevével jelölték még mindig az éveket, olyan fényt adott ennek a címnek, hogy a császárok maguk is kitüntetésnek vették. Pusztá czímmé vált a hajdani születési arisztokrácia elnevezése, a *patricius* szó is; ezt kitüntetésül egyes magasállású férfiaknak adták, míg a *nobilissimus* címmel egyes barbár fejedelmeket szoktak kitüntetni. A hivatallal járó rang jelölésére lemenő fokozatban a következő címek szolgáltak: *illustris*, *spectabilis*, *clarissimus*, *perfectissimus*, *egregius*.

III. A municipális közigazgatás. Az adóügy.

A római birodalom városai hozzájuk tartozó területükkel 20 azokat az ügyeket, a melyekre nézve megtartották önkormányzati jogukat, nagyjában Róma városának mintájára intézték. A hatalomban mindenhol három tényező osztozott: a választott tisztviselők, a volt tisztviselőkből kiegészülő tanács és a teljesjogú polgárok gyűlése. A főbb városi tisztségek párosak voltak, hogy az egyik ellenőrizhesse a másikat

és visszatarthassa túlkapásoktól; volt pedig két *quaestor*, vagyis pénzügyi tisztviselő, két *aedilis*, vagyis rendőri tisztviselő, és két *duovir*, a kiknek kezébe a városi ügyek legfőbb vezetése és az alsóbbfokú igazságszolgáltatás volt letéve. A tanács neve nem *senatus*, hanem *ordo* volt, a tanács tagjaié *decuriones* vagy *curiales*. Minthogy a sokfejű *ordo* a maga összességében nem volt alkalmas az ügymenet ellenőrzésére, ezt egy tíztagú bizottságra (*decemprimi*) bízta, a mely tekintélyénél fogva arra is hivatva volt, hogy városukat a birodalmi kormányval szemben képviselje. Különben az egyes tartományok városainak követei évenként egyszer vagy, ha szükségét érezték, többször is tartományi gyűlésbe (*concilium*) jöttek össze; onnan sérelmeiket és óhajtásaikat felterjeszthették a *praefectus praetorio*-hoz és ennek közvetítésével a császárhoz.

- 21 A decurióktól elvárták, hogy városuk javára és díszítésére tetemes áldozatokat hozzanak. A mint az önkéntes adakozások idővel mind gyérebbekké váltak, kötelezően róttak rájuk tetemes összegeket. Azonkívül egyetemlegesen felelősek voltak a községre kirótt adók és közszolgáltatások pontos befolyásáért. Ezek az előre ki sem számítható terhek sok polgárnak vagyoni romlását okozták. Ennélfogva önként már nem jelentkeztek elegendő számban polgárok a decuriói állások betöltésére. Szigorú törvényekkel kellett tehát rákényszeríteni a vagyonosabb polgárokat az ordóba való belépésre. A mi előbb keresett kitüntetés volt, az oly teherré vált, a mely alól, a ki csak tehetett, kibújni igyekezett. A kiváltságos osztályok: a senatorok, a tisztviselők, még a pusztán címzetesek is, a katonák, kivették a császároknál a *decurionatus* terhei alól való felmentésüket. Annál súlyosabban nehezedett ez a teher a többire, a kiknek nem sikerült valami címecskét kijárni.

- 22 Elviselhetetlenné vált ez a teher a Diocletianus óta ki-

fejlődött új adórendszer által. A pénz értékének folytonos csökkenése következtében ugyanis rendszerre vált, hogy a katonák és a tisztviselők fizetésük legnagyobb részét nem készpénzben, hanem terményekben kapták. A közember élelmezésére szükséges gabonát vagy kenyeret, húst, sót, bort, eczetet, olajat egy egységnek vették és *annona*-nak nevezték; egységnek vették egy-egy hátszló vagy ígásállat tartására szükséges abrakot is és *capitum*-nak nevezték. Már most a katonák és a tisztviselők rangjuk szerint egy, két vagy több ilyen annonát és capitumot kaptak fizetés fejében.

Hogy tehát biztosítsák a termények ama rengeteg mennyi- 23
ségét, a mely a hadsereg és a tömérdek tisztviselő eltartására kellett, a birodalom földművelő népére rótták ki ennek előteremtését. Ezt az adókirovást *indictio*-nak hítták. Az adóalap kiszámítása végett ötévenként felbecsülték az egész birodalom földbirtokát és számba vették a rajta élő földművelőket, házi állatokat stb. Értékegységül egy férfimunkás évi munkájának átlagos értékét vették, ezt *caput*-nak nevezték és kiszámították, hogy egy-egy községre hány ilyen caput esik. Mihelyt már most ismeretes volt a termények évi szükséglete, ki lehetett számítani, mennyi esik ebből egy-egy caputra és ezt arra az évre kirótták a földbirtokosokra. A decuriók dolga volt ennek a terményadónak behajtása és a mennyiben az adóalapnak időközben történt csökkenése következtében nem folyt be az egész előírányzott összeg, a hiányt nekik kellett pótolniok. Ha egyik-másik adófizető hátralékban maradt adójával, ezt utólag nem róhatta le terményekben, mert ezeknek már nem lehetett volna hasznukat venni, hanem ezt a hátralékot átszámították pénzértékre (*adaeratio*) és így szedték be. Megesett olykor, hogy a császár valamely ünnepi alkalommal kegyelemből elengedte az adóhátralékokat; ez azonban csak a jómódúaknak vált javukra,

mert ezeket a helyi hatóságok nem merték szigorú adóbehajtással sanyargatni s így ők maradhattak hátralékban, míg a szegényektől azonnal könyörületlenül behajtották tartozásukat. Így minden kegyelmi tény a szegények helyzetét csak súlyosabbá tette, mert az állami háztartásban a kegyelmi tények következtében támadó hiányt végre is nekik kellett pótolniok.

- 24 A rendes adón (*tributum*) és a terményadón (*indictio*) kívül súlyosan nehezedett a földbirtokra az is, hogy az adó fejében felgyűlő termények szállítására, valamint a császári póstajáratok fenntartására a birtokosoknak kellett ígásállatokat szolgáltatniok. Ezek az elviselhetetlen, a tisztviselők zsarolásai által még súlyosabbá tett terhek nem ritkán földönfutókká tették, sőt a halálba kergették a sanyargatott adófizetőket.

IV. A testőrség.

- 25 Udvari szolgálatot hadi szolgálattal egyesítettek a császár személyének védelmére, egyszersmind azonban az udvar fényének emelésére szánt különféle testőrcsapatok.

Már Caracalla szervezett személyének védelmére nagyobb-részt szálas germánokból álló testőrcsapatot (*protectores lateris divini*). Ebbe az előkelő csapatba később részint a hadseregben jelesen szolgált katonákat, részint előkelő ifjakat vettek fel, a kik összeköttetéseiknek köszönhették, hogy ebben a csapatban kezdhették katonai szolgálatukat. Idővel ezek a protectorok nem maradtak együtt a császár személye körül, hanem egyeseket egy-egy hadparancsnok mellé adtak, hogy ott haditapasztalatokat szerezzenek és alkalmasakká váljanak magasabb tiszti állások betöltésére. Így került Ammianus Ursicinus hadparancsnok mellé. Mások egyéb megbízásokat is nyertek, a melyek eltávolították őket az udvartól.

Ennélfogva szüksége merült fel egy újabb testőrcsapat 26 szervezésének, a melyet palotai testőrségnek (*protectores domestici*) neveztek el. Ezek részint lovasok, részint gyalogosok voltak. Lassankint azonban megszűnt a kétféle protector közt a különbség. Nagy Constantinus tehát egy újabb testőrcsapatot állított fel, a melyet alkalmasint fehér formaruhájáról fehértestőrségnek (*candidati*) neveztek el. Ez a csapat még inkább, mint a többi testőrcsapat, barbárokból állt, mert ezeknek hűségében és vitézségében jobban bíztak a császárok, mint a rómaiakéban. Olykor mindazonáltal felülkerekedett bennük a nemzeti érzés és átpártoltak a barbár ellenséghez (l. 31, 13, 8).

Vége az udvar nagyobb díszére Constantinus hét, egyen- 27 kint 500 főnyi úgynevezett palotai őrcsapatot (*scholae palatinae*)¹ állított fel. Ilyen volt a pajzsostestőrök (*scutarii*) két szakasza, a nemzetiségi testőröké (*gentiles*), a mely kizárólag, vagy legalább túlnyomóan a birodalom határain kívül lakó nemzetek (*gentes*) fiaiból állott; a nehéz lovas testőröké (*armaturae*), a pánczélos lovasoké (*clibanarii, cataphractarii*). Mindezek a testőrcsapatok katonailag voltak ugyan szervezve és, különösen ha a császár indult hadba, igen értékes részét alkották a hadseregnek, mégis nem a hadparancsnoknak, hanem a kancellárnak, mint az összes udvari személyzet előljárójának voltak alárendelve.

V. A hadiszervezet.

Diocletianusig az egész római hadsereg a Rómában tanyázó 28 10,000 praetorianuson kívül a birodalmi határok mentén volt elhelyezve. A mióta azonban nemcsak a perzsák részéről, hanem a mind félelmetesebbé váló germánok és sarmaták részéről is folytonos veszély fenyegette a birodalmat, ennek az elhelyezésnek az volt a következménye, hogy, ha vala-

melyik határon háború ütött ki, az ott állomásozó hadsereg nem volt elegendő a támadás visszaverésére, a birodalom másik végéről odaküldött erősítések pedig csak későn érkezettek a fenyegetett pontra és elvonulásuk viszont a védtelenül maradt határ szomszédjait bátorította támadásra. Ezen a bajon Diocletianus és Constantinus nemcsak a hadsereg tetemes szaporításával, hanem más elhelyezésével is iparkodtak segíteni.

29 A határok mentén ugyanis csak annyi csapatot hagytak, a mennyi rendes körülmények közt elegendő volt a biztonság fenntartására. Ezt a silányabb minőségű végvidéki katonaságot (*riparienses* v. *limitanei*) nagyobbára az illető vidék lakosságából vagy oda telepített veteránusokból és barbárokból szedték. Ez a végvidéki katonaság 105, egyenkint 500 főnyi cohorsra és 44, szintén 500 főnyi segédcsapatra (*auxilia*) oszlott. Ennél a katonaságnál értékesebb és előkelőbb volt a birodalom belsejében, különösen a praefecturák székhelyei körül elhelyezett sorkatonaság (*comitatenses*)² és a válogatott emberekből álló gárdacsapatok (*palatini*). A sorkatonaság körülbelül 110 legióból állt, csakhogy a legio létszáma a régibb időkhez képest tetemesen alábbszállt és 6000 és 1000 közt ingadozott. Ezekhez járult megfelelő számú lovasság, a mely 500 főnyi szakaszokra (*vexillatio*) oszlott. A gárdacsapatok 25 legióból álltak (ilyenek voltak a Joviani, Herculiani, Divitenses, Nervii, Tungricani, Thebæi stb.), továbbá megfelelő számú lovasszakaszokból és segédcsapatokból. Az utóbbiak nagyobbára származásuk szerint voltak elnevezve, pl. Batavi, Celtæ, Petulantes, Cornuti, Braccati stb.

30 Voltak azonkívül külön fegyvernemeket képviselő csapatok, mint az íjászok (*sagittarii*); a pánczélos lovasok (*equites cataphracti*), a kiknél a perzsa pánczélos lovasok (*clibanarii*) mintájára pikkelyes pánczél fődte nem

csak a lovast, hanem a lovat is; a műszaki csapatok, mint a p a t t a n t y ú s o k (*ballistarii*), a kik a különféle hajítógépeket igazították; a h i d á s z o k (*ascarii* — ἀσχοί, a tömlő), a kik tömlők segítségével hidat vertek stb.

A hadsereg élén a hadparancsnokok álltak, még pedig ³¹ egy gyalogsági parancsnok (*magister peditum*) és egy lovasági parancsnok (*magister equitum*). Közös nevük *magister militum* v. *armorum* volt és olykor megtörtént, hogy a két parancsnokság egy személyben egyesült (*magister peditum et equitum*). Eredetileg mindegyik császár mellett volt egy gyalogsági és egy lovassági parancsnok; később minden praefecturában volt két ilyen hadparancsnok, a császár személye körül pedig szintén kettő (*praesens* v. *praesentalis*). Különben a lovassági és gyalogsági parancsnok később csak a címben különbözött egymástól, mert a valóságban mindegyik minden fegyvernemből összeállított hadsereget vezetett.

A végvidék (*limes*) provinciánként szakaszokra volt ³² osztva és minden szakaszban a végvidéki katonaság élén egy vezérő tábornok (*dux*) állt, a ki rendesen a *comes* címet viselte és alá volt rendelve a hadparancsnoknak. A legiók, cohorsok és lovasszakaszok élén a *tribunus*, illetőleg *praefectus* v. *praepositus* állt.

A régebbi időben a római katona kiképzése, fegyelmezése ³³ és a harcban való vezetése elsősorban a *centurio*, illetőleg a lovasságnál a *decurio* kezében volt. A mióta azonban a barbár elem elhatalmasodott a hadseregben, nem akadt már elég római ember, a ki ez erőszakos emberek fegyelmezésére vállalkozott volna; maguk a barbárok pedig nem voltak ezekre az állásokra alkalmazhatók, mert csak kevésnek volt meg a megfelelő műveltsége. Lassankint tehát megszűnt ez a hajdan oly fontos állás. A katonák kiképzését külön újoncz mesterekre (*campidoctores*) bízta; ezek vitéz barbárok voltak és jól forgatták ugyan fegyverü-

ket, de nem értettek ahhoz a tökéletesített harcsmódhoz és fegyelemhez, a melylyel egykor annyira felülmúlta a római katona a barbárt. A centurio név most már csak kisebb polgári hivatalok jelölésére volt használatos, mint pl. *centurio rerum nitentium*, a műemlékek felügyelője (16, 6, 2).³

34 Az előléptetés a hadseregben rendszerint úgy történt, hogy az újoncz a végvidéki csapatoknál kezdte a szolgálatot. Ott, a mint reá került a sor, a *principalisok* közé emelkedett és itt fel volt mentve a legdurvább munkák alól. A principalisok szolgálati idejük és érdemük szerint rangsorba voltak sorozva, a melynek élén a *primicerius* állt. Ha valaki elérte ezt a fokot, átléphetett a sorkatonaságba vagy a gárdacsapatokba és ott ismét végig mehetett ugyanazokon a fokozatokon. Ha ott is elérte a primicerius rangját, rendszerint már olyan korban volt, hogy a *protector* címmel nyugalomba vonult. A ki azonban érdemeinél vagy összeköttetéseinél fogva gyorsabban végezte ezt a pályát, az bejutott a valóságos protectorok közé és ott ismét a rangsorban emelkedett és, ha feljutott az elsőik közé, *tribunus*, *praefectus* vagy *praepositus* címmel csapatvezető tisztté lett.

35 Azok, a kiknek összeköttetéseiknél fogva sikerült, hogy katonai szolgálatukat előkelőbb csapatban, vagy épenséggel a protectoroknál kezdjék, természetesen hamarabb jutottak a magasabb tiszti állásokba. Ha azonban időnkint kevés volt a tiszti állásokban az üresedés és ennél fogva érdemes embernek túlságosan sokáig kellett volna várnia az előléptetésre, kinevezhették őt számfeletti tribunussá (*tribunus vacans*), a ki egyelőre nem vezetett csapatot. Az alsóbb rangfokozatokban is lehetett olyankor, a mikor a fokozatos előléptetés nagyon lassú volt, úgy segíteni, hogy a sokáig várakozó érdemes katonákat külön csapatba sorozták, a hol kedvezőbb feltételek alatt szolgáltak; ez volt a *promoti* csapata.

A hadkiegészítés első sorban önkéntes jelentkezés alapján 36 történhetett. Ámde ez kevés katonát szolgáltatott, mert a született rómaiak régóta idegenkedtek a katonai szolgálattól, a barbár telepéseknek pedig nem engedték meg a jelentkezést az ő földesuraik, a kiknek ők voltak a legértékesebb munkásaik. Hogy tehát a szükséges hadilétszámot biztosítsák, felosztották a birodalom összes földbirtokát körülbelül egyforma értékű egységekre (*capitulum*), és ezek mindegyike után a birtokosoknak egy-egy újonczot kellett kiállítaniok. Az ilyen sorozás rendszerint évenként történt; szükség esetén rendkívüli sorozást is követeltek (21, 6, 6). Valahányszor nem volt szükség az ilyen módon kiállítandó egész újonczjutalékra, egyes provinciák pénzzel válthatták meg újonczjutalékukat. Ha tehát a rómaiak valamely barbár nép legyőzése után ezt újonczállításra kötelezték és ilyen módon jutottak értékes katonákhoz, nagyobb területen engedhették meg az újonczjutalék megváltását és így a császári kincstár szép összeghez jutott. Hadkötelesek voltak továbbá a szolgálatban levő és a kiszolgált katonák fiai, úgy, hogy ezekből valóságos katonai rend keletkezett. Végre újonczokat kellett adniok a birodalom határai közé felvett és ott letelepített barbár törzseknek (*dediticii*). Ilyenek voltak pl. az alamanus eredetű, Galliában letelepített *laetusok*, a kik az ott nyert földek fejében külön praefectusok alatt 12 végvidéki csapatot alkottak.

Alkalmilag kiegészítették a római hadsereget a római birodalomtól függő, névleg vele szövetséges viszonyban levő nemzetek (*gentes*) segédcsapatjai, mint pl. saracenus lovasok, zabdicensz íjászok stb.

Magyarázó jegyzetek a bevezetéshez.

I, ¹ Felhasznált források: Claude Chifflet, De Amm. Marcellini vita et libris, Besançon, 1627 (a Wagner-Erfurdt-féle kiadásban). — Hugo Michael, Das Leben des Amm. Marcellinus, Jauer 1895. — Otto Seeck, Amm. Marcellinus, a Pauly-Wissowa-féle Realencyclopædie-ban, 1894. — Horváth József, Amm. Marc. forrásai, Budapest 1911. — ² L. Bev. III. 26. — ³ L. Bev. III. 31. — ⁴ Seeck lehetségesnek tartja ugyan, hogy Symmachus ep. 9, 110. a mi Ammianusunkhoz volt intézve, és ebből az következne, hogy a történetíró felvették a római senatusba. De minthogy — mint Seeck maga is kiemeli — ennek a méltóságának nincs semmi nyoma művének subscriptióiban, és zárószavában is csak egykori katonának mondja magát, ennek a feltevésnek nagyon csekély valószínűsége van. — ⁵ Seeck abból, hogy Amm. (29, 6, 15) a fiatal Theodosiusról így szól: *princeps postea perspectissimus*, azt következteti, hogy ezeket a szavakat csak Theodosius halála után írhatta, mert Theodosius életében így mondta volna: *princeps nunc perspectissimus*. Ámde bátran mondhatta Theodosius életében is; «a kiből később a dicső császár letta. Különben Amm. oly túlzó magasztalással szól Theodosius császár atyjáról, és annak nem csak az ellenséggel szemben, hanem saját katonáival szemben is tanúsított vérengző kegyetlenségét szokása ellenére annyira mentegeti, hogy ezt csak a még életben levő császárra való tekintetnek tulajdoníthatjuk. Ezzel összevág az is, hogy az öregebbik Theodosiusnak 376-ban Gratianus uralkodása alatt történt kivégzését egy szóval sem említi, holott Maximinus, Simplicius és Doryphorianusnak ugyancsak Gratianus alatt ugyanabban az évben történt kivégzését soron kívül elbeszéli (28, 1, 57). E szégyenletes halál említése ugyanis kellemetlen lett volna az élő Theodosius császárra nézve, a ki Gratianus kezéből fogadta el a császári méltóságot. — ⁶ Kiadta Nissen, 1876.

III, ¹ Schola alatt minden váróterem-féle helyiséget értettek; egyebek közt a császári palotában levő amaz őrszobákat nevezték így, a hol a testőrök parancsot várva tartózkodtak. De nemcsak a helyiséget nevezték scholának, hanem az egyes testőr csapatot is, a melynek a helyiség száma volt. — ² Comitatus alatt a császár kíséretét, udvarát értették. Minthogy ennek a katonaságnak ellentétben a helyben maradó végvidéki katonasággal az volt a rendeltetése, hogy a császárt a hadba kövesse, comitatenses-nek nevezték el. — ³ Amm. több helyütt emleget ugyan centuriókat, ez azonban Mommsen szerint nála csak az ő forrásmunkáiból kiírt frazeologia.

AMMIANUS MARCELLINUS

REÁNK MARADT

TÖRTÉNETI KÖNYVEL.

TIZENNEGYEDIK KÖNYV.

Tartalom: 1. Gallus cäsarnak kegyetlenkedése. 2. Az isaurusok be-
rontásai. 3. A perzsák kudarcza. 4. A saracenusok becsapásai és erkölcei.
5. Magnentius párthíveinek bűnhődése. 6. A római senatus és nép rom-
lottsága. 7. Gallus cäsarnak vadsága és kegyetlensége. 8. A Kelet tarto-
mányainak leírása. 9. Constantius Gallus cäsar. 10. Constantius császár
az alamannusokkal kérelmükre békét köt. 11. Constantius császár Con-
stantius Gallus cäsart udvarához hívja és kivégezteti.

1. A temérdek nehézséggel járó hadjárat ¹ viszontagságai-
nak elmúltával, a mikor a mindenféle baj és szenvedés által
megtört pártok heve már lelohadt, de a harczy zaj még el
nem ült, és a hadsereg még nem helyezkedett el téli szállá-
sain: az ádáz sors dühöngése új zivatarokat zúdított a biro-
dalomra Gallus cäsar ² számos szörnyű gonosztette követ-
keztében. Midőn ugyanis ez serdült kora első éveiben a nyo-
morúság fertőjéből váratlan szökeléssel fejedelmi polczra
emelkedett, ³ túltette magát a reá ruházott hatalom korlátaín
és szertelen kegyetlenségével vérrel szennyezett be mindent.
Az uralkodó családdal való rokonsága és még hozzá az a
büszke tudat, hogy ő is a Constantius nevet viseli, akkora
göggel töltötte el, hogy, ha nagyobb lett volna a hatalma,
aligha szerencséjének szerzője ellen is fel nem mert volna
lépni. Rideg lelkét még jobban sarkalta a kegyetlenségre neje, ⁴ ²
a ki mód nélkül büszke volt arra, hogy a császárnak huga.

- Első házasságban az ő atyja, Constantinus császár, unoka-öccséhez, Hannibalianus királyhoz ⁵ adta nőül. Valóságos Megæra volt ez ember képében, a ki folytonosan szította urában a kegyetlenség lángját és nem kevésbbé szomjazta az embervért, mint férje. Ez a kettő idő multával mind jobban megtanulta az ármánykodás mesterségét. A sötétben bujkáló, ravasz besúgók révén, a kik mindent, a mit fél-füllel hallottak, gonosz szándékkal meg szoktak toldani, megtudtak szájuk íze szerint ferdített dolgokat és ráfogták ártatlan emberekre, hogy uralomra törnek, vagy istentelen
- ³ üzemekben részesek.⁶ Jelentéktelenebb esetek közül — hiszen féktelen szenvedélyük már túragadta őket a közönséges büntettek mértékén — szörnyűségével kimagaslott egy Clematius nevű, előkelő alexandriai ember hirtelen halála. Ez iránt szerelemre gerjedt anyósa; mikor pedig bűnös szenvedélye visszautasításra talált, állítólag egy rejtett ajtón át bebocsátást nyert a császári palotába és a királynénak felajánlott értékes ékszer árán kivitte, hogy Honoratushoz, a Kelet akkori comeséhez ⁷ halálos ítélet ment, és ez a Clematius, a kit nem terhelte semmiféle bűn, kivégeztetett anélkül, hogy egy szót is szólhatott volna a maga védelmére.
- ⁴ Ez istentelen tett után, a melyhez hasonlótól most már mások is tarthattak, mintha szabadjára lett volna eresztve a kegyetlenség, többeket homályos gyanú alapján bűnösöknek mondtak és elítéltek. Közülök néhányat kivégeztek, másokat javaik elkobzásával büntettek. Ezeknek, miután távol estek házi tűzhelyüktől, nem maradt semmijök, csak panasz és könny, és összekoldult adományokból kellett tengetniök életüket. A törvény és jog uralma tehát vérengző önkénynyé fajult és nem egy gazdag és híres ház zárult be
- ⁵ örökre. E rengeteg bajok közepette nem volt szükség akár csak felbérelt vádló felszólalására sem, hogy legalább színre a törvények rendelkezéseire bízták volna a vádat,

a mit nem ritkán tettek kegyetlen fejedelmek is; hanem bármiben telt kedve a kérlelhetetlen cäsarnak, annak végrehajtását sürgették, mintha a leggondosabban mérlegelt jog és igazság volna. Még arra is vetemedtek, hogy egészen 6 ismeretlen embereket, a kiktől épen jelentéktelenségük miatt nem őrizkedett senkisé, szétküldtek Antiochia minden zugába, hogy híreket gyűjtsenek és jelentsék, a mit majd hallanak. Ezek séta közben feltűnés nélkül hozzászegődtek tekintélyes emberek egy-egy csoportjához, kéregetők képében behatoltak előkelő házakba és, a mit így megtudhattak és hallottak, azt elmondták a királyi palotában, a hová titokban hátsó ajtókon bocsátották be őket. Ebben mintegy összebeszélésre azt az eljárást követték, hogy egyet-mást hozzákoholtak, a megtudott dolgokat pedig nagyították és rosszabbra magyarázták, ellenben elhallgatták a cäsart dicsérő kijelentéseket, a minőket mégis nem egy ember szájából sajtolt ki, bár kellenlenül, a fenyegető bajoktól való félelem. Néha megtörtént, hogy, ha a családfő saját szobá- 7 jának négy fala közt, a mikor még meghitt cseléd sem volt jelen, valamit a fülébe súgott nejének, másnap már tudta a cäsar, mintha a régi híres jósök, egy Amphiaraus vagy egy Marcius árulta volna el. Ennélfogva az emberek már a pusztalaktól is féltették titkaikat. De ő benne folyton csak nőtt 8 a konok elszántság az efféle és több ilyen dolgok kikémlelésére, és erre még a királyné is ösztökélte őt. Ez épenséggel tátongó örvénybe taszította férjének sorsát ahelyett, hogy női gyengédséggel és jó tanácscsal visszatérítette volna őt az igazsághoz és emberséghez a vérengző Maximinus feleségének példájára, a kiről a két Gordianus történetében szó-
lottam.⁸

Végre Gallus, új és veszedelmes példát adva, ugyanarra 9 az alávalóságra vetemedett, a melyet Rómában nagy gyaláztatára állítólag Gallienus próbált valamikor. Néhány meg-

hitt emberével ugyanis, a ki ruhája alatt fegyvert viselt, esténként bejárta a korcsmákat és köztereket és görög nyelven, a melyen nagyon jól beszélt, kikérdezte az embereket, ki mit tart a cäsarról. És ezt nem restelte tenni olyan városban, a hol egész éjjel égő lámpák fényétől úgyszólván nappali világosság van. Végre, miután többször felismerték, fontolóra vette, hogy az ő sétái fel fognak tűnni, és ezentúl már csak nappal, teljes nyilvánosságban járt ki komolynak tartott dolgainak elintézése végett. Mindezek miatt sokan lelük mélyéből elkeseredtek.

10 Abban az időben Thalassius volt a cäsar személye mellett a *præfectus prætorio*.⁹ Ez maga is magával eltelt ember lévén, látta ugyan, hogy a cäsarnak ez az ideges sürgölődése sok ember romlására egyre nő; de a helyett, hogy higgadtsággal és jó tanácscsal csillapította volna őt, — a mint már nem egyszer enyhítették magas állásban levő férfiak a fejedelmek haragját — rosszkor alkalmazott ellenkezésével és szemrehányásaival inkább még fokozta dühét. A cäsar tetteiről nagyon gyakran, még túlozva is, értesítette a császárt, és nem tudni milyen szándékkal, azon volt, hogy ez ne maradjon titok. Ettől még jobban nekivadult a cäsar és mintegy magasabban lobogtatva megátalkodottságának zászlaját, minden tekintet nélkül a maga és mások érdekére, ragadó folyóként féktelen szilajsággal rontott előre az eléje gördített akadályok ledöntésére.

1 2. De nemcsak ez az egy vész sújtotta a Keletet különféle csapásokkal. Az isaurusok népe, a melynél megszokott dolog, hogy hol meghódolnak, hol megint váratlan berontásaikkal mindent felforgatnak, most is, először csak bujkálva és ritkán, rablótámadásokat intézett; azután, büntetlenségük növelvén vakmerőségüket, veszedelmes háborút támasztottak. Nyugtalan természetük már régóta veszedelmes forrongásban tartotta ugyan őket, különösen mégis azt hány-

ták fel sérelmül, hogy néhány fogságba került társukat a pisidiai Iconium városában minden jog ellenére czirkuszi játékok alkalmával ragadozó állatok elé vetették. És valamint 2 Tullius szerint¹ a vadállatok is éhségtől hajtva többnyire visszatérnek arra a helyre, a hol egyszer jóllaktak, úgy a mi embereink is forgószélként leszálltak hozzáférhetetlen meredek hegyeikről és a tengerparti vidékekre ereszkedtek le; ott lesvetésre alkalmas utakon és félreeső völgyekben rejtőztek és, mihelyt az éjszaka közeledett, — a hold még csak növekedőben volt és ennél fogva nem világított teljes fényével — meglesték a hajósnépet. Mihelyt észrevették, hogy ezek álomra hajtották fejüket, a kikötőhelyeken négykézláb mászva nesztelenül felkapaszkodtak a bárkába és ott termettek a mit sem sejtő emberek előtt. Kapzsiságuktól felszított kegyetlenséggel nem kímélték azokat sem, a kik önként megadták magukat, hanem lekaszaboltak mindenkit és az árukat, a mi értékes vagy hasznavehető volt, minden ellentállás nélkül elvitték. De ezt nem folytathatták sokáig. Mert a mint híre járt a kifosztott és leölt hajósok gyászos 3 végének, azokon a tájékokon már nem kötött ki senkisé, hanem úgy kerülték őket, mint Sciron gyilkos szirtjeit, és inkább Cyprus partjai mentén hajóztak, a melyek szemben vannak Isauria sziklás partjaival. Midőn tehát az idő halad- 4 tával csakhamar nem akadt semmi idegén árú, elhagyták a tengerpartot és az Isauriával szomszédos Lycaoniába vonultak; ott sűrű sövénytorlaszokkal elzárták az utakat és a benszülöttek és az utasok rovására élősködtek. Ez a ter- 5 jedő veszedelem talpra állította a katonaságot, a mely a közellevő számos városban és várban állomásozott. De mint-hogy ezek külön-külön mindegyik a maga erejével igyekeztek visszaszorítani a martalóczokat, a kik hol csapatokba verődve, hol szétszóródva mind beljebb hatoltak: a túlnyomó erőtlől mindannyiszor vereséget szenvedtek. Mert a martalóczok

magas hegyek kanyargó szakadékai közt születvén és nevelkedvén, köztük úgy mozognak, mint akár a legkényelmesebb sík területen; a velök szembeszállókat pedig nyilaikkal messziről támadják és vad üvöltésükkel rémítgetik. Olykor a mi gyalogosaink az ellenség üldözése közben kénytelenek voltak meredek lejtőkön felmászni; de ha, lábuk el-elesűs-ván, bozótba és cserjébe fogódzkodva feljutottak is a magaslatra, a szűk és úttalan helyeken ki nem fejthették csatarendjüket és meg nem vethették szilárdan lábukat. Azalatt a rajokba oszladozó ellenség szikladarabokat hengerített felülről reájuk; ekkor embereink csak ezer veszély közt menekülhettek a meredek sziklafalakon át vagy, ba végső szükségből vitézül harczoltak, a roppant súlyú kőomlások elgyúrták őket. Ennélfogva ezentúl körültekintő óvatossággal vigyáztak magukra és, valahányszor a martalóczok a hegyek magaslatai közé vonultak, katonáink meghátráltak a talaj nehézségei előtt. Valahányszor azonban sík területen lehetett őket meglepni, a mi elég gyakran történt, a mieink még arra sem engedtek nekik időt, hogy kinyújthassák karjukat és meglóbálhassák hajító dárdáikat, a minő kettő-három van mindegyiknél, hanem kaszabolták őket, mint a tehetetlen barmokat.

Ezek a martalóczok tehát nem érezték jól magukat Lycaoniában, mert az nagyobbára sík terület; sokszoros tapasztalatból tudták ugyanis, hogy rendes csatában nem mérkőzhetnek a mieinkkel. Ennélfogva félreeső dűlőutakon Pamphyliába vonultak. Ezt a tartományt sokáig nem nyugtalanította ugyan senkisé, de fosztogatástól és mészárlástól való félelemből egész szomszédsága el volt árasztva katonákkal és mindenfelé tetemes őrségekkel volt biztosítva. A martalóczok tehát, bízván kitartásukban és fürgeségükben, gyors megjelenésükkel meg akarták előzni felkerekedésük hírét. De a sokfelé kanyargó ösvényeken mégis késedelmesen

értek a dombok magaslataira. Végre nagy nehézségek legyőzése után a mély és örvényes Melas folyó meredek partjához értek, a mely falként védi a kanyarulatai közt lakó népséget. Itt az előrehaladt éjszaka is növelte félelmüket, azért egy kissé megpihentek és bevárták a hajnalt. Mert, minthogy kardcsapás nélkül jutottak át a hegységen, azt hitték, hogy váratlan támadással fogják pusztíthatni a környéket. Ámde hiába viseltek el ily nagy fárada-
lmatokat. A mint felkelt a nap, azt látták, hogy keskeny, de mély örvénylő víz állja útját átkelésüknek. Mialatt halászbárkákat kerestek, vagy sebtében készült tutajokon átkelni készültek, a legiók, a melyek akkor Sidében teleltek, kivonultak és gyors rohammal szembe szálltak velük. Közel a folyóhoz csatarendbe álltak, hogy kézitusára kerülhessen a sor, és pajzsot pajzshoz szorítva ügyesen fedezték magukat. Midőn pedig néhányan a martalóczok közül úszva vagy kivájt fatörzseken lopva akartak átkelni a folyón, könnyű szerrel felkonczolták őket. Végő szorultságukban ezek sok mindenféle mes-
terkedéshez folyamodtak, de hiába; végre is félelmükben és a szembeszálló erőtől viasszorítva azt sem tudták, hogy merre forduljanak, és így Laranda város tájékára érkeztek.

Miután itt étellel és pihenéssel új erőre kaptak és bátor-
ságuk visszatért, megtámadták a jómódú falvakat, de a véletlenül arra jövő, néhány lovasszázadból álló haderővel a tágas síkságon nem is próbáltak szembeszállani, hanem kitérve előle visszavonultak és magukhoz szőlították egész ott-
hon maradt fiatal népüket. Minthogy nagyon bántotta őket az éhség, egy Paleæ nevű, a tengerre rúgó, erős falakkal kerített helység felé indultak, a hol manapság is őrzik azt az élelmet, a melyet az egész Isauria védelmére rendelt katonaság közt ki szoktak osztani. Tehát három napon és három éjjelen át körülzárták ezt az erősséget; de mivel sem magához a meredek magaslathoz nem férhettek halálos

veszedelem nélkül, sem aknákkal nem tettek semmit sem és az ostromnak semmiféle furfangja nem vált be, boszusan távoztak, el lévén szánva arra, hogy ha a végső szükség úgy
14 kívánja, erejüket meghaladó vállalatba is fognak. Azért még vadabb dühre gerjedtek, a melyet a kétségbeesés és az éhség szított, és megszaporodott csapataikkal féktelen hévvel rohantak Seleucia főváros elpusztítására. Ezt Castricius comes védte három, a háború fáradalmaiban megedződött
15 legióval. A mint a katonai parancsnokok megbízható kémektől az isaurusok érkezéséről értesültek, kiadták a szokásos jelszót és kivezették gyors menetben az egész hadat. Sebtében hidon átmentek a Calycadnus folyón, a melynek magas vize a falak tornyait mossa, és csatarendbe állították seregüket. De senkisémi lépett ki a sorból és nem kapott engedélyt a támadásra, mert tartottak az őrzőigéig feltüzelt csapattól, a mely számával is túltett rajtuk és kész volt
16 halálmegvetéssel a fegyverek közé rohanni. A mint a martalócok messziről meglátták hadseregünket és hallották a trombiták harsogását, kis időre megtorpanva megálltak; azután fenyegető magatartással kardot rántottak és lassan
17 előrenyomultak. A mieink teljes elszántsággal, kifejlett rendekben készültek velök szembeszállni és már döngették lándzsájukkal pajzsukat, — az ilyen mozdulat éleszti a harczolók haragját és elkeseredettségét — és az első sorokban állókat megijesztették már pusztá magatartásukkal. De a mint épen bátran harczra akartak kelni, vezéreik visszarendelték őket, mert nem tartották időszerűnek, hogy kétes kimenetelű csatába bocsátkozzanak, a mikor közel vannak a várfalak, melyeknek védelme alatt mindnyájan biztonságra
18 helyezhetők. Ezzel az okoskodással rábiratták magukat a hadfiak, hogy visszavonuljanak a falak mögé; a kapuk bejáratát mindenfelől eltorlaszolták és a bástyákon és ormokon helyezkedtek el, a hol mindenfelől összehordott kövek és hajító

fegyverek voltak kezük ügyében, hogy, ha közelebb merész-
kednék valaki, azt nyilak és kövek záporával leterítsék. De 19
mégis nagyon nyugtalanította az ostromlottakat az a körül-
mény, hogy az isaurusok a hajókat, a melyek a folyón gabonát
szállítottak, elfogták és így bővében voltak az élelmiszerek-
nek, míg ő náluk már fogytán volt minden rendes ennivaló
és irtózáttal gondoltak a közeledő éhínség pusztító nyomorú-
ságaira. A mint ennek a híre elterjedt és a sűrűen küldött 20
értesítések felzavarták Gallus cäsart nyugalmából, az ő
parancsára, minthogy a lovassági parancsnok² abban az
időben nagyon messze volt a helyszínétől, Nebridius, a Kelet
comese, mindenfelől csapatokat vont össze és nagy buzgó-
sággal sietett a terjedelmes és jó fekvésű város felszabadítá-
sára. A mikor a martalóczok ezt megtudták, elvonultak és
a nélkül, hogy még valami említésreméltót végeztek volna,
szokásuk szerint elszéledtek hozzáférhetetlen magas hegyeik
közé.

3. Mialatt Isauriában eddig fejlődtek a dolgok, a perzsa 1
király háborúba bonyolódott szomszédaival és országának
határait meg kellett védenie harcziás népek ellen.¹ Ezek
velők született állhatatlanságukkal gyakran ellenséggént
támadnak ellene, máskor megint, a mikor ellenünk indít
hadat, segítik őt. Akkoriban egy Nohodares nevű főembere
meg volt bízva, hogy valahányszor alkalom adódik, rontson
be Mesopotamiába. Ez gondosan kikémlelte a mi ügyeink
állását azzal a szándékkal, hogy, ha valahol rést találna,
majd hirtelen nagy erővel beront. De minthogy a folytonos 2
nyugtalanításoknak kitett Mesopotamia egész határát sövény-
torlaszok és mezei őrállomások őrizték, balra fordult és
Osroëne legtávolabbi vidékén lesbe állva egészen új, még
talán eddig senkitől meg nem kísérlett vállalatba fogott. Ha
ez sikerül neki, mint a villám pusztíthatott volna mindent.
Ez a terve a következő volt.

- 3 Batnae municipális város, a melyet régente a macedonok alapítottak Anthemusiában; csekély távolságban van az Euphrates folyótól. Tele van jómódú kereskedőkkel, a mikor évente egy szeptember hó elejére eső ünnepen minden rendű sokaság jön össze a vásárra, hogy összevásárolja India és Serica termékeit és sokféle egyéb árukat, a melyeket szárazon
- 4 és tengeren szoktak odaszállítani. Ezt a vidéket akarta a fent nevezett vezér a sokadalom napjain megtámadni a sivatagokon és az Aboras folyó fűlepte partjain keresztül. De tervét elárulta néhány embere, a kik valamely vétkük miatt büntetéstől félve átszöktek a római csapatokhoz. Így kénytelen volt minden eredmény nélkül elvonulni és ezentúl tétlenül vesztegelt.
- 1 4. Abban az időben a saracenusok, a kiket nem kívánhatunk magunknak soha sem jó barátoknak, sem ellenségnek, ide s tova száguldozva mindent elpusztítottak, a mi hamarjában kezük ügyébe került, ragadozó keselyűk módjára, a melyek, ha a magasból zsákmányt pillantanak meg, gyorsan lecsapnak reá és elragadják, vagy ha egy csapásra nem találják
- 2 el, tovább állanak. Ámbár tudom, hogy szokásaikról Marcus császár történetében¹ és később is többször szoltam már,
- 3 mégis most is elmondok róluk röviden egyet-mást. Ezeknél a törzseknél, a melyek Assyriától a Nilus-zuhatagokig és a blemmyák határáig terjednek, mindenki kivétel nélkül harczos; félig meztelen testüket czombig érő színes hadiköpeny fűdi; fűrges lovak és ösztövérek hátán hol békés, hol háborús szándékkal ide s tova vándorolnak. Közölök soha senki meg nem fogja az eke szarvát, sem fát nem ültet, sem általában nem keresi földműveléssel kenyerét, hanem folytonosan bolyongnak mérhetetlen térségeken át; nincs nekik házi tűzhelyük, nincsenek sem állandó lakásaik, sem törvényeik. Nem bírják ki sokáig ugyanaz alatt az ég alatt és sohasem
- 4 érzik jól magukat sokáig egy vidéken. Életük folytonos

kóborlás. Feleségeik csak bizonyos időre bérért szegődnek; hogy meglegyen mégis a házasság színe, a leendő hitves férjének hozomány fejében lándzsát és sátrat hoz, de a megszabott idő múlva, ha akar, elmehet. Mind a két nem hihetetlen hévvel bomlik a szerelmi élvezet után. Teljes életükben szanaszét bolyongnak, úgy hogy az asszony másutt tartja lakodalmát, másutt szül és ismét másutt neveli fel gyermekeit a nélkül, hogy valahol megpihenhetne. Általános eledelük a vadhús, a bőségben lévő tej, sokféle növény és szárnyas állat, a minőket madarászva lehet fogni. Magam láttam, hogy legnagyobb részük a gabona és bor élvezetét nem is ismeri.

Ennyi legyen elég erről a veszedelmes népről; most térjünk vissza tárgyunkhoz.

5. Mialatt Keleten ezek történtek, Constantius Arelatéban töltötte a telet. Miután október hó 10-én, a mely napon betöltötte uralkodásának harminczadik évét,¹ nagy pompával színi és czirkuszi játékokat rendezett, elbizakodottságában még jobban éreztette súlyos kezét. Minden kétes vagy merőben koholt feljelentést készpénznek vett. Így egyebek közt megkínóztatta Gerontium, egy Magnentius-párti comest, és azután szomorú számkivetéssel lakoltatta. És valamint a beteges testet csekély bántalmak is meg szokták viselni, úgy az ő korlátolt és gyenge elméje minden észre azt hitte, hogy az ő vesztére törnek. Így tette ártatlanok vérével gyászossá az ő győzelmét. Ha ugyanis valakiről, a ki katonai vagy polgári hivatalt viselt, vagy különben a maga körében tekintélyes ember volt, csak puszta híre járt, hogy az ellenséges párthoz szított, azonnal súlyos bilincsekbe verték és vadállatként elhurczolták. Valamely ellenségének sürgetésére, vagy akár e nélkül is, — mintha már elegendő volna, hogy valakit megneveztek, vagy feljelentettek, vagy törvény elé idéztek — bárkit vagy halálra

ítéltek, vagy elkobozták vagyonát, vagy valamely elhagyott szigetre számkivetették.

- 4 Mert a császár kíméletlenségének és boszúvágyó gyanakodásának nem volt határa, mihelyt elhitették vele, hogy uralkodói hatalmát akarja valaki csorbítani. Ehhez járultak környezetének vért szomjazó hízelgései; ezek mindent, a mi előfordult, nagyítottak és úgy tettek, mintha szörnyen fájna nekik, ha annak a fejedelemlennek élete forog veszélyben, a kinek megmaradásán, a mint álnok szavakkal hangoztatták, mintegy szálon függ a világ rendje. Azért, úgy mondják, azok közül, a kiket ilyen vagy hasonló vádak alapján elítéltek, soha senkinek sem kegyelmezett meg, ha szokás szerint eléje terjesztették az ítéletet; pedig ezt különben még kérlelhetetlen fejedelmek is olykor megtették. És ez a végzetes hiba, a mely másokban idővel enyhülni szokott, ő benne korának haladtával még növekedett, mivel konok eltökélését még élesztette hízelgőinek serege.
- 6 Ezek közül kivált egy Paulus nevű, Hispaniából származó notarius, a ki sima arcz mögé rejtőzve rendkívül értett a törbecsalás útjainak kiszimatolásához. Ezt Brittaniába küldték, hogy hozzon el onnan néhány katonaviselt férfiút, a kik annak idején, noha inkább csak kénytelenségből, Mag-nentius pártjára állottak. Paulus, túlmenve utasításán, hirtelen ragadó folyóként beleártotta magát nem egy ember sorsába és minden kitelhető módon pusztítva és rombolva ment a maga útján. Nemes embereket megkötöztetett, néme-lyeket vásra veretett, az igazságtól vajmi távoleső sokféle vádat hordván össze ellenük. Ennek az eljárásnak következményeként egy istentelen tett történt, a mely Constantius 7 korára kitörülhetetlen szégyenbélyeget sütött. Ugyanis Martinus, a ki ezeket a tartományokat praefectus-helyettesként² igazgatta, mély részvétellel nézte az ártatlan emberek sanyargatását és gyakran könyörgött, hogy ne bántsák a

mitsem vétett embereket. Mikor ennek nem lett foganatja, lemondásával fenyegetődzött, hogy a gonoszindulatú kém ettől legalább megijedjen és végre felhagyjon békés hajlamú emberek megrontásával. Paulus, a ki ebben az ő ügybuzgalmának megszorítását látta, — a milyen félelmetes mester volt az ügyek összebogozásában, ahonnan a Catena (Láncz)³ melléknevet is kapta — belesodorta az általános veszedelembé magát a vicariust is, a ki még mindig védelmére kelt az ő alárendeltjeinek. Erőnek erejével őt is el akarta több tribunussal és egyéb emberrel együtt bilincsekben a császár udvarába vinni. Ekkor Martinus felgerjedve a hirtelen reá szakadó veszélytől fegyvert fog Paulusra. De mivel fáradt karjának dőfése nem volt halálos, a már kivont tört saját oldalába dőfte. Ilyen dísztelen halállal mult ki egy igazságos tisztviselő, a ki meg merte kísérteni, hogy számos embernek száználmas sorsát enyhítse. Miután Paulus ily bűnös módon elvégezte dolgát, vértől ázva visszatért a fejedelem főhadiszállására és magával vitt sok, bilincsekkel megrakott, gyászba és bánatba merült embert. A mint ezek megérkeztek, előkerültek a kalodák és a hóhér előszedte csáklyáit⁴ és kínzószereit. Közülök sokat proskribáltak, másokat számkivetésbe küldtek, néhányan a hóhér bárdja alatt véreztek el. Mert arra nem emlékszik egykönnyen senki sem, hogy Constantius alatt, a mikor az efféle dolgok pusztá besúgás alapján intéződtek el, bárkit felmentettek volna.

6. Ebben az időben az örök várost Orfitus igazgatta praefectusi minőségben. Ez elbizakodottan túltette magát a reá ruházott méltóság korlátain. Okos ember volt ugyan és a közügyek intézéséhez kitűnően értett, de az irodalmi műveltség díszét nem sajátította el abban a mértékben, a mint előkelő emberhez illett volna. Az ő hivataloskodása alatt komoly zendülések támadtak a szűkös bortermés következtében; a köznép ugyanis annyira rákapott a bor mohó

élvezetére, hogy ilyen ok nem ritkán izgatja elkeseredett mozgalmakra.¹

2 Minthogy idegen olvasóim, ha ilyenek akadnak, talán csodálkozni fognak, miként van az, hogy, valahányszor elbeszélésem a Rómában történt eseményekre tér át, mindig csak zendülésekről, kocsmákról és több efféle hitványságokról van szó: felsorolom itt nagy vonásokban ennek a jelenségnek okait a nélkül, hogy valamiben szándékosan eltérnék a valótól.

3 Abban az időben, mikor Róma története kezdetén ragyogva feltűnt, hogy fennmaradjon, a míg a világ áll, Erény és Szerencse, a kik különben rendesen viszályban vannak egymással, örök frigyre léptek, hogy a város folyton emelkedve gyarapodjék; mert ha ezek közül az egyik vagy a másik hiányzott

4 volna, nem érhetne volna el a teljes nagyságot. E város népe bölcsőjétől gyermekkora végéig, azaz körülbelül 300 évig falai körül viselt háborúkat; azután felserdülve a háborúk sokféle sanyarúságai után átkelt az Alpokon és a tengeren; fiatal emberré és férfiúvá erősödven, a nagy világ minden tájékáról győzedelmi babért hozott haza; végre az aggkor felé hajolván és nem egyszer már csak pusztá nevével győzven,

5 nyugalmasabb életre tért. Miután tehát ez a fenséges város igába hajtotta vad népek nyakát és törvényeket szabott a szabadság alapjául és tartós támaszául: mint valami jóra-való, okos és vagyonos szülő a császárokra, mint gyermekeire, 6 ruházta át atyai örökségük igazgatásának jogát. És jóllehet régóta nincsen dolguk a tribusoknak, békések a centuriák és nincsenek küzdelmes szavazások, hanem visszatért Pompeilius korának a biztonsága: mégis, a hány világrész van, mindenütt uruknak és királyuknak vallják és a senatorok tisztes ősz feje és a római nép neve mindenhol bámulat és tisztelet tárgya.²

7 De az összességtől kiáradó erre a ragyogó fényre homályt

vet egyeseknek fékevesztett könnyelműsége. Ezek ugyanis nem gondolják meg, hogy hol születtek, hanem, mintha a bűnök számára büntetlenség volna biztosítva, tévelygésekbe és léhaságba sülyednek. Pedig, a mint Simonides lírai költő tanítja, teljes boldogságban csak az élhet, a kinek mindenek előtt hazáját övezi dicsőség. Közülök néhányan abban a hitben, hogy szobrokkal biztosíthatják örök emléküket, hévvel törekednek erre a kitüntetésre, mintha nagyobb jutalmat lelhetnének lelketlen ércalakokban, mint jeles tetteik öntudatában. Ezeket a szobrokat arannyal vonatják be, a mivel először Acilius Glabriót tüntették ki, mert bölcseségével és vitézségével legyőzte Antiochus királyt. Pedig hogy milyen szép dolog az, ha valaki ezeket a csekély értékű és kicsinyes dolgokat megvetve — hogy az askrai költő szavaival éljek — a dicsőség hozadalmas és meredek útjaira tér, azt megmutatta Cato Censorius.³ Mikor ugyanis azt kérdezték tőle, hogy annyi más között ⁴ miért nincs neki is szobra, így felelt: «Jobban szeretem, ha derék emberek azon töprenkednek, miért nem részesültem ebben a megtiszteltetésben, mintha — a mi nagyobb baj volna — azon tündödnének, hogy mivel is nyertem el ezt a kitüntetést».

Mások legnagyobb dicsőségüket a szokottnál magasabb hintókban és öltözetük hivalgó fényűzésében keresik. Izzadnak tehát felöltőik súlya alatt, a melyeket nyakukba vetnek és övvel leszorítanak; a szövet finomságánál fogva átjár rajtuk a levegő és élénk mozdulataikkal fel is lebbentik, különösen balkézről, hogy láthatókká váljanak a hosszú rojtok és a tunikák, a melyeket sokféle színű fonállal beléjük szőtt állati alakok tarkítanak.⁵ Mások megint a nélkül, hogy valaki kérdezné, komoly ránczokba szedett arczezal kérkednek ősi vagyonukkal; nagyítva felsorolják például évi jövedelmét termékeny uradalmaiknak, a melyeket napkelet-től napnyugatig bírnak. Mintha bizony nem tudnák, hogy

- őseik, a kiknek érdeméből terjed oly messzire Róma hatalma, nem gazdagságukkal tűntek ki, hanem véres háborúkban; és a mikor vitézségükkel minden ellenségüket legyőzték, nem különböztek a közkatonáktól sem jómódban, sem étke-
- 11 zésben, sem ruházkodásban. Azért temették gyűjtött adományokból Valerius Publicolát, és tartotta fenn magát és gyermekeit férje barátainak segedelméből Regulus szegény özvegye, és kapott az állami kincstárból hozományt Scipio leánya, mert a nemesség szégyelte, hogy a felserdült leány vagyontalan atyjának távolléte miatt oly sokáig marad hajadon.
- 12 Ellenben mostan, ha mint tisztos idegen valamely pénzes és ezért pöffeszkedő ember látogatására mégy, eleinte úgy fog fogadni, mint szívesen látott vendéget; minden felől ki fog kérdezni, úgy, hogy kénytelen léssz sokat füllenteni. Csodálkozni fogsz, hogy olyan egyszerű embert, a kit eddig még sohasem látott, ennyi figyelemben részesít olyan főrangú férfiú, és ilyen páratlan kellemességekért majdnem sajnálod,
- 13 hogy nem látogattál már tíz évvel előbb Rómába. Ha azonban ettől az előzékenységtől nekibátorodva másnap visszatérsz, furcsa helyzetbe kerülsz; mert a házigazda úgy fogad, mint valami ismeretlen, váratlanul érkezett látogatót és ugyanaz, a ki tegnap oly szívesen meghítt⁶ sokáig azt sem tudja, hogy ki vagy és honnan jössz. Ha végre felismer és barátságába fogad és te három éven át egyfolytában el-látogatsz üdvözlésére és azután ugyanannyi napig elmaradsz: a mikor visszatérsz, megint ugyanazon az elbánáson kell átesned és meg sem kérdeznek, hogy hol is voltál; és ha-
- 14 csak szegény fejed ott nem hagyja őt, egész életedet hiába vesztegethetnéd, hogy a fajankóbból embert faragj. Valahányszor pedig alkalmas időközökben az ő hosszadalmas és ártalmas lakomáikra, vagy a szokásos ajándékok⁷ osztogatására készülődnek, nagy fontoskodással meghányják-vetik,

vajjon azokon kívül, a kiknek viszonzással tartoznak, illik-e idegent is meghíni; és ha hosszú tanácskozás után abban állapodtak meg, hogy hínak, akkor olyant látnak vendégül, a ki a versenykocsisok házai körül őgyeleg,⁸ vagy a kinek a kockakavetés a mestersége, vagy a ki azt a látszatot tudja kelteni, hogy titkos mesterségekhöz ért.⁹ Mert a tanult és 15 józan embereket kerülik mint hasznavehetetleneket, a kiknek megjelenése nem jelent semmi jót. Ehhez hozzájárul még az is, hogy a nomenclatorok¹⁰, a kik az efféle kedvezményekkel kereskedni szoktak, pénzért csempésznek be az osztogató-sokhoz és az ebédekhez alacsonyrendű ismeretlen alakokat.

Az ételben és italban kifejtett tékozlásról és a kéjelgésre 16 csábító sokféle alkalomról most nem beszélek, hogy ne szaporítsam a szót. Arra térek át, hogy sokan a város tágas téerein és a kövezett utczákon végig, nem törődve a veszélyvel, úgy hajszolják lovaikat, mintha közszolgálatban, hatósági engedélyvel járnának;¹¹ maguk mögött pedig cselédjeik csapatját hurezolják, mint valami martalóczhadat, «még Sanniót sem hagyván otthon,» a mint a vígjátékban van.¹² Ezeket utánozva sok úri asszony is kóborol elfátyolozott fővel, zárt gyaloghinton az egész városon keresztül. És valamint a tapasztalt hadvezér legelől sűrű sorok- 17 ban seregének magvát állítja szembe az ellenséggel, azután a könnyű fegyverzetűeket, mögöttük a parittyásokat, leghátul pedig a tartalék-csapatokat, hogy szükség esetén segítsenek: úgy rendezik nagy gonddal az épen munkában nem levő városi cselédséget az ő felügyelői, a kiket a kezükben tartott pálczáról lehet felismerni. Mint valami hadijelre lépdél a hintó elejével egy sorban az egész takácsczéh, ehhez csatlakozva a konyha füstös népe, azután vegyest az egész szolgahad a szomszédságban lakó dologtalan csőceselékkel; végre a heréltek sokasága következik a vénektől kezdve a gyermekekig, halovány és természetes formájából kikelt

rút népség, úgy hogy, bárki megpillantja útjában a megcsonkított emberek e csapatjait, átkozza az egykori Semiramis királyné emlékét, a ki először heréltetett ki gyenge fiúcskákat, mintegy erőszakot követvén el a természetén és megállítván azt megkezdett útjában, a mely a teremtés kezdete óta őseredetű továbbszármaztatással valami hallgatólag törvény-szerint mutatja a faj fennmaradásának útjait.

- 18 Ilyen körülmények közt az a kevés ház is, a mely azelőtt komoly tanulmányok műveléséről volt híres, most tele van a renyhe tétlenség haszontalanságaival és énekszótól és a húrok átható zengésétől visszhangzik. Szóval philo-sophus helyett énekest, rhetor helyett szemfényvesztőt alkalmaznak; a néma sírként örökre elzárt könyvtár helyébe vízzel hajtott orgonákat gyártanak és hintóalakú óriási lirákat és fuvolákat és a színi mutatványokhoz való hatal-
- 19 mas felszereléseket. Végre odáig jutottunk a léhaságban, hogy nem régen, a mikor az élelmiszerek elégtelensége miatt az idegeneket nyakra-főre kiűzték a városból, a humanisztikus tanulmányok ugyancsak nem nagyszámú művelőit haladéktalanul kiutasították, ellenben a bohózati előadások szolgálatában levő személyek, a valódiak, valamint azok, a kik erre az időre annak vallották magukat, megmaradhat-tak és háromezer tánczosnő zenekaraikkal és ugyanannyi tánczmesterükkel minden zaklatás nélkül ott maradhatott a városban.¹³

- 20 Bárhová néz az ember, bőven láthat felsütött hajú nőket, a kik, ha férjhez mentek volna, koruknál fogva már háromszor is szülhettek volna, a mint unalomig verik lábukkal a padlót és lenge kanyarulatokban ugrándozva számtalan alakot ábrázolnak, a milyenek a színdarabokban szoktak előfordulni.

- 21 Kétségtelen, hogy akkor, a mikor Róma minden erénynek székhelye volt, a legtöbb előkelő polgár művelt emberhez

illő előzékeny szívességgel kötelezte le a kiváló idegeneket, a mint Homerosnál a lotophagusok tették gyümölcseik édes-ségével. Ellenben most némelyeknek oktan pöffeszkedése 22 hitványnak tart mindent, a mi a város határán túlról származik, kivéve a gyermekteleneket és az agglegényeket; mert hihetetlen, hogy milyen megkülönböztetett tiszteletben részesülnek Rómában azok, a kiknek nincs gyermekük.¹⁴ Minthogy továbbá náluk, mint a világ fővárosában, olyan be- 23 tegségek nyomorúságai jobban elhatalmasodnak, melyeknek akár csak csillapítására is tehetetlennek bizonyul az egész orvosi tudomány: azt az üdvös eljárást gondolták ki, hogy senki sem látogatja meg barátját, a ki ilyen betegségbe esett; ehhez még hozzáadják azt a másik hathatós óvószert, hogy a cselédek, a kiket az ilyen betegségben sínylődő ismerőseikhez hogylétükről való tudakozódás végett küldenek, nem bocsátják előbb vissza házukba, míg alaposan meg nem fürödtek; annyira félnek még harmadik személy által közvetített fertőzéstől is. De míg az efféléket oly szigorúan 24 megtartják, mégis akármilyen beteges ember is, ha lakodalomra hívják, a hol aranypénz üti a vendégek markát,¹⁵ nem restel akár Spoletiumig is elmenni. Ilyenek az előkelők erkölcei.

Az alsórendű szegény nép tömegéből sokan úgyszólván 25 a csapszékekben hálnak; mások a színházak fölött kifeszített ponyvák árnyékában húzzák meg magukat, a minőket ædilis-korában Campania fényűzését utánozva először Catulus alkalmazott; vagy pedig szenvedélyesen koczkáznak, mialatt mocskos orrukon át szíva a levegőt utálatosan rőögnek; vagy a mi legfőbb kedvtelésük, hajnaltól estig a naptól süttetik és az esőtől veretik magukat, mialatt a legapróbb részletekig meghányják-vetik a versenykocsisok és versenylovak jó tulajdonságait és hibáit. Fölötte csodálatos nézni a rengeteg népet, a mint szenvedélyes figyelemmel csüng a

kocsiversenyek kimenetelén. Ilyen és hasonló dolgok miatt nem történhetik Rómában semmi emlékezetes és komoly dolog. De térjünk vissza tárgyunkhoz.

- 1 7. Mind tovább terjeszkedő önkényével Gallus cæsar már terhére vált minden jóra való embernek. Nem ismert ezentúl semmiféle korlátot és nem volt a Keletnek olyan vidéke, a
2 melyet ne zaklatott volna; nem kímélte sem a tisztviselőket, sem a városok előkelő polgárait, sem a köznépet. Végre az antiochiai tanács fejeit egyetlen rendeletével ki akarta végeztetni, a miatt való boszúságában, hogy ezek kelleténél
3 gorombábban válaszoltak, a mikor alkalmatlan időben, mert éppen szűk termés volt várható, olesó árak kiszabását sürgette. És vége lett volna mindannyinak, ha Honoratus, a Kelet akkori comes, hajthatatlan szilárdsággal ellent nem
4 állt volna. Kegyetlen természetének világos és feltűnő jele az is volt, hogy véres játékokban gyönyörködött és nem egyszer végig nézett a czirkuszban hat-hét olyan tiltott mérkőzést,¹ a melyben ökölvívók véresre verték egymást, és ennek a látványnak úgy örült, mintha valami nagy szerencse érte volna. Kegyetlenkedési hajlamát még tüzelte
5 valami hitvány nőszemély; ez kérésére bebocsáttatván a palotába, előadta, hogy egészen jelentéktelen katonák nagy titokban ármányt szőnek a cæsar ellen.² Ezt a nőt Constantina nagy garral, mintha férjének életét mentette volna meg, megajándékozta, kocsiba ültette és így bocsátotta ki a palota kapuján az utcára, hogy ezzel a csalétekkel másokat is csalogasson hasonló, vagy még nagyobb dolgok feljelentésére.
- 5 Mialatt ezek után Gallus Hierapolisba készült, hogy legalább színre részt vegyen a hadjáratban, Antiochia népe könyörgött neki, hogy hárítsa el a fenyegető inséget, a melytől több alapos oknál fogva tartani lehetett. Azonban Gallus a helyett, hogy valamiben intézkedett volna, vagy a szomszéd tartományokból élelmi szereket hozatott volna, — a

mint fejedelemhez illik, a kinek messzire terjedő hatalma gyorsan orvosolhatja a helyi bajokat — kiszolgáltatta a közelében álló Theophilust, Szíriának consularisát a végsőig izgatott népnek, folytonosan azt hajtogatván, hogy, ha a kormányzó nem akarja, senkinek sem lehet hiánya élelemben. Az ilyen szavak növelték a csőcselék vakmerőségét. 6 Mikor tehát a város élelmezése mind nehezebbé vált, az éhség és az izgatás hatása alatt felgyújtották egy Eubulus nevű, a maga körében hírneves embernek hivalkodó pompával épült házát, a kormányzót pedig, mintha legfelsőbb ítélettel az ő kezükbe adatott volna, ökölrel neki esve és lábbal taposva félholtra verték és azután szánalmas módon darabokra tépték. Siralmas vége után ez egynek vesztében kiki a maga veszedelmének képét láthatta és retteghetett, hogy ezt az imént adott példát majd hasonlóak követik.

Ugyanabban az időben helyezettett törvényes alapon 7 felségsértés miatt vád alá Serenianus volt vezérő tábornok, a kinek gyávasága miatt pusztult el, a mint elbeszéltem,³ Phoeniciában Celse városa. Azonban, ki tudja miféle pártfogás következtében, felmentették, noha világosan rábizonyult, hogy egy meghitt emberét tilos ráolvasással megigézett süveggel a fején egy oraculumhoz ⁴ küldte azzal az egyenes kérdéssel, vajjon számíthat-e, a mint óhajtotta, szilárd és teljes uralomra. S kettős igazságtalanság történt azokban 8 a napokban, t. i. hogy egyrészt az ártatlan Theophilus áldozata lett annak a szörnyű eseménynek, másrészt meg, hogy Serenianus, a ki rászolgált mindenkinek az átkára, bántatlanul került ki a vád alól, jöllehet úgyszólván az egész közvélemény felzúdult ez ellen.

A mint Constantius minderről értesült — és egyet-mást 9 már tudott Thalassius jelentéseiből is,⁵ a kinek a cäsar ellen érzett gyűlöletéről a dolgok közönséges rendje szerint már értesült — udvariasan írt a cäsarnak, de lassankint

feltűnés nélkül elvonta tőle támaszait. Aggodalmat színelv ugyanis, hogy a katonaság, a mely, ha nincs dolga, könnyen hajlik zendülésre, összeesküdhetnék a cæsar ellen. Utasította tehát, hogy szorítkozzék csupán az udvari testőrcsapatokra, t. i. a protectorok, a pajzsos- és a nemzetiségi gárda csapatjára.⁶ Egyszersmind utasította Domitianus volt császári kincstartót, a kit præfectussá léptetett elő, hogy, mihelyt Sziriába érkezik, sürgesse udvariasan és kellő tisztelettel Gallust, a kit eddig is már többször meghívott

10 magához, hogy siessen Itáliába. Domitianus ennek következtében siettetette a maga elutazását, de a mikor Antiochiába érkezett, elment a palota mellett és rá sem hederítve a cæsarra, a kinél pedig illet volna tisztelegnie, ünnepi pompával hivatalos lakásába vonult be. Betegség ürügye alatt sokáig nem ment el az udvarhoz és általában nem jelent meg nyilvánosan, de visszavonultságában sokat mesterkedett Gallus megrontásán, sok oda nem való dolgot csatolván jelentései-

11 hez, a melyeket sűrűn menesztett a császárhoz. Végre meghívást kapott és bebocsáttatván a titkos tanácsba, minden bevezetés nélkül hebehurgyán és könnyelműen így szólt: «Utazzál cæsarom! a mint meg van hagyva; mert tudd meg, hogy ha késlekedel, azonnal letiltom a neked és udvarodnak kijáró ellátást». Ennyit mondott kihívó daczczal, azután haragosan távozott és nem ment többé a cæsar színe elé, noha

12 többször küldtek érte. Ezen az igazságtalan és méltatlan bánásmódon felindulva, a cæsar néhány megbízható testőrével őrizet alá vétette a præfectust. A mikor ezt megtudta Montius, az akkori quæstor, a ki kemény ember volt ugyan, de mégis inkább enyhébb eljárás felé hajlott, a dolog kiegyenlítése végett magához hívatta az udvari csapatok fejeit és eleinte barátságosan figyelmeztette őket, hogy nem illő és nem is hasznos dolog az, a mi történik; azután feddő hangon hozzátette, hogy ha szándékukban megátalkodnak,

döntsék le előbb Constantius szobrai; akkor aztán nagyobb biztonságban gondolhatnak a praefectus meggyilkolására.

A mikor Gallus ezt megtudta, úgy tett, mint a kigyó, 13
a melyet fegyverrel vagy kővel támadnak és a mely a végsőre elkészülve bármilyen módon szeretné megmenteni életét; összehivatta ugyanis az egész fegyveres erőt és a mikor ámuló várakozással előtte álltak, fogát csikorgatva így szólt hozzájuk: «Segítsetek, vitézek, rajtam, a ki veletek együtt 14
veszélyben forgok. Montius azzal, a mit itten összefecseg, egészen szokatlan és hallatlan felfuvalkodottsággal azzal vádol bennünket, mintha lázadók volnánk és szembe akar-nánk szállni a császári felséggel. Haragszik ugyanis, hogy a daczos praefectust, a ki úgy tesz, mintha nem tudná, mit kíván a rend, őrizet alá vétettem, hogy kissé ráijeszszek». E szavakra a katonák, a kik mindig hajlanak zavargásra, 15
nyomban megtámadták először a közel lakó Montiust, egy ösztövé, beteges öreg embert és, miután lábszárait durva kötelekkel összeszorították, kifecszamodott tagokkal és végképen eltikkadva a praefectus házáig hurezolták. Ugyanazzal 16
a lázas hévvel Domitianust is letaszították a lépcsőkön, szintén megkötözték kötelekkel és így a kettőt összekötözve őrült futásban magukkal hurezolták a város tágas térségein végig. Miután így ezeknek minden ízük és tagjuk kirándult a helyéből, keresztültapostak a felismerhetetlenségig megcsonkult holttesteken és ezeket végre, miután kitombolták magukat, a folyóba dobták. Az őrzöngésig nekivadult embereket 17
még tüzelte ezekre az istentelen merényletekre valami Luscus nevű városi gazda, a ki hirtelen ott termett és mint valami halottasmenetnek üvöltözö előénekeسه szapora szóval ösztökelte őket, hogy fejezzék be, a mit megkezdtek. Ezt ezért később tűzhalállal végezték ki.

Mivel Montius, a mikor bakóinak keze alatt már-már 18
kiadta a lelkét, többször az Epigonus és Eusebius nevet

- hangoztatta, a nélkül, hogy foglalkozásukat vagy hivatalukat megjelölte volna, nagy buzgalommal kutatták, hogy kik lehetnek ezek. Hogy a dolog valamiképen feledésbe ne menjen, elfogták Epigonus philosophust Lyciából és Eusebiust, egy tüzes rhetort Emissából, a kit másként Piusnak is híttak, noha a quæstor nem ezeket értette, hanem valami fegyvergyári felügyelőket, a kik fegyverek szolgáltatására ajánlkoztak volt, ha felkelés készülteiről értesülnének.
- 19 Ugyanakkor történt, hogy Apollinaris, Domitianus veje és a cæsar volt udvarnagya, a kit ipja azelőtt Mesopotamiába küldött, ott fáradhatatlanul kutatott a katonák közt, nem vettek-e Gallustól titkos írást, a mely nagyralátó tervekre vallana. De a mikor megtudta, hogy mi történt Antiochiában, Kis-Armenián át lopva Konstantinápolyba akart menni, de udvari testőrök visszavitték onnan és szoros őrizet alá fogták.
- 20 Azalatt, hogy mindez folyamatban volt, feljelentés történt, hogy Tyrusban titokban királyi palástot szőnek, nem tudni kinek a rendelésére és kinek a használatára. Ezért bűnrészesként elfogták a tartomány kormányzóját, Apollinarisnak hasonlónevű atyját, és sok más személyt is összefogdostak különféle városokból, a kiket szörnyű vádakkal terheltek.
- 21 Mialatt így már felharsantak a belső viszályok kürtjelei, a cæsarnek nyugtalan, az igazság iránt közömbös lelke már nem palástolva, mint eddig, hanem minden tartózkodás nélkül tombolt. Senki sem vizsgálta annak rendje szerint a felhozott vagy koholt vádak hitelességét, senki sem tett különbséget bűnös és ártatlan közt; a törvényszékekből minden jog számkivetve volt és minthogy a törvényszerű védelem elnémult, a bakó volt az úr mint eszköze a fosztogatásnak, és napirenden voltak a kivégzések és elkobzások a keleti tartományokon végig. Itt helyénvalónak tartom szemlét tartani ezeken a tartományokon, eltekintve Mesopotamiá-

tól, a melyet már akkor tárgyaltam, a mikor a parthus háborúkról szoltam, és Egyiptomtól, a melyet máskorra kellett félretennem.

8. Ha átkelünk a Taurus hegy csúcsain, a melyek kelet felé 1 mind magasabbra emelkednek, lábaink alatt messzire nyúló térségeken Cilicia terül el, egy minden javakban bővelkedő vidék. Jobbfelől Isauria csatlakozik hozzá, a mely szintén bőven termi a bort és mindenféle gabonát; területét a hajózható Calycadnus folyó szeli. Ezt a tartományt sok kisebb 2 városon kívül két nagy város ékesíti: Seleucia, Seleucus király alkotása, és Claudiopolis, Claudius császártól alapított gyarmatváros. Az egykor hatalmas Isaura városa polgári villongásai következtében már régen aláhanyatlott és most alig mutatja régi fényének némi csekély nyomát. Cicilia, a mely Cydnus folyójával büszkélkedik, híres 3 Tarsus városáról, — ezt a monda szerint Perseus alapította, Juppiter és Danaë fia, vagy pedig egy Aethiopiából odakerült Sandan nevű, gazdag és előkelő férfi; — itt van továbbá Anazarbus, a mely alapítójának nevét örökíti meg, és Mobsuestia, Mobsusnak, a híres jósnak hazája, a ki az argonauták társaságában az elrablott arany gypjával hazatérvén, eltévedt és Afrika partjára vetődött, a hol hirtelen halállal múlt ki; azóta e hősnek pún hanttal takart maradványai sok esetben sikerrel gyógyítanak különféle bajokat. Hajdan ez a két tartomány a kalózháborúban a kalózok 4 csapatjaival czimborált és azért Servilius proconsul leigázta és adófizetőkké tette őket. Ezek a tájékok egy kinyúló földnyelven terülnek el és Kelet országaitól az Amanus hegy választja el. A keleti határsáncz 1 messzire nyúlik egyes 5 nes irányban az Euphrates folyó partjaitól a Nilus partjáig; balfelől a saracenus népekkel határos, jobbfelől nyitva áll a tenger háborgó hullámai előtt. Ezt a vidéket Seleucus Nicator foglalta el és emelte nagyra, a mikor a macedoniai

- Alexander halála után utódlási jogon bírta Perzsia királyságait; nagy siker koronázta ennek a királynak vállalkozásait, a mint a mellékneve is hirdeti. Felhasználván alattvalóinak nagy számát, a kiken sokáig békében uralkodott, egyszerű falvakból gazdag és erős városokat csinált; ezek most görög nevet viselnek ugyan, a minőt alapítójuk jónak látott nekik adni, de nem ment ki a használatból eredeti nevök sem, a melyet első alapítóik asszir nyelven adtak nekik.
- 6 Osdroëne után, a melyet, a mint említettem, kirekesztettem ebből a leírásból, lankásan emelkedik Commagene. Ezt most Euphratensisnek hívják; híres nagy városai Hierapolis, a régi Ninus, és Samosata.
- 8 Ezután kies síkságon elterülve Sziria következik. Ez nevezetes Antiochia világhírű városáról, a melylyel idegen országokból behozott, valamint belföldi árúk sokaságára nézve nem vetekedik egy más város sem; ott van továbbá Laodicea és Apamia és egy másik Seleucia, már alapításuk óta virágzó városok.
- 9 Utána a Libanon hegységhez támaszkodó Phoenicia következik, bájos és kellemes egy vidék, a melyet nagy és szép városok ékesítenek. Ezek közt szépségükkel és hírnevükkel kiválnak Tyrus, Sidon és Berytus, nem különben a régi eredetű Emissa és Damascus. Azokat a tartományokat, a melyeket a magas Cassius hegy lába mellett elfolyó és a Parthenos-tengerbe szakadó Orontes folyó kerít be, Tigranes leverése után Cn. Pompeius elszakította az örmény birodalomtól és a római birodalomhoz csatolta.
- 10 Sziria legszélső tartománya Palæstina, a melyet nagy közök választanak el a többi tartománytól. Bővelkedik jól művelt, termékeny földekben és van néhány jeles városa; közülök egy sem áll hátrább a másiknál, hanem hajszalnyira vetekednek egymással. Ezek a városok Cæsarea, a melyet Octavianus császár tiszteletére Herodes épített;

azután Eleutheropolis és Neapolis, továbbá a régebben épült Ascalon és Gaza. Ezeken a vidékeken seholsem lát az ember 12 hajózható folyót, de igen sok helyen bugyognak természetes hévvizek, a melyek sokféle gyógyító eljárásra használhatók. Ezeket a vidékeket hasonlóképen Pompeius tette a zsidók leveretése és Jeruzsálem elfoglalása után provinciává és rendezte e szerint közigazgatását.

Hozzá szorosan csatlakozik Arábia, a mely másfelől a 13 nabatæusok népével határos. Arábia gazdag mindenféle kereskedelmi czikkeken és meg van rakva erős táborhelyekkel és várakkal, a melyeket a szomszéd népek becsapásai ellen a régiek éber gondoskodása alkalmas és biztonságot nyújtó szorosokban emelt. Vannak itt is, néhány kisebb helységen kívül, hatalmas városok, mint az erős falaktól védett Bostra, Gerasa és Philadelphia. Arábiának Traianus császár adta a provincia nevet; kormányzót állított élére és a mi törvényeink uralma alá hajtotta, miután többször megalázta lakosainak fennhéjázását akkor, a mikor dicsőséges haddal szorongatta Mediát és a parthusokat.²

A szárazföldről távoleső Cyprus szigete gazdag kikötők- 14 ben; számos municipális városa közt két város teszi híressé: Salamis és Paphus, az egyik Juppiter szentélyéről, a másik Venus templomáról nevezetes. Ez a csodálatosan termékeny sziget annyira bővelkedik mindenben, hogy nem szorul semmiféle idegen segítségre, hanem a maga erejéből építhet teherhajót a fenekétől a legfelsőbb vitorlákig és bocsáthatja teljesen felszerelve a tengerre. Nem átalom kijelenteni, 15 hogy ezt a szigetet a római nép inkább kapzsiságból, mint igazságos okból foglalta el. Mert Ptolemæus királyt, a mi szövetséges társunkat, anélkül, hogy valamit vétett volna, kincstárunk szorultsága miatt tették földönfutóvá. Miután ezért önként méreggel vetett véget életének, Cato a szigetet egyrészt adófizetővé tette, másrészt kincseit, mintha mindez

hadizsákmány volna, hajóra rakatta és Rómába vitette. Most vegyük fel ismét elbeszélésünk fonalát.

- 1 9. A fentebb vázolt sokféle romlás közepette Ursicinust, a kinek parancsa alá rendelt engem a császári elhatározás, Nisibisből, a hol állomásozott, kirendelték, hogy vizsgálja meg a végzetes viszály okait. Hiába vonakodott és tiltakozott ez ellen, a császár hízelgőinek csapata emémította szavát. A háború volt mestersége; csakis katona és hadvezér volt és a politikai czivakodásoktól mindig távol tartotta magát. A mikor észrevette, hogy a felbérelt vádlók és a vizsgálóbírák egymással egyetértve egy követ fújnak, a maga biztonságát kezdte félteni és titkos levélben értesítette Constantiust, hogy mi készül alattomban és a nyilvánosság előtt; egyszersmind támogatását kérte, hogy a cäsar ettől megijedjen és ismert hevessége kissé lelohadjon. De ez a túlságos óvatossága, a mint később el fogom beszélni,¹ még gonoszabb hálóba kerítette őt, minthogy vetélytársai veszedelmes fondorlatokat szőttek ellene Constantiusnál, a ki különben a végletektől tartózkodó fejedelem volt, de ha bármilyen ismeretlen ember effélet juttatott a fülébe, akkor rideg és hajthatatlan volt és az ilyen ügyek elintézésében rá sem lehetett ismerni.²
- 3 Tehát a gyászos vallatások számára kitűzött napon színre bíróként ott ült a lovassági parancsnok,³ míg a melléje adott többi tag már ki volt tanítva, hogy miképen kell eljárniok. Itt-ott notariusok⁴ álltak, a kik a kérdéseket és feleleteket sebtében hírül vitték a cäsarnak; és az ő kegyetlen parancsára, a függöny mögött időnkint hallgatódzó királyné ösztönzésére sokat halálra ítélték a nélkül, hogy ezek az ellenük emelt vádakát czáfolhatták volna vagy valaki védte volna őket.
- 4 Tehát először Epigonust és Eusebiust vezették be, a kiknek névrokonságuk vált vesztükre. Említettem ugyanis,⁵

hogy Montius a halál küszöbén e neveken fegyvergyári fel-
 ügyelőket emlegetett és azzal vádolta őket, hogy egy bekö-
 vetkezendő pártütés esetére segédeszközöket ígértek. Epi- 5
 gonusról mostan kitűnt, hogy csak öltözködésében volt
 philosophus.⁶ Először ugyanis könyörgésre fogta a dolgot,
 de hiába; azután, a mikor oldalait hasogatni és a halállal
 rémítgetni kezdték, gyáva vallomásával helybenhagyta, hogy
 része volt holmi tervezgetésekben; pedig ilyenek a valóság-
 ban nem is voltak és ő, a ki soha semmi részt nem vett po-
 litikai mozgalmakban, nem látott és nem hallott semmi
 effélét. Ellenben Eusebius önérzettel tagadta az ellene fel-
 hozottakat és a kínpadon is szilárdan megmaradván áll-
 hatatosságában, lármázott, hogy ez zshiványtanya, nem tör-
 vénszék. A mikor pedig, értvén a törvényekhez, rendes vád- 6
 lót és általában rendes eljárást követelt, az erről értesített
 cæsar, nyíltságát gőgnek magyarázva, megparancsolta, hogy
 kínozzák a vakmerő gyalázkodót a végletekig. Annyira mar-
 czangolták a testét, hogy már nem volt több tagja, a melyet
 kínozni lehetett volna. Az éghez könyörögven igazságért,
 daczos mosolylyal arczán és szilárd elszántsággal szívében
 hajthatatlan maradt és nem hagyott sem magára, sem
 másra rákenni semmit sem. Végre a nélkül, hogy akár vallott
 volna, akár rábizonyítottak volna valamit, kishitű társával
 együtt halálra ítélték. Bátran ment a vesztőhelyre és szidta
 a mostoha kort, szem előtt tartván Zenónak, a régi stoikus
 bölcselkedőnek példáját. Ezt ugyanis sokáig kínozták, hogy
 valami hazugságra kényszerítsék; de ő gyökerestül kitepte
 a nyelvét és véres nyálával együtt a szeme közé vágta a
 vallató cyprusi királynak.⁷

Ezután a királyi palást ügyére került a sor. A biborfestő- 7
 műhely munkásai a kínpadon valami ujjatlan rövid tunika
 szövéséről vallottak. Erre valami Maras nevű diaconust —
 a mint a keresztények nevezik -- vezettek elő és bemutatták

görög nyelven írt, a tyrusi szövőgyárhoz intézett levelét; ebben megsürgette a megrendelt portéka elkészítését a nélkül, hogy ezt közelebbről megjelölte volna. Ezt sem lehetett rávenni, noha majdnem halálra kínozták, hogy valamit valljon. Tehát a vizsgálatot kiterjesztették még sok különféle rendű emberre. Némely dolgot egyáltalában nem lehetett tisztázni, másokról kitűnt, hogy a mi történt, annak csekély a jelentősége. Tehát több vádlott kivégzése után a két Apollinarist, apát és fiút, számkivetésbe küldték. A mikor ezek egy Crateræ nevű helységhez, Antiochiától 24 mérföldnyire fekvő falusi jószágukra érkeztek, parancs szerint megölték őket, miután előbb eltörték lábszáraikat.

9 Ezeknek kivégzése után sem hagyott Gallus alább vad-ságával, hanem úgy, mint az embervért megízlelt oroszlán, több efféle prédára leskelődött. De ezt részletesen elbeszélni nem érdemes, hogy túl ne menjek, a mit kerülni kell, művem megszabott méretein.

1 10. Míg a Keletnek sokáig kellett eltűnnie ezeket a nyomorgatásokat, Constantius a melegebb idő beálltával az ő hetedik, a cäsarnak pedig harmadik consulsága alatt Arelateból Valentiába ment, hogy hadat indítson Gundomadus és Vadomarius testvérek, alamannus királyok ellen, a kik sűrű berontásaikkal pusztították Galliának velök határos
2 végeit. A míg ott sokáig vesztegelt és várt az élelmiszerekre, a melyeknek Aquitaniából való szállítását a szokottnál gyakoribb esőzések és a megdagadt hegyi patakok akadályozták, odaérkezett Herculanus udvari testőr, Hermogenes volt lovassági parancsnoknak a fia, a kit, mint fentebb elbeszéltem,¹ egykor Konstantinápolyban egy zendülés alkalmával a tömeg darabokra tépett. Ennek a jelentéséből, a császár pontosan megtudott mindent, hogy mit művelt Gallus; de, ámbár a multakon szomorkodott és a jövőtől jót nem várt, mégis, a míg csak lehetett, csillapítgatta lel-

kének aggodalmát. Azalatt azonban a Cabillona mellett 3
összegyűlt katonaság, megúnván a várakozást, rendetlen-
kedett, még pedig annál hevesebben, mert hiányos volt
élelmzésük is, mivel a készleteket még nem lehetett a szük-
séghez képest szállítani. Ez a dolog Rufinust, az akkori 4
præfectus prætorio-t, nagy veszedelembe döntötte. Rávétték
ugyanis, hogy menjen el személyesen a katonákhoz, a kiket
a szűkölködés és saját vad természetük izgatott és a kik
különben is megrögzött szokásból a polgári hatóságokkal
szemben gorombák és daczosak szoktak lenni, és nyugtassa
meg őket és világosítsa fel, hogy mi késlelteti az élelmiszerek
megérkezését. Ezt jól kiszámított furfanggal eszelték ki, 5
hogy törbe csalják és láb alól eltegyék Gallus nagybátyját és
hogy ez ne növelhesse nagy befolyásánál fogva Gallus önbi-
zalmát végzetes vállalkozásaiban. De az illetők résen voltak
és, miután ez a dolog halasztást szenvedett, Eusebius fő-
kamarást küldték Cabillonába tekintélyes pénzösszeggel, a
melyet a zavargások szítói közt titokban szétosztott, mire a
katonák elégedetlensége lecsillapodott és a præfectus a ha-
láltól megmenekült. A mikor azután bőven érkezett élelem,
az előre kitűzött napon tovább indultak.

Sok nehézségen kellett keresztülmenniök, mivel a legtöbb 6
hegyiutat hó borította; végre Rauracum közelében a Rajna
folyó partjaihoz érkeztek. Itt útjukat állta az alamannusok
sokasága; az ellenség nagyobb erejénél fogva nem verhettek
hajóhidat, mert mindenfelől mint a jégeső repültek lövedékei.
Minthogy tehát ez kivihetetlennek mutatkozott, a császárt
súlyos kétségek gyötörték és azt sem tudta, mihez fogjon.
Ámde váratlanul megjelent a vidéket jól ismerő kalauz 7
és jutalom fejében éjjel gázlót mutatott, a hol át lehetett
kelni a folyón. És megtörténhetett volna, minthogy az
ellenség figyelme másfelé fordult, hogy a mi seregünk észre-
vétlenül átkel és mindent elpusztít, ha néhány, ugyanabból

a nemzetből származó magasabbrangú katonatiszt, a mint legalább sokan hitték, titkos izenetekkel nem értesíti földieit szándékunkról. Ez a szégyenletes gyanú Latinusra hárult, a testőrök comesére, továbbá Agilo főlovászmesterre és Scudilóra, a pajzsosgárda kapitányára, a kiknek abban az időben akkora volt a tekintélyük, mintha az ő vállaikon nyugodnék a birodalom sorsa.

9 Azonban a barbárok a körülményekhez szabták elhatározásukat és talán jósaik döntése szerint, vagy mert az áldozatok tekintélye ellene volt az előrenyomulásnak, engedtek abból a merevségből, a melylyel eddig bátran ellentálltak, és kiküldték főembereiket, hogy a történetekért bo-
10 csánatot és békét kérjenek. A császár visszatartotta a két király követeit és előbb titokban sokáig mérlegelte az ügyet; minthogy pedig a vélemények egybehangzóan oda irányultak, hogy a méltányos feltételek alatt kért békét meg kell adni és hogy ez a fennforgó körülmények közt czélszerű lesz: gyűlésre hívta össze a hadsereget, hogy a helyzethez mért néhány szót intézzen hozzá. A főtisztek karától körülvéve a szószékre lépett és eképen szólt:

11 «Né csodálkozzék senki sem, ha most, miután végig szenvedtünk a hosszú útnak fáradalmait, miután bőségesen összehordtunk eleséget és miután a belétek vetett bizalmamtól vezérelve eljutottam a barbárok földjére, hirtelen
12 mintegy mást gondolva békésebb utakra térek. Mert, ha kiki közületek a maga helyzete és a maga felfogása szerint meggondolja a dolgot, úgy fogja találni, hogy a közkatona mindenhol, a míg csak ép tagjaiban bizakodhatik, csak önmagát és saját életét tartja szem előtt és azt védi; ellenben a kötelességtudó fővezér mindnyájukat félti és, mások életének őre lévén, nincs semmi sem, a mit nem tekintene az ő őrizetére bizottnak... Neki tehát serényen meg kell ragadnia mindazokat az eszközöket, a melyeket a körülmé-

nyek kezéhez szolgáltatnak és a melyeket az istenség kegyes akarata neki nyújt. Hogy tehát kevés szóba foglalva meg- 13
magyarázzam, hogy miért ákartalak benneteket itt együtt látni, hű bajtársaim, hallgassátok meg jóindulattal azt, a mit röviden ki fogok fejteni. Mert az igazság mindig világos és nagyon egyszerű. A dicsőség meredek útján való előre- 14
haladástok híre, a mely hatalmasan megnövekedve eljutott a legtávolabbi vidékek népeihez, rémületbe ejtette az alamannusok királyait és népeit és most itt látjátok követeket, a mint alázatosan a multakért elnézést és békét kérnek. Én, a ki fontolgatva és óvatosan szeretek eljárni és hasznos tanácsot szeretek adni, azt hiszem, hogy ha ti is beleegyeztek, teljesíteni kell kérelmüket, még pedig többféle okból: először, hogy kitérjünk a háború eshetőségei elől; azután, hogy ígéretük szerint bennök ellenség helyébe segítő társakat nyerjünk; továbbá, hogy vérontás nélkül csilapítsuk a vadság ama kitöréseit, a melyek gyakran vészt hoznak tartományainkra; végre meg kell fontolnunk, hogy nemcsak az az ellenség tekinthető legyőzöttnek, a ki a csatában a fegyveres erőttől elnyomva elesik, hanem sokkal biztosabban bírható önkéntes hódolásra csatazaj nélkül is az, a ki tapasztalásból tudja, hogy nem hiányzik bennünk sem a vitézség a lázadókkal, sem a jóindulat a meghódolókkal szemben. Mindent összevéve várom a ti elhatározás- 15
tokat, hogy mit tanácsoltok; én mint békés természetű fejedelem arra szántam magamat, hogy az osztályrészemül jutott szerencsével mértékkel élek. Mert, higgyétek el, jól megfontolt határozatunkat nem fogják gyávaságnak, hanem mérsékletnek és emberségnek tulajdonítani.

Alig hogy befejezte szavait, az egész hadsereg készsége- 16
sen hozzájárult a császár akaratához és dicsérte elhatározását. Különösen azért hajlottak a béke felé, mert a császár gyakori hadjárataiból tudták, hogy a szerencse csak a pol-

gári viszályokban volt ő vele, ellenben valahányszor külső ellenséggel viselt háborút, az többnyire balul ütött ki. Ezek után megkötötték a szövetséget ama barbár népek módja szerint és a szertartások befejezte után a császár Mediolanumba távozott téliszállásra.

- 1 11. Itt lerázta magáról egyéb súlyos gondjait és, mint legnehezebb feladatának megoldásán, azon töprenkedett, hogy miképen buktathatná meg egy hatalmas lökéssel a cäsart. Meghitt embereivel titkos éjjeli beszélgetésekben azon tanakodott, milyen úton és miféle furfanggal történhetnék ez, mielőtt a cäsar elbizakodottságában még makacsabbul rávetné magát hatalmának kiterjesztésére. Abban egyeztek meg, hogy a császár Gallust barátságos levélben fölötte sürgős politikai tanácskozás ürügye alatt hívja meg magához, hogy ott, minden segítségtől meg lévén fosztva, minden
- 2 akadály nélkül el lehessen őt láb alól tenni. Ezt a tervet azonban ellenezte a köpönyegforgató hízelgők csapattja, köztük Arbetio, egy vakmerő, szenvedélyes cselszövő és Eusebius, az akkori főkamrás, a kinek jól esett, ha árthatott valakinek. Ezek azt az ellenvetést tették, hogy veszedelmes volna a cäsar távoztával a Keleten hagyni Ursicinust, ha nincs ott senki, a ki nagyralátó terveiben akadályozná.
- 3 Ezekhez csatlakoztak még a császári heréltek is, a kiknek kapzsisága abban a korban meghaladott minden emberi fogalmat és a kik bizalmas természetű szolgálataik közben alattomos sugdosásaikkal újabb táplálékot adtak a koholt vádaknak. Ezek súlyos gyanú terhével akarták megbuktatni a vitéz férfiút, értésére adván a császárnak, hogy Ursicinus felserdült fiai a császári hatalomra érlelődnek. Ajánlja őket, így szóltak, már deli termetük és fiatal koruk; a hadsereg naponkinti gyakorlatai közben szándékosan keresik a feltűnést a fegyverforgatásban való jártasságukkal és testi ügyességükkel; a már természeténél fogva kíméletlen Gallust felbérelt

emberekkel kegyetlen tettekre biztatják, hogy magára vonja minden rendű és rangú embernek méltó gyűlöletét és így a lovassági parancsnok gyermekeire ruházzák majd át a fejedelmi méltóságot.

Midőn folytonosan ilyen beszédek jutottak a bizalmatlan 4 császár fülébe, a mely az efféle mende-mondák számára mindig nagyon is nyitva volt, különféle terveket forgatott eszében, míg végre a következő eljárást választotta mint legczélszerűbbet. Először is megtisztelő formákban magához hitta Ursicinust azon ürügy alatt, hogy a halasztást nem tűrő körülményekhez képest közös egyetértéssel kell intézkedniök az iránt, hogy hadierejük milyen növelésével lehetne a háborúval fenyegető parthus népek támadását visszaverni. Hogy pedig elutazása esetére ne gyanítson valami 5 veszedelmet, visszatértéig helyetteséül Prosper comest küldték. E levél vétele után, a melyben egyszersmind rendelkezésünkre bocsátották a hivatalos úti alkalmatosságokat, gyors menetben Mediolanumba siettünk.

Hátra volt még, hogy most már a cäsar is gyorsan engedjen a meghívásnak. Hogy minden gyanút eloszlasson, Constantius az ő hugát, a cäsar feleségét, sok tettetett nyájaskodással sürgette, jőjjön végre valahára ő hozzá, a ki már oly régóta vágyódik látására. Ez habozott ugyan, mert félt bátyjától, a kinek vérengző természetét nem egyszer tapasztalta, mégis abban a reményben, hogy édes testvérét megengesztelheti, útnak indult. De a mint Bithyniába ért, egy Coencs Gallicanos nevű állomáson heves lázba esett és meghalt. Az ő halála után férje belátta, hogy kidőlt az egyedüli támasz, a melyben eddig bízhatott; azért aggodalmában nem tudta, mitevő legyen. A bonyolódott és 7 zavaros viszonyok közt ugyanis az az egy dolog nyugtalanította őt különösen, hogy Constantius, a ki mindent csak a maga szempontjából néz, nem fogad el majd tőle semmi-

- féle mentegetődzést és nem bocsát meg bűneiért, hanem, minthogy rokonainak megrontására még könnyebben kapható, titokban tört vet majd neki és halállal bünteti őt,
- 8 ha vigyázatlanul meglepeti magát. Ebben a szorultságában és annak tudatában, hogy ha nem vigyáz magára, el lehet készülve mindenre, arra szánta magát, hogy ha csak valami alkalom kínálkozik, magához ragadja a császári hatalmat. De tartott környezetének megbízhatatlanságától abból a kettős okból, mert irtóztak tőle mint vérengző és ingatag jellemű embertől és mert félték Constantiusnak a polgári viszályokban eddig tapasztalt különös szerencsájától.
- 9 E temérdek gond közepette sűrűn vette a császár leveleit, a melyekben intette és kérte őt, hogy jöjjön ő hozzá, és a melyekben álnok szándékkal fejtegette, hogy a birodalmat nem lehet és nem szabad kettéosztani, hanem válságos helyzetében mindegyiknek a maga erejéhez képest kell segítségére sietnie; ezzel bizonyára a galliai tartományok
- 10 pusztulására célzott.¹ Ehhez hozzáfűzte még nem épen régmúlt időkből vett példaképen, hogy Diocletianusnak és császártársának a cäsarok segédeként nem helyhez kötve, hanem ide-oda járva-elve voltak szolgálatukra;² sőt megtörtént, hogy Galerius Szíriában körülbelül egy mérföldnyi úton végig biborba öltözve gyalog ment a reá neheztelő császár kocsija előtt.
- 11 Sok más izenetvivő után Gallushoz érkezett Scudilo is, a pajzsosgárda kapitánya, a ki parasztos észjárás színe alatt ravasz mestere volt a rábeszélésnek. Ez valamennyi közt egyedül tudta őt majd komoly, majd hízelkedő szavakkal arra édesgetni, hogy útra keljen. Képmutató arczczal gyakran ismételte, mennyire szeretné unokabátyja őt látni; szelid és kegyelemre hajló természeténél fogva bizonyára kész lesz mindent megbocsátani, a mit netalán meggondolatlanságból vétett; miután részesévé tette a császári hatalom-

nak, társává teszi majd azokban az intézkedésekben is, a melyeket a sokat zaklatott északi tartományok követelnek. És a mint történni szokott, valahányszor a végzet ráteszi 12 valakire a kezét, hogy annak az esze elkábul és elveszti-élét, úgy a cäsart is ezek a csalogatások jobb reményre gerjesztették és rossz csillagzatától vezérelve elindult Antiochiából; de, a mint a régi közmondás mondja, a füstből egyenesen a tűzbe sietett. Bevonult Konstantinápolyba és, mintha dolgai a legjobb rendben és ő maga a legnagyobb biztonságban volna, kocsiversenyeket rendezett és Thoraxnak, a győztes versenykocsizónak fejére saját kezével tette fel a koszorút.

A mikor Constantius ezt megtudta, mód nélkül fel- 13 háborodott és, hogy Gallus ne tehessen útközben, jövője miatt valamiképen aggodalomba ejtve, egyet-mást a maga biztonsága érdekében, gondosan eltávolíttatta azokból a városokból, a melyeken annak keresztül kellett mennie, az ott állomásozó katonaságot.³ Ugyanakkor történt, hogy Taurus, a 14 ki quæstornak ment Armeniába, hetykén keresztül utazott Konstantinápolyon a nélkül, hogy a cäsarról tudomást vett, vagy nála tisztelgett volna. De a császár parancsából megjelent a cäsarnál különféle hivatalos teendők színe alatt majd az egyik, majd a másik, a kinek feltűnés nélkül vigyáznia kellett, hogy ne mozoghasson szabadon és ne tehessen semmiféle titkos kísérletet. Ezek közt volt Leontius, a későbbi præfectus urbi, akkor quæstori minőségben,⁴ Lucillianus, az udvari csapatok comeseként és Bainobaudes, a pajzsosgárda tribunusának czímén.

Miután tehát megtette a sík vidéken keresztül a hosszú 15 utat, bevonult Adrianopolisba, a Hæmus hegység lábánál fekvő városba, a melynek régi neve Uscudama volt. Mialatt itten tizenkét napig kipihente az út fáradságait, arról értesült, hogy a szomszéd városokban téli szálláson lévő thebaei legiók hozzá küldték néhány emberüket; ezeknek megbíz-

ható és határozott ígéretekkel arra kellett volna őt bírni, hogy bízza magát ő reájuk, a kik nagy számban vannak elhelyezve a közelfekvő állomásokon, és ne induljon tovább. Ámde környezetének éber őrködése miatt sehogysem tudta módját ejteni, hogy titokban lássa őket, vagy meghallgassa üzenetüket.

- 16 Ezután is egyik levél a másik után sürgette őt, hogy induljon már. A parancs értelmében csak tíz szekeret bocsátottak hivatalból rendelkezésére. Ennélfogva otthagyta egész udvartartását néhány komornyikon és szakácson kívül, a kiket magával hozott. Porral és piszokkal ellepve kénytelen volt a folytonos unszólásra siettetni útját és csakhamar könnyezve átkozta meggondolatlanságát, a melylyel a leghitványabb emberek kényének-kedvének és megvetésé-
- 17 nek szolgáltatta ki magát. De még azokban az órákban is, a melyeket a természet a fáradt test pihentetésére szánt, körülötte nyüzsgő kísértetek rémítgették érzékeit. Álmában úgy látta, mintha a meggyilkoltak csapatjai, Domitianusszal és Montiusszal élükön, megragadnák őt és odadobnák a fúriák
- 18 karmai közé. Mert a test bilincsei alól felszabadult lélek tovább működik fáradhatatlanul és továbbra is alá lévén vetve ama gondolatoknak és gondoknak, a melyek a halandók elméjét nyugtalanítják, éjjeli látományokat szövöget össze, a melyeket mi görögök phantasiáknak nevezünk.
- 19 Minthogy tehát szomorú végzete megnyitotta előtte az utat, a melyen meg kellett fosztatnia életétől és fejedelmi méltóságától, váltott lovakkal gyorsan megtette a hosszú utat és Petobio noricum városba érkezett. Itt kipattant a cselvetésnek minden titka. Egyszerre csak megjelent Barbatio comes, a ki alatta az udvari csapatok kapitánya volt, Apodemius császári biztossal katonák élén, a kiket a császár kiválogatott és kitüntetésekkel lekötöleztetett és a kikről biztos volt, hogy sem jutalom, sem könyörület el nem térítheti őket feladatuktól.

Most már nem burkolt cselfogásokkal jártak el, hanem 20 Barbatio a város falain kívül fekvő palotának egész környékét fegyveresekkel állatta el. Esti szürkületkor bement a palotába, levettette a caesarral fejedelmi ruháit és tunikát és közönséges katonai köpenyt adatott reá; azalatt mintegy a császár nevében ismételt esküvel biztatta őt, hogy ezentúl nem lesz semmi bántódása. Egyszerre azonban így szólt hozzá: «Kelj fel azonnal» — és nagy meglepetésére magánfogatba ültette és Istriaába vitte Pola városa közelébe, a hol egykor, úgy tudom, Constantinus fiát, Crispust ölték meg.

Mialatt itt szigorú fogságában a közeli végtől rettegve 21 úgy érezte magát, mintha már is el volna temetve, megjelentek nála Eusebius, akkori főkamrás, Pentadius notarius és Mallobaudes, a nehézfegyverzetű testőrség tribunusa. Ezek a császár parancsára rábírní igyekeztek őt, mondja meg egyenkint, hogy az Antiochiában megöltek közül kit miért végeztetett ki. Erre halálos sápadtság ⁵ ömlött el arczán 22 és csak annyit tudott rebegni, hogy legnagyobb részüket nejjének, Constantinának ösztönzésére ölette meg. Bizonyára nem tudta, hogy Nagy Sándor anyjának, a mikor ez egy ártatlan ember kivégzését sürgette és abban a reményben, hogy ezzel ezentúl mindent elér, a mit akar, arra hivatkozott, hogy kilencz hónapig hordta őt méhében, bölesen így felelt: «Jó anyám! más jutalmat kérj, mert semmiféle szívesség nem ér fel egy ember életével».

Midőn Constantius erről értesült, engesztelhetetlen harag 23 és boszúság fogta el és saját biztonságának zálogát már csak a caesar megsemmisítésében látta. Megbízta tehát Serenianust, a kiről fentebb említettem, ⁶ hogy felségsértés miatt perbe fogták, de mindenféle mesterkedések következtében felmentették, továbbá Pentadius notariust és Apodemius császári biztost, hogy hajtassák végre rajta a halálbüntetést. Mint valami alávaló zsiványnak megkötöztették a kezét

és lefejeztették. Az emberi ábrázat és fej méltóságától megfosztva ott hevert éktelen teste annak, a kitől csak az imént
 24 városok és tartományok rettegtek. De mind a két irányban
 örködött egy felsőbb hatalom osztó igazsága. Mert egyrészt Gallus bűnhődött kegyetlen tetteiért, másrészt csakhamar kínos halál ragadta el azt a kettőt, a kik őt, ha bűnös volt is, hamis esküdözésekkel áztatva a halálos csapások elé vitték. Mert Scudilo visszérgyuladásban halt meg,⁷ Barbatiót pedig, a ki már régóta hamis vádakot koholt ellene, néhány ember besúgása azzal vádolta, hogy parancsnoki állásából magasabbra tör; ezért elítélték és meg nem siratott halálával kiengesztelte a cselekedeteivel meggyilkolt cæsar szellemét.

25 Ilyeneket és számtalan hasonló dolgokat mivel — és bár csak mindig mivelne — Adrastea, a gonosztettek boszulója és a jótettek jutalmazója, a kit más néven Nemesisnek is nevezünk. Ez egy hatalmas szellemnek fenséges ereje, a mely az emberi értelem vélekedése szerint a hold pályája fölött székel, vagy a mint mások állítják, önálló őrszellem, a mely mindenre kiterjedő hatalommal igazgatja az egyesek végzetét. A régi hittudósok Justitia leányának képzelték, a ki előlünk elrejtett örökkévalóságból tekint le a földi dol-

26 gokra. Ő az okoknak végoka és, mint bírása és ura az emberi dolgoknak, ő keveri a sorsok urnáját és változtatja az események sorát; szándékainkat néha más vég felé tereli, mint a merre kezdetben indultak, és sok cselekedetünknek egészen más színt és alakot ad. Ugyanő megköti a kényszerűség feloldhatatlan kötelékeivel a halandóknak oktalannul terpeszkedő gögjét és, emelkedést és hanyatlást cserélgetve belátása szerint, majd megalázza és elcsüggeszti a fennhordott főket, majd felemeli és boldogítja a jókat. Szárnyakat adott neki a mesékben gyönyörködő ókor annak jeléül, hogy a madár gyorsaságával jelen meg mindenütt; kormányrudat a kezébe és kereket a lába alá pedig azért adott, hogy min-

denki megértse, hogy valamennyi elemen szétterjedve ő kormányozza a mindenséget.⁸

Így múlt ki korai halállal Gallus, önmagával is meghason- 27
nolva, életének 29-ik évében, négyévi kormányzás után. Etruriában született egy Massa Veternensis nevű helységben; atyja Constantinus császár öcsese, Constantius volt, anyja Galla, Rufinus és Cerealis nővére, a kik kitüntetéssel viselték a consuli és a praefectusi méltóságot. Feltűnően szép 28
ember volt, deli termetű és arányos tagú; lány szőke haja volt, szakálla épen csak sarjadzott ugyan finom pelyhekben, de mégis már jókor mutatta az érett kor tekintélyét. Julianus öcsésének higgadt magaviseletétől annyira elütött, mint a mekkora különbség volt Vespasianus fiai, Domitianus és Titus közt. A szerencse legmagasabb fokára emelkedve 29
tapasztalta ennek váratlan fordulatait, a melyek játékot űznek a halandókkal, majd a csillagokhoz ragadják, majd a Cocytus mélységébe taszítják őket. Bár erre számtalan példa van, mégis csak néhányat akarok röviden felemlíteni. Ez a forgandó és állhatatlan szerencse tette a sziciliiai Aga- 30
thoklest fazekasból királylyá és állította Dionysiuszt, a népek egykori rémét, Corinthusban egy elemi iskola élére. Ez emelte 31
Philippus hamis neve alatt magasra a kallóműhelyben született adramyttiumi Andriscust; ellenben Perseus törvényes fiát a kovácmesterségre tanította, hogy megkereshesse élelmét. Ugyancsak ez szolgáltatta ki Mancinus fővezért 32
Numantiának, Veturiust a samnitok dühének, Claudiuszt a korzikaiaknak; ez dobta oda Regulust Carthago vad kegyetlenségének; az ő rosszakaratából hullott el Egyiptomban nyomorult heréltek szeszélyéből Pompeius, miután tetteinek fényével kiérdemelte a Nagy melléknevet. Valami 33
Eunus, a fegyházból menekült rabszolga, Sziciliában vezére lett a szőkevényeknek. Ugyanennek a világbíró hatalomnak egy intésére hány fényes származású férfiú borult egy Viria-

thus vagy egy Spartacus lábai elé! Hány fő, a melytől népek rettegtek, hullott le gyalázzattal bakó kezétől! Az egyiket bilincsbe verik, a másik nem várt hatalomhoz jut, ismét
 34 más lebukik a méltóság legmagasabb fokáról. Ha valaki ki akarná meríteni az ilyen példák változatosságát és számát, az úgy járna, mint a ki oktanul meg akarná olvasni a fővény szemeit, vagy meg akarná mérni a hegyek súlyát.

Jegyzetek a XIV. könyvhez.

1. fej. ¹ A Magnentius ellen viselt hadjárat értendő, l. Bev. II, 13. sk. — ² A cæsar czím jelentőségéről l. Bev. II, 2. — ³ L. Bev. II, 19. — ⁴ Constantina, Nagy Constantinus leánya. — ⁵ L. Bev. II, 4. — ⁶ A varázslás és jövendőmondás tiltott mesterségei értendők. — ⁷ L. Bev. III, 12. — ⁸ Művének elveszett részében. — ⁹ L. Bev. III, 17.

2. fej. ¹ Cic. pro Cluentio 25, 67. — ² A lovassági parancsnok Ursicinus volt és akkor Nisibisben tartózkodott.

3. fej. ¹ L. Bev. II, 15.

4. fej. ¹ T. i. Marcus Aurelius császár történetében, a mely művének elveszett részében foglaltatott.

5. fej. ¹ Constantiust az ő atyja Kr. u. 324. évi nov. hó 8-án nevezte ki két éves korában cæsárrá; a napban tehát Amm., úgy látszik, téved. —

² Néhány sorral odább vicariusnak nevezi őt; a diöcesis távolsága miatt talán függetlenebb volt a præfectustól, mint más vicarius. — ³ V. ö. 15, 3, 4. — ⁴ A hóhér csáklyával hurcolta el a kivégzettek holttestét a vesztőhelyről.

6. fej. ¹ Abban az időben a hatóság nem csak, mint már régóta, gabonát és olajt, hanem bort is osztogatott ingyen a szegény nép közt. — ² Róma korszakainak az emberi élet szakaival való hasonló egybevetését találjuk Florusnál és Lactantiusnál. — ³ L. Plutarchus, Cato, 19. — ⁴ A kéziratokban némi hézag van. — ⁵ Ez a divat Keletről származott át Rómába. — ⁶ Némi hézag a kéziratokban. — ⁷ Az előkelő rómaiak nagyszámú clienseik közt időnkint kis kosarakban (sportulæ) némi csemegét és bort, a későbbi időben pénzt is szoktak osztogatni. — ⁸ A lóversenyek iránt való szenvedélyes érdeklődésnél fogva a versenykocsisok fontos személyek voltak és, a ki róluk és a versenyek kilátásairól újságot tudott mondani, azt szívesen látták az előkelő körökben. —

⁹ Különféle babonás szemfényvesztés (jövendőmondás, kuruzslás, szelle-

mek idézése stb.) a dologtalan előkelő körökben divatban volt. — ¹⁰ A nomenclator olyan rabszolga volt, a ki az utcán mindig nagy kísérettel megjelenő gazdájának megnevezte azokat a szembejövőket, a kiket, különösen választások előtt, üdvözölni illett. Nagy vendégségek alkalmával ők jelölték ki mindenkinek rangja szerint a helyét, sőt a meghívandók lajtsromának összeállításánál is közreműködtek. — ¹¹ A régibb időben Róma utcáin csak istentiszteleti czélokra járhattak kocsik; később is csak hatósági személyeknek, vagy másoknak külön engedéllyel volt ez megengedve. — ¹² Czélzás Terentius Eunuchusának 780. versére, a mely szerint mindnyájan elmentek hazulról, csak a bárgyú Sannio őrzi a házat (*solus Sannio servat domi*). — ¹³ Úgy látszik, hogy ez a kitűzés egy időre Ammianust is érte (l. Bev. I, 20). — ¹⁴ Az örökség-hajhászás régóta meggyökeredzett bűnük volt a rómaiaknak. — ¹⁵ Sportulæ osztogatásáról van szó.

7. fej. ¹ Constantinus császár és utána Constantius és Julianus is megtiltották a véres játékokat, de a nép nem akart lemondani erről a kedves mulatságáról. — ² Zonaras szerint Magnentius szorult helyzetében egy emberét Antiochiába küldte, hogy ölje meg Gallust; azt remélte ugyanis, hogy a keleten beálló zavar megkönnyíti majd az ő helyzetét. Ez meg is nyert már néhány katonát, a kikkel a dolgot megbeszélte. Beszélgetésüket kileste egy öreg asszony, a kinek a házában lakott, és ez bejelentette a dolgot a császárnak. — ³ A mű elveszett részében. — ⁴ Constantinus megtiltotta ugyan az oraculumok működését, de azért bujkálva fennállottak Theodosius koráig. A megigézett süveg talán arra való volt, hogy hordozóját a rajtakapástól óvja. — ⁵ L. 14, 1, 10. — ⁶ L. Bev. III, 25—27.

8. fej. ¹ A császárság idejében a római birodalom határán végig helyenkint tornyokkal erősített sáncz és árok (limes) vonult, a melynek nyomai sok helyütt mai nap is láthatók. — ² Traianus nagy keleti hadjárata Kr. e. 114—117.

9. fej. ¹ L. 11, 2. — ² A mikor t. i. ellene való pártütés gyanúja merült fel. — ³ T. i. Ursicinus. — ⁴ L. Bev. III, 13. — ⁵ L. 7, 18. — ⁶ A czéhbeli philosophusok a rendestől elütő, egyszerű, sőt hanyag öltözködéssel szertettek tüntetni. — ⁷ Amm. itt felcseréli Zenót, a stoikus iskola alapítóját Zenóval, az eleai iskola tagjával; ennek sem a cyprusi királylajgyűlt meg a baja, hanem egy eleai tyrannusszal.

10. fej. ¹ Művének elveszett részében. — ² L. Bev. III, 26.

11. fej. ¹ Gallia ugyanis a lefolyt trónviszályok közben szörnyen szenvedett. — ² Azaz a társuralkodók nem osztották fel egymást közt a biro-

dalom területét, hanem mindegyik ott jelent meg és ott működött, a hol épen szükség volt reá. L. Bev. II, 2. — Attól tartott ugyanis, hogy veszedelmes helyzetéből pártütéssel igyekszik majd szabadulni. — ⁴ Itt katonai quæstor értendő, a ki a katonák élelmezéséről és zsoldjáról gondoskodik. — ⁵ Az eredetiben: *Adrasteo pallore*. Adrastus a Thebæ ellen induló hét hős közül egyedül menekült meg a csatából lovának gyorsasága által. Sápadságát közmondásossá tehetette az Aeneis következő verse (VI, 480): *Hic illi occurrit . . . Adrasti pallentis imago*. — ⁶ L. 14, 7, 7. — ⁷ Az eredetiben: *destillatione iecoris pulmones vomitans*; Wagner egy orvosi mű alapján artriitis-nek, azaz visszérgyuladásnak tartja. — ⁸ Az Adrasteáról szóló kitérés példája a régi mítoszok allegorikus magyarázatának, a melylyel a neoplatonikus bölcsélet elfogadhatóvá akarta tenni a régi néphitét a gondolkodó elmék előtt.

TIZENÖTÖDIK KÖNYV.

Tartalom: 1. A császár értesül Gallus cæsar haláláról. 2. Ursicinus, keleti lovassági parancsnok ellen, Julianus, Gallus cæsar öccse ellen és Gorgonius, a cæsar kamarása ellen a felségsértés vádját emelik. 3. Gallus cæsar barátai és szolgálai ellen vizsgálatot indítanak. 4. A lentiumi alamanusokat Constantius császár részint felkoncezolja, részint megszasztja. 5. A frank eredetű Silvanus gyalogsági parancsnokot Galliában, Colonia városában császárrá kiáltják ki, de uralkodásának huszonnyolczadik napján esellel végeznek vele. 6. Silvanus barátjait és híveit kivégzik. 7. Leontius római præfectus elnyomja a római nép zendülését. Liberius püspököt leteszik. 8. Constantius császár unokaöccsét, Julianust, Gallusnak édesöccsét, cæsarrá nevezi ki és a galliai tartományok élére állítja. 9. A gallok eredete; a celta és galata név származása; tanítóik. 10. A galliai Alpok és a rajtuk átvezető különféle utak. 11. Galliának felosztása és rövid leírása; a Rhone folyó. 12. A gallok erkölcei. 13. Musonianus, præfectus prætorio Keleten.

1. Előadtam a változatos események lánczolatát úgy, 1
a hogyan sikerült kikutatnom az igazat, akár hogy mint kortárs magam láthattam őket, akár hogy mindenfelé kérdezősködve megtudhattam olyanoktól, a kik tanúi voltak az eseményeknek. Művemnek most következő részét tehetségemhez képest még nagyobb gonddal akarom kidolgozni, nem törődve azoknak a kifogásaival, a kik művetemet netalán hosszadalmasnak mondják. Mert a rövidség csak akkor érdemel dicséretet, ha fölösleges kitérésektől tartózkodunk ugyan, de nem hallgatunk el semmit sem, a mit tudni érdemes.¹

Noricumban még jóformán le sem vetköztették Gallus hült 2

tetemét, mikor Apodemius, a ki teljes életében szenvedélylyel szította a zavart, máris magához vette biborsarút, és váltott lovakkal oly gyorsasággal, hogy néhányat agyonhajszolt, gyorsfutárként Mediolanumba érkezett. A mint belépett a palotába, Constantius lábai elé rakta a sárúkat, mintha valamely megölt parthus királynak zsákmányul ejtett fegyverzete volna, és elmondta meglepő újságát. Midőn ebből kitűnt, hogy a nehéz feladat egészen kívánságuk szerint sikerült, még pedig könnyebben, mint a hogyan remélték: az udvari főemberek, a kik szokásuk szerint mindenekelőtt hízelgessel akarták megnyerni a császár tetszését, éig magasztalták az ő bátorságát és szerencsáját, hogy egy intésére, habár más-más időben, két fejedelmi férfiú, t. i. Veteranio és Gallus, közkatonák módjára tétetett el az útból.

- 3 Ő a hízelgésnek e válogatott mesterkedéseitől elkapatva és abban a hitben, hogy ezentúl már nincs alávetve a halandósággal járó bajoknak, minden tartózkodás nélkül annyira letért az igazság útjáról, hogy maga magáról minduntalan mint **Mea Aeternitas**-ról beszélt² és tollbamondott vagy sajátkezü íásaiban az egész földkerekség urának nevezte magát. Pedig neki azt sem lett volna szabad túrníe, hogy mások beszéljenek róla így, a mikor állítása szerint az volt az ő buzgó törekvése, hogy életét és erkölceit a polgári hajlamú
- 4 fejedelmek példájához szabja. Mert ha Democritus számtalan világán uralkodott volna is, a melyekről Anaxarchus biztatására Nagy Sándor álmodozott, mégis meg kellett volna gondolnia, ha olvasott vagy hallott ilyesvalamiről, hogy a tudósok egybehangzó tanítása szerint egész földünk kiterjedése, a mely nekünk mérhetetlennek látszik, a mindenség kiterjedéséhez képest csak csekély pontnak számítható.³

- 1 2. Mindjárt a cæsar számalmas kivégzése után felhangzott a jel a törvényszéki üldözésekre és felségsértés czímén perbe

fogták Ursicinust, a kinek megrontására mind jobban tört az irigység, a mely minden derék embert üldözőbe szokott venni. Nagy ártalmára volt az a körülmény, hogy a császár 2 füle, a mely a jogos és hitelt érdemlő védekezések előtt elzárkózott, szívesen megnyílt az alattomos cselszövők besúgásai előtt. Ezek azt akarták vele elhitetni, hogy a Constantius név az egész Keleten feledésbe ment, ellenben a nevezett hadvezért a birodalmon belül és kívül visszakívánják, mivel félelmetes a perzsa nép előtt. De a hőslenkű férfiú tánto- 3 ríthatatlanul megállott az eseményekkel szemben és vigyázott magára, hogy meg ne alázza magát. Azt lelke mélyéből fájalta ugyan, hogy a becsületesség nem nyújt elegendő biztonságot; és az az egy dolog bántotta, hogy barátjai, a kik azelőtt oly számosan voltak, átpártoltak a hatalmasabbakhoz, miként a lictorok át szoktak menni az új tisztviselőkhöz, a mikor személyváltozás van a hivatalban, mert úgy kívánja a rend. Különösen ellene tört a jóakarát csábító 4 álarca alatt — a nyilvánosság előtt ugyanis gyakran magasztalta az ő vitézségét — tiszttársa Arbetio, a kinek akkor igen nagy volt a befolyása és remekül értett ahhoz, miképen kell az egyeneslelkű embert menthetetlenül törbe csalni. Mert valamint a föld alatt bujkáló kígyó valamely rejtett lyukban meghúzza magát és lesi az arramenőket, azután hirtelen ugrással rájuk veti magát: úgy tett ez is, a ki a legalsóbbrendű közkatonából (a legmagasabb katonai tisztségre felvergődván),¹ lelkiismeretét a kártevésnek valami olthatatlan vágyával szennyezte be, a nélkül, hogy őt magát valaki bántotta vagy ingerelte volna. Tehát csak néhány 5 épen ott levő udvari ember beavatásával titokban abban egyeztek meg a császárral . . . ,¹ hogy Ursicinust a jövő éjjel erőszakkal elviszik a katonák közeléből és ítélet nélkül megölik, miként valamikor Nero korának zűrzavarában megölték, úgy mondják, Domitius Corbulót, a tartományoknak

6 hűséges és körültekintő védőjét. De-mialatt megállapodásuk értelmében a tett végrehajtásával megbizottak várták a kitűzött idő elérését, a császár jobbra változtatta szándékát és elrendelte, hogy az istentelen tettet halaszszák el további megfontolásig.

7 Ezután a rágalmazók fondorlatai a nem rég az udvarhoz hívott Julianus ellen irányultak, a kiből később oly nevezetes fejedelem lett. Két bűnt rótt terhére a rosszakarat: hogy a Cappadociában fekvő Macellum nevű császári birtokról a tudományok szeretetétől indítva Asia provinciába költözött és hogy Konstantinápolyban ott átutazó öcsésével

8 találkozott.² Ámbár tisztázta magát e vádak alól és kimutatta, hogy semmit sem tett engedelem nélkül, mégis a kegylesők csapatjának sürgetése vesztét okozta volna, ha nem küldték volna egy felsőbb hatalom sugalmazására és Eusebia császárné közbenjárására a Mediolanumhoz közel fekvő Comum városába. Miután itt rövid ideig tartózkodott, megengedték neki, hogy forró vágya szerint tanulmányainak

9 kiegészítése végett Görögországba mehessen. És ezután is olyan következmények folytak ezekből az eseményekből, hogy világosan fel lehetett ismerni bennök egy kegyes istenség beavatkozását, amennyiben némelyek érdemük szerint vették el büntetésüket, más vádak mint alaptalanok és tarthatatlanok szétfoszlottak. Mégis nem egyszer megtörtént, hogy gazdag emberek, miként a repkény magas fákhhoz tapad, a hatalmasok oltalmához folyamodtak és óriási összegeken megvásárolták felmentésüket, ellenben a szegényeket, a kiknek csekély, vagy épen semmi módjuk sem volt életük megváltására, haladéktalanul elítélték. Így hazugságokba burkolták az igazságot, a hazugságot pedig nem egyszer igazságnak fogadták el.

10 Abban az időben vizsgálat alá fogták Gorgoniust is, a caesarnak volt kamarását; és noha vallomásából is kitűnt,

hogy részese, sőt olykor kezdeményezője volt a gonosztetteknek,³ mégis a heréltek összeszűrték vele a levet és a hazugság akkora szövedékével burkolták az igazságot, hogy tisztán került ki a veszedelemből.⁴

3. Mialatt Mediolanumban ez történt, katonai szemé-
lyek egész csapatját szállították Keletről Aquileiába több
udvari alkalmazottal együtt; lánczaik terhe alatt elfonnyadt
tagokkal, lélekszakadva vánszorogtak és átkozták sokszoros
nyomorúságukban ideig-óráig meghagyott életüket. Ugyanis
azzal vádolták őket, hogy Gallusnak czinkosai voltak kegyet-
lenkedéseiben és az volt a vélemény róluk, hogy ők tépték
szét Domitianust és Montiust és másokat, a kiket ezek után
kergettek a halál torkába. Kihallgatásukkal Arboreust bíz-
ták meg és Eusebiust, az akkori császári kamarást, két
nyegle kérkedőt, két époly igazságtalan, mint vérengző
természetű embert. Ezek minden belátás nélkül, különb-
séget nem téve ártatlan és bűnös közt, egy részüket meg-
vesszőztették és kínpadra feszítették, azután pedig számki-
vetésre ítélték, másokat közlegénységre fokoztak le, a többit
halálra ítélték. Miután tehát a máglyákat megrakták holt-
testekkel, mintegy diadallal tértek vissza és számot adtak
eljárásukról a fejedelemnek, a ki az efféle dolgokban nem
ismert kíméletet.

Ettől az időtől fogva Constantius úgy tett, mintha meg
akarná változtatni a végzetnek megszabott útjait, és még
jobban megnyitotta szívét a sok cselszövőnek. Ennek követ-
keztében egyszerre egész sereg híreső támadt, a kik agyar-
kodásukkal megtámadták épen a legfőbb méltóságokat,
később válogatás nélkül szegényeket és gazdagokat; azaz
nem úgy tettek, mint Verresnek ama cibyrái testvérpárja,
a mely egyetlen legatusnak hivatali széke körül legyeskedett,
hanem az egész birodalom minden részét zaklatták a reájok
szakadó szenvedésekkel. Köztük különösen kitűnt Paulus

és Mercurius, ez utóbbi perzsa származású, az előbbi Daciába való; amaz notarius, ez a császári asztalnok oldalánál alkalmazott számtartó. Paulusnak, a mint fentebb elmondtam,¹ a Láncz melléknevet adták azért, mert a rágalmak lánczszemeinek felfejthetetlen összebogozásában csodálatos találékony-sága volt, miként némely ügyes atléták szoktak birok-
 5 versenyeikben szorosan összefonódni. Mercuriust az álmok ellenőrének nevezték el; ez ugyanis, — miként a harapós kutya alattomos dühét palástolva alázatosan csóválja fakát — sűrűen befurakodott vendégségekbe és társas összejövetelekre és, ha ott valaki elmesélte barátjának, hogy álmában, a mikor a képzelet szabadabban csápong, valami látománya volt, azt az ő méregkeverő mesterségével gonoszul kiszínezve a császár hiszékeny fülébe csepegtette és ilyen okból súlyos váddal zaklatták az embert, mintha valami megbocsát-
 6 hatatlan bűnt követett volna el. A mikor ennek a híre nagyítva elterjedt, már senki sem akarta elárulni álmait, de még azt is alig merte valaki idegenek előtt bevallani, hogy egyáltalában aludt, és tanult emberek sajnálták, hogy nem születtek az atlanteusoknál, a hol állítólag senkisem álmodik; de ennek a megfejtését a tudós természetvizsgálókra kell bíznom.

7 A bűnügyi vizsgálatok és büntetések ezen szörnyű példái közepette Illyricumban más gyászos esemény adta elő magát, a mely pusztá szóbeszédből kiindulván, sok ember romlását vonta maga után. Ugyanis Africanus, Alsó-Pannonia rectora Sirmiumban vendégséget rendezett; ott poharazás közben néhány elázott vendég abban a hitben, hogy maguk közt vannak, tartózkodás nélkül szidta és túrhetetlennek mondta a fennálló kormányt. Voltak köztük, a kik azt állították, hogy már érzik az idők annyira óhajtott változásának szelét; mások megfoghatatlan dőreséggel azzal hivatkoztak, hogy
 8 isteni jelek magasabb hivatást jósolnak nekik. A vendégek

közt volt Gaudentius császári biztos is, egy hebehurgya, ostoba ember. Ez ezeket a beszédeket, mint valami komoly dolgot, elmondta Rufinusnak, a præfectusi segédhivatal akkori főnökének, a ki mindig szerette a végleteket és ismeretes volt megrögzött gonoszságáról. Ez azonnal, mintha 9 szárnyai nőttek volna, a császári udvarhoz sietett és az efféle gyanúra nagyon fogékony császárt annyira fellovalta, hogy minden további megfontolás nélkül parancsot adott, állítsák azonnal törvény elé Africanust és mind azokat, a kik a végzetes lakomában részt vettek. Erre azután a gyalázatos árulkodó, a ki emberi szokás szerint épen a titott dolgokat kívánta meg hevesebben, rendeket nyert, hogy kívánsága szerint viselje még két évig eddigi hivatalát. Azoknak elfogására Teutomeres udvari testőrt küldték ki 10 egy társával; ezek a parancs értelmében bilincsekben vitték őket Mediolanumba. De a mint Aquileiába érkeztek, Marinus, számfeletti tribunus,² volt ujonezmester (campidoctor), a ki annak a végzetes beszélgetésnek főszereplője és különben is igen heves természetű ember volt, azalatt míg a továbbutazásra készülődtek, a vendéglőben magára maradván, testébe dőött . . . egy véletlenül kezébe akadt kést és, kirántván beleit, azonnal meghalt. A többit elvitték Medio- 11 lanumba, a hol kínpadon azt vallották, hogy ebéd alatt szabad szájjal beszéltek egyet-mást. Ezeket börtönbüntetésre ítélték, megmaradván nekik a szabadulásnak némi, bár kétes reménye. A testőrök előtt azt az ítéletet hirdették ki, hogy számkivetésbe kell menniök, mert az ő tudtukkal talált módot Marinus az öngyilkosságra; de Arbetio közbenjárására kegyelmet kaptak.

4. Miután ez a dolog így végződött, háborút indítottak¹, . . és az alamannus lentiumiak törzsei ellen, mivel ezek a római végekbe szélteben be-berontottak. Erré a hadjáratra indultában a császár Rætiába és az Eb-mezőkre

ért. Hosszadalmas tanácskozás után azt látták a becsületnek megfelelő és czélszerű eljárásnak, hogy Arbetio lovasági parancsnok a katonaság egy részével arra folytassa útját, a hadsereg erősebb része pedig a Boden-tó szélén vonulva haladjon előre és azonnal ütközzék meg a barbárokkal. Itt röviden, a mennyiben ide tartozik, le akarom írni e vidék alakulatát.

- 2 A Rajna magas hegyek kanyarulatai közt ered és meredek sziklákon keresztül folyik tovább a nélkül, hogy más vizeket venne fel, olyanformán, miként a Nilus hirtelen eséssel siet, zuhatagokat képezve, a tenger felé.² Olyan bőséges a tulajdon vize, hogy mindjárt eredetétől fogva hajózható volna, ha útja nem volna inkább rohanásnak mondható,
- 3 mint folyásnak. Miután valóságos folyóvá vált és kétfelől magas partokat mosott, egy nagy kerek tóba szakad, a melyet az ott lakó rætusok Brigantiának hínak. Hosszúsága 460 stadium,³ szélessége majdnem szintén akkora. Kivéve ott, a merre a rómaiak öröklött szívós munkabírása széles utat készített, a tó nehezen hozzáférhető a kietlen erdők borzalmai miatt, és mert a barbár lakosok, a talajviszonyok
- 4 és a zordon éghajlat mindenkit visszariasztanak. Ebbe a tóba szakad tehát nagyot zúgva tajtékzó habjaival a folyó és, keresztülmenvén lomha víztömegén, nyílegyenesen szeli át a közepét; de mintha örökös meghasonlás következtében tőle különvált elem volna, a magával hozott víztömeg sem meg nem növekedik, sem nem csökken, hanem megtartván nevét és teljes erejét, hagyja el a tavat és a nélkül, hogy ezen túl más vízzel vegyülne, beleszakad az óceán hullámaiba.
- 5 És a mi különösen csodálatos, sem a tó álló vizét meg nem mozgatja a sebesen átvonuló folyó, sem a tó iszapos üledéke nem lassítja a folyó rohanását és a kétféle víz nem vegyülhet egy tömeggé; pedig ha saját szemével nem látná az ember, el sem hinné, hogy a kettő valamiképen szétválva maradhas-

son. Így szeli a mese szerint az Arkádiában eredő Alpheus 6 folyó, az Arethusa forrás iránt érzett szerelmétől indítva, az ioni tengert, míg el nem jut szerelmeséhez.⁴

(Arbetio nem várta be, hogy a kiküldött kémek az ellen- 7 ség) megérkeztét (jelentsék), noha tudhatta, (hogy minden) háborúban az első lépések (kockázatosak).⁵ Így történt, hogy törbe esett és a váratlan bajtól megzavarodva tétovázva megállt. (E közben) az ellenség előretört rejtekhelyei- 8 ből és mindenféle lövedékekkel kíméletlenül lelőtt mindent, a mit érhetett. A mieink közül nem állhatott ellen senkisémm és mindnyájan csak gyors visszavonulásban láttak menekülést. Azért kiki csak arra gondolt, hogy meg ne sebesüljön, de épen azáltal, hogy rendetlen tömegben ide-oda futkostak, kitették hátukat az ellenség fegyverének. Mégis nagyobb részük keskeny ösvényeken szétszóródott és a sötét éjszaka oltalma alatt megmenekült a veszedelemből; hajnal hasadtával pedig újjult erővel csatlakozott kiki a maga csapatjához. Ebben a gyászos kimenetelű, váratlan esetepatében temérdek közember és tíz tribunus veszett el.

Ettől a sikertől elkapatva az alamannusok merészebben 9 nyomultak előre és naponkint reggel, a mikor a köd elvette a kilátást, fogukat vicsorítva és fenyegető mozdulatokkal csatangoltak karddal kezükben a római tábor sánczai körül. Ekkor hamarosan kivonult a pajzsosgárda; mivel azonban az ellenséges csapatoktól viasszorítva meg kellett állaniok, egy értelemmel csatára szólították valamennyi emberüket. De nagy részük még a friss vereség hatása alatt állott és 10 Arbetio is habozott, nem látván biztató színben a jövőt; ekkor három tribunus egyszerre kirohant, t. i. Arintheus, a ki a nehézfegyverzetű testőrség⁶ parancsnokának helyét töltötte be, Seniauchus, a comesek egy lovasszakaszának kapitánya és Bappo, a ki a promotusokat vezette (a császártól reájuk bízott csapatokkal). Az összességnek érdeke ép- 11

- úgy, mint az ő saját érdekük (gyors cselekvést kívánt); azért a régiek példájára (először mindnyájan visszaverték) a támadást, azután árként zúdultak az ellenségre és nem rendes ütközetben, hanem (apróbb) csatározásokban szégyenletes futásra kényszerítették mindnyájukat.⁷ Az alamannusok sorai megbomlottak és, minthogy csak menekülésre gondoltak, eldobták pajzsukat, a melyek akadályozták őket, és az így fedezetétől megfosztott testüket érő sűrű kard-
 12 és lándzsacsapások alatt elhullottak. Sokan, a kik lovastul estek el, még mindig úgy heverték ott, mintha odanőttek volna lovuk hátához. A mikor ezt meglátták a táborból, mind azok, akik előbb nem mertek társaikkal együtt síkra szállani, kirohantak és megfélemlítvén minden óvatosságról, eltiporták a barbár tömeget, amennyiben futással nem tudott menekülni a halál torkából; gázoltak a holttestek halmazában és egészen ellepte őket az elesettek vére.
- 13 A csatának e szerencsés kimenetele után a császár hangos diadalmenetben és jó kedvben tért vissza téli szállására Mediolanumba.
- 1 5. Ilyen szomorú körülmények közt a tartományok nem csekély szerencsétlenségére csakhamar újabb bajok forgataga támadt és ez mindent egy csapással megsemmisített volna, ha a sors, az emberi viszontagságok intézője, gyors kimenetellel véget nem vetett volna egy fölötte félelmetes
 2 zendülésnek. A galliai provinciáknak tartós elhanyagoltságuk következtében keserves gyilkosságokat, fosztogatásokat és gyújtogatásokat kellett elszenvedniök a szabadon garázdálkodó barbároktól, a nélkül, hogy valaki segítségükre ment volna. Ekkor a császár parancsára oda indult Silvanus, gyalogsági parancsnok,¹ mert őt tartotta legalkalmasabbnak e bajok orvoslására; de sürgette ezt különösen Arbetio is, a ki minden kitelhető módon siettette a dolgot, hogy vetélytársát, a ki boszúságára egyedül volt még

életben, (eltávolítsa és ilyen veszedelmes vállalat terhét akassza a nyakába).²

Valami Dynamius, a császári igáslovak lovászmestere, ³ Silvanustól jó barátjainak szóló ajánlóleveleket kért, hogy azt a látszatot keltse, mintha legmeghittebb ismerőseihez tartoznék. Miután megkapta ezeket a leveleket, — mert Silvanus az ő egyenes jelleméhez képest gyanútlanul teljesítette kérését — eltette őket, hogy alkalom adtán valami bűnös célra felhasználja. Mialatt tehát a nevezett hadve- ⁴ zér a közügy érdekében bejárta a galliai tartományokat és kiűzte a már-már csüggedő és bátoratlan barbárokat, Dynamius a zavarosban akart halászni és ravasz, az ármánykodásban gyakorlott ember lévén, istentelen cselet gondolt ki. Kétes hitelű mende-mondák szerint az értelmi szerző és bűntárs ebben a dologban Lampadius, præfectus prætorio volt, továbbá Eusebius, azelőtt a császári magánkincstár comese, a kinek a Mattyocopa nevet adták, végre Aedesius, a császári levéltár volt főnöke. Ez utóbbiaknak a nevezett præfectus, mint legjobb barátjainak azelőtt a consul-avatási ünnepre is meghívót eszközölt ki.³ A csel abban állott, hogy Dynamius a fent említett ajánlólevelekből egész sorokat szivaecsca kitörölt és épen csak az aláírást hagyta meg érintetlenül, föléje pedig az eredetitől teljesen eltérő szöveget írt, mintha Silvanus burkolt szavakban kérné és biztatná az udvarnál alkalmazott barátjait és néhány magánembert, — ezek közt volt a tusciai Albinus is és több más — hogy (segítsék) őt nagyralátó terveiben, mert azt reméli, hogy legközelebb fejedelmi polczra emelkedik ...

Ezt a levélsomagot úgy rendezte, a hogyan az ő ko- ⁵ holmányához épen kellett, hogy egy ártatlan embert halálos veszedelembe döntson. Dynamiustól átvette a præfectus és ez jónak látta, hogy a császárnak adja át, a ki az efféle dolgok kutatásában nagy kedvét lelte Kileste tehát

az alkalmas időt és magánkihallgatást eszközölt ki a maga számára abban a reményben, hogy a császár szemében biztonságának éber őreként fog szerepelni. Miután a kihallgatáson felolvasta a ravasz fondorlattal összetákoltt iratokat, parancs ment, hogy a tribunusokat fogják őrizet alá, a levelekben megnevezett magánembereket pedig hozzák el a tartományokból.

6 Ez eljárás jogtalanságán felháborodva Malarichus, a nemzetiségi testőrcsapat kapitánya, tisztársaival együtt éktelen lármát csapott és fölötte illetlen dolognak mondta, hogy azokat a férfiakat, a kik a birodalom szolgálatának szentelték magukat, pártoskodásokkal és cselszövényekkel törbe akarják ejteni. Azt követelte, hogy küldjék őt minél hamarább Silvanusért, a ki bizonyára nem vetemedett afféle merényletre, a milyent az ő konok üldözői ráfogtak; ő kész kezesekül ott hagyni rokonait és Mallobaudes, a nehézfegyverzetű testőrcsapatok tisztje kezeskedik érte, hogy visszatér. Vagy pedig fordítva engedjék meg, hogy az ő hasonló kezessége mellett Mallobaudes keljen útra sietve és végezze 7 azt, a mire ő akart vállalkozni. Mert az szerinte kétségtelen, hogy, ha idegen embert küldenek hozzá, Silvanus, a ki, ha nincs is különös ok rá, már természeténél fogva hajlik a bizalmatlankodásra, esetleg zavart támaszthat.

8 De jöllehet hasznos és czélszerű volt, mégis szélnek eresztették tanácsát. Mert Arbetio kezdeményezésére írásbeli rendelettel Apodemiust küldték érte, minden tisztességes ember állandó és veszedelmes ellenségét. A mikor ez Galliába érkezett, eltérve elindulásakor nyert utasításaitól, nem is kereste fel Silvanust és nem is adta neki át a visszahívó rendeletet, hanem egy helyben maradt és magához vevén a számtartót,⁴ a gyalogsági parancsnok clienseit és szolgálit gőgös ellenséggként úgy zaklatta, mintha gazdájuk már proskribált és halálra szánt ember volna.

Eközben, mialatt Silvanus megérkezését várták és Apodemius felkavarta a békés állapotokat, Dynamius hatható- 9
sabb bizonyítékokat keresett, a melyekkel hitelt szerezhetne istentelen koholmányának. Levelet szerkesztett tehát, a mely összevágott a præfectus útján a császárnak átadott levelekkel, és ezt Silvanus és Malarichus nevében a cremonai fegyvergyár felügyelőjéhez küldte, mintha őt, mint titkukba beavatott embert sürgetnék, hogy sietve készítsen el mindent. A mikor ez elolvasta ezt a levelet, sokáig tündődött, 10
hogy mit jelentsen ez, mert sehogysen emlékezett, hogy a levélírókkal valaha valami bizalmas ügyről beszélt volna. Elküldte tehát a levelet Malarichushoz azzal az emberrel, a ki azt elhozta, melléje adván még egy katonát is, és kérte, mondja meg nyíltan, nem ilyen burkoltan, hogy mit akar; mert ő egyszerű, őszinte ember létére nem értette meg, hogy mit jelentsenek azok a homályos czélzások. Malarichus 11
már különben is neheztelt és rosszkedvű volt és nagyon nyugtalanzkodott a maga és földije, Silvanus sorsa miatt; a mint tehát megkapta ezt az izenetet, maga köré gyűjtötte a frankokat, a kik akkor számosan voltak az udvarnál befol-
lyásos állásban, és már minden tartózkodás nélkül beszélt; lármát csapott, hogy ime napfényre került a cselszövény és le van leplezve a csalás, a melylyel bevallottan az ő vesz-
tükre törnek.

A mikor ezt megtudta a császár, elrendelte, hogy a titkos 12
tanács összes polgári és katonai tagjai előtt vizsgálják meg újra az ügyet. A bírák már meg is únták a dolgot; ekkor Florentius, Nigrinianus fia, a ki akkor helyettes kanczellár volt, figyelmesebben megvizsgálván az iratokat, régibb betűk némi nyomait vette észre és rájött a dolog nyitjára, t. i., hogy az eredeti szöveg megváltoztatásával egészen mást írtak oda, mint a mit Silvanus tollba mondott, úgy, a mint az ő összetákolt hamisítványukba épen beleillett. Miután 13

- így a csalások köde szétfoslott, a császár, a neki tett őszinte jelentésből mindent megtudván, megfosztotta a *præfectust* hivatalától és elrendelte, hogy fogják kínvallatás alá; de sok jó emberének egyesült közbenjárására ezt elengedték. Ellenben Eusebius, a császári magánkincstár volt *comes*e, a kín-
- 14 padon bevallotta, hogy tudott a fondorlatokról. Aedesius csökönyösen tagadott és a mellett maradt, hogy neki sejtelve sincs az egész dologról és végre is büntetés nélkül került ki a csávából. Így a pernek az lett a vége, hogy felmentették mindazokat, a kiket a feljelentés következtében mint bűnösöket kérdőre vontak, Dynamiumst pedig, mintha kiváló érdemekkel kitüntette volna magát, a *correctori* méltósággal ruházták fel és Tuscia igazgatását bízták rá.
- 15 Eközben Silvanus Agrippinában tartózkodott. Híveinek sűrű izeneteiből megtudta, hogy mit mivel Apodemius az ő megbuktatása végett. Minthogy pedig ismerte az ingatag fejedelem gyenge jellemét és attól tartott, hogy távollétében törvényes eljárás nélkül esetleg vesztét okozzák, ebben a nagy szorultságában arra gondolt, hogy a barbárok oltalma
- 16 alá folyamodik. De erről lebeszélte őt Laniogaisus, akkori tribunus, a kiről fentebb említettem,⁵ hogy a mikor a fehértestőröknél szolgált, egyedül volt jelen *Constans* halálánál. Ez figyelmeztette őt, hogy a frankok, a kiktől származik, megölik majd, vagy jutalomért elárulják.⁶ Minthogy tehát a jelen körülmények közt sehol sem látott a maga számára biztonságot, kénytelen-ségből a végső merényletre szánta magát. Lassankint tárgyalásokba bocsátkozott a legfőbb tisztekkel és nagy jutalom ígéretével tüzelvén őket, levétette egyelőre a sárkányjelvényekről és zászlókról a bibordísz,⁷ és császárrá kiáltatta ki magát.
- 17 Mialatt ez Galliában történt, egy napon este felé eljutott *Médiolanumba* a váratlan hír, a mely minden hímezés nélkül jelentette, hogy Silvanus nem elégedvén meg a gyalogsági

parancsnok állásával, a felbujtatott hadsereggel császárrá kiáltatta ki magát. Ez a hír oly váratlanul érte Constantiust, 18 mintha végzete villámcsapással sújtotta volna. A második őrváltás idején⁸ összehívta a tanácsot és a főemberek mindnyájan a palotába siettek. De mindannyijuknak elállt úgyszólván az eszük és a szavuk és nem tudtak választani, hogy mitevők legyenek. Ekkor suttogva Ursicinust kezdték emlegetni, a ki legjobban ért a hadidolgokhoz és a kin ok nélkül követtek el súlyos sérelmet. Elhivatták tehát az ülésbe, még pedig a szertartásmesterrel,⁹ a mi kitüntetés-számba megy. A mint belépett a titkos tanácsba, a császár csókra kínálta neki biborpalástját sokkal kegyesebben, mint azelőtt. A tiszteletadásnak ezt a módját külföldi szertartás és királyi szokás szerint először Diocletianus császár hozta be, holott azelőtt — úgy olvassuk — a császárokat csak úgy üdvözölték, mint a többi főtisztviselőt. És a kit csak nem 19 régen rosszakarató vádaskodással azzal gyanúsítottak, hogy a Keletet el akarja szakítani a birodalomtól és fiai révén meg akarja szerezni a legfőbb hatalmat, arról most csak úgy beszéltek, mint a legjelesebb hadvezérről és Nagy Constantinus bajtársáról. Csakis őt akarták, helyes okokból ugyan, de egyszersmind álnok szándékkal, megbízni a lázadás elfojtásával. Mindenképen azon voltak ugyanis, hogy végezzenek Silvanusszal, mint vitéz lázadóval; vagy ha ez nem sikerülne, végképen tönkre tegyék a máris kikezdett Ursicinust, hogy ne legyen többé útjukban ez a föltötte félelmetes akadály. Mialatt tehát gyors indulásra 20 tettek készületeket, a hadvezér kísérletet tett az ellene azelőtt felhozott vádak tisztázására; de a császár elébe vágva e szándékának kegyes szavakkal megakadályozta ebben, azt mondván, hogy most nem alkalmas az idő az ügynek kölesönös megvitatására, a mikor ellenkezőleg a körülmények sürgősen azt követelik, hogy a felek visszatérjenek a régi

- egyetértéshez és enyhítsék a fenyegető bajokat, mielőtt még nagyobbra növekednének. Tehát sokféleképen meghányták-vetették különösen azt, miképen lehetne Silvanust megtartani abban a hitben, hogy a császár még nem tud a történetekről. Végre ennek a hitének megerősítésére alkalmas bizonyítékul azt találták ki, hogy megtisztelő módon írásban hívják fel Silvanust, fogadja el utódjául Ursicinust, ő maga pedig térjen vissza úgy, hogy csorbíthatatlanul megtartsa méltóságát.
- 22 Miután ezt így rendbe hozták, Ursicinus azonnal parancsot vett az indulásra. Kívánsága szerint hivatali teendőiben segédkezés végett melléje adtak tíz tribunust és udvari testőrt. Ezek közt voltam én is Verinianus tisztvársammal;
- 23 a többi mind Indulásakor egy jó darabig elkísérték őt, noha kiki csak a maga biztonságára gondolt. És ámbár olyan volt a mi helyzetünk, mint azoké, a kiket állatviadatok alkalmával szembe állítanak vérengző vadállatokkal, mégis elgondoltuk, hogy minden szomorú kezdetnek megvan az a jó oldala, hogy utána szerencsés fordulat következhetik, és csodáltuk Tulliusnak¹⁰ a tiszta igazság mélyéből merített következő mondását: «Ámbár elsősorban azt kell óhajtanunk, hogy folytonosan tökéletes szerencse kísérjen bennünket, mégis az életnek ez az egyenletes folyása nem nyújthatja azt a boldogságot, a melyet akkor érzünk, a mikor sorsunk nyomorúságos és kétségbeejtő helyzetből jobbra fordul.»
- 24 Sietve indultunk tehát erős menetben, mert tábornokunk minden áron előbb akart megjelenni a gyanús területen, mintsem híre terjedne Itáliában a trónbitorlásnak. De bármennyire siettünk, mégis jövetelünk híre, mintegy a levegőn keresztül röpülve, megelőzött bennünket és, a mikor bevonultunk Agrippinába, úgy találtuk, hogy a dolgok messzebbre haladtak előre, mint a hogyan terveinkre kívánatos lett volna.
- 25 Így, miután a mindenfelől összesereglett sokaság

szilárd alapot adott a bátortalan kezdetnek és miután tekintélyes csapatokat vontak össze: a helyzethez képest az látszott czélszerűbbnek, ha vezérünk számalmas szerepet vállalva alkalmazkodik az ujdonsült császár véleményéhez és akaratához és ennek erejét csalfa auspiciumok segítségével látszólag még meg is növeli. Mindennek az volt a célja, hogy színlelt hozzájárulásunkkal nagyobb biztonságba ringassuk és akkor, a mikor nem tart semmiféle támadástól, törbe csaljuk. Jól tudtuk, hogy ez nehéz feladat. Nagyon kellett 26 ugyanis vigyázni, hogy minden lépés a maga idején történjék, sem elhamarkodva, sem elkésve. Mert ha tervünk idő előtt jut napfényre, kétségen kívül mindnyájunknak Silvanus egy szavára életünkkel kellett volna lakolnunk.

Mindazonáltal szívesen fogadták a mi vezérünket és, 27 mivel a viszonyok kényszerűsége alatt meghajtotta a nyakát és az udvari szertartások szerint térdet hajtott a fennhéjázó biboros előtt, úgy bántak vele, mint ennek egyik tekintélyes és meghitt barátjával. Bejáratos volt az udvarnál és hivatalos a császári asztalhoz és annyira elébe tették őt másoknak, hogy már a legfontosabb dolgokra vonatkozó titkos tanácskozásokban is résztvett. Silvanus neheztelt, 28 hogy addig, a míg méltatlan embereket consuli hivatalba és főméltóságokra emeltek, épen csak őt és Ursicinust nézték le a házáért gyakran kiállott nagy fáradsalmak után annyira, hogy őt magát híveinek vallatásával és megszégyenítő vizsgálattal kegyetlenül megzaklatták és végre felségsértés miatt perbe fogták; Ursicinust pedig erővel eltávolították Keletről és kiszolgáltatták ellenségeinek. Efféle panaszokat hangoztatott szüntelenül szűk körben és a nyilvánosság előtt. Az 29 efféle beszédek közben mégis aggodalomba ejtettek bennünket a katonáknak mindenfelől felhangzó zúgolódásai, a kik szükségről panaszkodtak és égtek a vágytól, hogy mindent elsodró sebességgel rontsanak át a Cottius-Alpok szorosain.

- 30 Az elmék ezen kétes forrongása közben rejtett puhatolódzással sikert ígérő terv után kutattunk és, miután félelemből többször megváltoztattuk szándékunkat, végre abban állapodtunk meg, hogy előbb nagy gonddal segítőtársakat keresünk és az eskü szentségének oltalma alá helyezzük velők való beszélgetésünket, azután pedig megkörményékezzük a braccatusokat és a cornutusokat, a kiknek hűsége ingadozott és a kik bő jutalomért minden fordulatra kaphatók
- 31 voltak. Ezt a tervet tehát nyélbe ütötték néhány közkatona segítségével, a kik épen jelentéktelenségüknél fogva alkalmasak voltak ilyen feladatra és a kiket bőséges jutalom reménye kecsegtetett. A mint tehát pirkadni kezdett a hajnal, egyszerre csak kirontott egy fegyveres csapat és, a mint kétes kimenetelű mérényleteknél történni szokott, csak annál merészebben levágta az öröket, behatolt a palotába, kihúzta Silvanust egy kápolnából, a hová rémületében menekült és a honnan épen egy keresztény gyülekezőhelyre iparkodott eljutni, és kardcsapásokkal felkonczolta.
- 32 Ilyen halállal múlt ki egy nem csekély érdemű hadvezér, a ki megijedve a rágalmaktól, a melyekkel irigyeinek fondorlatai távollétében behálózták, életének megmentése végett
- 33 a legkétségbeesettebb kibuvókhoz folyamodott. Mert noha a mursai csata előtt a nehézfegyverzetű lovascsapatok élén épen jókor történt átpártolásával nagy hála kötelezte Constantiust,¹¹ mégis tartott ennek kétszínűségétől és állhatatlanságától, jöllehet atyjának Bonitusnak vitéz tetteire is hivatkozhatott, a ki frank ember létére Constantinus pártján a polgárháborúban nem egyszer vitézül harczolt
- 34 a Licinius-pártiak ellen.¹² Történt pedig, hogy a római Circus maximusban, mielőtt még Galliában ezek az események történtek, a nép, nem tudni, észszerű okból-e, vagy pusztán séjtelemből, arra a hangos kiáltásra fakadt: «Silvanus le van győzve.»

Miután tehát Silvanust Agrippinában, a mint elmondtam, 35
megölték, a császár kimondhatatlan örömmel értesült erről.
De mivel merő elbizakodottságból és gögből volt össze-
téve, ezt az eseményt is az ő szerencséje kedvező folyá-
sának tulajdonította ama szokása szerint, hogy úgy mint
valamikor Domitianus, mindig gyűlölte azokat, a kik vala-
mely vitéz tettet vittek véghez, de azért mégis szeretett
volna mindenképen legyőzni mindent, a mi útjában volt.
Tehát a helyett, hogy dicsérte volna a nagy körültekintés- 36
sel végrehajtott tettet, leveleiben még oly czélzásokat is tett,
mintha valamit elsikkasztottak volna a galliai közpénzekből,
pedig ezekhez nem nyúlt hozzá senkisé. Sőt ezt a dolgot
még szorosabban meg is vizsgálhatta és kérdőre vonta Re-
migiust, a ki akkor a hadparancsnok kincstartója volt,
később pedig Valentinianus császár idejében a tripolisi
követség ügye miatt kötéllel vetett véget életének.

Miután mindez így végződött, Constantius annyira fel- 37
fuvallkodott hízelgőinek túlzásai következtében, mintha már
közel állna az égiekhez és parancsolna az emberi sorsnak.
Különben ő maga növelte hízelgőinek számát azáltal, hogy
megvetette és távol tartotta magától az olyanokat, a kik
ehhez nem értettek. Hasonlóképen olvassuk Croesusról is,
hogy Solont azért űzte el, mivel nem tudott hízelegni és
Dionysiusról, hogy halállal fenyegette Philoxenust, mivel
ez az együgyű és esetlen verseit szavaló kényűrt az általános
dicséret közepette egymaga hallgatta végig a helyeslés min-
den jele nélkül. Pedig a hízelgés minden hibának vészhozó
dajkája. Csakis úgy kellene ugyanis kedvesnek lenni a dicsé-
retnek a hatalmasok előtt, ha olykor helye volna a gáncs-
nak is a kevésbbé sikerült tettekért.

6. Helyreállván a biztonság érzete, szokás szerint ismét 1
megindultak a vizsgálatok és sok ember hordott, mintha
bűnös volna már bebizonyult volna, bilincseket és lánczokat.

Paulus ugyanis, ez az ördögi árulkodó, vérszemet kapott és nagy örömmel fogott hozzá méregkeverő mesterségének gyakorlásához. A titkos tanács polgári és katonai tagjai vezették a vizsgálatot és felsőbb parancsra kínpadra vonatták Proculust, Silvanus segédtisztjét, egy vézna testű, beteges embert, úgy hogy mindenki attól tartott, hogy gyenge teste nem bírja majd a rettenetes kínokat és sok embert fog szörnyű büntettek részesei gyanánt határozottan megnevezni és törvény elé idéztetni. Azonban másként történt, mint a hogyan ² gondolták. Mert szem előtt tartván álmát, a mely saját elbeszélése szerint meghagyta neki, hogy ne ártson ártatlan embereknek, nem nevezett meg és nem árult el senkit sem, noha majdnem halálra kínozták, hanem állhatatosan védelmébe fogta Silvanus tettét és kézzelfogható bizonyítékkal kimutatta, hogy azt, a mit tett, nem nagyravágyásból ³ gondolta ki, hanem kényszerűségből. Erre elfogadható okot is adott elő, a melyet számos tanú igazolt, hogy t. i. öt nappal a császári dísz felvétele előtt a katonákat Constantius nevében tiszteletdíjjal ajándékozta meg és szólott hozzájuk, hogy bátrak legyenek és hűségesek. Ebből világos volt, hogy, ha már akkor szándéka lett volna a császári hatalom jelvényeinek felvétele, ezt a nagy összeget a maga ajándéka ⁴ gyanánt osztogatta volna. Proculus után Poemenius osztozott az elítéltek sorsában és hóhér kezétől múlt ki. Róla fentebb említettem,¹ hogy Treveri városa akkor, a mikor kapuit Decentius cäsar előtt bezárta,² őt választotta a védelem szervezésére. Azután Asclepiodotus, Lutto és Maudio comeseket végezték ki és még többet, mert ama kor kérlelhetetlen szelleme mindenfelé kutatott az efféle bűnök után.

¹ 7. Mialatt ez a vészes fürgeteg ekkora romlást hozott a közre, az örök várost Leontius igazgatta. Ez a jó előjárónak számos próbáit adta; mindenkit készségesen meghallgatott, az ítélkezésben igazságos, természeténél fogva jóindulatú

volt, noha olykor tekintélyének megóvása végett szigorúnak és inkább sújtó ítélethez hajlónak mutatkozott. Az 2
ellene kitört zendülésnek első oka nagyon hitvány és jelentéktelen volt. Philoromus versenykocsist hivatalos rendeletre el kellett volna fogni; de az egész csőceselék utána tódult, mintha valamely kezében levő zálogát akarná megvédeni, és félelmetesen tombolt a præfectus ellen, a kit megfélemlíthetőnek tartott. De ez helyt állt rendületlenül, közéjük küldte poroszlóit, néhányat elfogatott és kőpadra vonatott a nélkül, hogy valaki zúgolódni vagy ellentállani mert volna; azután pedig büntetésül egy pusztaszigetre vitette őket. Néhány nappal később a csőceselék szokott hevével borhiányról 3
panaszkodva¹ újra összeverődött a Septemzodiumnál, azon a nevezetes helyen, a hol Marcus császár pazarfényű nymphæumot emeltetett. Ott is haladék nélkül megjelent a præfectus és, noha a jobbmódú polgárok és az ő poroszlói kérve kérték, hogy ne menjen az elkapatott, fenyegetődő tömeg közé, a mely még a multkori mozgalomtól el van keseredve: ő, a ki nem ijedt meg egy könnyen, egyenesen feléjük ment, úgy hogy kíséretének egy része elmaradt tőle, noha a legnagyobb veszély elé sietett. Tehát nemes önérzettel ült 4
kocsijában és nézett szilárd tekintettel a mindenfelől tombolva közeledő és kígyókként sziszegő csoportok szeme közé. Sok gyalázó szót kellett eltűnie; ekkor felismert egyet, a ki hatalmas természetével és rőt hajával kivált a többi közül. Ezt megkérdezte, vajjon ő-e az a Petrus, a kinek, mint hallja, a Valuomeres melléknevet adták. Midőn pedig ez kötekedő hangon annak vallotta magát, a kit régóta mindenféle zendülések kolomposának ismert, nem hajtott a sokaság tiltakozására, hanem hátrakötött kezeinél fogva felakasztatta. A mint így a magasban lógni látták és észrevették, 5
hogy hiába könyörög társaihoz segítségért, az egész, még az imént oly sűrű tömeg városszerte széteszlott és úgy el-

tűnt, hogy a zendülések e véresszájú kolomposával úgy bántak el, mintha a törvényszék elkülönített kínzókamrájában volnának. Miután jól megvesszőzték, Picenumba száműzték, a hol később azért a merényletéért, hogy egy tisztcsaládból származó hajadonon erőszakot követett el, Patruinus consularis ítéletének értelmében életével lakolt.

- 6 Ugyancsak Leontius hivataloskodásának idejében Constantius udvarához hivatta Liberius, a keresztény felekezet előljáróját, mivel a császár parancsával és az ő társainak többségétől hozott határozatokkal szembeszállt egy ügyben,
- 7 a melyet itt röviden elő akarok adni. Athanasius, akkori alexandriai püspök, a mint meg-megújuló hírek beszélték, túltette magát hivatalának korlátain és reá nem tartozó dolgokba próbált avatkozni. Ennélfogva ugyanannak a felekezetnek egybehívott népes gyűlése, vagyis úgynevezett zsinata, elmozdította őt hivatalától. Azt mondták ugyanis róla, hogy kitűnően ért a jóságok megfejtéséhez és a jósmadarak jövődöléseikhez és hogy már sokszor előremondta a jövődőt. Ezen felül más dolgokat is hánytak szemére, a melyek nem egyeztethetők össze annak a felekezetnek tanításával, a
- 8 melynek papja volt. A császár tehát azt követelte Liberius-tól, mondja ki többi tisztársával egyetértve az ő aláírásával Athanasiusnak papi hivatalától való elmozdítását. Ámde Liberius makacsul vonakodott és ismételve hangosan kijelentette, hogy legnagyobb bűnnek tartaná, ha elítélne valakit a nélkül, hogy látta és meghallgatta volna; ezzel természetesen nyílt ellentétbe jutott a császár akaratával.
- 10 Mert noha a császár, a ki Athanasius-t sohasem szerette, tudta, hogy ennek letétele bevégzett dolog, mégis nagyon szerette volna, hogy ezt az örök város püspökének nagyobb tekintélye is megerősítse. Miután ezt nem tudta tőle elérni, Liberius nagy nehézségek közt csak az éj leple alatt lehetett elszállítani a néptől való félelem miatt, a mely nagyon szerette őt.²

8. Ime ez történt Rómában, a mint fentebbi elbeszélé- 1
sem elmondja. Azalatt Constantiust nyugtalanították a
sűrűn érkező hírek, hogy a galliai tartományok már siralmas
állapotban vannak, mivel a barbárok minden ellentállás
nélkül pusztítanak mindent. Sokáig habozott, hogy milyen
eszközzel hárítsa el ezeket a bajokat úgy, hogy ő maga kíván-
sága szerint Itáliában maradhasson; ugyanis veszélyes dolog-
nak tartotta volna oly távoleső vidékre eltávozni. Végre meg-
találta a helyes megoldást. Arra a gondolatra jutott ugyanis,
hogy unokaöccsét, Julianust, a kit nem régen hívott vissza
Görögországból és a ki még görög viseletben járt, az uralkodás-
ban társául fogadja.¹

Midőn a fenyegető veszélyektől szorongatva ezt kör- 2
nyezetével közölte és nyíltan bevallotta, a mit addig soha-
sem tett, hogy egymagában meg nem birkózhatik annyi
és oly sűrűn ismétlődő nehézséggel: ezek a mesterei a mérték-
telen hízélgésnek, ámitgatták őt, mondván, hogy nincs az
a nehézség, a melyen az ő páratlan vitézsége és megszokott
egetverő szerencséje nem győzedelmeskednék. Többen bűneik
tudatától sarkalva még hozzátették azt is, hogy ezentúl
óvakodnia kellene a cæsar pusztá nevéből is, emlékezetébe
idézhén a Gallus alatt történeteket. Ezekkel a megátalkodott 3
erőlködésekkel csakis a császárné szállt szembe, nem tudni,
vajjon azért, mert visszariadt a távoli vidékre való utazástól,
vagy pedig, mert természetes józan eszével a közjónak akart
szolgálni, midőn azt hajtogatta, hogy a rokont elébe kell tenni
minden másnak. Hosszú habozás és töprenkedés után végre
a császár megállapodásra jutott és, véget vetvén a hiábavaló
vitatkozásoknak, elszánta magát, hogy Julianust császár-
társául fogadja.

A mikor ez meghívására a kitűzött napon megjelent, a 4
császár az összes helybenlevő csapatok színe előtt felment
egy magas emelvényen álló szószékre, a melyet a legiók sasai

és jelvényei vettek körül, megfogta Julianus jobbját és nyájas szavakkal így szólt:

- 5 «Itt állunk előttetek, hazánk derék védői, egy közös ügyünk érdekében, a melyet úgyszólván egy szívvel, egy lélekkel kell mindnyájunknak szolgálnunk és a melyet én előttetek, mint igazságos bírák előtt, kevés szóval ki fogok
- 6 fejteni. A lázongó bitorlók² bukása után, a kiket vállalkozásukra eszeveszett dühük hajtott, a barbárok, mintha azoknak gonosz szellemeit római vérrel akarnák kiengesztelni, végig tombolnak a galliai tartományokon, nem tisztelvén a római birodalom határainak békéjét. Abban bizakodnak ugyanis, hogy a legtávolabbeső vidékeken nehéz feladatok kötnek le
- 7 bennünket.³ De ha ezzel a bajjal, a mely már a végvidéken túl is kezd terjedni, idejekorán közös gondoskodással szembe szállunk, akkor majd lelohad ezeknek a népeknek felfuvalkodottsága és birodalmunk határait nem meri többé bántani senkisé. Csak az kell még ehhez, hogy azt a reményt, a mely az én szívemet eltölti, ti szerencsés erő kifejtésekkel igazoljátok.
- 8 Az az én óhajomásom, hogy ime ezt a Julianust, az én unokaöcsémet, a kit előttetek ismeretes ildomosságáért nem kevésbbé szeretek, mint rokonvoltáért, és a ki ezért joggal lett általános tisztelet tárgyává és máris fényes próbáit adta komoly törekvésének: cæsari méltóságra magam mellé emeljem. Ezt az én elhatározásomat erősítsétek meg, ha helyesnek tartjátok, ti is.»
- 9 Még tovább akart beszélni, de félbeszakította őt a gyűlés helyeslő moraja. Mintha a jövőbe látnának, azt mondogatták, hogy ez egy felsőbb hatalomnak, nem emberi észnek akarata.
- 10 A császár nyugodtan ott állt, míg el nem hallgattak, azután megnövekedett önbizalommal így folytatta: «Mivel örvendező kiáltásaitok a ti beleegyezésekről tanuskodnak, ám kísérje jó szerencse magas méltóságába az erejében nyugodtan bízó ifjút, a kinek higgadt jellemét inkább utánozni kell,

mint dicsérni. Azt hiszem, hogy hasznos tanulmányokkal kiművelt tehetségét már azzal ismertem el előttetek, hogy őt választottam. Tehát a mennybéli isten világos akarata szerint felruházom őt a fejedelmi paláttal.»

E szavakkal ráadta Julianusra az ősi biborpalástot és a 11
 hadsereg nagy örömeire cäsarrá nevezte ki őt; azután így
 szólt az elkomolyodott arczczal, megilletődve ott álló ifjúhoz:
 «Kedves öcsém! Elérted tehát fiatal korodban a származáso- 12
 dat megillető fényes kitüntetést. Elismerem, hogy az én
 dicsőségem ezáltal csak megnövekedett; mert azt hiszem,
 hogy az az igazságos eljárásom, a mellyel felsőbb hatalommal
 ruháztam fel egy nemes rokonomat, jobban felmagasztalt
 engem, mint magának a hatalomnak bírása. Légy tehát 13
 segítségemre és osztozzál velem a fáradalomban és veszélyek-
 ben; vállald magadra Gallia védelmének tisztét, hogy minden
 kitelhető jóval enyhítsd bajait. Ha meg kell majd ütközni
 az ellenséggel, állj szilárdan a sereg élén; ha úgy kívánják
 a körülmények, buzdítsd őket kellő megfontolás után merész
 cselekvésre, a harczolókat bátorítsd jelenléteddel és óvatos
 vezetéseddel, az ingadozókat támogasd tartalékesapatokkal,
 az elernyedtekre szólj rá mérséklettel, általában légy leg-
 megbízhatóbb tanúja a vitéz tetteknek épúgy, mint a gyáva-
 ságnak. Minthogy tehát az ügy fontossága nem enged kése- 14
 delmet, indulj mint vitéz férfi, a ki vitéz férfiak vezetésére
 van hivatva. Én viszont melletted állok majd soha nem
 fogyó szeretettel; veled együtt fogok küzdeni, hogy azután
 együtt kormányozzuk, hacsak Isten meghallgatja kérésemet,
 egyforma mérséklettel és jámborsággal a megbékült világot.
 A hol én leszek, ott jelen leszel te is és bármely vállalatban
 számíthatsz énreám is. Hogy ne szaporítsam a szót, indulj,
 indulj sietve, mindnyájunk jó kívánságaitól kísérve, hogy
 a hazától számodra kijelölt őrállomást éber gonddal meg-
 védelmezd!»

- 15 Miután befejezte beszédét, senkisémmaradt csendben, hanem a katonák mindnyájan iszonyú lármával térdükhöz verték pajzsukat, — ez t. i. a jókedv legbiztosabb jele, ellenben, ha lándzsáikkal döngetik pajzsukat, az a haragnak és boszúságnak megnyilatkozása — kimondhatatlan örömmel helyeselték kevés kivétellel a császár döntését és méltó bámulattal tekintettek fel a császári bibor fényében tündöklő cäsarra.
- 16 Sokat és sokáig nézték minden kedvességük mellett tiszteletet parancsoló szemeit és megindultságában bájos arcát és tá-lálgatták, vajjon milyen ember válik majd belőle, mintha tanulmányozták volna ama régi könyveket,⁴ a melyek tanítják, miként lehet testi jelekből következtetni a lélek tulajdonságaira. Hogy azonban ne vétsenek a feljebbvaló iránt tartozó tisztelet ellen, nem dicsérték őt sem mértéken túl, sem érdemén alul, úgy hogy ezek a nyilatkozatok annyit értek, mintha komoly bírálók, nem katonák tették volna.
- 17 Miután végre a császár Julianust maga mellé vette kocsijába és elvitte palotájába, ez ezt a verset suttogta magában Homeros költeményéből: ⁵

Bíborszínű halál elfogta, s az érzkező végzet.

Mindez november hó 6-án történt, Arbetio és Lollianus consulsága alatt.

- 18 A következő napokban a cäsar egybekelt Helenával, Constantius hajadon testvérhugával és mindent előkészített, hogy minél előbb indulhasson. Deczember hó 1-én csekély kísérettel felkerekedett és a császár elkísérte egy Laumelum és Ticinum közt fekvő helyig, a melyet két oszlop jelöl; onnan egyenes irányban Tauriniba érkezett. Itt megdöbbsentő hír érte őt utól, a mely már előbb jutott el ugyan a császári udvarhoz, de készakarva elhallgatták, hogy a készülétek meg-
- 19 ne-akadjanak. Jelentették ugyanis, hogy a barbárok Colonia Agrippinát, Germania secunda nagy hírű városát, kemény

ostrom után nagy erővel bevették és feldúlták. Ez a hír 20 nagy szomorúsággal töltötte el Julianust, mert előjélül tekintette a bekövetkezendő bajoknak. Gyakran lehetett őt hallani, a mint panaszos hangon rebegte, hogy nem ért el semmi egyebet, mint hogy nagyobb gondok közt leli majd végét. De a mint Viennába érkezett, bevonulásakor össze- 21 csődült minden rendű és rangú nép, hogy tisztelettel fogadja őt mint várva-várt, a legszebb reményekre jogosító vendéget; az egész lakosság a szomszédságból összesereglett népekkel egyetemben, a mint messziről megpillantották, kegyes és üdvhozó fővezérnek nevezték és elébe járulván, egy értelemmel magasztalták. Szívesebben látták ugyanis a királyi pompát törvényes fejedelem körül;⁶ az általános bajok orvoslását várták az ő eljövetelétől és úgy nézték, mintha valamely jótékony szellem szállt volna le közéjük, hogy megmentse őket siralmas helyzetükből. Ekkor történt, hogy 22 egy szeme világtól megfosztott öreg anyóka, a mikor kérdésére, hogy ki vonult be, megtudta, hogy Julianus cæsar, így kiáltott fel: «Ez fogja helyreállítani az istenek templomait.»

9. Minthogy tehát — hogy a fenséges mantuai költő¹ 1 szavaival éljek — «már a dolgok növekednek: öregbül a vállalt teher is,» helyénvalónak tartom, hogy leírjam a galliai tartományok kiterjedését és fekvését, hogy a véres hadjáratok és a csaták változatos fordulatai közt, némelyek előtt ismeretlen dolgokról szólván, úgy ne járjak, mint a gondtalan hajósnép, a mely a hullámok és viharok közepette kénytelen kijavítani vitorláit és hajóköteleit, holott ráért volna teljes biztonságban előkészíteni őket.

A régi írók, nem lévén tisztában a gallok ősi eredetével, 2 erről a tárgyról csak hézagös ismertetést hagytak reánk. Azonban Timagenes később görög pontossággal és görög nyelven összehordta sokféle iratokból a következő, addig

- sokáig ismeretlen adatokat. Az ő tekintélye után indulva fogom minden homályosság elkerülésével, tisztán és világosan ugyanazt előadni. Némelyek azt állítják, hogy ezeken a vidékeken először őslakók voltak, a kiket szeretett királyuk nevére celtáknak, az ő anyja nevére pedig galatáknak híttak; ez ugyanis a gallok neve görögül. Mások azt mondják, hogy az ősi Hercules vezérlete alatt dórok telepedtek le az 4 oceán mellett elterülő vidékeken. A drasidák megint azt mondják, hogy a népnek egy része csakugyan őslakókból állt, de mások is szivárogtak be távoli szigetekről és a rajnántúli vidékekről, mert sűrű háborúk, vagy a háborgó tenger 5 áradásai kiűzték őket lakóhelyeikből. Némelyek azt is mondják, hogy Trója eleste után a bolyongó és mindenfelé szét-szóródó görögök egy kisded csapatja foglalta el ezeket az akkorában lakatlan vidékeket. Maguk az odaváló lakosok 6 azonban inkább ahhoz a véleményhez ragaszkodnak — és ezt magam is olvastam emlékeik feliratain, — hogy Hercules, Amphitryon fia, Geryones és Tauriscus kegyetlen zsarnokok legyőzése végett kereste fel ezt a vidéket. Ezek közül az egyik Hispaniát, a másik Galliát zsarolta; de Hercules mind a kettőt legyőzte, azután egybekelt nemes származású nővel, a kik több gyermeket szültek neki; ezek pedig az ő nevükről nevezték el azokat a területeket, a melyeken uralkodtak.
- 7 Továbbá az ázsiai Phocæa népe Harpalusnak, Cyrus király helytartójának kegyetlensége elől menekülve a tengeren át Itáliába igyekezett; egyik része Lucaniában Veliát, másik része Vienna határában Massiliát építette; a századok folyamában megszáporodván számuk, még több várost alapítottak. De hagyjuk már a vélemények sokféleségét, a mely gyakran unalmat kelt.
- 8 Ezeken a vidékeken az emberek lassankint művelődtek és a tudományok és művészetek felvirágoztak náluk a bárdok, euhagisok és druidák vezetése alatt. A bárdok ugyanis híres

férfiak vitéz tetteit hőskölteményekbe foglalták és a lant bájos dallamaihoz énekelték; az euhagisok komoly kutatással behatolni iparkodtak a természeti erők fenséges titkaiba; a druidák végre fenköltebb szellemben Pythagoras tanítása értelmében szoros szerzetekbe álltak össze és nehéz és magasztos kérdések megfejtésével foglalkoztak; ezeknek magaslatáról letekintve az emberi dolgokra a lélek halhatatlanságát hirdették.²

10. Galliának ezt a részét, kivéve a tenger melléki részt, 1 a meredek és örökös hóval borított hegyek miatt más országok népei ezelőtt alig ismerték, mert a természet mindenfelől mintegy mesterséges sánczokkal vette körül. Dél felől 2 a Tyrrhenus- és a Gall-tenger mossa; észak felé a Rajna vize választja el vad népektől; nyugaton az oceán és a Pyrenaeusok magas hegysége keríti; kelet felé emelkedve a Cottius-Alpokhoz csatlakozik. E hegység szűk völgyeiben lappangott Gallia meghódítása után egyedül még Cottius király, bízva a vidék hozzáférhetetlen vadságában. A mikor végre engedett az ő elbizakodottsága és Octavianus császár barátságába fogadta, ennek emlékére ajándékol hatalmas művekkel járhatóvá tette ezeket a hegységeket, rövidebb és az utazóknak kényelmesebb utakkal kötvén össze az ősi Alpok többi ágait, a melyekről értesüleseimet alantabb fogom elmondani.

Ezekben a Cottius-Alpokban, a melyek Segusio városánál 3 kezdődnek, igen magas hágó emelkedik, a melyen senkisémmel lehet át életveszély nélkül. Ha ugyanis Gallia felől jön az 4 ember, az út hirtelen bocsátkozik le a mélységbe, a kétfelől függő sziklák pedig félelmetes látványt nyújtanak, különösen tavasz idején. Mert a mikor a fagy enged és langyos szellők fuvallatától a hótömegék felolvadnak, a mindkét részről mélységek mellett elvonuló keskeny úton és a hófúvásoktól elrejtett hegyszakadékokon leszálló utasok lába elcsúszik és az emberek, ígás állatok és szekerek lehemperegnek. Bal-

esetek elkerülése végett csak azt a módot eszelték ki, hogy a szekereket rendszeren vastag kötelekkel megkötik és hátulról erősen neki vetik magukat emberek vagy ökrök és lassú lépésben némi biztonságban lecsúsztatják. Így van ez, a mint
 5 mondtam, tavasz idején. Télen megint a fagytól jégkéreggel borított talajon, a mely olyan síkos, mintha csiszolták volna, az utas könnyen elcsúszik és hanyatthomlok nekilódul a mélységbe; vagy pedig a tágas szakadékok, a melyek fölött csalóka jég egyenes útnak képét mutatja, nem egyszer elnyelik a rálépőket. Azért az ezeken a vidékeken járatos emberek a biztosabb helyeket bevert fadorongokkal jelölik, hogy ezek mentén kár nélkül haladhasson a vándor. De ha ezeket eltemeti a hó, vagy a hegyekről lerohanó vizek ki-
 döntik, akkor csak úgy lehet nagy nehézségek közt átjutni, ha a vidékkel ismerős kalauzok járnak elől.

6 Ennek az itáliai hágónak legmagasabb pontjától a Mars-ról elnevezett posta-állomásig hét mérföldnyi síkság terül el, ezután egy másik, még meredekebb és alig járható magaslat emelkedik a Matrona csúcsáig, a mely nevét egy előkelő nő balesetéről vette. Innen ugyan lejtős, de elég kényelmes
 7 út visz Brigantium váráig. Annak a királynak a síremléke, a ki, a mint elmondottam, ezeket az utakat építette, közel van Segusio falaihoz; az ő emlékét két okból őrzik kegyelettel: mivel igazságosan uralkodott az ő népén és mivel a római birodalom kötelékébe felvételvé, nemzetének állandó békét szerzett.

8 Ámbár ez az út, a melyről itt szó volt, a hegység közepén vonulván keresztül, a legrövidebb és legjártabb, mégis vannak mások is, a melyek sokkal korábban más-más időben
 9 épültek. Ezek közül az elsőt a thebæi Hercules hozta létre, a mikor, a mint említettem, Geryones és Tauriscus kiirtására lassan haladva indult a tengeri Alpok mentén, a melyeket Graius-Alpoknak nevezett. Nem különben ő szentelte az ő ma-

radandó emlékének Monœcus várát és kikötőjét. Azután sok évszázaddal később a következő qkból találták ki a Pœninus-Alpok nevét. A mikor ugyanis az öregebbik Africanus atyja, P. Cornelius Scipio, segítségére indult a szenvedéseiről és hűségéről emlékezetes Saguntumnak, a melyet a karthágóiak makacs kitartással ostromoltak, hatalmas sereggel megrakott hajóhad élén átkelt Hispániába. Mivel azonban a púnok nagyobb ereje már azelőtt feldúlta a várost és ő nem tudta utolérni Hannibalt, mivel ez már három nappal előbb átkelt a Rhone folyón és Itália felé indult: gyors hajózással megtette a tengeren át a nem hosszú utat és Genuánál, Liguria egyik városánál lesett a hegyekről leszálló Hannibalra, hogy vele, a ki a nehéz úttól bizonyára ki lesz fáradva, alkalom adtán döntő ütközetet vívjon. Hogy azonban mindenképen megóvja hazájának érdekeit, öccsét, Cn. Scipiót, Hispaniába küldte, hogy tartsa vissza Hasdrubalt, ha ez szintén ki akarna onnan rontani. A mikor Hannibal ezt szökevényektől megtudta, mint gyorseszű, ravasz ember, taurinumi emberek kalauzolásával a tricasinusok földjén és a vocontiusok partszegélyén át a Tricorius-hegységhez ért. Innen kiindulva más, eddig járhatatlannak tartott uton haladt, kivágott egy óriási magasságba nyúló sziklát, a melyet hatalmas tűz lángjaival porhanyóvá tett és eczet ráöntésével szétmállasztott, átkelt a számos örvénye miatt veszélyes Druentia folyón és eljutott Etruria földjére. Ennyit az Alpokról; most lássuk a hátralevő részt.

11. Ama régi időkben, a mikor ezekről a vidékekről, mint-
 hogy teljesen műveletlenek voltak, nem sokat tudtak az emberek, népeik az általános vélemény szerint három csoportra oszlottak, t. i. a celták, vagyis gallok, az aquitanusok és a belgák csoportjára. Ezek nyelvben, szokásokban és intézményekben különböztek egymástól. A gallokat, a kik azonosak a celtákkal, az aquitanusoktól a Garumna folyó választja el,

a mely a Pyrenæus-hegységből ered és, miután sok várost
 3 érintett, az oczeánba vész. A belgáktól ezt a törzset a Matrona
 és a Sequana választja el, két egyforma nagyságú folyó,
 a melyek a lugdunumi vidéken keresztül folyván, szigetként
 bekerítik a parisiusoknak Lutetia nevű várát; azontúl egye-
 sülve folynak tovább és csakhamar a Constantia nevű meg-
 4 erősített helynél a tengerbe ömlenek. Mind e törzsek közt
 a régiek véleménye szerint a belgák voltak a legvitézebbek,
 még pedig azért, mivel a nagyobb műveltségtől távol lakván,
 el nem puhultak idegen országokból hozott élvezetek által
 és mivel sokáig összemérték fegyvereiket a rajnántúli ger-
 5 mánokkal.¹ Ellenben az aquitanusok, a kiknek közelfekvő
 és szelid éghajlatú partjaihoz eljutnak az idegen árúk, erköl-
 cseikben elpuhultak és azért könnyen kerültek a rómaiak
 fennhatósága alá.

6 Az összes galliai provinciákat már azóta, hogy a folytonos
 háborúk nyomása alatt megadták magukat Julius dictator
 hatalmának, olyformán kormányozták, hogy négy közigazga-
 tási területre osztották őket. Ezeknek egyike a narbói volt,
 a mely magában foglalta Lugdunum és Vienna területét;
 a másik egész Aquitaniára terjedt; ugyanakkor a felső és
 alsó Germaniát és Belgiumot két kormányhatóság igazgatta.
 7 Jelenleg azonban Gallia egész területén a következő provin-
 ciákat számláljuk: Germania secunda nyugatról számítva
 az első tartomány, a melyet Agrippina (Cöln) és Tungri
 8 (Tongern) népes és gazdag városok védenek. Következik
 Germania prima, a hol más, kisebb városokon kívül Mogun-
 tiacus (Mainz) van és Vangiones (Worms) és Nemetæ (Speier) és
 a barbárok vereségeiről ismeretes Argentoratus (Strassburg).
 9 Ezek után következik Belgica prima, a mely Mediomatricit
 (Metz) és Treverit (Trier), a császárok híres székhelyét, foglalja
 10 magában. Ehhez csatlakozik Belgica secunda, a hol Ambiani
 (Amiens) van és Catelauni (Chalons sur Marne) és Remi

(Rheims). A sequanusok földjén Bisontiit (Besançon) talál- 11
juk és Rauracit (Augst) és sok csekélyebb várost. A Lugdu-
nensis prima nevű provinciát Lugdunus (Lyon) ékesíti,
továbbá Cabillona (Chalons sur Saone), Senones (Sens),
Biturigæ (Bourges) és a régi, hatalmas falakkal körülvett
Augustodunum (Autun). Lugdunensis secunda-nak díszére 12
válnak Rotomagi (Rouen), Turoi (Tours), Mediolanum
(Evreux) és Tricasini (Troyes). A Graius- és Poeninus-Alpok-
ban jelentéktelenebb városokon kívül Aventicum (Avenche)
van, most elhagyott, de hajdan elég híres város, a mint
félig romba dőlt épületei mutatják. Ezek a tulajdonképeni
Gallia nevezetes tartományai és városai.

Aquitania a Pyrenæus-hegység felé és az oceán ama része 13
felé tekint, a mely Hispaniáig terjed. Itt az első provincia
az aquitaniai, a mely különösen bővelkedik nagy városok-
ban. Hogy mást ne említsek, kitűnnek Burdigala (Bordeaux),
Arverni (Clermont Ferrand), Santones (Saintonges) és Pictavi
(Poitiers). Novempopulit Ausci (Auch) városa ajánlja és 14
Vasatæ (Bazas). A narbói tartományban a városok közt az
első helyet Elusa, Narbona (Narbonne) és Tolosa (Toulouse)
foglalják el. A viennai tartomány sok díszes várossal büszkél-
kedik; köztük a jelesebbek maga Vienna (Vienne), Arelate
(Arles) és Valentia (Valence). Ezekhez csatlakozik Massilia
(Marseille), a melynek szövetsége és ereje, a történet tanú-
sága szerint nem egyszer támogatta nehéz válságokban
Rómát. E városokhoz közel van Salluvii, Nicæa (Nice), Anti- 15
polis (Antibes) és a Stœchas-szigetek (Porquerolles).

Minthogy elbeszélésem fonalán eljutottam erre a vidékre, 16
helytelen és visszás dolog volna, ha hallgatnék a nagyhírű
Rhodanus (Rhône) folyóról. Ez a Pœninus-Alpokban bő
forrásokból ered és lejtős medrében lerohanva lejut a síkabb
területre, a hol vizének bőségével ellepi partjait és egy Le-
mannus nevű tóba (Genfi tó) szakad. Ezen keresztülmegy

a nélkül, hogy idegen vízzel vegyülne, hanem a lomhább víztömegektől közbefogva végig siklik ennek felületén és ki-
 17 menetelt keresve gyors iramodással tör magának utat. Innen a nélkül, hogy vízbőségéből valamit veszített volna, Sapaudián (Savoya) és a sequanusok földjén keresztül foly és tovább haladva balfelől a viennai provinciát, jobbfelől a lugdunumit érinti és számos kanyarulat után felveszi magába, megtartván a maga nevét, az Arar, más néven Sauconna (Saone) folyót, Germania prima határfolyóját. Itt kezdődik a tulajdonképeni Gallia. Ettől fogva már nem ezerlépésnyi mérföldek-
 18 kel, hanem leugákkal számítják a távolságokat. Ezentúl a Rhodanus, mellékfolyóinak vizével gyarapodva, elbírja már a legnagyobb hajókat is, a melyek megszokták, hogy a szelek rohamá hányja-vesse őket. Miután így bevégezte a természet-től számára kiszabott futását, tajtékot túrva egyesül a galliai tengerrel egy tágas öblön keresztül, a melynek ad Gradus (Gras) a neve, Arelatétól körülbelül 18 mértföldnyi távolságban. Legyen elég ennyi az ország fekvéséről; most le fogom írni az emberek külsejét és erkölceit.

- 1 12. A gallok majdnem mindnyájan magastermetűek, fehérbőrűek és vereshajúak; mérges tekintetükkel félelmetes benyomást tesznek, házsártosak és elbizakodottan paczkázók. Hogy ha közülök valaki veszekedést kezd és segíti őt még jóval tüzesebb, kőkényszemű felesége is: akkor az idegen emberek egész csapatja sem bír velök, különösen ha a nő felfújva nyakát és fogát vicсорítva lóbálja hatalmas hófehér karjait és egyszersmind rúg sarkaival és akkorákat csap ökleivel,
- 2 mintha hajítógépből súlyos lövedékeket lőne. Ha többen vannak együtt, hangjuk félelmetes és fenyegető, akár békés hangulatban vannak, akár haragosak. De mindnyájan egyforma gondot fordítanak külsejükre és nagyon tiszták; azokon a vidékeken, különösen Aquitaniában, nem lehet látni senkit sem, még bármily szegény asszonyt sem, hogy

úgy, mint máshol, szurtos rongyokban járna. A katonásko- 3
 dásra minden kor alkalmas és az aggastyán époly bátor
 lélekkel indul a hadjáratba, mint az ifjú, mert a hidegtől és
 folytonos munkától megedzett tagjaival oda sem néz soknak,
 a mitől mások irtóznak. Nem is fordul elő náluk sohasem,
 hogy valaki a katonai szolgálattól való félelemből megcsönkí-
 taná hüvelykújját, a mint Itáliában történik, a hol az ilyenek-
 et tréfásan murcusoknak ¹ nevezik. A bort ez a nép nagyon ⁴
 szereti és a borhoz hasonló sokféle másítalt is kedvel. Az alsóbb-
 rendű nép közt akadnak náluk olyanok, a kiknek folytonos
 részegségük következtében — a mit Cato az önkéntes örült-
 ség egy nemének mond — minden érzékük annyira eltompult,
 hogy ész nélkül botorkálnak szerteszét és igazolást nyer az,
 a mit Tullius Fonteius védelmében ² mond, hogy «a gallok
 ezentúl majd higítva isszák a bort, a mit eddig méregnek
 tartottak.»

Ezek a vidékek, különösen azok, a melyek Itáliával határo- 5
 sak, lassankint minden nagyobb erő kifejtés nélkül kerültek
 a rómaiak uralma alá. Az első támadást Fulvius intézte elle-
 nük, azután Sextius gyengítette őket apró csatározásokban,
 végre Fabius Maximus teljesen meghódította őket. Ez az
 utóbbi melléknevét arról a nem könnyen szerzett sikeréről
 nyerte, hogy legyőzte az allobroxok harcziás törzsét. Egész ⁶
 Galliát, kivéve azt a részét, a mely a mocsaraktól hozzá-
 férhetetlen, Sallustius szerint tízévi viszontagságos háború
 után Cæsar hódította meg és örökös frigyben egyesítette
 birodalmunkkal. E hosszú kitérés után visszatérek tárgyamhoz.

13. Domitianus borzalmas halála után ¹ utódja Musonianus ¹
 kormányozta mint præfectus prætorio a Keletet. Mind a
 két nyelvben egyaránt jártas jeles szónok volt, a mi maga-
 sabbra emelte őt, mint a mennyit egykor remélhetett volna.
 A mikor ugyanis Constantinus részletesebben meg akarta ²
 vizsgálni a különböző eretnek tanokat, mint a manichæuso-

két és több effélét, és nem talált e célra alkalmas fordítót: őt ajánlották neki és megfelelőnek találván őt, csakugyan alkalmazta. Minthogy pedig ügyesen oldotta meg feladatát, úgy akarta, hogy a Musonianus nevet viselje, holott azelőtt Strategiusnak hítták.² Azóta fokról-fokra emelkedett a méltóságokban és eljutott a praefectusi méltóságig. Különbösen okosan viselkedett és a provinciák általában meg lehettek vele elégedve, mert szelíd és nyájas volt, csakhogy minden alkalommal, különösen pedig — a mi nagy bűn — pörös ügyek tárgyalásánál piszkos nyereszskedéstől vezéreltette magát. Ez sok más eseten kívül kézzelfoghatóan abban a vizsgálatban mutatkozott, a mely Theophilus, szíriai consularis halála ügyében folyt, a kit Gallus caesar kiszolgáltattott a nép dühének és a kit a csőcselék darabokra tépett.³ Ebben a perben a vagyontalanokat elítélték, noha bizonyos volt, hogy a tett elkövetésekor nem is voltak a városban; a gazdagok pedig, a kik a szörnyű tett okozói voltak, vagyonuk árán megmenekültek.

3 Ehhez nagyon hasonló volt Prosper, az akkor még Galliában tartózkodó lovassági parancsnok⁴ helyettese, egy utálatosan renyhe ember, a ki a vígjáték szavai szerint megvetette a tolvajmesterséget és inkább a nyílt rablásra adta magát.⁵

4 Ezek tehát egy húron pendültek és kölcsönösen jó üzleteket juttattak egymásnak. Ezalatt a határfolyók mentén állomásozó perzsa vezérek, királyuk országainak másik végében lévén elfoglalva, martalóczhadakkal zaklatták a mi területünket és merészen berontottak majd Armeniába, majd ismételve Mesopotamiába, míg a római hadvezérek a békés alattvalóktól elszedett zsákmány gyűjtésével voltak elfoglalva.

Jegyzetek a XV. könyvhez.

1. fej. ¹ Az új bevezetést illetőleg l. Bev. I, 21. — ² *Aeternitas tua* (Örökkévalóságod), vagy *Divinitas, Maiestas tua* (Szent Felséged) — így kezdték Constantinus óta címezni a császárokat. A ránk maradt szöveg különben homályos. — ³ Democritus, az atom-elmélet feltalálója, azt tanította, hogy számtalan világnak kell lennie. Nagy Sándor állítólag panaszkodott, hogy annyi fáradság után a sok világ közül még egyet sem ejthetett egészen birtokába. V. ö. 20, 3, 12.

2. fej. ¹ A kéziratokban hézag van, a mely az összefüggésből így pótolható. — ² L. Bev. II, 19. — ³ T. i. Gallus kegyetlenkedéseinek. — ⁴ Ezeket a lazán összefüggő eseményeket az fűzi össze, hogy mindez az udvarnál folyó áskálódások következménye volt.

3. fej. ¹ L. 14, 5, 8. a hol azonban Paulus hazájának Hispaniát mondja a szerző. — ² L. Bev. III, 33. és 35.

4. fej. ¹ Valamely alamannus törzs neve kiesett a kéziratokban. — ² A kéziratokban ezt a mondatot megszakítja több hézag, a mely azonban könnyen kitölthető. — ³ A görög stadium=148 m. — ⁴ A mese szerint Alpheus vadász szerelmével üldözte Arethusa nimfát; ez a Syracusæ mellett levő Ortygia szigetére menekült és forrássá változott; ekkor Alpheus folyóvá vált és a tenger alá merülve Ortygia szigetéig folyt és ott egyesült Arethusával. — ⁵ A kéziratok hézagosszövegét Wagner pótlásai szerint fordítottam. — ⁶ Latinul: *armaturæ* l. Bev. III, 27. — ⁷ A hézagok pótlása Wagner szerint.

5. fej. ¹ L. róla a Bev. I, 5. — ² A kéziratokban levő nagyobb hézag pótlása Wagner szerint. — ³ Fordításomban Valesius magyarázatát követtem; mások úgy akarják Amm. szavait értetni, hogy a consuli méltóságot szerezte nekik, de ez sem a szavak értelmével, sem a ténnyel nem egyeztethető össze. — ⁴ Latinul: *rationalis* (l. Bev. III, 10); hivatalához az is tartozott, hogy az elkobzott vagyont átvegye a császári kincstár számára. — ⁵ Művének elveszett részében. — ⁶ Silvanus ugyanis azelőtt harcban állt a Galliában terjeszkedő frankokkal. — ⁷ Ezzel azt akarta jelezni, hogy a hadsereg nem tekinti magát többé Constantius szolgálatában állónak. A sárkányjelvényekről l. 16, 10, 7. — ⁸ Körülbelül este 9 órakor. — ⁹ Admissionum magister, a ki a császári kihallgatások rendjét intézte. L. Bev. III, 8. — ¹⁰ Cic. post reditum, l. adja ezt a gondolatot. — ¹¹ L. Bev. II, 21. — ¹² Nagy Constantinus és Licinius császártársak meg hasonlása kétszer is idézett elő polgárháborút (Kr. u. 315. és 233.)

6. fej. ¹ Művének elveszett részében. ² — L. Bev. II, 22.

7. fej. ¹ V. ö. 14, 6, 1. — ² Athanasius érintkezésbe lépett a bitorló Magnentiusszal; ezt felhasználta számos ellensége, hogy felségsértéssel vádolja őt. A 353. évre Constantius által Arelatéba, majd Mediolanumba összehítt zsinatok kizárták őt az egyház közösségéből és kimondották, hogy minden püspök, a ki nem írja alá ezt a zsinati határozatot, számkivetendő. Ennek a zsinati határozatnak aláírását kívánta tehát Constantius Liberius pápától. V. ö. Bev. II, 10.

8. fej. ¹ L. Bev. II, 19. — ² Különösen Magnentiusra és Silvanusra gondol, a kik Galliában vették fel a császár czímet. — ³ A Perzsia felől fenyegető veszedelemre gondol. — ⁴ Physiognomica című több műről van tudomásunk. — ⁵ Ilias, V, 83. — ⁶ Eddig ugyanis már régóta csak bitorlókat láttak Galliában.

9. fej. ¹ Vergilius az itt idézett verssel (VII, 44. *maior rerum mihi nascitur ordo, maius opus moveo*) kezdi művének második részét, a mely a római nemzet megalapításáról szól. — ² Ammianus korában a druidák már nem voltak az a hatalmas papi rend, mint Cæsar idejében; azóta kuruzslók színvonalára süllyedtek le.

11. fej. ¹ L. Jul. Cæsar, de bello Gall. 1, 1, 2.

12. fej. ¹ A murcus szó etymológiája kétséges. — ² A beszéd csak esonkán maradt reánk. Azt akarták alkalmasint mondani az idézett szavak, hogy a gallok, a kik addig nagy ivók voltak és a hígított bort méregnek nézték, ezentúl majd jobban vigyáznak magukra.

13. fej. ¹ L. 14, 7, 16. — ² Musonianus körülbelül a. m. múzsafi, Strategius a. m. hadfi. — ³ L. 14, 7, 5 és 8. — ⁴ T. i. Ursicinusnak helyettese. — ⁵ Plautus, Epidicus 1, 1, 10.

TIZENHATODIK KÖNYV,

Tartalom: 1. Julianus cæsar dicsérete. 2. Julianus cæsar megtámadja az alamannusokat; ezeket részint levágják, részint foglyul ejtik vagy szétverik. 3. Visszafoglalja a frankoktól elfoglalt gyarmatvárost és békét köt a frank királyokkal. 4. Senones városánál az alamannusok ostrom alá fogják. 5. Julianus cæsar kiváló tulajdonságai. 6. Arbetio volt consult bevádolják, de felmentik. 7. Julianus cæsart az ő főkamarása, Eutherius, védelmébe fogja a császár előtt Marcellus ellen. Eutherius dicsérete. 8. Árulkodások és rágalmak Constantius császár táborában; az udvari emberek kapzsisága. 9. A perzsákkal a békéről tárgyalnak. 10. Constantius katonai pompával, mintegy diadalmenetben bevonul Róma városába. 11. Julianus cæsar megtámadja az alamannusokat a Rajna szigetein, ahová vagyonnukkal visszavonultak, és helyreállítja ellenük Tres Tabernæ-t. 12. Ugyanő megtámadja az alamannus királyokat, a kik Galliát fenyegetik és a barbárokat Argenteratus mellett megveri.

1. Míg a római világban az események szövevényes egymás- 1
utánjában így fordultak a dolgok, a cæsar, a kit Constantius
saját nyolczadik consulságának évében felvett maga mellé
a consulok díszes sorába, Vienna mellett veleszületett tett-
vágyával csaták zajáról és a barbárok lemészárlásáról álmo-
dozott és arra készült, hogy ismét egyesítse a provinciá
töredékeit, ha ugyan kedvez neki a szerencse. Mivel azok a 2
nagy tettek, a melyeket Galliában nagy vitézséggel és szeren-
csével véghez vitt, túltesznek a régiek sok hőstettén, idő-
rendben elő fogom őket egyenkint adni, megmozgatván
mind azokat az eszközöket, — ha ez ugyan elegendő lesz, —
a melyekkel csekély tehetségem rendelkezik. De mindaz, 3

a mit itt elő fogok adni, bár nem toldom meg ügyes füllen-
tással, hanem mindvégig a tiszta, csupa kézzelfogható bizo-
nyítékokra támaszkodó igazságot követem: mégis olybá
fog feltűnni, mintha magasztaló díszszónoklat számára
4 volna összeválogatva. Mert, úgy látszik, ezt az ifjút nemes
bölcshőjétől utolsó lehelletéig egy jobb világ törvénye kísérte
végig. Korán fejlődött és csakhamar annyira kitűnt békében
és háborúban, hogy okosságra nézve egy második Titusnak,
hadipályája dicsőségére nézve Trajanus párjának becsülték;
jóságos volt, mint Antoninus; a helyes és tökéletes tudo-
mányos belátás keresésében pedig Marcushoz¹ volt fogható,
5 a kinek példájához igazodott tetteiben és erkölceiben. És
minthogy Tullius mondása szerint² a jeles tulajdonságokkal
úgy vagyunk, mint a fákkal, hogy csak koronájukban gyönyör-
ködünk, nem pedig gyökerükben és törzsükben: az ő kiváló
tehetségének első csiráit akkor szintén még sok árnyék
födte. Mégis többre kell ezeket becsülnünk sok későbbi
bámulatos tetténél azért, mert zsenge fiatalkorában nem a
tábori sátorból, hanem úgy, miként a Minerva szent berkében
nevelkedett Erechtheus, az academia csendes árnyékából ra-
gadtatott hirtelen a csaták porfellegei közé és mégis legyőzte
Germaniát, békét hozott a fagyos Rajna tájaira és boszút
lihegő királyoknak hol vérét ontotta, hol bilincsekbe verte
karjaikat.

1 2. Sok gond és munka közt töltötte tehát a telet a fent-
nevezett városban. A sűrűn szállongó hírek közt az a hír is
érkezett, hogy Augustodunum régi városának nagy terje-
delmű, de régiségük miatt omlatag falait a barbárok hirtelen
támadással elfoglalták. Az ott állomásozó katonai őrség,
úgy szólt a hír, tétlenül nézte ezt, de a veteranusok¹ talpon
voltak, oda siettek és megvédték a várost, a mint hogy
hirtelen támadt veszélyt épen a végső kétségbeesés szokott
2 elhárítani. Minthogy így a caesar gondjai nem apadtak,

nem hajtott semmit sem a szolgálai hízelgésre, a melylyel környezete mulatozásra és dőzsölésre akarta őt kapatni, hanem, miután mindent kellően előkészített, junius hó 24-én Augustodunumba érkezett, hogy mint valamely régi, erőben és belátásban kiváló hadvezér a szerte barangoló barbárokat ott támadja, a hol a véletlen erre jó alkalmat nyújt. Tehát 3 a vidékkel ismerős emberek belevonásával azon tanakodtak, melyik utat válaszszzák mint legbiztosabbat. Többféle vélemény hallatszott, a mennyiben az egyik rész azt állította, hogy ——— -on át,² mások, hogy Sedelaucumon és Corán át kell indulni. A mikor azonban néhányan azt emlegették, 4 hogy Silvanus gyalogsági parancsnok nem régen rövidebb, de a sok sötét erdő miatt bátortalan úton nyolcz ezernyi segédesapatokkal nagy nehezen átjutott arra: a cæsar önértétől hajtva mindenképen azon volt, hogy utánozza a vitéz férfi merész tettét. Hogy tehát ne legyen semmi késedelem, 5 csak a pánczélos vitézeket és a pattantyúsokat³ vette maga mellé, noha ezek nem nyújtottak valami nagy biztonságot a hadvezérnek; ezekkel megtette ugyanazt az utat és Autosidumba érkezett.

Itt szokása szerint rövid pihenőt tartott katonáival, 6 azután megújult erővel Tricasae városa felé indult. Ha útközben a barbárok csapatostul rohanták meg, abban az esetben, ha nagyobb számuktól kellett tartania, tömött sorokban zárta szárnyait és farkasszemet nézett velök; máskor ismét, ha alkalmas helyet foglalhatott el, onnan rontott közéjük és döntötte őket könnyű szerrel halomra; kisebb részüket, a mely félelemből megadta magát, foglyul ejtette; a többit, a kik gyorsaságukba vetették minden reményüket, bántatlanul hagyta menekülni, mivel az ő katonái, fegyverzetük súlyától akadályozva lévén, utól nem érhatték volna őket.

Megerősödött tehát abban a reményében, hogy ellent- 7

állhat támadásaiknak, és sok viszontagság után eljutott Tricasaeba, a hol annyira nem várták, hogy a város lakói, a mikor úgyszólván kapuikat döngette, a szerte barangoló barbár tömegektől való féltükben csak sok aggodalmas huzavona után engedték be. Itt csak rövid ideig vesztegelt, hogy pihentesse katonáit, azután, minden további késedelmet károsnak tartván, Remi városa felé indult, a hol parancsa szerint egy havi eleséget magával vivő egész hadseregének egyesülnie és megérkezésére várnia kellett. E hadsereg élén Ursicinus utódja, Marcellus állt, de magának Ursicinusnak is az volt az utasítása, hogy a hadjárat végéig ezeken a vidékeken tartózkodjék. Miután tehát többféle terv felváltotta egymást, abban állapodtak meg, hogy Decempagin át megtámadják az alamannus sokaságot. A katonák tehát zárt sorokban a szokottnál is nagyobb kedvvel oda indultak. Minthogy azonban az esős és ködös időjárás miatt még közel sem lehetett látni, az ellenség, a ki jó hasznát vette helyismeretének, mellékutakon a cæsar hátába került, megtámadta a két legióból álló hátvédőcsapatot és ezt majdnem felkoncizolta volna, ha a hirtelen támadt nagy láрма oda nem hozta volna társaikat. Ezentúl tudta tehát, hogy sem útra nem kelhet, sem folyón nem kelhet át úgy, hogy lestől nem kellene tartania. Azért óvatossá és tartózkodóvá lett, a mi nagy hadvezérben kiváló jó tulajdonság és hadseregének javát és biztonságát szolgálja. A mikor tehát azt hallotta, hogy Argentoratust, Brotomagust, Tabernaet, Salisót, Nemetaet, Vangionest és Moguntiacust a barbárok bírják és hogy e városok határában meg is telepedtek — mert magukat a városokat, mint valami hálóval körülkerített sírkerteket kerülik — először Brotomagust akarta elfoglalni; de már érkezésekor elébe jött egy germán csapat és csatával kínálta. A cæsar csatarendjét félhold alakjában állította fel, de alig hogy összezsaptak és a csata folyamatba jött, az ellenséget

kétfelől is romlás fenyegette; miután ugyanis néhányat közülök elfogtak, másokat a csata hevében levágtak, a többit lábuk gyorsasága mentette meg.

3. Minthogy ezek után nem talált többé ellentállásra, 1 azt határozta a cæsar, hogy Agrippinába indul, a melyet még Galliába való megérkezése előtt feldúlt az ellenség. Ezen az egész úton nem lehet látni sem várost, sem erősséget, kivéve Rigomagum városkát Confluentes mellett, a mely névvel azt a helyet jelölik, a hol a Mosel a Rajnával egyesül, és egy magában álló őrtornyot közvetlenül Colonia mellett.¹ Bevonult tehát Agrippinába és nem távozott onnen előbb, 2 míg a frank királyokkal, a kiknek haragjuk lelohadtával bátorságuk is alább szállt, a birodalomnak legalább ideig-óráig hasznára válандó békét nem kötött és a jól megerősített várost vissza nem vette. Ez első győzelmeinek örülve 3 a treverek földjén keresztül téli szállásra Senones városába indult, a mely akkori czéljaira éppen alkalmas volt. Ott úgy érezte magát, mintha vállaira súlyosodnék a reá szakadó háborúk terhe, és ezerféle gondok közt tépelődött, hogy miként vezesse vissza a megszokott állomásaiktól elszakított katonákat a veszélyeztetett helyekre, miként szórja szét a római birodalom vesztére összeesküdt törzseket és miként gondoskodjék arról, hogy a többféle szétoszolni készülő hadsereg sohase szenvedjen hiányt élelemben. 1

4. A míg mindezt gondosan mérlegelte, egy ellenséges sokaság, a város bevételének reményétől izgatva, támadást intézett ellene. Ezt a reményüket áruló szökevényektől nyert amaz értesüléseiből merítették, hogy nincsen jelen sem a pajzsosgárda, sem a nemzetiségi gárdacsapat, mert ezek a könnyebb élelmezés végett szét voltak osztva kisebb városokba. Minthogy pedig ¹ ——— Bezáratta tehát a ² város kapuit, a falak gyengébb részeit megerősítette, ő maga fegyveresektől körülvéve éjjel-nappal a bástyákon

- és várormokon volt látható, a mint tombolt túlárado haragjában, hogy valahányszor kirohanást szeretett volna intézni, a rendelkezésére levő csapat csekély száma miatt ezt nem tehette. Végre harmincz nap múlva a barbárok megúnták a dolgot és elvonultak, titkon bevallván maguknak, hogy
- 3 ez a várostrom hiú és okatlan gondolat volt. A mit azonban az egészségtelen viszonyok rovására kell írni, Marcellus, a lovassági parancsnok, a ki közelfekvő állomáshelyeken tartózkodott, nem sietett segítséget vinni a veszélyben forgó cäsarnak; holott akkor is, ha a várost a fejedelem távollétében nyugtalanította volna az ellenség, szintén kötelessége lett volna, hogy azt az ostrom szenvedéseitől megszabadítsa azáltal, hogy csapatokat indít az ellenség ellen.
- 4 Miután a cäsar megszabadult ettől az aggodalomtól, szüntelen gondoskodással ernyedetlenül intézkedett, hogy katonáinak a hosszú fáradság után némi, rövid ugyan, de erejük pótlására mégis elegendő pihenés is jusson, ámbár a sokat pusztított, a teljes elhanyagoltság szomorú képét mutató földek csak nagyon kevés élvezhető terményt szolgáltathattak. Miután mégis éber gonddal ezt is eligazította, ismét jobb idők reménye derült fel szívében és bátor lélekkel indult neki sokféle feladata megoldásának.
- 1 (5.) Első, gyakorlati alkalmazásában nehéz elvnek a mértékletességet tűzte maga elé és ehhez úgy ragaszkodott, mintha életmódjában a fényűzési törvényekhez volna kötve.¹ Ezek Lycurgus és Solon törvényeiből kerültek Rómába és itt sokáig érvényben voltak. Miután lassankint feledésbe mentek, Sulla dictator megújította őket, Democritusnak arra a mondására gondolván, mely szerint a pazar asztalt a jó szerencse, a takarékosat az erény teríti meg számunkra.
- 2 Ezt okosan fejezi ki az a tuscolumi Cato is, a ki önmegtartóztató életmódjáról a Censorius melléknevet nyerte, midőn azt mondja, «a hol sokat gondolnak az étellel, ott keveset gon-

dolnak az erénnyel». Végre szorgalmasan olvasgatta azt 3 az írást is, a melyet Constantius, mintha valamely mostoha-fiát felső tanulmányokra küldené, saját kezével megírt számára és a melyben elég bőkezűen rendelkezett arról, hogy mennyit szabad a cæsarnak asztalára költeni; de Julianus megtiltotta, hogy számára fáczánt, sertésméhet vagy sertéstőgyet 2 vásároljanak és tegyenek asztalára, mert ő beéri a közkatonának silány eledelével, a milyen épen jut.

Így megtehette, hogy éjjeleit háromféle feladat közt 4 ossza meg: a nyugalom, a hivatalos teendők és a múzsákkal való foglalkozás közt, a mint ezt, úgy olvassuk, Nagy Sándor is tette. De Julianus ebben tovább ment. Mert amaz érczedényt tétetett ágya mellé a földre és az ágyból kinyújtott kezében ezüst golyócskát tartott, hogy a mikor meglepi őt az álom és megernyeszti izmainak erejét, a leeső golyócska csengésétől feleszméljen. Ellenben Julianus minden mester- 5 séges készülék nélkül ébredt fel, a hányszor akart, és mindig éjtél táján kelt, még pedig nem pelyhes párnákról, vagy mindenféle színekben csillogó selyempaplanok közül, hanem pokróczról és afféle szőrös takaróról, a minőt görögül sisyrának, az egyszerű nép nyelvén susurnának hínak.³ Ekkor titokban Mercuriushoz imádkozott, a kiről a hittudomány azt tanítja, hogy ő az a világot átható fürge szellem, a mely az emberek értelmét mozgásba hozza. Azután pedig a segéd- eszközök oly nagy hiányában is biztos szemmel végezte hivatalos teendőit. Miután a nehéz és komoly dolgokat 6 elvégezte, elméjének továbbképzésére tért át. És hihetetlen, hogy mekkora hévvel iparkodott behatolni a legfőbb dolgok mély értelmébe és — mintegy táplálékot keresván lelke számára, hogy még magasabbra emelkedhessék — miként ment végig okos megvitatással a bölcsélet minden ágán. De azért, hogy ezeket az ismereteket teljes sikerrel elsajátí- 7 totta, nem vetette meg a szerényebb tanulmányokat sem:

- a költészettel és az ékesszólással elegendő mértékben foglalkozott, a mint erről beszédeinek és leveleinek ⁴ komolysággal társuló keresetlen bája tanuskodik; ismerte továbbá birodalmunknak és a külföldnek változatos történetét is. Ezen-
 8 kívül elegendő jártassága volt a latin beszédben is. Ha tehát igaz az, a mit több író említ, hogy Cyrus és Simonides lírai költő és az elisi Hippias, a sophisták legélesebb elméje, annak köszönheték rendkívüli emlékezőtehetségüket, hogy bizonyos orvosszereket ittak: akkor azt kellene hinnünk, hogy Julianus már ifjúkorában egész hordószámra ivott az emlékezés vizéből, ha ez ugyan megtalálható valahol. Jó erkölcsének és kiváló tulajdonságainak tehát ezeket a jeleit adta éjjelenként.
- 9 Hogy pedig a nappalok folyamában miket beszélt ékesen és elmésen és mit tett készülődései közben vagy magában a csaták hevében, vagy pedig mit végzett polgári ügyekben nemeslelkűen és szabad szellemmel, azt mind a maga helyén
 10 fogom elmondani. A mikor ő, a philosophus, egyszersmind azonban fejedelmi sarj is, kénytelen volt a katonai kiképzéshez tartozó gyakorlatokat végezni és meg kellett tanulnia azt a mesterséget, miként kell a fegyvertánczban a fuvola kísérete mellett ütemben lépkedni, akkor Platóra való sűrű
 11 hivatkozással a régi közmondás szavaira fakadt: «megnyergelték az ökröt, reám épen nem illik ez a teher». ⁵ A mikor egy ünnepi alkalommal császári biztosokat vezettek be a tanácsba, hogy pénzt vegyenek át, az egyik közülök nem kiterjesztett palástjába, a mint szokás, hanem két markába fogta a maga részét. Ekkor így szólt a fejedelem: «Markolászni tudnak a császári biztosok, de illően elfogadni azt, a mit adnak nekik, ahhoz nem értenek». ⁶ Egyszer egy elrablott leány
 12 szülei elégtételért fordultak hozzá; ekkor az erőszak elkövetőjét, miután a tett rábizonyult, számkivetésre ítélte. A mikor pedig a szülők panaszkodtak, hogy jogtalanság történt

velök, amennyiben nem lakolt életével az az ember, így felelt: «A jog szempontjából talán hibáztatható ez az enyhe ítélet, ámde a fejedelemnek jóindulatra valló döntéseivel jó példát kell adnia másoknak». Megtörtént, hogy épen 13 akkor, a mikor hadba indulni készült, többen hozzá fordultak sérelmeikkel; ezeket kihallgatás végett a provinciák kormányzóihoz utasította; a mikor pedig visszatért, megtudakolta, hogy ki mit végzett és a kiszabott büntetéseket veleszületett jóságával leszállította. Végre — ha eltekin- 14 tünk ama győzelmektől, a melyekkel a bukásukban is megátalkodott barbárokat tönkre verte — különösen abból derül ki, milyen szolgálatot tett a végső szükségben vergődő Galliának, hogy akkor, a mikor először érkezett ezekre a vidékekre, úgy találta, hogy adó fejében egy-egy telektől huszonöt aranyat követeltek; a mikor pedig távozott, az összes szolgáltatások csak hét aranyra rúgtak; ezért nagy lelkesedéssel és hálás ömlengésekkel fejezték ki örömüket, mintha a derült nap ragyogott volna fel számukra gyászos sötétség után. Végre tudjuk, hogy uralkodásának és életé- 15 nek végéig ragaszkodott ahhoz a hasznos elvhez, mely szerint nem engedte el úgynevezett indulgentiákkal az adóhátralékokat, mert tudta, hogy ezzel csak a jómódúak nyernének; tudvalevő dolog ugyanis, hogy a szegényeket mindenhol mindjárt az első kirovánál minden könnyítés nélkül kényszerítik az egész adónak lefizetésére.⁷

Ámbár ilyen elvek szerint vezette a kormányzást és a 16 közigazgatást, a melyek méltók volnának jó fejedelmek utánzására, a barbárok dühe mégis csak fokozódott. Miként a ragadozó állatok, ha a nyájőrök gondatlanságából megszokták, hogy rablásból éljenek, még akkor sem tágítanak, a mikor a hanyag őrök helyébe éberebbek kerültek, hanem az éhségtől feldühödve, életükkel nem törődve támadnak egy-egy szál marhára vagy a juhnyájra: úgy azok is, miután

felemésztették mindazt, a mit összeharácsoltak, az éhségtől űzve itt-ott zsákmányt ejtettek, máskor viszont vesztüket lelték, mielőtt még hozzáférhettek volna valamihez.

- 1 6. Ez történt Galliában ez év folyamában kétes kilátások közt, de mégis szerencsés kimenetellel. A császári udvarnál ezalatt Arbetiót irígyeinek csaholó falkája azzal gyanúsította, mintha abban a reményben, hogy legközelebb eléri a legfőbb méltóságot, már készen tartaná a császári dísznek kellékeit. Nagy lármával támadta őt egy Verissimus nevű comes, a ki szemtől-szembe azzal vádolta őt, hogy közkatonából magas katonai rangra emelkedvén, ezt is kevesli és nem 2 éri be ennyivel, hanem fejedelmi polczra áhítozik. De különösen üldözte őt egy bizonyos Dorus, a pajzsosgárda volt orvosa, a kiről elmondtam,¹ hogy Magnentius alatt Rómában a műemlékek őrségének századosává² előmozdítottván, bevádolta Adelphius római praefectust, hogy nagyralátó 3 tervei vannak. A mikor azonban vizsgálatra került a sor és Arbetio hívei hivatalból el lévén foglalva,³ azt lehetett remélni, hogy a vádak bizonyítása sikerül, egyszerre csak, a mint állhatatosan tartotta magát a hír, az udvari kamarások teljesen rendellenes eljárással döntöttek; a bűntársak gyanánt letartóztatott személyeket elbocsátották fogságukból, Dorus eltűnt, Verissimus pedig nyomban elhallgatott, mint a mikor a színházban legördül a függöny.

- 1 7. Ugyanabban az időben eljutott Constantius-hoz annak a híre, hogy Senones városa ostrománál Marcellus nem ment segítségére a cäsarnak.¹ Erre felmentette őt katonai esküje alól és haza bocsátotta. Ámde ez, mintha súlyos sérelem esett volna rajta, fondorkodni kezdett Julianus ellen, abban bizakodván, hogy a császár füle minden vád előtt nyitva 2 van. A mikor tehát Galliából távozott, a cäsar azonnal utána küldte Eutherius főkamarást, hogy, ha Marcellus majd kohol valamit ellene, ez megczáfolhassa. De Marcellus

erről nem tudván, csakhamar Mediolanumba érkezett és ott, mint afféle fecsegő és inkább eszelőshez hasonlító ember, handa-bandázott és fészkelődött; végre a titkos tanács elé bocsáttatván, vakmerő törekvésekkel vádolta Julianust és azt mondta, hogy magasabb repülésre már erősebb szárnyakat ölt, mert ilyen stílusban beszélt, nagyszerű taglejtésekkel kísérve szavait. A míg ez efféle, szabadon koholt dolgokkal állt elő, Eutheriust az ő kívánságára szintén bebocsátották a titkos tanács elé és biztatták, hogy beszéljen szabadon. Ekkor ez nagy tisztességtudással és szerénységgel kimutatta, hogy itt hazugságokba burkolják az igazságot. Mert mialatt a hadparancsnok a közhit szerint szándékosan vesztegelt, a Senonesban ostrom alá fogott cäsar éber tevékenységével sokáig visszaverte a barbárokat. Különben kész volt fejével jól állni Julianusért, hogy teljes életében hű segédje lesz jótevőjének.

Az összefüggés megkívánja, hogy erről az Eutheriusról elmondjak egyet-mást, a mi talán nehezen fog hitelt találni azért, mert, ha akár Numa Pompilius vagy Socrates mondana heréltről valami jót és szavaiakat akár esküvel is megerősítenék, ők is gyanúba keverednének, hogy eltérnek az igazságtól. Ámde tüskék közt teremnek a rózsák és a vadállatok közül is egyik-másik megszelidül. Azért röviden el fogom mondani az ő kiváló tulajdonságait, a mennyire tudomásomra jutottak. Armeniában született szabad szülőktől, de még kicsiny korában közel lakó ellenség fogságába került és, miután kiherélték, eladták római kereskedőknek és ezek révén Constantinus udvarába került. Itt idővel felserdülván, tisztességes életre való hajlandóságot és nagy ügyességet tanusított; a tudományokban állásához mérve elegendő oktatást nyert, rendkívüli elmeélt mutatott bonyolult és kényes dolgok megítélésében és megoldásában; emlékezőtehetsége hihetetlen terjedelmű volt; szeretett jól

tenni és mindig tudott jó tanácsot, úgy hogy, ha Constans császár annak idején hallgatott volna az ifjúból férfiúvá felserdült fiatal ember tisztességes és helyes tanácsaira, nem követett volna el hibát, vagy legalább csak bocsánandókat
 6 követett volna el. Főkamarási állásában nem egyszer rendre utasította Julianust is, a ki az ázsiai erkölcsök hatása alatt kissé könnyelmű volt. Végre nyugalomba vonult, de később ismét visszahivatván az udvarhoz, mindig higgadt, különösen pedig önmagához következetes maradt és a hűség és önzetlenség becses erényeit annyira gyakorolta, hogy sohasem lehetett ráfogni, hogy titkot árul el, — hacsak nem azért, hogy valakinek megmentse az életét — vagy hogy a többi-
 7 nek példájára a meggazdagodás vágya hevíti. Így történt, hogy miután később visszavonult Rómába, a hol most mint állandó lakóhelyén tölti öreg napjait, mindenhová magával vitte tiszta lelkiismeretét és minden rendű emberek tisztelik és szeretik őt, holott az effajta emberek rossz úton szerzett kincseikkel magános búvóhelyeket szoktak keresni, kerülve a világosságot és a sok megkárosított ember tekintetét.

8 A régi korban a heréltek közt olyant, a kihez hasonlíthatnám őt, nem találtam, ámbár nem egyszer forgattam a régi történetet.² Mert ha voltak is a régieknél, ámbár nagyon kevesen, hűségesek és jóravalók, mégis valami hibájuk foltot ejtett jellemükre. Mert ama jó tulajdonságok mellett, a melyek egyikben-másikban vagy saját iparkodásánál, vagy veleszületett tehetségénél fogva megvoltak, vagy kapzsi volt az illető, vagy durvaságával tetszelgett magának, vagy megkárosítani szeretett másokat, vagy a hatalmasoknak túlságosan hízelgett, vagy hatalmas tudatában nagyon gőgös volt. Minden tekintetben ennyire talpraesett emberről, megvallom, nem olvastam és nem hallottam és erre vonatkozólag bátran hivatkozhatom kortársaim bőséges tanúság-

tételére. De ha ezzel szemben a régi történetnek valamely 9
 lelkiismeretes olvasója Menophilust, Mithridates pontusi ki-
 rály heréltjét akarná idézni, azt annak a megfontolására
 kérem, hogy ez az ő egyetlen dicső tettét, a melynek emléke
 ránk maradt, csak a legnagyobb veszély pillanatában vitte 10
 véghez. A mikor ugyanis a nevezett királyt a rómaiak Pom-
 peius alatt nagy csatában legyőzték és ő colchisi királysá-
 gába menekült, Drypetina nevű felnőtt leányát, a kit súlyos
 kór gyötört, ennek a Menophilusnak oltalma alatt Sinho-
 rium várában hagyta. Ez mindenképen azon volt, hogy a
 leányt mindenféle orvossággal teljesen kigyógyítsa és kellő
 biztonságban megőrizze atyja számára. Midőn azonban
 Manlius Priscus, a fővezér legatusa, a várat, a melybe be-
 zárkóztak, ostromolni kezdte és Menophilus észrevette,
 hogy a helyőrség meghódolásra gondol, attól tartván, hogy
 a nemes hajadon atyja gyalázatára fogságba jut és csak
 megbecstelenítve maradhatna életben, megölte őt és azután
 maga is kardjába dőlt. Most térjünk vissza tárgyunkhoz.

8. Miután Marcellus a fentebb elbeszélt módon kudar- 1
 czot vallott és visszatért szülőföldjére, Serdicába, a császár
 udvaránál a császári tekintély fenntartásának ürügye alatt
 sok gonosztettet műveltek. Mert ha valaki cziczikány cin- 2
 czogása, vagy menyét surranása, vagy más efféle előjel
 dolgában kérdést intézett ahhoz értő emberhez, vagy pedig
 javasasszony ráolvasásához folyamodott fájdalmanak eny-
 hítése végett, — a mit pedig az orvostudomány tekintélye
 is megenged — olyan oldalról, a melyről nem is sej-
 tette, bevádolták, törvény elé hurczolták és életével lakol-
 tatták.¹

Ebben az időben...² valami Danus nevű embert fele- 3
 sége holmi csekélységek miatt bevádolta, épen csak hogy
 ráijeszsen. Miért, miért nem, erre az ártatlan emberre Rufinus
 fente a fogát, — a kiről elmondtam,³ hogy ő jelentette fel

azt, a mit Gaudentius császári biztos révén megtudott, és hogy ennek következtében azután Africanus, Pannonia akkori consularisa, vendégeivel együtt kivégeztetett. Szolgai meghunyászkodásáért még akkor is főnöke volt a praefectus 4 praetorio segédhivatalának.⁴ Henczegő beszédeivel a csél-csap asszonyt gyalázatos házasságtörésre és azután veszedelmes ármányra csábította. Arra bírta ugyanis, hogy ártatlan férjét egy csomó hazugság alapján felségsértéssel vádolja és azt költse, hogy Diocletianus sírjáról ellopott egy bíbortakarót és azt többeknek tudtával magánál rejtegeti.

5 Miután ezt sok ember vesztére így előkészítette, ő maga emelkedés reményében a császári udvarhoz sietett, hogy ott felvonultassa szokott rágalmain. Miután ott tudomásul vették ezt a dolgot, Mavortius, akkori praefectus praetorio, egy ritka szilárd jellemű férfi, parancsot vett, vizsgálja meg erélyes kutatóssal ezt a vádat; a kihallgatásokhoz társul melléje adták Ursulus kincstartót, egy szintén kifogás- 6 talan, higgadt embert. Miután így az ügyet az akkori idők szellemében kellően felfújták, számos ember kínvallatása után mégsem találtak semmit sem és a bírák nem tudták dűlőre vinni a dolgot. Végre az elnyomott igazság ismét lélekzethez jutott és a sarokba szorított asszony, nem restelvéen még házasságtörésének gyalázatát sem, bevallotta, hogy az egész fondorlatnak szerzője Rufinus volt. Azonnal megnézték a törvényeket és a mint a rend és igazság kívánta, 7 mind a kettőt halálra ítélték. A mikor Constantius ezt megtudta, nagy haragra gerjedt és úgy gyászolta a kivégzettet, mintha az ő életének védelmében halt volna meg. Gyorsfutárokat küldött azzal a fenyegető parancssal, hogy Ursulus térjen vissza az udvarhoz és igazolja magát. De ez nem törődve azokkal, a kik útját akarták állni, keresztül rontott rajtuk és behatolván a titkos tanácsba, nyíltan és félelem nélkül előadta a történeteket. Ezzel az önbizalmá-

val elhallgattatta a hízelgőket és kimentette a præfectust és önmagát nagy veszedelemből.

Ekkor Aquitaniában történt valami, a minek azután 8 nagyobb híre kelt. Valami ravasz kópé fényes és finom lakomára volt hivatalos, a milyenek azon a vidéken közön-ségesek. Ott az ebédlőkereveten egy pár takarót látott két oly széles biborsávval, hogy ezek a szolgák ügyes elrendezé-sében szorosan egymáshoz illeszkedtek; az asztal pedig ha-sonló takarókkal volt terítve. Ekkor palástjának előrészét két kezével befelé hajtotta és az egészet úgy rendezte, mintha császári díszöltöny volna. És ez a dolog egy nagy vagyont tett tönkre.⁵

Hasonló gonoszságot követett el egy császári biztos His- 9 paniában, a mikor szintén ebédre volt hivatalos. A mint ugyanis estefelé behozták a lámpákat és a szolgák a szo-kásos «Győzzünk!...» üdvözetet⁶ mondták, ennek az ér-telmét elferdítette és tönkretett ezzel egy nemes családot.

Az efféle esetek azért szaporodtak el mindinkább, mert 10 a szerfölött félénk Constantius mindig attól tartott, hogy életére törnek; úgy, mint ama Dionysius, szicziiai kényúr, a ki hasonló gyarlósága miatt leányait a borbélymesterségre taníttatta, hogy ne legyen kénytelen arcának borotválását idegenre bízni, s a ki azt a kis épületet, a melyben hálni szokott, mély árokkal vette körül és arra szétbontható hidat rakatott; ennek a szétszedett gerendáit és deszkáit magával vitte, a mikor nyugalomra tért, reggel pedig, hogy kimehessen, megint összerakatta. De bátorították a polgárok 11 megrontására irányuló eme merényleteket az udvar hatal-masai is azért, hogy az elítéltek javait, a melyekre áhítoztak, a magukéihoz csatolhassák és módjuk legyen, hogy szom-szédjaik birtokain széltében terjeszkedjenek. Mert, a mint 12 világos tanubizonyságok mutatják, Constantius volt az első, a ki felköltötte udvari embereinek étvágyát, de Con-

13 stantius hizlalta őket a provinciák zsírjával. Alatta lobbant az egyes rendek vezérembereiben lángra a meggazdagodásnak határtalan vágya, a nélkül, hogy joggal és igazsággal törődtek volna. Ebben a tekintetben a polgári főtisztségek közül kivált Rufinus præfectus prætorio, a katonai főtisztek közül Arbetio lovassági parancsnok, továbbá Eusebius főkamrás és... anus quæstor;⁷ a fővárosban pedig az Anicius család késői ivadéka...⁸, a mely őseik fényével akarván versenyezni, megnövekedett vagyon mellett sem tudott sohasem betelni.

- 1 9. Azalatt Keleten a perzsák inkább lopással és rablással, nem, mint azelőtt, nyílt csatározásokban hajtottak el zsákmányul embereket és barmokat. Néha hirtelen megjelenésükkel megszédtek magukat, nem egyszer azonban a mieink nagyobb számától legyőzve veszteségben maradtak; olykor még arra sem engedtek nekik időt, hogy körülnéz-
- 2 zenek, mit lehetne elrabolni. De Musonianus præfectus, mint fentebb említettem,¹ nagyműveltségű, de megvásárolható ember volt, a kit pénzzel könnyen el lehetett tántorítani az igazságtól. Ez a csaláshoz és ámtáshoz értő néhány megbizottjával kikémleltette a perzsák szándékait. Tervezgetéseibe bevonta Cassianust is, Mesopotamia vezérő tábornokát, a ki hosszú katonai szolgálatában és sokféle
- 3 viszontagságok közt nagy tapasztalatra tett szert. A mikor ezek kémeik egybehangzó és hitelt érdemlő jelentéseiből megbizonyosodtak arról, hogy Sapor birodalmának legtávolabbi határain alattvalóinak bőven ontott vére árán is alig tudta visszaverni az ellenséges törzseket: jelentéktelen katonáemberek révén titkos alkudozásokba bocsátkoztak Tam-saporral, a mi határunk szomszédságában állomásozó parancsnokkal, nem akarná-e alkalom adtán levél útján azt tanácsolni királyának, hogy kössön végre valahára békét a római császárral; így minden oldalról biztosítva meglepheti

majd örökös ellenségeit. Tamsapor belement ebbe a dologba 4 és erre a megegyezésre támaszkodva jelentést tett a királynak, hogy Constantius, véres háborúba lévén bonyolódva, önként kér tőle békét. Míg ezek a levelek eljutottak a chioniták és eusenusok földjére, a kiknek határában Sapor a telet töltötte, sok idő telt el.

10. Mialatt Keleten és Galliában ezek, a körülményekhez 1 szabott intézkedések történtek, Constantiusnak, mintha bezárult volna Janus temploma és valamennyi ellenség le volna verve, kedve kerekedett ellátogatni Rómába, hogy ott Mag-
nientius bukása után, ha nem is bevallottan, diadalt üljön római vérein.¹ Pedig ő személyesen nem győzött le egyetlen 2 háborút támasztó népet sem, sem híret nem vette olyannak, a melyet hadvezéreinek vitézsége győzött volna le; nem is növelte a birodalmat semmivel sem és seholsem lehetett őt döntő pillanatban elsőnek, vagy legalább az elsők közt látni. Célja csak az volt, hogy szertelenül hosszúira nyúló díszmenetet, aranytól meredő zászlókat és fényes kíséretet mutasson a békességben élő népnek, a mely sohasem remélt és nem is kívánt ilyeneket látni. Talán nem tudta, hogy régi 3 nagyjaink közt voltak, a kik békében beérték ugyan lictoraikkal, a mikor azonban a csaták hevében nem volt helye semmi tétovázásnak, az egyik dühöngő szélvész idején halászbárkára bízta magát,² egy másik a Deciusok példájára feláldozta a hazáért életét,³ ismét más egyszerű köz-
katonáktól kísérve maga kémlelte ki az ellenség táborát,⁴ szóval sokan kitüntették magukat nagyszerű tetteikkel, hogy dicsőségüket így ajánlják az utókor emlékezetébe.

Tehát, hogy ne szóljak arról, mennyit költöttek a ké- 4 születekre...⁵ Orfitus második praefectussága idejében átvonult Otriculumon és elkapatva a nagy ünnepeltetéstől, mintha csatába induló hadsereget vezetne, haladt előre; az emberek pedig nem tudtak betelni ezzel a látványnyal. A mint 5

közel ért a fővároshoz és derült arccal nézte a senatus tiszteletgését és a patricius törzsből származó tiszteletreméltó ábrázatokat: nem úgy tűnt fel neki a dolog, mint ama Cineasnak, Pyrrhus követének, mintha királyok egybegyűlt sokaságát látná, hanem inkább úgy, mintha ez az egész világ menedékhelye volna. A mikor pedig róluk a köz-
 6 népre fordította tekintetét, csodálkozott, hogy milyen gyorsasággal csődült össze Rómában minden emberfaj, a mi csak van a világon. Mintha az Euphratest vagy a Rajnát akarná rémíteni fegyvereinek bemutatásával, kétfelől felvonultak előtte a hadijelvények; ő maga egyedül ült tarka drágakövektől csillogó kocsiban, a melynek ragyogásában mintegy egybeolvadt minden szín. Különbéle egyéb csoportok
 7 után biborfonállal hímzett sárkányok⁶ vették őt körül, a melyek aranyozott és drágakövekkel díszített lándzsahegyekre voltak tűzve; tátott szájukon átjárt a levegő és azért úgy látszott, mintha haragjukban sziszegnének, farkukat pedig átengednék a szél játékaul. Kétfelől kettős
 8 sora lépdelt a fegyvereseknek, kerek pajzsokkal és sisakforgóval, rezgő fényben tündökölve, ragyogó páncélba öltözve. Közéjük vegyültek pikkelyes páncélba öltözött lovak hátán úgynevezett clibanariusok,⁷ a kiknek testét mellvért és vaslemezek védték, úgy hogy Praxiteles kezétől mintázott szobroknak, nem embereknek nézhetted volna őket. Vékony lemezekből álló, a test hajlásaihoz illeszkedő gyűrűk vették körül minden tagjukat, úgy, hogy bármerre kellett hajol-
 9 niok, az öltözet szorosan alkalmazkodott a testhez. A mint tehát nagy éljenzés közt az Augustus címmel üdvözölték őt és a rivalgástól visszhangzott hegy és völgy, a császár megremegett és olyan merevnek és mozdulatlan-
 10 látni. Noha alacsony termete volt, mégis meghajolt, a mikor bevonult a magas kapukon és, mintha nyaka páncélba volna

szorítva, mereven nézett maga elé és nem fordította arcát sem jobbra, sem balra, mint valami báb. Nem lehetett sohasem látni, hogy a kerék zökkenésénél biczczenne a feje, vagy hogy köpne egyet, vagy hogy arcát vagy orrát törölné vagy vakarná, vagy hogy kezét mozgatná. Mindez fitog- 11
tatás volt ugyan, de mégis a magánéletben ezek és más effélék nem mindennapi kitartás jelei voltak, a melyeket az ő kiváltságos adományának lehetett tekinteni. Azt azon- 12
ban, hogy uralkodásának egész ideje alatt nem vett senkit maga mellé kocsijába és nem fogadott a császári családon kívül állót társául a consuli méltóságba, a mit pedig meg-
tettek utóbb istenné avatott császárok is, és több effélet, a mit, mióta felemelkedett magas polczára, legszentebb tör-
vényként tartott meg, most mellőzöm, mert úgy emlékszem, hogy alkalmilag már szoltam erről.

Bevonult tehát Rómába, a viláგuralom és minden emberi 13
nagyság középpontjába. A mint a Rostra-hoz érkezett, a hajdani hatalom legjelentősebb színhelyéhez, megilletődött és elbűvölve a csodás dolgok sokaságától, a melyek bárhová fordította szemét, elébe tárultak; szólott a nemességhez a curiában, azután a néphez a hivatali székéből;⁸ végre be-
vonult a császári palotába; ott a szeretet minden jelével fogadták és szíve jóleső örömmel telt el. Gyakran, ha lovas-
játékokat rendezett, mulatott a nép jó ötletein, mert ez nem viselkedett ugyan illetlenül, de nem is mondott le ha-
gyományos szabadszájúságáról; viszont a császár maga is megadta a népnek a kellő tiszteletet és megtartotta irányá-
ban a helyes mértéket. Nem engedte ugyanis úgy, mint más 14
városokban, hogy a versenyek az ő kénye szerint végződ-
jenek, hanem a szokáshoz híven a verseny változó fordula-
taira bízta ezt. A mikor azután megtekintette a hét halom ma-
gaslatai közt a lejtőkön és a síkságon elterülő városrészeket és a
külvárosokat, úgy tűnt fel előtte, mintha az volna a legszebb

- valamennyi közt, a mit épen látott. Ott látta Jupiter Tarpeius templomát,⁹ a mint isteni alkotás módjára multa felül a földieket; látta az egész provinciák terjedelmére épült fürdőket; a színekörnek¹⁰ tiburi kőből összerakott hatalmas tömegét, a melynek magaslatáig alig ér fel emberi szem; a Pantheonnak gyönyörű boltíveken a magasba emelkedő rengeteg kerekded épületét; a magas oszlopokat, a melyek lépcsőzetes talapzaton emelkedve a consulok és az előbbi császárok képmásait hordják; Róma templomát,¹¹ a Béke piaczat, Pompeius színházát, az Odeumot, a Stadiumot és
- 15 az örök város egyéb ékességeit. De a mikor Trajanus forumához ért, a melynek, úgy hiszem, az ég alatt nincsen párja és a mely az istenek tetszésére is érdemes: álmélkodva megállt és körüljártatta szemét az óriási alkotáson, a melyet ember le nem írhat, sem hasonlót nem alkothat többé. Mint-hogy tehát le kellett mondania arról a reményről, hogy ilyesvalamit megkísértsen, azt mondta, hogy csak Trajanus lovát szeretné utánozni, a mely a tér közepén állt és hátán hordta magát a császárt; és ezt kivihetőnek is tartotta.
- 16 Ekkor a közelében álló Ormisda herczeg, a kinek Perzsiából történt szökéséről fentebb szoltam,¹² azzal az elmésséggel, a mely nemzetének sajátja, így szolt: «Felséges uram! előbb építtess ilyen istállót, ha tudsz; hadd férjen el az a ló, a melyet készíttetni akarsz, olyan jól, mint ez, a melyet itt látunk». Ugyanez arra a kérdésre, hogy hogyan tetszik neki Róma, azt válaszolta, neki csak az nem tetszik, hogy, a mint értesült,
- 17 itt is meghálnak az emberek. Miután tehát a császár sokat megbámult, panaszkodott a Hír gyámoltalansága vagy pedig irigysége miatt, a mely különben mindent nagyítani szokott, ellenben Róma nevezetességeinek méltatásában elernyed. Sokáig tünődött, hogy mit tehetne ő; végre abban állapodott meg, hogy a Circus maximusban obeliszkust állít; ennek eredetéről és alakjáról a maga helyén fogok szólani.

Eközben Eusebia császárné, a ki teljes életében meddő 18 volt, áskálódott Helena ellen, Constantius testvérhuga és Julianus császár hitvese ellen, a kit szeretet színe alatt magával vitt Rómába. Csalárd módon rávette ugyanis, hogy valamely mérges szert szedjen, a melytől azt a hatást várta, hogy, valahányszor majd teherbe esik, mindig idétlen mag- 19 zatot szül. Mert már előbb is, a mikor Helena Galliában fiút szült, ezt bűnös fondorlattal megfosztotta életétől; a megvesztegetett bába ugyanis az újdonszülöttnak kelleténél szorosabban vágta el a köldökzsinórát; oly nagy igyekezettel voltak azon, hogy a hős férfiúnak magva szakadjon.

A császár szeretett volna tovább időzni a föld legfensége- 20 sebb városában, hogy zavartalanabban élvezhesse a nyugalmat és a város gyönyöreit. Ámde nyugtalanították őt sűrűn érkező, szavahihető hírek, a melyek jelentették, hogy a svévusok berontottak Rætiába, a quadusok pedig Valeriát, a sarmaták, a kik mesterek a rablóhadjáratokban, felső Mœsiát és Pannonia secundát dúlják. Ezek a hírek nyugtalanították őt és bevonulása után harminczadik napra, május hó 29-én elindult a fővárosból és Tridentumon át Illyricumba sietett. Onnan Marcellus helyébe Severust küldte, 21 egy hadi tapasztalatainál és érett koránál fogva teljesen megbízható férfiút, Ursicinust pedig magához rendelte. Ez örömmel vette a rendeletet és néhány társától kísérve, Sirmiumba ment. Itt sokáig tanácskoztak arról a békéről, a melyet Musonianus hírei szerint meglehetne kötni a perzsákkal. Végre is Ursicinust hadparancsnoki hatalommal ismét Keletre küldték; a mi körünkből ¹³ az idősebbeket előléptették tiszti állásokba, [mi fiatalabbak pedig utasítást kaptunk, hogy kövessük Ursicinust és járjunk el mindenben, a mit az állam érdekében ránk fog bízni.]

11. Miután Julianus Senonesban elég nyugtalan telet 1 töltött, a császár kilenezedik és az ő második consulságának

évében mindenfelől veszélyes tünetek mutatkoztak a germánok részéről. Azért a cæsar kedvező előjelekkel felkerekedett és Remibe sietett. Növelte önbizalmát és jókedvét az a körülmény, hogy Severus volt a hadsereg parancsnoka; ez ugyanis nem volt sem megfélemlítő, sem követelődő, hanem hosszú hadiszolgálatban kipróbált, derék ember, a ki engedelmes katonaként fogja őt, mint vezérét követni, hacsak
 2 helyes úton jár előtte. Másfelől Barbatio, a ki Silvanus halála után gyalogsági parancsnokká lépett elő, a császár parancsából Itáliából 25,000 fegyverrel érkezett a rauracusok
 3 földjére. Az volt ugyanis a gondosan előkészített terv, hogy a szokottnál is kíméletlenebbül garázdálkodó és messzebbre kalandozó alamannusokat mintegy fogóba közbe fogják a mieinknek két oldalról induló seregei közé és ott felkonczol-
 4 ják. De mialatt a jól kigondolt terv gyors végrehajtásához láttak, a lætusok, egy alkalmi rablóhadjáratok intézéséhez kitűnően értő barbár nép, észrevétlenül keresztülmentek két hadseregünk táborra közt és berontottak a meglepett Lugdunus területére. Bizonyára fel is dúlták és elhamvasztották volna a várost, ha nem zárták volna be előttük a kapukat és nem kellett volna ennél fogva arra szorítkoznok, hogy elpusztítsák mindazt, a mi a város falain kívül volt
 5 található. Mihelyt a cæsar erről a csapásról értesült, fáradhatatlan buzgalmában három könnyűfegyverzetű, vitéz lovas hadoszlopot küldött ki, hogy tartsák szemmel azt a három utat, a melyről tudta, hogy mindenestre azon kell
 6 átjönniök a martalóczoknak. És ez a terve bevált. Mert a kik azokon a dűlőutakon átjöttek, azokat mind levágták és minden zsákmányukat hiány nélkül elvették tőlük. Csak azok vitték el szárazon, a kik a Barbatióra bízott sáncz mentén vonultak el háborítatlanul. Ezeket ugyanis azért engedték elillanni, mert Cella, a pajzsosgárda tribunusa, a ki Barbatio kíséretében vett részt ebben a hadjáratban, nem

engedte meg a terv végrehajtása végett lovasszakaſzaikkal oda rendelt Bainobaudes tribunusnak és Valentinianusnak, a későbbi császárnak, hogy szemmel tartsák azt az utat, a melyen tudomásuk szerint a germánoknak vissza kellett térniök. És ezzel még be nem érte az a hanyag gyalogsági 7 parancsnok, a ki konok irigye volt Julianus dicsőségének, hanem, noha jól tudta, hogy ezzel a parancsával vétett Róma érdeke ellen — és ezt Cella, a mikor kérdőre vonták, be is vallotta — még hamis jelentést is tett Constantiusnak; azt költötte ugyanis, hogy azok a fentemlített tribunusok hivatalos küldetés színe alatt a vezérlete alatt álló katonák felbújtatása végett jöttek; ezért megfosztották őket tiszti rangjuktól és minden alkalmazás nélkül haza mehettek.¹

Ugyanabban az időben történt, hogy azok a barbárok, 8 a kik a Rajnán innen telepedtek meg, megijedve a mi seregeink megjelenésétől részint óriási fák ledöntésével gondosan eltorlaszolták a nehezen járható, már természetüknél fogva meredek utakat; mások a Rajna folyóban elszórt számos szigetet foglalták el és baljóslatú üvöltés közben szidták a rómaiakat és a cäsart. Ezen ez nagyon felháborodott és szeretett volna közülök néhányat kézre keríteni. Hét hajót kért tehát Barbatiótól azok közül, a melyeket hídverésre készen tartott, mintha át akarna kelni a folyón. De Barbatio valamennyit felgyújtotta, csak hogy a cäsart ne segítse valamely sikerhez. Ekkor ez nem rég elfogott kémek jelen- 9 téséből arról értesült, hogy a száraz nyár következtében gázlón is át lehet menni a folyón. Tehát Bainobaudesnak, a cornutusok tribunusának vezérlete alatt könnyűfegyverzetű segédcapatokat küldött ki, biztatván őket, hogy ha a szerencse velük lesz, nevezetes tettet vihetnek véghez. Ezek hol sekély helyeken gázolva, olykor meg pajzsukra, mint valami teknőre ráfeküdve átusztattak egy közeli szigetre és partra szállván, nemre és korra való tekintet nélkül levágták

- a férfiakat és asszonyokat, mint a barmot. Azután néhány üres csónakot keritettek és rajtuk, ingadozva ugyan, de mégis eljutottak sok más efféle helyre. A mikor már megunták az öldöklést, gazdag zsákmánynyal terhelve, a melynek egy részét elsodorta ugyan a folyó, mindnyájan szerencsésen
- 10 visszakerültek. Midőn ezt megtudta a többi germán, elhagyták a szigeteket, a melyek nem nyújtottak nekik biztos oltalmat, és családjukat, termésüket és barbár kincseiket elvitték távolabb eső helyekre.
- 11 Innen Julianus Tres Tabernæ helyreállítására indult. Az így nevezett erősséget nem régen feldúlta volt makacsul ismételt támadásaival az ellenség; bizonyos volt ugyanis, hogy a mióta ez felépült, a germánok nem ronthattak be előbbi szokásuk szerint Gallia belsejébe. Ennek a munkának gyorsabban járt a végére, mint a hogyan remélte; az ott elhelyezendő őrség számára pedig egy egész évre való élelmet tett le, a melyet a barbárok aratásából fegyveres kézzel nem minden
- 12 kockázat nélkül gyűjtött. Sőt nem érte be ezzel sem, hanem a maga számára is húsz napra való eleségkészletet szerzett. A hadfiak ugyanis szívesebben éltek azzal, a mit saját kezükkel szereztek; mert nagyon el voltak keseredve, hogy a számukra az imént szállított eleségből azért nem kaphattak semmitsem, mert egy részét Barbatio, a mikor a szállítmány mellette elvonult, önkényesen lefoglalta a maga számára, hátralevő részét pedig összehordatta egy rakásra és felégette. Vajjon hányavetiségből és eszelősségből tette-e ezt, vagy pedig a császár utasítására támaszkodva követett el sok
- 13 ilyen gaztettet, az mai napig is titok. Mindenesetre mendedondaként szájról-szájra járt, hogy Julianust nem azért szemelték ki, hogy segítsen Gallia bajain, hanem azért, hogy az ádáz harczokban vesztét lelhesse; azt hitték ugyanis róla, hogy még ujonez és nem bírja majd ki még a fegyverek zaját sem.

Mialatt a vár védőművei gyorsan emelkedtek és katonái- 14
 nak egy része mezei őrállomásokat állított, másik része
 pedig valamely lestől félve nagy óvatosan gabonát gyűjtött :
 egy barbár tömeg, hihetetlen gyorsasággal ott termett, mi-
 előtt jövetelének híre kelt volna, és váratlan támadással
 rárontott Barbatióra, a ki, mint említettem, hadseregével
 külön táborozott Galliában. Ezt megszalasztotta és a rauracu-
 sok földjéig, sőt még tovább is űzte, a meddig csak lehetett ;
 elragadta tőlük poggyászuk és igásállataik legnagyobb részét
 a szekerekkel együtt és visszatért hazájába. Ámde Barbatio 15
 úgy tett, mintha a legjobb sikerrel fejezte volna be a had-
 járatot; katonáit szétosztotta téli szállásaikra, ő maga pedig
 a császári udvarhoz tért vissza, hogy ott szokása szerint
 vádat koholjon a cæsar ellen.

12. A mikor ennek a szégyenletes riadalomnak híre terjedt, 1
 az alamannusok királyai, Chnodomarius és Vestralpus, to-
 vábbá Urius és Ursicinus meg Serapio, Suomarius és Hortar-
 rius egybegyűjtötték egész hadierejüket és Argentoratus
városa közelében állást foglaltak abban a hiszemben, hogy
 a cæsar teljes romlástól tartva visszavonult, holott ő még
 akkor is az erődítési munkák befejezésére fordította minden
 igyekezetét. Növelte még önérzetüket, a mellyel oly magasan 2
 hordták fejüket, egy szökevény pajzscsatestőr, a ki valamely el-
 követett vétsége miatt büntetéstől félt és azért átszökött hoz-
 zájuk. Ez úgy értesítette őket, hogy a megszalasztott Barbatio
 távozása után Julianusszal csak 13,000 fegyveres maradt
 hátra; és csakugyan ekkora sereg volt vele, a mikor a
 barbárok vad indulata mindenfelől ádáz harcokat támasz-
 tott. A szökevénynek ez a következetesen ismételt állítása 3
 annyira növelte bátorságukat, hogy követeket küldtek a
 cæsarhoz azzal a parancsnak is beillő izenettel, hogy hagyja
 el azt a területet, a melyet vitézségükkel, fegyverük erejével
 szereztek. De ez nem ismert félelmet; nem gyúlt haragra és

nem boszankodott, hanem nevette a barbárok önhittségét; követeiket visszatartotta az erődítési munkák befejeztéig és állhatatosan megmaradt szándékánál.

- 4 A ki azonban mindent megmozgatott és szüntelenül felkavart, mindenbe beleártotta magát és első volt minden veszedelmes merényletnél, az Chnodomarius király volt, a ki nagyon fennhordta a fejét, mert elbódította sokszor tapasztalt szerencséje. Legyőzte ugyanis annak idején egyenlő erővel vívott csatában Decentius cäsart, feldúlt és kifosztott sok gazdag várost és szabadon garázdálkodott Gallián végig, sokáig a nélkül, hogy valaki ellene szegült volna. Önbizalmának növeléséhez hozzájárult egy tábornokunk megfutamodása,
- 6 a ki seregének számát és erejét tekintve felülmulta őt. A mint ugyanis az alamannusok közelebből szemügyre vették a pajzsok díszítményeit, felismerték, hogy azok a katonák engedték most át a tért az ő népükből való csekélyszámú martalóczhadnak, a kiktől azelőtt nem egyszer rettegtek és a kik elől, ha ugyan harcra mertek velük kelni, nagy veszteséggel szétfutottak. Mindez aggodalomba ejtette a cäsart, mivel most, miután Barbatio a sükségtől szorítva kitért a veszély elől, neki csekély, noha vitéz seregével kellett szembeszállnia népes törzsekkel.
- 7 Már erősen tűztek a napnak sugarai, ekkor a trombiták egybevegyülő harsogására lassú lépésben kivonultak a gyaloghadak és ezek oldalához csatlakozva a lovasszakaszok, közéjük vegyülve pedig a pánczélos vitézek¹ és a nyilasok, félelmetes egy fegyvernem. Minthogy pedig attól a helytől, a honnan a római sereg kiindult, a barbárok sánczáig a távolság 14 leuga, vagyis 21 ezer lépés volt, a cäsar helyesen szem előtt tartván a célszerűséget és a maga biztonságát, visszahívatta a már megindult felderítő csapatot és, miután a szokásos vezényszóval csendet parancsolt, beszédének már természetéből folyó nyájasságával így szólt a körülötte csoportosuló hadoszlopokhoz:

«Mindnyájunk boldogulásának közös érdeke azt paran- 9
 esolja, hogy minden szószaporítás nélkül csak ennyit mond-
 jak: Nem egy csüggedő cæsar int és kér benneteket, bajtár-
 saim, hogy a bekövetkezendő események elviselése vagy el-
 hárítása végett bízzunk ugyan férfias és szilárd vitézségtek-
 ben, de azért mégis inkább az óvatosabb eljárást válasszunk,
 nem pedig az elhamarkodottat és bizonytalanat. Valamint 10
 ugyanis veszély idején a fiatalságnak egyrészt serénynek és
 merésznek illik lennie, úgy másrészt, ha a körülmények úgy
 kívánják, szófogadónak és megfontoltnak is kell lennie.
 Hogy mi tehát az én véleményem, azt, ha ti is hozzájárultok
 és jogos felháborodástok tűri, röviden elmondom. Már dél 11
felé hajlik a nap; mireánk, a kik az út fáradalmaitól el vagyunk
esigázva, sziklás és sötét utak várnak, a hold fogyófélben
van és a csillagok nem derítik fel az éjszakát; a hőségtől ki-
aszott földet mindvégig nem frissíti fel vízforrás. De feltéve,
 hogy az utat baj nélkül tehetjük meg, mitevők leszünk
 majd, ha reánk rohannak a pihent, étellel és itallal jóllakott
 ellenséges rajok? Honnan vesszük az erőt, hogy étlenségtől,
 szomjúságtól és fáradtságtól ellankadt tagjainkkal szembe
 szálljunk velök? Minthogy tehát jókor történt intézkedés 12
 már gyakran elhárította a legnagyobb nehézségeket és a
 dolgok megingott rendjét nem egyszer szilárd alapra állí-
 totta isteni segítség, ha csak a jó tanácsot jó szívvel fogadták
 az emberek: kérlek benneteket, pihenjünk itt sáncz és árok
 oltalmában, felváltva egymást az őrzáratokban; és miután
 majd a körülményekhez mértén aludtunk és étkeztünk, in-
 dítsuk meg hajnalhasadtával győzelmes sasainkat és zászlóin-
 kat, a melyek — jó órában legyen mondvá — most is
 diadalt fognak aratni.»

Nem is engedték beszédét befejezni, hanem harcztvágyuk 13
 kifejezése végett fogukat vicsorítva és lándzsájukkal pajzs-
 kat döngetve követelték, hogy vezessék őket a már látható

ellenség ellen, mert bíztak a mennybéli isten kegyelmében, saját erejükben és sorskedvelte vezérük kipróbált vitézségében. És csakugyan, a mint az eredmény mutatta, valami jótékony és hathatós őrszellem buzdította őket, hogy har-

14 czoljanak, a míg velük lehet. Ehhez a harczágyhoz hozzájárult a főtisztek teljes beleegyezése, különösen Florentius præfectusé, a kinek az volt a véleménye, hogy ha koczkázattal jár is a dolog, mégis a czélszerűség úgy kívánja, hogy addig küzdjenek meg, a míg a barbárok egy tömegben együtt vannak. Mert így okoskodott, ha szétoszlanak, tűrhetetlen lesz majd a katonák zavargása, a kiket velükszületett heveskedésük zendülésekre tesz majd hajlandókká és a kik inkább a végsőre vetemednek, semhogy nyugodtan nézzék, mint csavarják ki

15 kezükből a már késznek vélt győzelmet. A mi embereinknek bátorságát növelte még két dolog megfontolása. Egyrészt ugyanis az imént lefolyt évben, a mikor a rómaiak messzire elkalandoztak a rajnántúli vidékeken,² nem mutatkozott senkisé, a ki megvédte volna házi tűzhelyét, vagy szembe szállt volna velük, hanem sűrű fatorlaszokkal zárták el mindenfelől az ösvényeket és messzire visszavonulva nagy nehezen tengették életüket a kemény téli időben. Másrészt pedig, a mikor a császár benyomult az ő földjükre, nem mertek ellentállni, vagy akár csak mutatkozni is, hanem

16 alázatos könyörgéssel járták ki a békét. Csakhogy senkisé vette számba a megváltozott körülményeket. Akkor ugyanis három oldalról fenyegette őket romlás, a mennyiben a császár Raetia felől szorongatta őket, a közellevő cæsar pedig nem engedte őket elosonni semerre sem; szomszédaik végre, a kiket különféle viszályok ellenségükké tettek, minden oldalról annyira körülfojták őket, hogy épen csakhogy nyakukra nem hágtak. Azóta azonban helyreállt a béke, a császár eltávozott, a szomszéd törzsek, megszünvén a viszály oka, már jó egyetértésben voltak velök, a római vezér

tábornoknak gyalázatos elvonulása³ pedig még fokozta a természettől beléjük oltott szilajságukat. Különben a rómaiak 17 helyzete még másként is súlyosbodott a következő ügyből kifolyólag. Két királyi testvér az előbbi évben Constantiustól engedélyezett béke köteléke által annyira lekötöztettnak érezte magát, hogy nem mert zavarogni, vagy akár csak meg is mozdulni. De nemsokára az egyiket közülök, Gundomadust, a ki a hatalmasabbik volt és szilárdabban állta a szavát, csalárd módon meggyilkolták és egész népe összeszűrte a levét a mi ellenségeinkkel; csakhamar pedig Vadomarius népe is, a mint ő állította, akarata ellenére egyesült a háborúra készülő barbárok csapatjaival. 18

Minthogy azonban a legfőbb tisztektől kezdve a legalsóbbrendű közkatonáig mindnyájan megegyeztek abban, hogy most van az ideje az összecsapásnak. és hajthatatlan elszántságukból nem engedtek semmit sem, a zászlótartó egyszerre csak felkiáltott: «Indulj, legszerencsésebbike a césároknak, a hová jó sorsod visz téged! Végre úgy érezzük, hogy a te személyedben maga a vitézség és a belátás indul hadba. Járj előttünk mint istenkegyelte vitéz előharczosunk; meglátod majd, hogy mire képes a katona, hacsak vele van isten segítsége, vezérének és tettei folytonos tanujának jelenléte által fokozott erejével.» A mint ezt hallották, nem 19 tűrtek további halasztást, hanem a sereg megindult és csakhamar egy lankásan emelkedő dombhoz ért, a melyet már érett vetés borított és a melyet nem nagy távolság választott el a Rajna magas partjaitól. A domb csúcsáról az ellenségnek három, kémszolgálatra kiküldött lovasa azonnal száguldva sietett övéihez azzal a hírrel, hogy a római hadsereg közeledik; de egy gyalogos, a ki nem bírt velök lépést tartani és a kit a mieink gyors előrenyomulásuk közben elfogtak, elárulta, hogy a germánok három nap és három éjjel alatt átkeltek a folyón.

20 Mihelyt a mi vezéreink megpillantották őket, a mint már közel hozzájuk sűrű ékalakú csoportokba sorakoztak, nyomban megálltak és az előharczosokból, az első hadsor embereiből és a csapatvezetők⁴ mintegy megbonthatatlan falat alkottak; hasonló óvatossággal megállt az ellenség
21 is ékalakú rendjeiben. Midőn pedig látták, hogy a mi egész lovasságunk úgy, a mint már a fentemlített szökevénytől értesültek, jobbfelől áll velök szemben, ők is mind azokat a csapatokat halmozták össze balszárnnyukon, a melyeknek főereje a lovasságban volt. Ezek közé itt-ott könnyű fegyverzetű, gyalogos csatározókat vegyítettek, a mi csakugyan
22 czélszerű intézkedés volt. Tudták ugyanis, hogy bármilyen ügyes harczosuk, ha lóhátról csap össze egy pánczélos vitézünkkel, baljában a gyeplőt és a pajzsot tartva, jobbjával pedig dárdáját lóbálva, nem árthat semmit sem az egészen vasvértetébe rejtett vitézünknek. Ellenben a gyalogos a legválságosabb pillanatokban, a mikor az ember csak arra szokott figyelni, a mi épen szembe jön vele, négykézláb észrevétlenül oda lopódzhatik, megszúrhatja a ló oldalát és elbuktathatja a készületlen lovast, hogy azután könnyű-
23 szerrel végezzen vele. Miután ezt így elrendezték, jobb szárnyukat jól elrejtett lesbe állították. Mindezeket a harczias és szilaj törzseket Chnodomarius és Serapio vezérelte,
24 a kiknek nagyobb a tekintélyük a többi királyénál. Chnodomarius, az egész háborúnak istentelen szerzője, feje köré csokorba kötött lángvörös szalaggal a balszárnny élén ott haladt, a hol a leghevesebb küzdelem volt várható. Merészen neki indult, bízva karjának óriási erejében; magasan ült tajtékszó lován rettenetes nagyságú dárdájára támaszkodva, fegyverzetének fényében tündökölve; valamikor vitéz katona
25 volt, most valamennyi közül kiváló, értelmes vezér. A jobb szárnyat Serapio vezette, még csak pelyhesállú ifjú, azonban tetterőben megelőzte korát. Atyja Mederichus, Chnodomarius

öcsese volt, egy teljes életében hitszegő ember. Nevét úgy kapta, hogy atyja sokáig időzött kezesül Galliában és ott beavattatván némi görög miszteriumokba, ennek a fiának eredeti Agenarichus nevét Serapióra⁵ változtatta. Utánuk 26 a hatalomban hozzájuk legközelebb álló királyok következtek, számszerint öten, továbbá tíz királyi herceg és hosszú sora a főembereknek, végre 35.000 fegyveres különféle törzsekből, a kik részint zsoldért, részint viszontszolgálat fejében szegődtek hozzájuk.

Már megszólaltak harsányan a trombiták és Severus, a 27 rómaiak vezére, a ki a balszárnnyal vezette, közel jutott a fegyveresekkel megtöltött árkokhoz, a honnan tervük szerint az ott elrejtett barbároknak elő kellett törniök, hogy általános zavart támaszszanak, Ott elszántan megállt; minthogy azonban gyanús volt előtte minden, a mit át nem lehetett tekinteni, nem akart sem hátrálni, sem előre menni. A mint 28 ezt meglátta a cæsar, a ki a legnagyobb bajokkal szemben sem vesztette el bátorságát, kétszáz lovastól kísérve végigvágatott a gyalogosok csapatjain és, a mint a válságos pillanat megkívánta, buzdító szavakat intézett hozzájuk. Minthogy 29 azonban a harcmező nagy kiterjedése és az egybegyűjtött sokaságnak zsúfolt állása nem engedte, hogy mindnyájukhoz egyszerre szóljon, — különben is kerülni akarta azt a súlyos szemrehányást, mintha olyan szerepet bitorolna, a melyet a császár a maga kiváltságának tekintett — óvatosan végig száguldott rajtuk az ellenséges lövedékek záporában és efféle szavakkal buzdított vitéz magatartásra ismerőst és ismeretlent: «Elérkezett végre, társaim, a harcznak tőlem 30 és tőletek rég óhajtott alkalmas pillanata, a melyet az imént annyira akartatok siettetni, hogy türelmetlenül követeltétek az összetűzést.» Ha ismét másokhoz ért, a kik a hadsorok 31 mögött hátvédül voltak felállítva, azokhoz így szólt: «Ime, bajtársaim, itt van a régóta remélt nap, a mely arra szólít

mindnyájunkat, hogy lemoszuk a régi foltokat és visszaadjuk a fenséges Rómának az őt megillető díszet. Itt vannak a barbárok, a kiket vakságuk és szertelen dühük arra hajtott, hogy szembe szálljanak a mi erőnkkel, a mely meg fogja őket semmisíteni.» Ismét másoknak, a kik hosszú gyakorlat következtében jól értettek a hadimesterséghez, mialatt czélszerűbben rendezte őket, efféle buzdításokkal szolgált: «Embereljük meg magunkat, vitézek, és hárítsuk el magunkról a seregeinkre tapadt szégyent, a melyre tekintve fogadtam el, bár vonakodva, a cäsar czímet.» A kikről pedig előreláthatta, hogy meggondolatlanul fogják a csatajelt követelni és türelmetlen mozdulataikkal meg fogják hiúsítani a vezér intézkedéseit, azokhoz így szólt: «Kérlek, ne csorbítsátok azzal, hogy a megfutamodó ellenséget túlságos hévvel üldöztetek, a kivándó győzelem dicsőségét; de ne is hátráljon senkise, míg a végső szükség nem kényszeríti. Mert a megfutamodókat minden bizomnyal cserben hagyom; ellenben azokat, a kik az ellenséget aprítják, szakadatlanul fogom támogatni, feltéve, hogy mérséklettel és óvatos mérlegeléssel járnak el.»

34 Ilyen és hasonló buzdító szavakat többször ismételt; az alatt hadseregének nagyobb részét szembeállította a barbárok arczvonalaival. Egyszerre csak felhangzott az alamannus gyalogosok haragos lármája, a kik egy értelemmel azt követelték, hogy a királyi hercegek szálljanak le lovukról és legyenek ővelük, hogy ha valami baj történék, ne hagyassák cserben a szegény népet és ne állhassanak odább oly könnyű szerrel. A mint Chnodomarius ezt meghallotta, maga is azonnal leszállt lováról és példájára késedelem nélkül ugyanazt tette a többi is, mert közülök nem kételkedett senkisem abban, hogy a győzelem az ő részükön lesz.

36 Miután tehát a trombiták megadták a szokott jelt a harc megkezdésére, mindkét részről nagy erővel össze-

csaptak. Először kilőtték hajító fegyvereiket, azután a germánok inkább gyors mint megfontolt iramodással, jobbjukkal dárdájukat fogva iszonyú fogcsikorgatással rávetették magukat a mi lovas-szakaszainkra; szokatlan nekivadultságukban az ő lenge hosszú hajuk égnek meredt és szemük csak úgy szikrázott a dühtől. Velük szemben a mi katonáink kitartóan fedték fejüket felemelt pajzsukkal és kardot rántva, vagy gyilkos dárdájukat csóválva ijesztették az ellenséget. Épen 37 a csata döntő fordulatánál lovasságunk sűrű tömegbe szorult össze, a gyalogság pedig azzal biztosította oldalait, hogy az ellenség felé fordított sorai szorosan egymáshoz illesztették pajzsait. Lábuk alatt sűrű porfellegek emelkedtek és a csata változatosan hullámozott idestova, a mint a mieink majd helytálltak, majd hátráltak; a barbároknak az a része pedig, a mely legjártasabb volt a hadviselésben, térdre bocsátkozva iparkodott visszaszorítani az ellenséget. Azonban egyik sem engedett; kar karhoz szorult és pajzs pajzsra csapott és az ég visszhangzott a diadalmaskodók és a leterítettek hangos kiáltásaitól. De mialatt a mi balszárnyunk feljebb hatolt és visszaszorítván az útjukat álló germánok sűrű csapatjait, harczi kiáltással rávetette magát a barbárokra: a jobbszárnyon álló lovasaink minden várakozás ellenére rendetlenül hátrálni kezdtek, s az első sorok gátolták a futásban a hátulsókat; de végre a legiók oltalma alatt feltalálták magukat, megállottak és megújították a harcot.

Mindez pedig azért történt, mert vasas lovasaink azalatt, 38 hogy rendbe szedték soraikat, arra a látványra, hogy kapitányuk jelentéktelen sebet kap, egyik társukat pedig, a ki keresztülbukott lova nyakán, elnyomja fegyverzetének súlya, szétrebbentek ki merre látott. És el is tiporták volna a gyalogosokat és általános zavart okoztak volna, ha ezek nem álltak volna oly tömötten és nem támogatták volna egymást rendületlenül. A mint a cæsar messziről látta, hogy a lovasok

- már csak biztos menedék után néznek, megsarkantyúzta lovát és előttük lebocsátott sorompóként bevágta útjukat.
- 39 A mint felismerték őt biboros sárkány-jelvényéről, a mely hosszú lándzsája hegyére volt tűzve olyformán, mintha a sárkány vedlett bőre fityegne róla: az egyik lovasszakasz tribunusa megállt és az ijedtségtől sápadozva visszavágtatott,
- 40 hogy megújítsa a harczot. Ekkor a cæsar, a mint válságos helyzetben szokás, szelid korholással így szólt hozzájuk: «Hová hátrálunk, vitézeim? Vagy nem tudjátok, hogy a futás, a mely még sohasem mentett meg senkit sem, csak a hiábavaló vergődés oktalanságát árulja el? Térjünk vissza a mieinkhez, hogy legalább annyiban legyen részünk az ő dicsőségükben, a mennyiben a hazáért vívott küzdelmükben
- 41 nem hagytuk el őket meggondolatlanul.» Ezekkel a tapintatos szavakkal visszatérítette őket katonai kötelességük teljesítéséhez és ezzel a régiek közül, némi különbséggel ugyan, Sullát utánozta. A mikor ez ugyanis Archelaus, Mithridates hadvezére ellen vezette hadát és heves ütközetben szorongattatván, katonái mind elhagyták őt, az első sor elé vágtatott, megragadta a zászlót és az ellenség közé hajította e szavakkal: «Ám eredjete ti, a kik arra voltatok kiválasztva, hogy társaim legyetek minden veszélyben; és ha kérdezik majd tőletek, hol maradtam én, a ti vezéretek, feleljétek az igazsághoz híven: Egyedül maradt Bœotiában, a hol mindnyájunkért küzdött vérének hullatásával.»
- 42 Miután tehát az alamannusok megverték és szétszórták lovasainkat, gyaloghadunk első sorára támadtak abban a reményben, hogy azt is megverik, mert nem lesz többé kedvük
- 43 az ellentállásra. De a mint közel értek egymáshoz, sokáig folyt a küzdelem eldöntés nélkül. A cornutusok ugyanis és a braccatusok, a hadakozás hosszú gyakorlatában meg-edzett emberek lévén, a kik már pusztá magatartásukkal is ijedtséget keltettek az ellenségben, rémítő csatakiáltásukba

kezdtek. Ez ugyanis heves küzdelem közepette halk moraj-
 jal kezdődik és lassankint erősödve szirtekhez csapkodó
 hullámok bömböléséhez lesz hasonlónvá. Ezután a mindkét
 részről sívító lövedékek záporában fegyver fegyverrel, test
 testtel csapott össze, a folytonos mozgástól felszálló por
 pedig elvett minden kilátást. De a vad haragjukban össze- 44
 visszakeverődő barbárok mintegy lánggal lobogtak és vité-
 zeinknek szorosan egymáshoz szorított pajzsait, a melyek
 védőfedél gyanánt fedezték őket, sűrű kardesapásaikkal
 igyekeztek széthasítani. A mikor ezt megtudták a batavu- 45
 sok, fejedelmeik alatt ⁶ gyors iramodással segítségükre siettek
 bajtársaiknak. Ez félelmetes egy csapat volt, a mely akár a
 legvégső szükségből is képes volt bárkit kimenteni, ha csak
 némileg is kedvezett a szerencse. Tehát a trombiták harso-
 gása közben fokozott erővel folyt a harcz. Ámde az alamannu- 46
 sok nagyokat fújva bátran rohantak a csatába, mintha
 dühükben mindent meg akarnának semmisíteni, a mi eléjük
 kerül. Azalatt nem szüneteltek a kopják és a hajítódárdák
 és a vashegyű nyilak sűrűen repültek; de a kézitusában is tör
 csapott törre, kard hasította a vértet és a sebesültek, a kikben
 volt még egy csepp vér, feltápáskodtak, hogy magukra
 vonják a figyelmet merészségükkel. Mert körülbelül egy- 47
 formák csaptak itt össze egyformákkal; az alamannusok
 izmosabbak és szálasabbak voltak, a mi katonáink a sok
 gyakorlás következtében könnyebben vezethetők; amazok
 szilajok és rendbontók, ezek nyugodtak és óvatosak; ezek
 bátor szívükben bíztak, amazok hatalmas testükkel kérked-
 tek. A rómaiakat olykor viasszaszorította ugyan az ellenséges 48
 fegyverek nagyobb ereje, de mindig újra neki indultak;
 viszont a barbár, ha lankadó térde nem bírta többé és le-
 rogyott, bal térdére támaszkodva állt helyt és még ő hitta
 ki az ellenséget, a mi végső elszántságra vall. Egyszerre 49
 csak tüzesen neki iramodott egy főemberekből álló csoport,

a melyben fejedelmek is harczoltak; ezek népüktől követve mélyebben hatoltak be soraink közé és utat nyitván maguknak, a középben felállított első számú legiónkhöz nyomultak elő, azaz addig az állásig, a melyet erős voltánál fogva fővezéri tábornak neveznek.⁷ Itt a mi katonáink sűrűbben és mélyebb rendekben álltak, szilárdan mint a torony és a csatát nagyobb hévvel megújították; arra ügyeltek, hogy sebet ne kapjanak és mirmillók módjára fedezték testüket, azalatt pedig meztelen kardjukat beledöfték az ellenség oldalába, a melyet ez dühétől elvakulva fedetlenül hagyott. Ámde a barbárok egymással versenyezve dobták oda életüket a győzelemért és mindenképen oda igyekeztek, hogy seregünknek kapcsolatát lazítsák. És noha folyton nőtt az elesettek száma, a kiket az önbizalmukban megerősödött rómaiak leterítettek, mégis az életben maradott barbárok felváltották az elesetteket; de a haldoklók folytonos jajgatásától megrémülve mégis lankadni kezdtek. Végre megtörte őket a sok szenvedés és ezentúl már csak futásra telt erejüktől; különböző utakon iparkodtak a legnagyobb gyorsasággal menekülni, miként a háborgó tenger hullámai közül partra jutni igyekeznek a hajósok és kormányosok, bárhová vesse őket a szél. De hogy ezt inkább csak óhajtani lehetett, mint remélni, azt mindenki el fogja ismerni, a ki ott volt. A mi részünkön volt az irgalmas istenség kegyes döntése; katonáink vágták a megfutamodók hátát és ha olykor kardjuk meggörbült és nem volt mivel vágniok, a barbárok testébe döfték tulajdon fegyverüket és sebek osztogatása közben senki sem elégette meg a vérontást, senkinek jobbjára nem fáradt ki a sok öldöklésben és senki nem kímélte könyörületből a kegyelemért esdeklőket.

53 A legtöbben halálos sebbel heverték ottan és csak gyors halálban kerestek megváltást. Mások félholtan és már-már kiadva lelküket, elhaló szemeikkel keresték az áldott nap-

világot; némelyeknek hatalmas dárdával széthasított feje egészen lelógott és csak a torok tartotta össze a testtel; voltak olyanok is, a kik a sáros, csuszamlós talajon elcsúsztak a sebesültek véreben és a kiket a nélkül, hogy fegyver sebet ejtett volna rajtuk, a följük boruló holttestek tömege ölt meg. Mialatt a csata reánk nézve ily kedvezőre fordult és a 54 kemény üldözés alatt a győzők kardja eltompult a sűrű csapásoktól, lábaik alatt pedig csillogó sisakok és pajzsok hemperegtek: a barbárok a végső veszélytől szorongatva, mivel a holttestek magasra felhalmozott rakásai elvágták útjukat, a folyónál kerestek oltalmat. Ez ugyanis egészen közel volt hátuk mögött és egyedüli menedékül kínálkozott. És minthogy a mi katonáink teljes fegyverzetben és gyors 55 iramodásban fáradhatatlanul nyomukban voltak, néhányan, a kik úszni tudtak, abban a hitben, hogy ily módon menekülhetnek a veszély elől, a hullámokra bízák életüket. Azért a cæsar, a ki gyors eszével előrelátta a következményeket, a tribunusokkal és a vezérekkel feddő szavakkal visszatartatta katonáinkat, hogy az ellenség mohó üldözése közben senkise merészkedjék az örvényes mély folyóba. Ezt a tilalmat 56 annyiban megfogadták, hogy a folyó szélein állva hajították a germánokra a legkülönfélébb lövedékeket. És ha a germánok közül egyiket-másikat gyorsasága kiragadta a halál torkából, az, a mint a vízbe ugrott, testének súlyánál fogva alámerült a folyó fenekére és nem került többé a felszínre. Miként bizonyos színházi látványosságnál a függöny fel- 57 gördültével sok csodálatos dolgot lehet látni, úgy lehetett ott is biztos helyről nézni, hogyan kapaszkodnak azokba, a kik úszni tudnak, olyanok, a kik nem tudnak; hogyan sodor el másokat, a kiket cserben hagytak a fürgebbek, a víz, mint valami fahasábot; miként borít el habjaival és nyel el ismét másokat a folyó, mintegy ádáz küzdelemre kelve velök; némelyeket látni lehetett, a mint pajzsukon rézsút

úszva kitérték a feléjük tóduló magas hullámok áradata elől és sok viszontagság után a túlsó partra vergődtek. Végre a barbárok véréből festett folyó tajtékot túrva csodálkozott szokatlan megnövekedésén.

- 58 Mialatt mindez történt, Chnodomarius király rést talált a menekülésre és holttestek halmazain keresztülvergődve néhány csatlósával vágatva sietett tábora felé, a melyet azelőtt Tribunci és Concordia római erősségek közelében nagy merészen vert volt, hogy ott a veszély esetére régóta készen tartott hajókra szálljon és félreeső rejtekhelyeire vonuljon
- 59 vissza. És minthogy csak úgy juthatott a tulajdon területére, ha átkel a Rajnán, beburkolta arcát, hogy rá ne ismerjenek, és feltűnés nélkül visszavonult. A mikor már közel volt a parthoz, meg kellett kerülnie, hogy átjuthasson, egy moesaras mélyedést. A mint a nyúlós sárban gázolt, lebukott lováról és noha testes természetével kissé nehézkesen mozgott, azonnal egy közeli domb oltalmába menekült. A mint azonban felismerték — és kiléte nem maradhatott rejtve, mert elárulta őt eddigi sorsának nagysága — egy tribunus egy cohorsszal lélekszakadva utána sietett, bekerítette katonáival a csalitos magaslatot és kellő óvatossággal ostrom alá fogta. Egyenesen ugyanis nem mert előre törni, hogy ne kerüljön esetleg
- 60 a bozót áthatatlan sűrűjében lappangó törbe. A mikor Chnodomarius ezt látta, halálos félelem fogta el; kilépett tehát egymagában és megadta magát. Társai, számszerint kétszázan és három legjobb barátja szintén megadták és megköötötték magukat, mert szégyennek tartották volna, ha túlélik királyukat, vagy nem hálnak meg, ha a sors fordula
- 61 lata úgy hozza magával, királyukért.⁸ És a milyen meghunyászkodók a barbárok a bajban és fennhéjázók a szerencsében, úgy hurezoltatta magát Chnodomarius is idegen akarat rabjaként, sápadt arczczal és bűneinek tudatától lezárt nyelvvel, végtelenül elütve attól a Chnodomariustól, a ki

vad és gyászos rémtettek után Gallia hamvain tombolva sok kegyetlen fenyegetésre fakadt.

Miután ez egy felsőbb hatalom kegyelméből így végződött 62 és a nap már leáldozott, trombitajellel viasszaszólított győzhetetlen hadunk a Rajnapart közelében táborozott és őrszemek többszörös sorával⁹ mintegy körülsánczolva étkezett és álomra hajtotta fejét. Ebben a csatában 253 római esett el, 63 köztük négy főtiszt, t. i. Bainobaudes, a cornutusok tribunusa, úgy szintén Laipso, továbbá Innocentius, a pánczélos lovasok kapitánya és még egy számfeletti tribunus, a kinek a nevét nem tudom. Az alamannusok részén a mezőn szétszórt 6000 holttestet számláltak, azonkívül a holtaknak fel nem becsülhető tömegét a folyó habjai vitték magukkal. Ekkor az 64 egész hadsereg Julianust, a kinek szerencséje most még jobban kiállotta a próbát és a ki tekintélyét eddig is inkább érdemeinek, mint fővezéri állásának köszönhetette, egy szívvel lélekkel augustusnak kiáltották ki. Ő azonban korholta a katonákat, hogy szerénytelenül viselkednek és esküvel erősítette, hogy neki nincs efféle reménysége, de még kívánsága sem. Hogy 65 tetézzé a szerencsés kimenetelen érzett általános örömet, gyűlést hívott össze, és miután jutalmakat osztogatott, kegyesen maga elé vezettette Chnodomariust. Ez lehorgaszott fővel lépett be, azután földre borulva könyörgött és anyanyelvén bocsánatot kért; de Julianus bátorította, hogy ne csüggedjen. Néhány nap múlva a császári udvarhoz 66 vitette, onnan pedig Rómába küldték; ott az idegenek tanyáján, a mely a Caelius halmon van, vízkóróságban múlt ki.

Ennyi, nagyszerű sikerrel végrehajtott tett után Constan- 67 tius udvaránál mégis akadtak, a kik a császár mulattatására hibáztatták Julianust és gúnyosan Victorinusnak¹⁰ nevezték őt azért, mert jelentéseiben, bár kellő szerénységgel, arra hivatkozott, hogy valahányszor ő volt a vezér, a germánok mindannyiszor vereséget szenvedtek. Elhalmozták a császárt üres 68

dicséretekkel, a melyek alól világosan kiritt az őszinteség hiánya, és szokásuk szerint felbíztatták a császárnak már amúgy is túlságos önérzetét azzal, hogy mindent, a mi a föld hátán történt, az ő szerencsés auspiciumainak tulajdonítottak.

69 A hízelgők e nagyzásától elkapatva kiáltványaikban akkor is, később is elég sokat hazudozott szemérmetlenül. Nem egyszer azt írta, hogy egyedül ő harczolt és győzött és kegyelmezett meg idegen nemzetek esdeklő királyainak, pedig ott sem volt az események színhelyén. Ha például akkor, a mikor Itáliában tartózkodott, valamelyik tábornoka a perzsák ellen vitt véghez valamely vitéz tettet, hosszadalmas győzedelmi jelentéseket adott ki a tartományok nagy megterhelésével,¹¹ a melyekben a nélkül, hogy azt a tábornokot akár csak meg is említene, utálatos kérkedéssel jelentette, hogy ő ott

70 forgolódott az első közt. Megvannak még a császári levéltárban őrzött rendeletei... a melyekben elmondja az eseményeket és önmagát éig magasztalja. A mikor Argentoratustól negyvennapra járásra volt, mégis a csata leírásában hazug módon úgy beszél, mintha ő állította volna fel a csatarendet, ő állt volna az első sorban, ő szalasztotta volna meg a barbárokat, ő eléje vezették volna Chnodomariust; Julianus dicső tetteiről pedig — szégyen gyalázat — hallgat és ezeket végképen eltemette volna, ha lehetetlen nem volna, hogy a hír hallgasson nagy tettekről, még ha sokan szeretnék is őket homályba burkolni.

Jsgyzetek a XVI. könyvhez.

1. fej. ¹ Marcus Aurelius Antoninus buzgó híve volt a stoikus bölcsekedésnek; ennek értelmében írta Elmélkedéseinek 12 könyvét. — ² Cicero, de orat. 3, 46.

2. fej. ¹ T. i. a római hadseregben kiszolgált és elbocsátásuk után Augustodunum környékén letelepített katonák. — ² A kéziratokban itt hézag van *per Arbor*... után; olyan helységnév, a mely ennek a csonka szónak megfelelne, nem ismeretes. — ³ L. Bev. III, 30.

3. *fej.*¹ Ez országrész pusztulását a germánok okozták, a kiket Magnentius ellen maga Constantius hívott Galliába.

4. *fej.*¹ Itt hézag van, a mely azonban nem szakítja meg az összefüggést.

5. *fej.*¹ Rómában sok törvény korlátozta az étkezésben, ruházkozásban, építkezésben, temetésben stb. kifejthető fényűzést. Ezek közé tartozott a Sullától kiadott lex Cornelia sumtuaria, mely szűkre szabta a lakomákra fordítható költséget. — ² Ezeket a rómaiak különösen jó falatoknak tartották. — ³ Kecskeszőrből készült bunda. — ⁴ Ezek a levelek megmaradtak korunkig. — ⁵ Platónál ilyen mondás nem található, hanem Cicero (ad Att. 5, 13, 3.) idézi ezeket a verseket: Clitellæ bovi sunt impositæ, plane non est nostrum onus. A közmondás annak szól, a kire nem neki való feladatot róttak. — ⁶ A császári biztosok (agentes in rebus) kapzsiságáról l. Bev. III, 14. — ⁷ Az adókról l. Bev. III, 23.

6. *fej.*¹ Művének elveszett részében. — ² *Centurio nitentium rerum*; a Rómában felállított szobrok és egyéb emlékművek őrzésére külön őrség volt szervezve. — ³ A homályos szöveget (*necessarius negotio tentis*) Wagner és mások így értik: az ügy elintézéséhez szükséges lépések folytonos halogatásával; de ez alig illik az összefüggésbe.

7. *fej.*¹ L. fentebb 4, 3. — ² A császárok alatt sok heréltnek akkora szerepe volt a birodalom kormányzásában is, hogy nem egynek a neve csakugyan belekerült a történetbe.

8. *fej.*¹ Állatok megjelenéséhez fűződő, mai napig fennmaradt babona példája a kuvik megszólalásához fűződő babonás hit. A felsőbbség az efféle bűbájosságot nem annyira keresztény szempontból üldözte, mint inkább azért, mert maga is osztozott abban a babonás hitben, hogy az alattvalók az ilyen bűbájossággal árthatnak a felsőbbségnek. — ² Némi hézag a kéziratokban. — ³ L. 15, 3, 8. — ⁴ Rendszerint az efféle alsóbbrendű hivatalok is csak időre szóltak; l. Bev. III, 3. — ⁵ T. i. feljelentette házigazdáját, hogy császári biborpalástot tart házánál, és ezzel a váddal tönkretette a gazdag családot. — ⁶ A kéziratokban hézag által megcsonkult ez az üdvözet ekképen: *Vincamus perun*... Az értelme körülbelül ez lehetett: «Győzzön a világosság, legyen vége a sötétségnek». Hogy lámpagyújtáskor a jelenlévők jó kívánsággal üdvözlik egymást, az egy emberöltő előtt még általános szokás volt nálunk is. — ⁷ A *quæstor* nevét a kéziratok csonkán őrizték meg. — ⁸ Nagyobb hézag.

9. *fej.*¹ L. 15, 13, 1. sk.

10. *fej.*¹ Constantius Magnentiuson nyert győzelme óta nem volt Rómában; a mikor tehát most ily nagy pompával bevonul a fővárosba,

az a látszata van a dolognak, mintha ezért a rómaiakon nyert győzelméért diadalt akarna ülni, bár ezt nyíltan be nem vallja. — ² Julius Cæsar-ra céloz, a kit a görög vizeken tett utazása alkalmával kalózok fogtak; bátor fellépésével ámulatba ejtette őket. — ³ Claudius Gothicus császár; l. a névmutatót. — ⁴ Galerius, a ki követség színe alatt kémlelte ki Narses perzsa király táborát. — ⁵ Nagyobb hézag. — ⁶ A császárok korában a legiók jelvényei közt a régi sasokon kívül hosszú póznán lebegő sárkányok is szerepeltek. — ⁷ Egészen vasba öltözött lovasok; l. Bev. III, 30. — ⁸ A forumon álló tribunalon bíraskodtak rendszerint a magistratusok. — ⁹ Jupiter optimus maximus templomát a Capitoliumon. — ¹⁰ Az amphitheatrum Flavium, vagyis Colosseum. — ¹¹ Róma istenasszonyának az ázsiai provinciákban kezdtek templomokat emelni; Rómában Hadrianus emelt neki templomot. — ¹² Művének elveszett részében. — ¹³ T. i. az udvari testőrök (protectores domestici) köréből az idősebbek tribunusokká lettek.

11. fej. ¹ Barbatio azzal vádolta a nevezett két katonatisztet, hogy a császártól reá bízott katonákat Julianus seregéhez akarták édesgetni.

12. fej. ¹ L. Bev. III, 30. — ² A 14, 10. alatt elbeszélte hadjáratban. —

³ T. i. Barbatióinak. — ⁴ A rómaiak régtől fogva hármassal állították fel csatarendjüket; a három vonalnak neve *hastati*, *principes*, *triarii* volt. Az első vonal előtt, különösen a hadi jelvények körül válogatott vitézek voltak felállítva: *antesignani* vagy *antepilani*. Amm. ezeket a divatjukat multa kifejezéseket tudakosságból használja. Annyit akar mondani, hogy az első hadsort a legkipróbáltabb emberekből alakították. —

⁵ Görög szokások és velök együtt a misztériumok ismerete Massilián át terjedtek Galliában. A Serapion név Serapis egyiptomi isten nevével függ össze. — ⁶ *Cum regibus*, Valesiust követve többen tulajdonnévnek veszik itt a *Reges* szót, mert ez volt egy római gárdaezred neve is. Ámde

a következő sorokban világosan fejedelmekről van szó. — ⁷ *Castra praetoria* alatt a fővezér testőrségét értették, a mely a csatarend magvaként annak közepén állt. — ⁸ A germánoknak fejedelmükhöz való e hű ragaszkodásáról Tacitus is szól (Germ. 14). — ⁹ *Scutorum ordine multiplicato*,

szó szerint: pajzsok többszörös sorával. A kifejezés csak Ammianusnál, de nála többször fordul elő (l. 19, 2, 2). Valószínű, hogy *scutum* alatt itt teljes fegyverzetben, váratlan támadás ellen résen levő őrszemet kell érteni. — ¹⁰ *Victorinus* kicsinyítő szó = Győzőcske. — ¹¹ A mennyiben az ilyen császári levélben (*litterae laureatae*) közölt győzelmeket költséges ünnepekkel kellett megülni, és a levelet hozó császári biztosnak tetemes ajándékot kellett adni.

TIZENHETEDIK KÖNYV.

Tartalom: 1. Julianus császár átkel a Rajnán, kifosztja és elhamvasztja az alamannusok falvait; kijavítja Trajanus egy erősségét és tízhavi fegyverszünetet köt a barbárokkal. 2. Bekeríti a Germania secunda-t pusztító frankokat és éhséggel megadásra kényszeríti. 3. Az adók terhe alatt roskadozó gallokon könnyíteni iparkodik. 4. Constantius császár parancsára Rómában a circus maximusban egy obeliszkust állítanak fel; obeliszkusok és hieroglyph írás. 5. Constantius császár és Sapor perzsa király eredménytelen béketárgyalásai. 6. A rómaiak megverik a juthungusokat, egy alamannus népet, a mely Rætiát pusztította. 7. Nicomediát romba dönti a földrengés; a földrengések különböző nemei. 8. Julianus elfogadja a frank saliusok meghódolását; a chamayusokat részint levágatja, részint elfogja, a többit békességben hagyja. 9. A Mosa folyó mellett a barbároktól feldúlt három erősséget helyreállítja; az éhező katonák szitkokkal és fenyegetésekkel támadnak reá. 10. Suomarius és Hortarius alemannus királyok a foglyok visszaadása fejében békét nyernek Julianustól. 11. Julianus cæsart Galliában véghezvitt jeles tettei után Constantius császár udvaránál irigyei gúnyolják; tétlennek és gyávának mondják. 12. Constantius császár a sarmatákat, a kik egykor urai voltak országuknak, akkor azonban földönfutók voltak, úgyszintén a quadusokat, a kik Pannoniát és Moesiát pusztították, arra kényszeríti, hogy kezeseket adjanak és foglyaikat kiadják; a földönfutó sarmatákat felszabadítja, visszahelyezi ősi székhelyeikbe és királyt ad nekik. 13. Constantius császár a sarmata limigansok közt, az előbbieknél szolgálai közt, nagy mérszárlást visz véghez és kivándorlásra kényszeríti őket; katonáihoz beszédet intéz. 14. A béke ügyében küldött római követek eredmény nélkül térnek vissza, minthogy Sapor Armeniát és Mesopotámiát követeli magának.

1. Miután így végéhez ért az eddig elbeszélte változatos 1
események sora és a Rajna az argentoratusi csata után is-

mét békésen folytatta útját, ifjú hősünk megnyugodott; de attól tartván, hogy undok ragadozó madarak felfalják az elesettek holttesteit, parancsot adott, hogy temessék el mindnyájukat különbség nélkül. Azután végzett a követekkel, a kik, a mint fentebb elmondtam, a csata előtt büszke ajánlatokkal jöttek hozzá, és visszatért Tres Tabernæ-ba. Onnan a zsákmányt az összes hadifoglyokkal együtt Mediomatriciba vitette, hogy ott az ő visszatértéig őrizték. Ő maga Moguntiacusba készült, hogy ott hevenyészett hidon átkeljen és saját földjükön keresse fel a barbárokat, miután a mienken már egy sem maradt hátra; azonban hadseregének ellénszegülése hátráltatta őt ebben. Mindazonáltal ékesszólásával és megnyerő beszédjével addig édesgette őket, míg meg nem nyerte szándékának. Mert iránta való szeretetük, a mely a tapasztaltak után még jobban felbuzdult, arra ösztönözte őket, hogy szívesen kövessék őt, a ki részt vett minden fáradalmukban; kövessék a nagytekintélyű vezért, a ki világos tanujeleit adta annak, hogy több terhet szokott saját vállaira rakni, mint a katonákéra. Csakhamar megérkeztek a mondott helyhez, hajóhídon átkeltek a folyón és elfoglalták az ellenséges területet. A barbárok meghökkentek e vállalkozás komolyságán, mert alig hitték volna, hogy békés nyugalomukban most valaki háborgathassa őket. Minthogy pedig mások szomorú sorsából aggodalommal sejtették, milyen sors vár rájuk, úgy tettek, mintha békét akarnának kérni, hogy kitérjenek a támadás első rohama elől. Követeket küldtek tehát, hogy álnok szavakkal barátságot és szilárd szövetséget ajánljanak fel. De, nem tudni, milyen szándékkal vagy milyen elhatározással, megváltoztatták ter-
vüket és hívásukra nagy sietve odaérkezett földieik segítségével kemény harczzal fenyegették a mieinket, ha el nem távoznak az ő területükről.

4 Mihelyt a cæsar erről biztos forrásból értesült, az éjtszaka

beálltával 800 embert rakott kisebbszerű, gyorsanjáró dereglyékre azzal az utasítással, hogy evezzenek fel s alá, helyenkint pedig szálljanak partra és pusztítsanak tűzzel-vassal mindent, a mit érnek. Miután így rendelkezett, napkeltével 5 a hegygerinceken megjelentek a barbárok. A mi katonáink bátran felfelé indultak, de nem találtak ott már senkit, — a barbárok ugyanis, gyanítván az ő jövetelüket, azonnal visszavonultak — de messziről óriási füstgomolyokat láttak annak jeléül, hogy a mieink berontottak az ellenség földjére és pusztítanak ottan. Ez megingatta a germánok bátorságát; elhagyták azokat a szűk, bujkálásra alkalmas helyeket, a hol a mieinkre leselkedtek, és gyorsan átkeltek a Moenus nevű folyón, hogy segítségükre siessenek rokonaiknak. Miként ugyanis kétséges és zavaros helyzetekben történni 7 szokott, a barbárok megrémülve egyrészt lovasaink gyors megjelenésétől, másrészt a dereglyéken szállított katonáink váratlan támadásától, helyismeretüktől segítve, gyorsan módot találtak a menekülésre; de távozásuk után a mi katonáink szabadon mozoghattak és kíméletlenül fosztogatták a marhában és gabonában bővelkedő majorokat. Lakosaikat fogságba hűzolták, házaik alá pedig, a melyek mind római módra nagyobb gondal épültek, üszköket raktak és felégették őket.

Miután a cæsar az ő becslése szerint tíz mérföldnyire 8 haladt előre, egy erdőhöz ért, a mely borzalmas homályával ijesztő benyomást tett. Megállt és sokáig habozott, mert egy szökevény jelentéséből megtudta, hogy valami földalatti búvóhelyeken és sokféle elágazó árkokban sokan rejtőznek és alkalmas időben onnan ki akarnak rontani. Mindazon- 9 által mindannyian bátran behatoltak, de úgy találták, hogy az ösvények kivágott cserfákkal, kőrisfákkal és hatalmas fenyőfákkal vannak eltorlaszolva. Óvatosan visszafelé indultak tehát és alig fojthatták el boszuságukat, midőn lát-

- ták, hogy csak hosszú és fárasztó kerülőkkel juthatnak tovább. És minthogy a zord időjárás miatt hiába küzdöttek a legnagyobb veszélyekkel, — elmúlván ugyanis az őszi nap-
10 éjegyenlőség, azokon a vidékeken már hó borította a hegyeket és mezőket — hamarjában egy nevezetes műbe fogtak.
- 11 Addig is t. i., míg nem kellett ellentállástól tartaniok, lázas sietséggel helyreállították azt az erősséget, a melyet az alamannusok földjén Trajanus alapított és a maga nevééről neveztetett el,¹ és a mely régóta heves ostrom nyomait viselte magán. Ide megfelelő őrséget raktak és a barbár föld kellő
12 közepéről élelmet hordtak össze. Midőn a barbárok látták, hogy ezt az ő vesztükre siettetik oly nagyon, a munka befejezésétől való félelmükben gyorsan egybesereglettek és követség útján könyörgésekkel és végső meghunyászkodással békét kértek. Ezt tízhónapi időre meg is adta a cæsar, miután minden kitelhető biztosítékról gondoskodott, és sokféle elfogadható okát adta eljárásának. Éles esze természetesen azzal is számolt, hogy a minden váraozáson felül könnyű szerrel elfoglalt erősséget nehéz lövőgépekkel és hatalmas védelmi
13 művekkel kell majd megerősítenie. Ebben a fegyverszünetben bízva, megjelent végre megfélemlítve a három legdaczosabb király azok közül, a kik Argentoratus mellett legyőzött társaiknak segédesapatokat küldtek, és megesküdött ősi szokásuk szerint megfogalmazott szavakkal, hogy nem zavarják meg a békét, hanem megtartják a rómaiak tetszése szerint meghatározott napig a szerződést és nem támadják meg az erősséget, sőt vállaikon élelmet visznek oda, ha védői ennek szükséges voltáról értesítik őket. Ezt a kettős ígéretüket teljesítették is, mivel a félelem féken tartotta hitszegő természetüket.
- 14 Ennek a nevezetes háborúnak befejeztével, a mely bátran hozzáfogható a pún és teuton háborúkhöz, csakhogy a római birodalomnak alig került számbavehető áldozatába, a cæsar

rendkívüli szerencsájének tudatában nyíltan mutatta örömet és az ember hitelt adhatott volna rágalmozóinak, a kik azt fogták rá, hogy csak azért viselkedett mindenhol oly vitézül, mert inkább akart dicső harczban elesni, mint, a hogyan ők remélték, bátyjához, Gallushoz hasonlóan gonosztevők módjára kivégeztetni. Csakhogy ő Constantius halála után sem változtatott magatartásán, hanem továbbra is kitüntette magát csodálatos tettekkel.

2. Miután itt mindent, amennyire a körülmények engedték, tartós rendbe hozott, visszatért téli szállására. Útjában még a következő nehézségek vártak reá. Midőn Severus lovassági parancsnok Agrippinán és Juliacumon át Remibe indult, erős frank csapatokkal találkozott, — a mint később kiderült, hatszáz könnyű fegyverzetűből álltak — a melyek pusztították az őrség nélkül maradt helységeket. Erre a garázda tette az a kedvező körülmény bátorította őket, hogy a cæsar az alamannus föld belsejében lévén elfoglalva, nem állt útjukba senki sem; azt hitték tehát, hogy torkig lakhatnak dús zsákmánnyal. De tartván visszatérőfélben levő hadseregüktől, két régóta kiürített erősséget foglaltak el, hogy ott, a míg lehet, védekezzenek. Ez az újság kelle- 2 metlenül érintette Julianust. Megfontolta, hogy mi lenne a következménye annak, ha elmenne mellettük a nélkül, hogy megtámadná őket. Visszatartotta tehát katonáinak egy részét és rendeletet adott, hogy fogják ostrom alá az erősségeket ¹ mellettük a Mosa foly. Ötvennégy napig, még pedig december és január hónapban, húzódott az ostrom, mert a mindenre elszánt barbárok hihetetlenül makacs ellentállást fejtettek ki. Ekkor a cæsar mindenre ³ kiterjedő figyelmével attól kezdett tartani, hogy a barbárok megvárnak majd egy sötét éjszakát és átkelnek a befagyott folyón. Tehát napnyugtától napkeltéig czirkáló hajókon katonákat hajóztatott ide-oda és feltörette velök a jégtakarót,

hogy ne jöhessen rajta át egykönnyen senki sem. Ennek az ötletnek az volt a következménye, hogy az éhségtől, virrasztástól és teljes reménytelenségtől elcsigázott barbárok önként meghódoltak. Azonnal elküldték őket a császári udvarhoz. Az ő felszabadításukra azelőtt már kivonult egy frank csapat; de a mikor meghallotta, hogy elfogták és elvitték őket, nem mert többé semmit sem tenni, hanem visszacsompolygott hazájába. A cæsar pedig, miután ezt is elvégezte, Parisiiba tért vissza, hogy ott töltse a telet.

- 1 3. Minthogy tehát előrelátható volt, hogy ezek a törzsek nagyrészt fokozott erővel egyesülnek majd egymással, súlyos gondok terhe nyomta a hadvezért, a ki józanul számított a háború eshetőségeit. Abban a meggyőződésben, hogy a fegyverszünet alatt, bár rövid volt és neki sok munkája akadt, orvosolhatja a földbirtokosok nyomasztó kárait,
- 2 átvizsgálta az adószámadásokat. A mikor pedig Florentius præfectus, miután állítólag mindent kiszámított, a mellett kardoskodott, hogy a telekadónál ¹ mutatkozó hiányt rendkívüli járulékokkal kell pótolni: ő, a ki tudta, hogy mit jelent ez, kijelentette, hogy inkább meghal, mintsem hogy
- 3 ezt megengedné. Jól tudta ugyanis, hogy a sebek, a melyek az efféle járulékokból, vagy jobban mondva sarczolásokból erednek, már nem egyszer a végső nyomorúságba döntötték a provinciákat; ez tette végképen tönkre pl. Illyricumot,
- 4 a mint később ki fogom fejteni.³ A mikor ezért a præfectus nagy lármát csapott, hogy ő nem tűrheti azt, hogy úgy állítsák őt oda, mint megbízhatatlan embert, holott a császár ő reá bízta a legfőbb intézkedés jogát: Julianus higgadtan csillapította őt és pontos számítással alaposan kimutatta, hogy a telekadó eredménye a szükséges élelmiszerek beszerzésére nem csak elegendő, hanem még fölösleg is marad.
- 5 A mikor mindazonáltal jóval későbbben eléje terjesztettek egy adópótlékra vonatkozó tervezetet, nem is engedte, hogy

aláírás végett felolvassák előtte, hanem földhöz esapta. A mikor azután a császár a præfectus jelentéséből kifolyólag figyelmeztette őt, hogy ne keltse bizalmatlankodó eljárásával azt a látszatot, mintha Florentiusnak nem lehetne nagyon hinni; visszaírt, hogy örülni kell, ha a minden oldalról zaklatott tartománybeli ember megfizeti a rendes adót, nemhogy pótlékokat fizessen, a melyeket a szegény emberektől semmiféle kínzással sem lehet kicsikarni. Így egyetlen ember szilárd fellépésének az volt a hatása, hogy sem akkor, sem később a rendes szolgáltatásokon kívül senki sem próbált a galloktól kisajtolni semmit sem. Minden 6 eddigi szokástól eltérve a cæsar még azt is keresztülvitte kérésével a præfectusnál, hogy a sokféle bajoktól megviselt Belgica secundá-ban az intézkedés joga ő reá bízott, még pedig azzal a feltétellel, hogy sem a præfectusnak, sem a præsesnek egy tisztviselője se kényszeríthessen senkit a fizetésre. Ez a kedvezmény annyira könnyített mindazokon, a kiket a cæsar gondoskodása alá fogadott, hogy intés nélkül szolgáltatták be tartozásaikat a kitűzött határnap előtt.

4. Azalatt hogy Gallia így lábbadozni kezdett, még Orfitus 1 második præfectussága alatt Rómában a circus maximusban egy obeliskust állítottak fel. Erről most, mivel itt van az alkalom, egyet-mást el akarok mondani. Van egy régi 2 századokban épült város, a mely egykor híres volt kevélyen emelkedő falairól és száz kapujáról, a miről alapítói Thebæ Hecatompyla-nak hítták; nevéből a mai napig Thebaisnak nevezik azt a tartományt. Karthágo terjeszkedésének kez- 3 detén a púnok vezérei egy kalandos hadjáratuk alkalmával feldúlták a várost; később, miután ismét felépült, a perzsák királya, a teljes életében a máséra áhítozó kegyetlen Cambyzes, Egyiptomba intézett betörése alkalmával megtámadta és irígylendő kincseket rabolt onnan, nem kímélvén még az istenek fogadalmi ajándékait sem, Midón fosztogató katonái 4

- közt nagy garraal ide-oda futkosott, megbotlott bő ruhájában és arcra bukott; töre pedig, a melyet jobb csípőjéhez csatolva viselt, az erős zuhanástól kisiklott hüvelyéből és 5 oly sebet ejtett rajta, hogy majdnem belehalt. Sokkal később, a mikor Octavianus tartotta kezében a római birodalom kormányát, Cornelius Gallus, mint Egyiptom helytartója végtelen zsarolásaival kiszipolyozta a várost. Visszatérte után lopásai miatt és a tartomány kifosztása miatt törvény elé állították és, mivel félt a felháborodott nemességtől, a melynek a császár az ügyet megvizsgálás végett átadta, meztelen kardjába dőlt. Ha nem tévedek, ez a Gallus azonos azzal a költővel, a kit Vergilius pásztorkölteményeinek utolsó részében méléző versekben siratva megénekel.²
- 6 Ebben a városban óriási vízmedenczék és sokféle hatalmas szoborművek mellett, a melyek az egyiptomi isteneket ábrázolják, több obeliskust is láttam; közülök néhány megcsonkulva hever a földön. Ezeket régi királyok idegen népek meghódítása után, vagy pedig birodalmuk jólétének fel-emelő hatása alatt vágatták ki és állították fel s szentelték istenfélelmük jeléül az isteneknek, miután értük még földünk legtávolabbi lakóinál is felkutatták a hegyek gyomrát.
- 7 Obeliskus alatt pedig egy igen kemény kőszálat értünk, a mely karcsú oszlopként fokozatosan tetemes magasságig emelkedik és, hogy sugarat példázzon, mesteri kézzel csi-szolva négyszögalakban lassankint karcsúsodik és hegyes 8 csúcsban végződik. Minden oldalán számtalan alakot és jegyet látunk rávésve, a melyeket hieroglyphusoknak hínak és a melyeknek eredeti bölcseség régi tekintélye ad érté- 9 ket. Minden fajta madarat és vadat, más világrészekből valókat is, véstek reájok, hogy a következő nemzedékekhez is biztosabban eljusson a történetek emléke; egyszersmind pedig tanuskodtak a királyoktól tett vagy beváltott foga- 10 dalmakról is. Mert a régi egyiptomiak írása nem olyan volt,

Labrum

mint a mostani, hogy megszabott számú és könnyen megjegyezhető betűkkel ki lehet fejezni mindent, a mit emberi értelem kigondolhat, hanem minden névszónak és igének külön jele volt; sőt néha egy-egy jel egész mondatot fejezett ki. Ennek megértése végett csak két példát hozok fel. A ke- 11
selyű képe alatt a «természet» szót akarják értetni, mert a természetrajz szerint e madarak közt nem lehet hímeket találni;³ mézet készítő méh képével pedig a királyt jelölik, annak jeléül, hogy az uralkodóban a kellemes modor mellett fulánknak is kell lenni, és több efféle.

Minthogy Constantius hizelgői szokásuk szerint hiúságát 12
legyezgetve folytonosan azt hangoztatták, hogy Octavianus Augustus áthozott ugyan Heliopolis egyiptomi városból két obeliszkust, a melyek közül az egyik a circus maximus-ban, a másik a Mars-mezőn áll,⁴ de ehhez az imént áthozotthoz, visszariadva a nagyságával járó nehézségektől, nem mert hozzányúlni és nem merte kimozdítani helyéből. Ámde hadd értsék meg, a kik még nem tudják, hogy az a régi fejedelem, miután néhányat áthozatott, ezt azért hagyta érintetlenül, mivel a Napistennek külön felajánlott fogadalmi ajándéku-
l állt egy nagyszerű templom szent kerületében, a melyhez nem volt szabad hozzányúl-
ni, és az egésznek ez az obeliszkus volt mintegy koronája. Ámde Constantinus ezzel nem tö- 13
rődve elszakította ezt az óriási tömeget a maga helyéről, helyesen azt vélvén, hogy nem vét a vallásos kegyelet ellen semmit sem, ha ezt a csodás művet az egyik templomból elviszi, hogy Rómában, az egész világ templomában állítsa fel. De sokáig hevertette, míg az átszállításhoz szükséges szerelvények elkészültek. Azután a Nilus folyón elszállították és Alexandriában partra húzták. Itt eddig szokatlan nagyságú hajót építettek, a melynek mozgatására háromszáz evezős kellett. E készülétek alatt az említett fejedelem ki- 14
múlt az életből és a munka bevégzését sürgető buzgalom

lelohadt. Végre nagy sokára hajóra tették és vitték a tengeren át és a Tiber folyó vizén felfelé, a mely mintegy aggódva nézte, vajjon az úgyszólván ismeretlen Nilus küldeményét elviheti-e sértetlenül kanyarulatainak veszélyein keresztül a magatáplálta városba. Végre eljutott Alexander-falvára, a mely három mérföldnyire van a várostól. Itt csusztatókra rakták és lassan bevonták az ostiai kapún és a városi halas-
 15 tavon át a circus-maximusba. Most még hátravolt a felállítás, de alig-alig remélték, hogy ez sikerüljön. Függőlegesen magas szálfákat állítottak tehát fel, úgy hogy egész erdőnek nézhette volna az ember ezt az alkotmányt; ezekhez vastag és hosszú köteleket erősítettek, a melyeknek sűrű hálózata, mint valami szövőszálak sokszoros fonadéka, elfödte az eget. Ezekhez odakötötték magát az írásjelekkel tarkított óriási kőszalat, lassankint magasra felhúzták a levegőbe és, miután sokáig szabadon lebegett, sok ezer ember olyan gépezettel, a minővel a malomköveket szokták haj-
 tani, a számára készített gödörbe állították, tetejébe pedig aranylemezekkel bevont ércgolyót tettek. Minthogy ezt csakhamar villámcsapás érte és azért le kellett azt szedni, helyébe egy érczalakot tettek, a mely szintén aranylemezekkel volt bevonva és hatalmas lángot lövellő fáklyát ábrázolt.
 16 A következő korban még más obeliszkusokat is hoztak át; ezek közül egyet a Vaticanuson, egy másikat Sallustius
 17 kertjeiben, kettőt Augustus síremlékén helyeztek el.⁵ Az írásjelek szövegét, a mely rá van vésve arra a régi, a circus maximusban látható obeliszkusra, Hermapion műve szerint görög (magyar) fordításban teszem ide.

A déli oldalon kezdve a megfejtést, az első hasáb tartalma ez:

18 Helios szól Ramestes királyhoz: Megadtam neked, hogy az egész lakott földön boldogan uralkodjál; téged kedvel Helios. Apollo, Heronnak hatalmas, igazságszerető fia, az emberlakta földnek istenszülte teremtmője, a kit Helios kiválasztott, Ares

által erős király, Ramestes. Neked van alávetve a föld erős és bátorságod által. Ramestes király, Helios örökéletű fia.

A második hasáb tartalma:

Apollon, az igazság alapján álló hatalmas ura a koroná- 19
nak, a ki dicsőségesen birod Egyiptomot és híressé tette Helios városát és megteremtette a többi emberlakta földet és nagyon tisztelte a Helios városában felállított isteneket, téged kedvel Helios.

A harmadik hasáb tartalma:

Apollon, Heliosnak hatalmas fia, te fényesen tündöklő, 20
a kit Helios kiválasztott és az erős Ares megajándékozott. A te jótéteményeid megmaradnak minden időben. Téged kedvel Ammon, eltöltvén templomodat a pálma kincseivel. Neked maradandóságot adtak az élet istenei.

A második lap első hasábjának tartalma:

Apollon, Heronnak hatalmas fia, a föld királya, Ramestes, a ki megőrizted Egyiptomot, legyőzvén az idegen népeket. Téged kedvel Helios. Neked hosszú életet ajándékoztak az istenek, a föld ura Ramestes, te örökéletű.

A második lap második hasábjának tartalma:

Helios isten, az égnek nagy uralkodója. Neked oly életet 21
adtam, a melylyel soha be nem tellesz. Apollon, a koroná-
nak hatalmas, utolérhetetlen ura, a ki felállítottad az istenek szobrai-
t ebben a királyságban, Egyiptom uralkodója, és a ki díszítetted Helios városát, valamint magát Heliost is, az ég uralkodóját. Derék művet fejezett be Helios fia, az örök-
életű király.

A második lap harmadik hasábjának tartalma:

Helios isten, az ég uralkodója, szól Ramestes királyhoz: 22
Hatalmat adtam neked és mindennel való rendelkezést. Téged Ares miatt kiválasztott Apollon, az időnek igaz-
mondó uralkodója és Hephaistos, az istenek atyja. Boldog király, Helios fia, a kit kedvel Helios.

A keleti oldal első hasábjának tartalma:

23 A Helios városából való nagy isten, az égben lakó hatalmas Apollon, Heron fia, a kit Helios nevelt fel, a kit megtiszteltek az istenek, az egész földnek királya, a kit kiválasztott Helios, az Ares által erős király, a kit Ammon kedvel és a kit a fényesen tündöklő örökéletű királylyá tett . . . és a többi.

1 5. Mialatt Datianus és Cerealis consulsága alatt Galliában óvatos buzgalommal rendbehoztak mindent és a multak tapasztalatain okult félelem megakasztotta a barbárok kalandozásait: a perzsa király, a ki még mindig legtávolabb lakó népeinek végein tartózkodott,¹ szerződésre lépett a chioniták és gelanusok kiválóan harcziás törzseivel és épen visszatérni készült székhelyére, midőn Tamsapor levelét vette azzal a hírrel, hogy a római császár önként béke-
2 ajánlatot tett. Azért abban a hiszemben, hogy ez a kísérlet csak a birodalom erejének hanyatlását jelentheti, még magasabban hordta a fejét. Névleg belebocsátkozott ugyan béketárgyalásokba, de súlyos feltételeket szabott. Egy Narseus nevű emberét ajándékokkal követségbe küldte, vele adván egy Constantiushoz intézett levelet, a melynek minden sorából kirítt véleszületett gőgje. Tartalma értesülesem szerint a következő volt:

3 «Én, Sapor, a királyok királya, a csillagok társa, a Nap és a Hold testvére, Constantius császárnak, az én testvéremnek, sokszoros üdvözlétemet küldöm.

Örvendek és szívesen látom, hogy végre rátértél a jobbik útra és felismerted az igazság elfogulatlan szavát, az eseményeken okulva, hogy milyen romlást idézett elő már nem
4 egyszer az idegen birtokra való makacs áhítozás. Minthogy tehát az igazság szavának egyenesnek és őszintének kell lennie és ily magas állásban levőkhöz illik ugyanazt mondani, a mit éreznek, rövid szavakba foglalom véleményemet annál inkább, mert emlékszem, hogy azt, a mit most mondani

akarok, már többször fejtegettem. Hogy az én őseim a Strymonig és Macedonia határáig uralkodtak, arról a ti régi történeteitek is tanúskodnak. Tehát bátran követelhetném ezt én is, a ki — elbizakodottság nélkül mondhatom — fényben és a jeles tulajdonságok egész sorában felülmúlom azokat a régi királyokat. Ámde én mindenben szeretem a mérsékletet, a mely kora ifjúságomtól fogva annyira második természetemmé vált, hogy nem követtem el soha semmit, a mit meg kellett volna bánnom. Tehát csak Armeniát kell Mesopotamiával együtt visszaszerezennem, mert ezt fondorlattal ragadták el nagyatyámtól. Mi sohasem fogjuk elismerni azt, a mit ti oly fennen hirdettek, hogy a háborúban minden sikert, legyen az vitézséggel vagy csellel elérve, dicsérni kell. Szóval, ha tekintetbe akarod venni a jó tanácsot, ne ragaszkodjál egy csekély részhez, a mely mindig csak bajt és vérontást okozott, hogy biztonságban uralkodhassál a többen, és fontold meg bölcsen, hogy néha orvosok is égetnek és vágnak és lemetszenek egyes testrészeket, hogy a többit épségben használhassuk; és hogy még az állatok is így tesznek, mert ha észreveszik, hogy különösen miért szokták őket megfogni, önként oda engedik azt, hogy azután bátorságban élhessenek. Minden esetre kijelentem azt, hogy ha ez a követségem eredmény nélkül tér vissza, a téli pihenés elmúltával teljes erőmmel felfegyverkezve, szerencsémre és feltételeim méltányosságára alapítva a kedvező siker reményét, sietni fogok, a mennyire csak lehet.»

Miután ezt a levelet sokáig fontolgatták, egyenes derékkel, a mint mondani szokták, és higgadtan a következő feleletet adták:

«Én, a szárazon és tengeren győzedelmes Constantius, 10 örökös császár,² testvéremnek, Sapor királynak, szíves üdvözlétemet küldöm.

Mint, ha te is úgy akarod, leendő barátod, szívemből örü-

- lök jólétednek; azonban megátalkodott és mindig tovább terjeszkedő telhetetlenségedet kárhoztatnom kell. Mesopotamiát
- 11 követeled a te birtokod gyanánt, úgyszintén Armeniát és azt ajánlod, hogy az ép testről messek el néhány tagot és ezzel biztosítsam a jövőre ennek a testnek jó egészségét. Ezt az ajánlatodat inkább egyenesen el kell utasítanom, semhogy azt beleegyezésem bármilyen jelével erőhez juttassam. Hallgasd meg tehát a szemfényvesztéssel nem takargatott, tiszta igazságot, a melyet nem lehet megfélemlíteni
- 12 üres fenyegetésekkel. Az én praefectusom abban a hitben, hogy a közjónak szolgál, a te vezéreddel néhány jelentéktelen ember közbenjárásával, engemet meg sem kérdezve, tárgyalásokba bocsátkozott a békéről. Én nem ellenzem a békét és vissza nem utasítom, csak elfogadható és tisztességes legyen és ne vonjon le semmit becsületemből és méltóságomból.
- 13 Mert az képtelenség és dőreség volna, ha most, a mikor tetteim egész sora lecsendesítette az irígység fuvalatát, a mely oly sokáig körülengedezett engem; most, a mikor a bitorlók bukása után az egész római világ engedelmeskedik nekem: feladnám azt, a mit a Kelet szűk határai közé szorítva³ csorbíthatatlanul fenntartottam. Szűnjenek meg, kérlek, azok az ijesztgetések, a melyekkel fenyegetni szoktak bennünket; hiszen nem lehet kétséges, hogy nem gyávaságból, hanem mérsékletből vártuk be olykor inkább a támadást, semhogy mi kezdtük volna, és hogy, valahányszor bántanak bennünket, a lelkiismeretes ember lelkes buzgalmával védjük meg azt, a mi a mienk. Mert tapasztalatból és a történetből tudjuk, hogy nagy ritkán, egyik másik csatában ingadozott ugyan a római ügy, de a háborúk végeredményében soha sem bukott el.»
- 15 Ez a követség eredmény nélkül tért vissza, mert a király telhetetlenségének már nem lehetett semmivel sem eleget tenni. Azonban nagyon rövid idő múlva megjelent Sapornál

Prosper comes és Spectatus tribunus és notarius, úgy szintén Musonianus sürgetésére Eustathius philosophus, a ki mestere volt a rábeszélésnek. Ezek levelet és ajándékokat hoztak a császártól és az volt a feladatuk, hogy függesztessék fel valamiképen Sapor készülődéseit mindaddig, míg az északi tartományokat minden kitelhető módon meg nem erősítik.

6. Ebben a bizonytalan helyzetben a juthungusok, egy Itália 1 határán lakó alamannus törzs, megfélemlítve a békéről és a szövetségről, a melyet pedig saját kérésükre nyertek, garázda módon pusztították Rætiát, annyira, hogy szokásuk ellenére még városok ostromával is próbálkoztak. Az ő visszaveré- 2 sükre tetemes sereggel Barbatiót küldték, a ki Silvanus helyébe lépett elő gyalogsági parancsnokká, egy elég tehetetlen embert, a ki azonban annál jobban győzte szóval. Ez erősen feltüzeltelte katonáinak bátorságát, úgy hogy heves támadásukkal sok ellenséget leterítettek és csak csekély részük, a mely a veszélytől való félelmében megfutamodott, menekült meg nagy nehezen és látta viszont nem könnyek és fohászkodások nélkül otthonát. Azt mondják, hogy ebben 3 a csatában részt vett és vitézül viselkedett Nevitta, a későbbi consul is, mint egy lovasszakasz kapitánya.

7. Ugyanabban az időben Macedoniában, Ázsiában és 1 Pontusban iszonyú földrengések ráztak meg ismétlődő lökéseikkel számos várost és hegységet. A sokoldalú nyomorúság emlékei közül kiválik az a csapás, a mely Nikomediát, Bithynia fővárosát érte. Pusztulásának lefolyását az igazság szerint akarom röviden előadni.

Augusztus hó 24-én kora reggel fekete felhők tornyosuló 2 gomolyai homályosították el az égnek csak az imént még derült színét; a napfény eltűnt és nem lehetett látni még a legközelebbi tárgyakat sem; annyira nem hatolhatott át a szem a földet beborító éktelen sűrű sötétségen. Erre, mintha 3 a legfőbb istenség csóválná végzetes villámait és mind a

- négy világtájról szólítaná a szeleket, dühös vihar támadt és hallani lehetett a lökéseitől ért hegyek bömbölését és a hullámcsapdosta partok zúgását. Ezután forró leheletű forgószelek következtek, a melyek a földnek félelmetes rengése közben alapostul felforgatták a várost és környékét.
- 4 Minthogy pedig nagyobbára a dombok lejtőin omlottak össze a házak, egyik a másikra dőlt és a pusztulás iszonyú robajától visszhangzott minden. Eközben a magaslatokról hallani lehetett azoknak zavaros kiáltásait, a kik hitvestársukat,
- 5 gyermekeiket, vagy más közeli rokonukat keresték. Végre nyolcz óra után, de még jóval kilencz óra előtt¹ a már derülő és tisztuló ég látni engedte az addig elrejtett gyászos pusztulást. Némelyek ugyanis a rájuk szakadt gerendák súlyától agyonnyomva veszték el; mások nyakig a törmelékbe temetve életben maradhattak volna, ha segített volna nekik valaki, de segítség hiányában odavesztek. Ismét mások ott lógtak
- 6 kiálló gerendák hegyére tűzve. Volt eset, hogy egy csapás terített le sok embert és, a kik az imént még emberek voltak, most holttestek felismerhetetlen halmazának képét nyújtották. Némelyeket a süllyedő háztető óvott meg sértetlenül a ház belsejében, hogy ott a rémülettől és az éhségtől pusztuljanak el. Ezek közt volt Aristænetus, a ki vicarius-ranggal kormányozta az újonnan alakított dioecésist, a melyet Constantius az ő feleségének, Eusebiának tiszteletére Pietasnak nevezett el; ez e szerencsétlenség alkalmával hosszú
- 7 szenvedések után vesztette életét. Mások, a kiket a rájuk szakadó nagy tömegek agyonnyomtak, még most is ott hevernek a romok alatt. Némelyek összezúzott fővel, vagy elszakított vállal vagy lábszárakkal élet és halál közt lebegve nagy rimázkodással könyörögtek embertársaik segítségéért, de ezek hasonló helyzetben lévén, nem segíthettek rajtuk.
- 8 És megmaradhatott volna a templomok és magánépületek, valamint az emberek nagyobb része, ha hirtelen elharapódnó

lángok öt nappalon és éjjelen át nem emésztettek volna meg mindent, a mi csak éghető volt.

Idejénvalónak tartom egyet-mást elmondani arról, hogy 9 milyen nézeteik voltak a régieknek a földrengésekről. Mert magának az igazságnak titkába nemcsak az én szerény és hézagos tudásom nem hatolt be, hanem ez nem sikerült még a természettudósoknak véget nem érő, eredményhez még hosszú virrasztásaik árán sem jutott vitatkozásainak sem. Azért a szertartáskönyvek és a pontifexek könyvei² figyelmeztetnek bennünket és a papok szigorúan ragaszkodnak is ehhez, hogy ne vonjon magára valaki büntetést az által, hogy az igazi helyett más istent nevez meg, mivel az, hogy melyik isten okozza a földrengést, homályban van.³ Keletkeznek tehát földrengések ama nézetek szerint, a 11 melyek közt Aristoteles is ingadozik és tapogatódzik, vagy a földnek ama szűk üregeiben, a melyeket görögül syrinxeknek nevezünk, a hullámozó víztömegek folytonos lökéseitől; vagy pedig Anaxagoras állítása szerint a föld mélyében keringő szelek erejétől, a mennyiben ezek a szilárd földrétegekhez érvén, seholsem találnak rést és megrezegtetik a talaj ama részét, a mely alá párakkal megtelve kerültek. Azért rendesen meg lehet figyelni, hogy földrengés alkalmával nálunk nem érezhető semmi szélfúvás, mivel ez a legmélyebb rejtekhelyeiben le van fogva. Anaximander azt 12 mondja, hogy ha a túlságos nyári hőségtől kiszárad a föld, vagy pedig nagy esőzések után nagy hasadékok támadnak: ezekbe felülről nagy erővel sok levegő tódul és ezeken a hasadékokon keresztül heves fuvalom megrázza a földet és kimozdítja eredeti helyzetéből. Ennélfogva az efféle rémes események nagy hőség idején, vagy nagy esőzésektől okozott áradások idején szoktak előfordulni. Azért nevezték el a régi költők és hittudósok Neptunust, a híg elem urát, Ennosigæosnak és Sisichthonnak,

- 13 A földrengések lefolyása négyféle lehet. Vannak ugyanis feltolulók (brasmatiæ), a melyek a talajt fenekestül felemelik és magasra hajtának hatalmas tömegeket, mint a hogyan Ázsiában felszínre került Delos és Hiera, Anaphe és Rhodus, a melyeknek a régi századokban Ophiusa és Pelagra volt a nevük; továbbá Eleusis Bœotiában és a Tyrrhenus-tengerben Vulcanus és több más sziget. Vagy pedig vannak dülők (climatiæ), a melyek oldalvást és rézsút terjedve felborítanak városokat, épületeket és hegyeket. Harmadszor vannak hasadékosak (chasmatiæ), a melyeknél valamely erős mozgalom következtében hirtelen szakadékok nyílnak meg és nyelnek el egész nagy területeket, miként az atlanti oczeánban egy Európánál nagyobb sziget,⁴ a crisai öbölben Helice és Bura, Itáliában pedig Ciminia vidékén Saccumum városka sülyedtek el az Erebus tátongó mélységébe, a hol örök sötét-
- 14 ségbe vannak temetve. A földrengések e három nemén kívül a dübörgők (mycematiæ) ijesztő dörgéseket hallatnak, a mikor a sarkaikból kimozdított elemek nekilódulnak, vagy a süppedő földdel együtt lehanyatlanak. Ilyenkor természetes, hogy a bika bömböléséhez hasonló roppanás és zúgás tölti el a földet. De térjünk vissza tárgyunkhoz.
- 1 8. A cæsar tehát Parisiiban töltötte a telet és minden igyekezetével azon volt, hogy megelőzze az alamannusokat, a kik még nem gyűltek ugyan egybe, de mindannyiuknak merészsége és szilajsága Argentoratus óta az őrültségig fokozódott. Be akarta várni julius havát, a mikor Galliában meg szoktak indulni a hadjáratok s így még sokáig bántották őt a gondok. Nem indulhatott ugyanis előbb, míg az enyhe idő beálltával a fagy és a hó fel nem enged és Aquitaniából
- 2 élelmet nem lehet szállítani. De minthogy ész és iparkodás legyőz majdnem minden nehézséget, ő is sokféle tervet forgatott eszében; végre azt találta egyedül kivihetőnek, hogy nem várja be a nyár derekát, hanem váratlanul száll

szembe a barbárokkal. Miután megállapodott ebben a tervében, húsz napra való gabonát abból, a mit ott helyben kellett volna elfogyasztaniok, nagyobb tartósság kedvéért úgynevezett kétszersülttő sűttetett; a katonák pedig készségesen vitték ezt vállukon.¹ Ebben a készletben bízva úgy, mint azelőtt, szerencsés auspiciumokkal indult útnak, azt tartván, hogy öt-hat hónapon belül két sürgős és szükséges hadjáratot fog majd bevégezhetni. E készületek befejezése után leg-³ először a frankokra támadt, még pedig azokra, a kiket saliusoknak szoktak nevezni. Ezek már régóta nagy bátran római területen mertek Toxiandria helység mellett letelepedni. A mint Tongriba ért, a nevezett törzsnek egy követéségével találkozott. Ezek ugyanis azt hitték, hogy a fővezért még téliszállásán találják, és békeajánlattal jöttek oly feltétel alatt, hogy őket, a kik szerintük saját birtokukon békeességben élnek, ne háborgassa és ne bántsa senkise. Miután ezekkel a követekkel teljesen befejezte az alkudozást és a maga részéről viszont néhány fogas feltételt szabott, megajándékozta és elbocsátotta őket azzal, hogy ott helyben fog tartózkodni, a míg vissza nem térnek hozzá. Mihelyt⁴ azonban elindultak, gyorsabban, mint a hogyan el lehet mondani, utánuk ment, Severus vezérét a folyó mentén küldte, azután megtámadta egész törzsüket és villámcsapásként ütött rajtuk, mire ők már inkább kérésre, mint ellentállásra fogták a dolgot; ő pedig győzelmének kihasználása helyett inkább czélszerű kegyelem felé hajolván, oltalmába fogadta őket, miután vagyonukkal és gyermekeikkel megadták magukat. A chamavusokat, a kik szintén római területen⁵ mertek letelepedni, hasonló gyorsasággal megtámadta, egyik részüket felkonczolta, másik részüket vitéz ellentállás után elfogta és bilincsekbe verette, a többit, a kik rendetlen futásban lakóhelyeikre menekültek, egyelőre bántatlanul hagyta távozni, hogy katonáit a hosszú úttal ki ne fáraszsza,

Csakhamar követek jelentek meg nála, hogy megkérleljék őt és megvédjék érdekeiket; földre borultak előtte, ő pedig megadta nekik a kért békét oly módon, hogy térjenek vissza bántatlanul hazájukba.

- 1 9. Mialatt így minden az ő kívánsága szerint történt, éber gonddal abban buzgólkodott, hogy a tartományok javát mindenképen biztosítsa. Azért egyelőre az volt a szándéka, hogy kijavítja azt a három erősséget, a mely egyenes vonalban a Mosa folyó partjain emelkedik, csak hogy a barbárok szüntelen támadásai már régen romba döntötték őket; és csakugyan azonnal helyre is állította őket, félbe-
 2 hagyván egy időre a hadjáratot. És hogy ennek a bölcs tervnek kivitelét a kellő gyorsasággal biztosítsa, ama tizenhét napra való gabonának, a melyet a hadba induló katonák vállukon vittek,¹ egy részét elvette tőlük és ezekben az erősségekben hagyta, remélvén, hogy ezt az elvett részt a
 3 chamavusok terméséből majd kipótolhatja. Ámde egészen másként történt. A gabona ugyanis még nem volt érett, a mikor a katonák már elfogyasztották mindazt, a mit magukkal hoztak és, mivel nem találtak sehohsem élelmiszereket, a legnagyobb fenyegetések közt szemrehányásokkal és szidalmakkal támadtak Julianusra; ázsiai görögöcskének² és csalónak, nagy ész álarczában járó oktondi embernek nevezték őt. És a mint szoktak a katonák közt mindig találkozni olyanok, a kik gyorsan pergő nyelvükkel tűnnek ki,
 4 sok efféle zúgolódást lehetett hallani: «Hová hurezolnak még bennünket, miután eltűnt minden kilátás arra, hogy helyzetünk javuljon? Régóta tűrünk kemény és alig elviselhető fáradsalmakat hófúvásokon keresztül, metsző hidegben; de most, a mikor az ellenségnek már-már megadhatnók a kegyelemldöfést, — szégyen gyalázat — az éhség, a gyávák halála
 5 sorvaszt bennünket. Pedig ne higgye senkisé, hogy talán zavargásokat akarunk támasztani; esküszünk, hogy pusztá éle-

tünkért szólalunk fel és nem kérünk aranyat vagy ezüstöt, a mely már régen nem ütötte markunkat, sőt a színét sem láttuk, mert annyira megvonták tőlünk, mintha az sült volna ki rólunk, hogy hazánk ellen vállaltunk annyi fáradságot és veszélyt. És csakugyan volt okuk a panaszra. Mert annyi dicséretes 6 tett folyamában, oly válságos fordulatok után a galliai hadjárat fáradsáimaitól kimerült katonák nem láttak sem jutalomdíjat,³ sem zsoldot azóta, hogy Julianust küldték Galliába; még pedig azért nem, mert sem neki magának nem volt soha miből adnia, sem Constantius nem engedélyezett semmit sem ezekre a szokásos kiadásokra. Hogy ez inkább ravasz 7 számításból, mint fukarságból történt, az később a következő esetből is kitűnt. Midőn ugyanis a cæsar egyszer egy közkatonának kérésére általános szokás szerint valami csekélységet adott, hogy lenyíráthassa szakállát, Gaudentius, akkori notarius, a ki a cæsar minden lépésének kikémlelése végett sokáig tartózkodott Galliában, sértő rágalmakkal illette őt; később Julianus ezt ki is végeztette, a mint a maga helyén el fogom mondani.⁴

10. Végre mindenféle csitítgatásokkal sikerült a zavargást 1 lecsendesítenie. Azután hajóhidat veretett a Rajnán és átkelven rajta, bejárta az alamannusok földjét. Ekkor történt, hogy Severus lovassági parancsnok, a ki addig vitéz és tevékeny ember volt, egyszerre csak megrokkant. Ő, a ki sok- 2 szor az egész sereget épúgy, mint egyeseket vitéz tettekre buzdított, most minden harcztot ellenzett, úgy hogy megvetésre méltó gyávának tűnt fel, talán mert előre érezte közeledő halálát, a mint a Tages-féle könyvekben olvashatjuk, hogy azoknak, a kiket legközelebb Veiovis villáma készül sújtani, annyira eltompulnak érzékeik, hogy nem hallják a mennydörgést, vagy akár még nagyobb zajt sem. Útját szokása ellenére oly lánghán folytatta, hogy a kalauzokat, a kik gyors léptekkel haladtak előre, a legnagyobb

fenyegetésekkel ijesztgette, ha nem állítják egyhangúlag, hogy teljesen ismeretlen előttük a vidék. Ezek tehát erre a tilalomra, tisztelvén az ő tekintélyét, ezentúl seholsem mentek elől.

- 3 Efféle késedelmek közben váratlanul magától megjelent Suomarius, alamannus király, a ki azelőtt oly féktelen volt és oly kíméletlenül tört a rómaiak vesztére, most pedig nem remélt nyereségnek tekintette, ha megtarthatja saját birtokát. És mivel arczkifejezése és egész magatartása kérelmezőre vallott, jól fogadták és biztatták, legyen nyugodt és reméljen minden jót; ő pedig minden fenntartás nélkül
- 4 térdet hajtva békét kért. Ezt a múltakért való bocsánattal együtt oly feltétellel nyerte el, hogy kiadja a hadifogságba került rómaiakat, katonáinknak pedig, valahányszor szükség lesz rá, élelmiszert szállít, szállítmányairól pedig úgy, mint a közönséges szállítók, elismervényeket kap és, ha ezeket nem mutathatja be a kellő időben,¹ akkor legyen elkészülve, hogy ismét erőszakkal fogják azt rajta behajtani.
- 5 Ezeket a helyes intézkedéseket akadálytalanul végre is hajtották. Most a másik, Hortarius nevű király területe ellen kellett indulnia. Úgy látszott, mintha ehhez a vállalat-hoz csak kalauzok kellenének még; azért a cæsar meghagyta Nesticának, a pajzsosgárda tribunusának és Chariettónak, egy rendkívül vitéz férfiúnak, hogy keressenek minden igyekezettel alkalmas embert, fogják el és hozzák hadifogolyként eléje. Csakhamar hoztak is egy elfogott alamannus fiatal embert, a ki ajánlkozott, hogy ha nem lesz bántódása,
- 6 megmutatja nekik az utat. Az ő vezetését követte tehát a hadsereg, de csakhamar útját állta haladásuknak egy fatörzsekből rakott torlasz. Azonban hosszadalmas, ide-odakanyargó kerülő-utakon végre eljutottak a keresett helyre. Itt a felbőszült katonák felgyújtották a vetéseket, elrabolták a barmokat és embereket, az ellentállókat pedig minden kímélet nélkül felkon-

czolták. A mikor a király lesújtva ezektől a csapásoktól meg 7
 pillantotta a sok legiót és az elhamvasztott falvak romjait,
 már közel látta teljes romlását. Azért ő is bocsánatot kért és
 megesküdött, hogy megtesz mindent, a mit tőle kívánnak,
 és szabadon bocsátja az összes foglyokat; mert különösen
 ezt az utóbbi pontot szorgalmazták. Ő azonban legtöbbjüket
 visszatartotta és csak keveset adott vissza. Midőn Julianus 8
 ezt megtudta, jogos haragra gerjedt. A mint tehát Hortarius
 megjelent, hogy szokás szerint átvegye a neki szánt ajándé-
 kot: négy kíséőjét, a kiknek segítségére és hűségére leginkább
 támaszkodott, nem bocsátotta el előbb, míg valamennyi
 hadifoglyot vissza nem kapta. A mikor azután Hortarius a 9
 cæsar hívására végre értekezésre jelent meg előtte, alig merte
 ráemelni szemét és megszégyenülve a győző tekintetétől
 alázatosan üdvözölte őt. Ekkor még egy kemény feltételt
 szabtak eléje: minthogy ugyanis illő dolog, hogy annyi siker
 után helyreállítsák a barbároktól erőszakkal feldúlt városok-
 kat, szolgáltatasson a maga és népe erejéből szekereket és
 építőanyagot. Miután ezt megígerte és esküdözött, hogy
 vérével lakoljon, ha valamiképen hitét szegi, visszabocsátot-
 ták őt hazájába. Mert hogy úgy, mint Suomariust, őt is
 gabona szolgáltatására kötelezzék, az azért nem volt lehet-
 séges, mert földje végképen elpusztult és nem lehetett találni
 semmitsem, a mit adhatott volna.

Így történt, hogy ezek az egykor oly fennhéjázó kirá- 10
 lyok, a kik a mieinken elkövetett rablással szokták meg-
 szedni magukat, megalázva a római hatalom járma alá
 hajtották nyakukat és vonakodás nélkül engedelmeskedtek
 a parancsnak, mintha adózó területen születtek és nevel-
 kedtek volna. Miután a cæsar ily módon mindezt elvégezte,
 a katonák elszéledtek szokott állomásaikra, ő maga pedig
 visszatért téli szállására.

11. A mint Constantius udvarában ezekről az események- 1

ről időnkint értesültek, — mert a cäsarnak minden lépéséről, mint valami alárendelt tisztviselőnek, jelentést kellett küldenie a császárnak — mind azok, a kiknek valami befolyásos állásuk volt az udvarnál, a hízelt mesteriségének tudós professorai, gúnyolódtak ezeken a helyesen tervezett és sikeresen végrehajtott vállalatokon. Szünet nélkül efféle éretlen tréfákkal mulattak: «Már unalmassá válik az ő győzelmeivel az a kecske, nem is ember,» a mivel arra czéloztak, hogy Julianus hosszú haját és szakállt viselt; szószátyár vakondoknak, biboros majomnak, görög betűrágónak nevezgették.¹ Számtalan efféle tréfát hangoztattak, mint valami csörgőket a császár fülei körül, és ez az ilyeneket mohón hallgatta; jó tulajdonságait ellenben elhomályosítani iparkodtak szemtelen beszédekkel. Lomhának szidták, félénknek és gyámoltalannak, a ki a valóságban egészen másként történt dolgokat ékes szavakkal ki tudja czifrázni. És ez² nem most történt először. Mert a mint szokott lenni, hogy a legdicsőbb tettek mindig ki vannak téve az irigységnek, úgy olvashatjuk a régi nagynevű hadvezérekről is, hogy, ha nem lehetett is bennök hibát vagy vétket találni, rájuk fogott ilyeneket a rosszakarat, a mely megütközik a legdicséretesebb tetteken is. Így vádolták mértéktelenséggel³ Címont, Miltiades fiát, a ki Pamphyliában az Eurymedon folyó mellett tönkre verte a perzsák megszámlálhatatlan népét és arra kényszerítette a mindig gőgös nemzetet, hogy alázatosan békéért könyörögjön. Így nevezte Scipio Aemilianust is az ő irigyeinek rosszakarata álomszuszéknak,² pedig az ő ernyedetlen ébersége következtében pusztult el a Róma romlásán állhatatosan dolgozó két leghatalmasabb város.³ Így tettek Pompeiusszal is az ő sanda ócsárlói; mert midőn sok kutatással sem találtak benne semmi kivetni valót, két nevetséges haszontalanságot kaptak fel, t. i. hogy szokásból önkéntelenül egyik ujjával vakarja a fejét, és

hogy egy ideig egy csunya kelésének elfödése végett fehér pólyával kötötte be a lábaszárát; az egyik szokás ugyanis szerintük szórakozottságra, a másik forradalmi hajlandóságra vall, mert — így rágalmazták vajmi gyenge érveléssel — mindegy, hogy testének melyik részén viseli a királyi méltóság jelvényét.⁴ Így szóltak arról a férfiúról, a kinél nem volt sem vitézebb ember, sem jobb hazafi, a mint erről fényes bizonyítékok tanúskodnak.

Ez események idejében Rómában Artemius helyettes 5 praefectus ellátta Bassus hivatalát is, a ki nemrég Róma praefectusává előmozdítottván, természetes halállal múlt ki. Hivataloskodása alatt zendülések voltak, de nem történt semmi nevezetes, a mit érdemes volna feljegyezni.

12. Ezalatt a császár Sirmiumban tartott téli pihenőt. 1 Oda sűrűen érkeztek komoly hírek, hogy a sarmaták és a quadusok, a kik szomszédságuknál fogva, valamint szokásaik és harczmodoruk hasonlóságánál fogva jól értették egymást, szórványos hadoszlopokban be-berontanak a két panonniai és az egyik moesia-i provinciába. Ezek a népek inkább 2 rablóhadjáratokhoz értenek, mint nyílt csatákhoz. Hosszú lándzsáik vannak, pánczéljuk nyiszált és simított szarulemezekből készül, a melyek tollazat módjára vászonújjasra vannak felrakva. Lovaik czélszerűségből nagyobbára heréltek, hogy kanczák láttára fel ne izguljanak és ki ne törjenek, vagy pedig lesben nekivadulva sűrű nyerítésükkal el ne árulják lovasaikat. Nagy térségeken száguldanak végig, 3 akár hogy másokat üldöznek, akár hogy maguk megfutmodnak. Gyors és kezes paripákon ülnek és mindegyikük kantárszáron is vezet egy, néha két lovat is, hogy cserélésükkal kíméljék az állatok erejét és ezek azáltal, hogy felváltva pihenhetnek, új erőre kapjanak.

A mint tehát elmúlt a tavaszi napéjegyenlőség, a császár 4 erős hadat vont össze, és biztató jelek közt útnak indult.

Mihelyt alkalmas helyhez ért, hajóhidat veretett és átkelvén az Ister folyón, a mely akkor a hőtömegek oladásától ki-
áradt, pusztítva berontott a barbárok földjére. Ezek meg-
voltak lepetve embereink gyors előhaladásától, és úgy lát-
ták, mintha már torkuknak szegeznék fegyverüket a mi
harczias hadseregünk csapatjai, a melyekről sohasem gon-
dolták volna, hogy az évnek ebben a szakában már össze-
5 gyűlhetnek. Lélekzethez sem juthattak tehát és nem mer-
tek helyt állni, hanem kerülve a váratlan veszedelmet,
mindnyájan futásnak eredtek. Közülök a legnagyobb rész
odaveszett, mert megbénította őket a félelem; azok, a kiket
gyorsaságuk megmentett az életnek, a hegység hozzáfér-
hetetlen völgyeiben rejtőzve nézték, mint pusztul el az
ellenség fegyverétől hazájuk; pedig ezt bizonyára megment-
hették volna, ha akkora erőfeszítéssel ellentálltak volna,
6 a minővel szétfutottak. Ez Sarmatiának abban a részében
történt, a mely Pannonia secunda felé tekint. Hasonló vitéz-
séggel pusztított forgószeleként egy másik hadosztályunk
Valeria környékén; elhamvasztotta a barbárok vagyonát
7 és rabolt, a mi eléjük akadt. Ettől a súlyos csapástól indítva
a sarmaták elejtették azt a tervüket, hogy elrejtőznek és
arra szánták magukat, hogy színre békétárgyalásokat kez-
denek, azalatt pedig hármasrendbe állított seregükkel nem
elég óvatos csapatainkat oly körülmények közt támadják,
hogy fegyvert se foghassanak, se a sebeket el ne kerülhessék,
se a végszükségben utolsó menedékhez, a futáshoz ne folya-
8 modhassanak. Azonnal ott termettek a sarmatáknál a qua-
dusok is, hogy kivegyék részüket a veszélyből, a mint vi-
szont azok is gyakran elválhatatlan társaik voltak rabló-
kalandjaikban. De nekik nem használt semmitsem készséges
merészségük, a melylyel a nyilvános veszélybe rohantak.
9 Mert nagy részük elesett, a kik pedig életben maradtak,
azok az előttük ismeretes ösvényeken elmenekültek.

Ez a siker növelte a mieinknek erejét és bátorságát; szorosabbra fogták tehát csapatjaikat és a quadusok országa felé siettek. Ezek a múlt események után semmi jót sem vártak a jövőtől, azért alázatosan békéért akartak könyörögni és bizalommal járultak a császár színe elé, a ki ilyen esetekben nagyon is engedékeny szokott lenni. A békealkudozások számára kitűzött napon megjelent ¹... Zizais, akkor még királyi herceg, egy elég hatalmas termetű ifjú, és kérésük előadása végett úgy állította fel a sarmaták sorait, mintha csatába indulnának. A mint megpillantotta a császárt, eldobta fegyvereit, egész hosszában a földre vetette magát és halottként ott maradt elterülve. Félelmében torkán akadt a szó épen akkor, a mikor beszélnie kellett volna; de ez csak növelte iránta a szájalmat. Miután néhányszor belekezdett, zokogástól alig tudta előadni kérését. Végre nagy sokára megemberelte magát; biztatták, hogy keljen fel; ekkor visszanyervén nyelvének használatát, térdenállva kért bűnbocsánatot és kegyelmet a maga számára. Ekkor odabocsátották könyörgésre a sokaságot is, de őket is elnémította a félelem, a míg feljebbvalójuktól még nem múlt el a veszedelem. A mint ez a császár felszólítására felemelkedett a földről és megadta a könyörgésre a rég várt jelt, mindnyájan eldobták pajzsukat és lándzsájukat, esdekelve kinyújtották kezüket és mindenfélét ki-gondoltak, hogy alázatos könyörgéssel túltegyenek még a királyfiún is. Ez mint a követség feje egyéb sarmaták közt ¹¹ magával hozta Rumo, Zinafer és Fragiledus nevű hűbéreseit és számos előkelőt is, hogy meghallgatás reményében adják elő hasonló kéréseiket. Ezek mód felett megörültek, hogy meghagyták nekik életüket és ajánlkoztak, hogy súlyos feltételek alatt eleget tesznek ellenséges tetteikért. Szívesen felajánlották volna önmagukat minden vagyonukkal, gyermekeikkel, feleségeikkel és egész területükkel a rómaiak

hatalmába; ámde győzött a méltányosság és a jóindulat. Utasítást kaptak, hogy tartsák meg bátran lakóhelyeiket; ők pedig kiadták a fogságba került rómaiakat. Elhozták a kívánt kezeseket és megfogadták, hogy ezentúl a legpontosabban engedelmeskednek parancsainknak.

- 12 A szelid bánásmódnak ezen a példáján felbátorodva sietve megjelentek Araharius és Usafer herczegek is egész népükkel. Ezek kiváló főemberek voltak, törzsüknek vezérei; egyikük a transjugitanusok és a quadusok egy részének, másikuk a sarmaták egy részének feje volt; ezeket a törzseket ugyanis lakóhelyeik szomszédsága és természetük szilajsága szorosan egymáshoz csatolta. Minthogy a császár attól tartott, hogy e törzsek népe, a míg színleg szövetségre lép vele, egyszerre csak fegyvert fog: parancsot adott, hogy váljanak külön egymástól, és a sarmaták szószólói távozzanak egy időre, a míg megvizsgálják Arahariusnak és a
- 13 quadusoknak ügyét. Ezek vádlottak módjára jelentek meg és mélyen meghajolva álltak ottan; minthogy súlyos kártételeiket nem tudták igazolni, attól tartottak, hogy a legnagyobb nyomorúság lesz sorsuk; azért előállították a kívánt kezeseket, noha eddig még sohasem lehetett őket arra bírni,
- 14 hogy a szövetségnek ilyen zálogát adják. Miután ez az alku méltányos feltételek mellett megtörtént, Usaferre került a sor, hogy adja elő az ő kéréseit. De Araharius állhatatosan tiltakozott ez ellen, azt állítván, hogy a békefeltételeknek, a melyeket ő elért, ki kell terjedniök Usaferre is, a ki neki,
- 15 bár alárendelt és parancsai alatt álló, de mégis társa. Azonban a kérdés tisztázása után az volt a határozat, hogy a sarmatákat, a kik mindig a rómaiak oltalma alatt álltak, ki kell venni minden egyéb fennhatóság alól; békés magaviseletük zálogául pedig adjanak kezeseket. Ezt ők örömetst elfogad-
- 16 ták. A mint híre járt, hogy Araharius büntetés nélkül szabadult, csapatostul összesereglett számos törzs és törzsfő,

és könyörgött, hogy ő tőlük is távolítsák el a torkuknak szegzett fegyvert. És csakugyan ezek is hasonló feltételek mellett megkapták a kért békét; országuk belsejéből váratlanul gyorsan elhozták előkelő családok fiait kezesekül, úgyszintén a megállapodás értelmében a hadifogságukba került rómaiakat, a kiket nem kisebb sajnálkozással bocsátottak el, mint saját fiaikat.

Miután mindez rendben volt, a sarmaták felé fordították 17
figyelmüket; a kik inkább könyörületet, mint ellenséges
indulatot érdemeltek. Bámulatos, hogy ezekre mekkora jó-
lét származott ezekből a viszonyokból, úgy hogy igaznak
kell tartanunk némelyeknek azt a nézetét, mely szerint a
fejedelem hatalma erősebb a végzetnél, vagy pedig hogy
ez szabja meg a végzetet. Valamikor hatalmasak és híresek 18
voltak ennek az országnak lakói. Ámde rabszolgáik alát-
omban összeesküdtek és fegyveres kézzel kezdtek garáz-
dálkodni. És, a mint a barbároknál minden jog az erőből
szokott származni, legyőzték uraikat, a kik szilajságban
velük egyformák, de számra nézve kevesebben voltak. Ezek, 19
a félelem megzavarván eszüket, a tőlük távol lakó victo-
lusokhoz menekültek abban a véleményben, hogy, ha két
rossz közt kell választaniok; inkább engedelmeskednek ide-
gen védőuraknak, semhogy saját rabszolgáiknak legyenek
alávetve. Miután mindezt elpanaszolták, kegyelmet nyer-
tek és a rómaiak oltalmukba fogadták őket; ők pedig sza-
badságuk biztosítását kérték. A császár megindulva méltatlan szenvedéseiken összehivatta őket és az egész hadsereg
előtt kegyes szavakkal szólt hozzájuk, kijelentvén, hogy
ezentúl csak neki és a római vezéreknek kell majd engedel-
meskedniök. Hogy pedig szabadságuk visszaállításához hozzá- 20
járuljon a külső fény, Zizaist adta nekik királyul, a ki ily
fényes állásra, a mint a tapasztalat mutatta, ügyességével
és hűségével kitűnően bevált. Különben, miután mindezt

dicsőségesen elvégezték, nem hagytak távozni senkit sem, a míg a megállapodás értelmében a hadifogságba került rómaiak vissza nem kerültek.

21 A barbár területen történt ez események után a császár hadseregével Bregetióba indult, hogy itt is könnyekbe vagy vérbe fojtsa az azokon a vidékeken tanyázó quadusoknál a háború utolsó vonaglásait. A mint ezek országuk és szülőföldjük kellő közepében látták a mi hadseregünket, Vitrodorus királyi herczeg, Viduarius király fia, és Agilimundus, ennek hűbérese, valamint egyéb főemberek és a különféle törzsek élén álló bírák ² leborultak bevonuló katonáink előtt és, miután kegyelmet nyertek, mindent megtettek, amit kívántak tőlük; átadták gyermekeiket annak zálogául, hogy alávetik magukat a rájuk rótt feltételeknek; azután meztelen kardjukra, a mi náluk istenszámba megy, hűséget esküdtek.

- 1 13. Miután mindez úgy, a mint elmondtam, szerencsésen végződött, az állam érdeke azt kívánta, hogy a limigansok ellen, a sarmaták volt rabszolgái ellen indítsák minél előbb a hadsereget, mert nagy igazságtalanság volt, hogy ezek oly sok gonosztettet büntetlenül követhettek el. Mintha ugyanis elfelejtették volna az előbb történeteket, akkor, a mikor a szabad sarmaták berontottak a mi területünkre, ők is a legalkalmasabbnak tartották az időt arra, hogy átrontsanak a római határsánczon, épen csak erre a merényletre nézve egyezvén meg volt uraikkal, mostani ellenségeikkel.
- 2 24. Mégis abban történt megállapodás, hogy ezt a tettüket is enyhébben büntetik, mint a hogyan bűneik nagysága megkívánta volna és meglegszenek megtorlásul annyival, hogy áthelyezik őket távoli vidékekre és így elveszik tőlük a mi területünk nyugtalanítására a lehetőséget. Ámde hosszú időn át elkövetett bűneik tudata rosszat sejtetett velük.
- 3 Minthogy tehát azt gyanították, hogy kemény harczzal fordulunk majd ellenük, eselt, fegyvert és könyörgéseket

tartottak készen. Azonban hadseregünk első látása annyira megrémítette őket, mintha villám esapott volna közéjük. Képzeletükben már végső romlásukat látván, pusztá életükért könyörögtek és felajánlották, hogy adót fizetnek, alkalmas fiatalságukat besoroztatják a római seregbe, maguk pedig teljesen alávetik magukat. De azért, a mint egész magatartásuk mutatta, el voltak szánva az ellentmondásra, ha kivándorlásra akarnák őket kényszeríteni; védelmet kínált nekik ugyanis az a vidék, a hol uraik elűzése után teljes biztonságban rendezték be otthonukat. Ezen a földön keresztül 4
hőmpölyög ugyanis számos kanyarulattal az Isterbe szakadó Parthiscus. A míg ez a folyó egymagában zabolátlanul folyik, lassú vizével nagykiterjedésű térségeket érint; torkolatához közel ezek szűkebbre szorulnak és így ennek a vidéknek lakóit a rómaiak támadása ellen a Duna medre védi meg, a barbárok berontásai ellen pedig maga a Parthiscus nyújt biztonságot. Ott ugyanis a vidék legnagyobb része a vizenyős talaj természeténél fogva és a megdagadt folyók áradásai következtében mocsaras és sűrű rekettyével van benőve, úgy, hogy csak a vidékkel jól ismerős emberek számára járható. Azonfelül a főfolyó egyik kanyarulatával szigetszerű közt kerít be, a mely a Parthiscus torkolatáig ér és így elvágja ezt a részt a szárazfölddel való közlekedéstől.

A császár felszólítására átjöttek tehát a természetükben 5
lévő göggel a folyó innenső partjára, de, a mint a következmény mutatta, nem azzal a szándékkal, hogy az ő parancsait teljesítsék, hanem azért, hogy elkerüljék azt a látszatot, mintha a mi seregünk megjelenése megfélemlítette volna őket. Daczosan álltak ottan és meglátszott rajtuk, hogy azzal a szándékkal jöttek, hogy esetleges követeléseket visszautasítsanak. A császár, számítván azzal, hogy ez meg- 6
történhetik, sok kisebb szakaszra osztotta hadseregét és a fürgén ide-oda vonuló barbárokat közbefogta az ő katonái-

- nak sorai közé. Néhányad magával egy kiemelkedő dombon állt testőreinek védelme alatt, és szép szerivel intette őket,
- 7 hogy ne ragadtassák el magukat. Ezek még nem lévén tisztában önmagukkal, ellentétes elhatározások közt ingadoztak, és dühvel vegyes ravaszsággal egyszerre fogtak könyörgésbe is, harcba is, és minthogy arra készültek, hogy majd közelről rohanják meg a mieinket, készakarva jó messzire dobták maguk elé pajzsukat, hogy azután felszedésük végett lassankint mind előbbre hatolva észrevétlenül tért nyerjenek anélkül, hogy cselük szembetűnővé válnék.
- 8 Minthogy már este felé hajlott a nap és a fogytán levő világosság arra intette embereinket, hogy vessenek már véget a további halogatásnak: katonáink magasra emelték zászlóikat és heves támadást intéztek a barbárok ellen. Ezek tömött sorokban és szorosra összevont csatarendben egész erejüket a császár ellen irányozták, a ki, a mint említettem, magasabb helyen állt; ez ellen törtek vadul forgatva
- 9 szemüket éktelen lármával. Ezt az eszeveszett tombolást nem nézhette tovább nyugodtan a mi hadseregünk. Mialatt a barbárok, a mint előadtam, hevesen a császár felé tódultak, a mieink úgy sorakoztak, hogy csapatjuk keskeny élbe csúcsosodjék, a mely sorakozást a közkatonák együgyűségükben disznófőnek szoktak nevezni. Így közéjük rontottak és szétverték őket; még pedig jobbfelől a mi gyalogosaink szabdalták a gyalogosok csapatjait, balfelől lovasaink rontottak
- 10 a füрге lovasszakaszok közé. Szemben a testőrcsapat vágta, gondosan őrizvén a császárt, eleinte az ellentállók mellét, azután a megfutamodók hátát. De a barbárok hajthatatlan daczczal küzdöttek, és még elestükben is borzalmas üvöltésükkel mutatták, hogy nem annyira a halál fáj nekik, mint a mieink diadala. A halottak mellett ott feküdtek sokan átmetezett térdesuklókka, a menekülés lehetősége nélkül; mások levágott kezekkel; néhányan ép testtel ugyan, de el-

nyomva a reájuk boruló testek súlyától; mindezek egy jajszó nélkül viselték el kínjaikat. A sokféle borzalmak köze- 11
 pette nem akadt köztük egy sem, a ki kegyelmet kért volna, vagy a ki elhajította volna fegyverét, vagy gyors halálért esdekelt volna; a földre terítve sem bocsátották ki kezükből fegyverüket és kisebb szégyennek tartották mások ereje által győzetni le, mint saját öntudatuk elítélő szava által. Itt-ott hallani lehetett őket, a mint elhaló hangon azt rebegték, hogy ez az eredmény a szerencse műve volt, nem az érdeme. Így egy félóra lefolyása alatt el volt döntve a csata sorsa és e rövid idő alatt annyi barbár esett el, hogy csak a győzők öröme hirdette, hogy csata volt.

Alig hogy ezek az ellenséges népek le voltak verve, már 12 csapatostul hozták az elesetteknek atyafiait, a kiket korra és nemre való tekintet nélkül vonszoltak ki szegényes kunyhóikból. Bennük most már nyoma sem volt előbbi életük hetyeségének, hanem lesülyedtek a szolgálai alázatosság legalsóbb fokára. Kevés időbe tellett és már látni lehetett egész rakás megölt embert és nagy csapat foglyot. A mi 13 katonáinkat izgatta a harc heve és a győzelem kihasználásának vágya; azért felkerekedtek azoknak a megrontására, a kik a csatából megmenekültek, vagy a kik kunyhóikban meglapulva rejtőztek. Mihelyt a helyszínére értek a mi katonáink, a barbárok vérére szomjuhozva széthányták könnyű szalmakunyhóikat és öldösték őket; nem védett meg a haláltól senkitsem még a legerősebb gerendákból összerótt ház sem. Végre lángba borult minden, és senki 14 sem rejtőzhetett többé; el lévén tehát vágva az élet megmentésének minden lehetősége, vagy makacs elszánással a lángokban kellett elveszniök, vagy, ha valaki a tüzet kerülve kimerészkedett a házból, az a halál egyik nemét kikerülve az ellenség fegyverétől esett el. Néhányan mégis, 15 a kik nem lettek sem a fegyvernek, sem az óriási tűzvész-

nek martalékai, a közellevő folyó örvényeire bízták magukat abban a reményben, hogy, mivel úszni tudnak, elérhetik a túlsó partot. De ezeknek nagyobb része elmerült és ott veszett, mások nyilaktól találva veszték el, úgy hogy a bőven omló vértől tajtékozottak a hatalmas folyó hullámai. Így irtotta ki mind a két elem segítségével a győzők haragja és vitézsége a sarmaták népét.

- 16 A dolgok ilyen lefolyása után arra az elhatározásra jutottak, hogy mindnyájuktól végképen el kell venni minden reményt és minden kedvet az élethez. Miután felperzselték otthonukat és elhurezolták családjaikat, parancs adatott, hogy szedjenek össze hajókat azoknak a felkutatására, a kik a túlsó parton lakván, nem estek a mi hadseregünk
- 17 kezeügyébe. Hogy tehát le ne lohadjon a harczosok heve, azonnal dereglyékre raktak könnyű fegyverzetű katonákat, félreeső helyeken átszállították őket és meglepték a sarmaták búvóhelyeit. Ezek első tekintetre tévedésbe estek, mivel honi szokás szerint alkotott dereglyéket és ismeretes fel-
- 18 szerelést láttak. Mihelyt azonban a messziről csillogó fegyverekről észrevették, hogy a rettegett veszély közeledik, mocsaras helyeken kerestek menedéket. De a mi katonáink kérlelhetetlenül oda is utánuk mentek, sokat közülök levágtak és ott is győzelmet arattak, a hol a barbárok azt hitték volna, hogy senki a lábát sem vetheti meg bátorság-
- 19 ban és nem merhet semmit sem. Miután szétszórták és majdnem kiirtották az amicensisek törzsét, haladéktalanul a picensisekre támadtak, a mint ezt a törzset a szomszéd vidékeken nevezték. Ezek már jobban vigyáztak magukra, mert a szállongó hírekből értesültek szövetségeseik szerencsétlenségéről. Hogy ezekkel is végezzenek, a miénk a taifalusok és a szabad sarmaták segítségével folyamodtak, mert az utak ismerete nélkül nehéz dolog lett volna követni a sokfelé
- 20 szétszórt népet. Minthogy pedig a föld alakulata megkívánta

a segédcsapatok megosztását, a mi katonáink a Moesiával határos vidéket választották, a taifalusoknak az ő lakóhelyeik szomszédsága jutott, a szabad sármatak a velök szemben lévő terület ellen indultak.

A limigansok, rémülettel látták leigázott és végképen 21 megsemmisült földieik példáját és azért sokáig tétováztak és nem tudták magukat elszánni, vajjon szembeszálljanak-e, vagy pedig könyörgésre fogják a dolgot, mert mind a két eltökélés mellett nyomatékos tapasztalatok szóltak. Végre mégis a vének tanácsának sürgetésére győzött a meghódolás gondolata és sokféle diadalainkhoz hozzájárult most még azoknak a megalázódása is, a kik azelőtt fegyverrel küzdötték ki szabadságukat. Most azoknak, a kik megmaradtak közülök, meg kellett hajolniok volt uraik előtt, a kiket mint legyőzötteket és harcra nem termettek lenéztek, de a kik } *Nem* 22 mostan vitézebbeknek mutatkoztak. Mihelyt tehát elfogadtuk az ő meghódolásukat, nagyobb részük elhagyta hegyeik oltalmát és, leszállván a római táborhoz, szétszóródott a tágas mezőkön szüleikkal, gyermekeikkel, feleségeikkel és silány holmijukkal, a mennyit hamarjában felkaphattak. És ugyanazok, a kiktől azt lehetett volna hinni, hogy inkább 23 odaadják életüket, semhogy kivándorlásra lehetne őket kényszeríteni, mivel szabadság alatt féktelen garázdálkodást értettek: most beleegyeztek abba, hogy rendelkezéseinknek engedelmeskednek és elfogadnak más békés és biztos lakóhelyeket, a hol sem háború nem zaklathatja, sem visszavonás nem zavarhatja őket. Miután ilyen, a mint hinni lehetett, kívánságuk szerint való lakóhelyeket kijelöltek számukra, egy ideig békességben voltak; később természetes szilajságuk végzetes tette ragadta őket, a mint a maga helyén el fogom mondani.

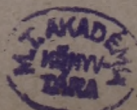
Az események e szerencsés lefolyása által két irányban 24 szilárdult meg Illyricum biztonsága, és a császár mind a két

nagy feladatot, a melybe belefogott, jól oldotta meg.²... Visszavezetett ugyanis ősi székhelyeikbe és végre megtelepített kóborló néptörzseket, a melyek állhatatlanságukban körülbelül egyformák voltak ugyan, de a melyekről mégis remélni lehetett, hogy ezentúl majd jobban vigyáznak magukra. Irántuk való jóakarátát azzal tetézte, hogy királyt adott nekik, még pedig nem valamely ismeretlen embert, hanem egy kiváló lelki és testi tulajdonságokkal felruházott királyi herceget, a kit azelőtt maguk állítottak törzsük élére.

25 A derék tetteknek ez a lánczolata felülemelte Constantiust minden aggodalmon és miután katonáinak egyhangú lelkesedése másodszor³ is megadta neki a legyőzött népek nevérol a Sarmaticus melléknevet, távozni készült. Előbb azonban összehitta valamennyi cohort, centuriát és manipulust, felment a fővezéri emelvényre és zászlóktól, sasoktól és minden rangú tisztek csoportjától körülvéve, szokása szerint általános tetszés közt így szólt a hadsereghez:

26 «Dicső tettek emléke, a mi vitéz férfiak előtt minden gyönyörűségnél kedvesebb, arra késztet bennünket, hogy kellő szerénységgel megemlékezzünk arról, a mit mi, a római birodalom hű védői, isteni végzés által győzelemre lévén hivatva, a csaták előtt és magában a csaták hevében véghez vittünk. Mert mi lehetne szebb és méltóbb a megörökítésre, mint az a felemelő tudat, a melylyel a közkatona vitéz tet-

27 teire, a vezér az ő helyes intézkedéseire tekint vissza? Illyricumon keresztül-kasul garázdálkodott a bőszen ellenség, a ki oktalan elbizakodottságában vérszemet kapott távollétünkől, mialatt mi Itáliát és Galliát védelmeztük. Gyakori kalandozásai közben pusztította végeinket; majd vajt fatörzseken, olykor gázolva átkelt a folyókon. Az ütközeteket kerülték és nem bíztak a fegyverek döntésében és saját erejükben, hanem, alattomos rablótámadásokhoz lévén szokva, ravaszságukkal és változatos cselfogásaikkal váltak

félelmetesekké már népük keletkezése óta a mi őseink előtt is. Minthogy nagy távolság választotta el őket mitőlünk, elviseltük ezt, a míg lehetett, abban a reményben, hogy csekélyebb károknak elejét veheti hadvezéreinknek tevékenysége. A mint azonban garázdaságuk a büntetlenség követ- 28 kezében mind nagyobb és mind sűrűbb csapásokat mért a tartományokra, megerősítettük a Raetiába vivő utakat, éber ügyelettel gondoskodtunk Gallia biztonságáról és, nem hagyván hátunk mögött semmit, a mitől félnünk kellett volna, Pannoniába jöttünk, hogy az örökkévaló istenség akarata szerint az ingadozó állapotokat megszilárdítsuk. Miután megtettünk minden készüléket, a mint tudjátok, a tavasz beálltával elindultunk és hozzáláttunk nehéz feladatunk megoldásához. Első feladatunk az volt, hogy hídvérés közben ne háborgathasson bennünket a temérdek lövedék. Ezt könnyű szerrel elértük. Miután megpillantottuk az ellenség földjét és rátettük lábunkat, részünkről minden veszteség nélkül levertük a sarmatákat, a kik a halálra elszántan ellentállásra készültek; a quadusokat pedig, a kik a sarmaták segítségére siettek és hasonló vakmerőséggel rohantak nemes legióink soraira, megsemmisítettük. Midőn ezek támadásaik alatt és védekezésük konok erőlködései közben fájdalmas veszteségek után magukon tapasztalták, hogy mire képes a mi vitézségünk, elhajították fegyvereiket, hátraköthették küzdelemre emelt karjaikat és belátván, hogy életüket már csak könyörgés mentheti meg, leborultak a kegyelmes császár lábai elé, a kiről nem egyszer tapasztalták, hogy a csatákban ő hozzá szegődik a szerencse. Miután 29 ezekkel végeztünk, ugyanazzal a vitézséggel legyőztük a limigansokat is; sokat közülök megöltünk, a többi a veszély elkerülése végett kénytelen volt mocsaraik bűvőhelyein keresni menedéket. Miután mindezt szerencsésen véghez 30 vittük, itt volt az ideje a szelidebb eljárásnak. A limiganso-

kat rávettük, hogy távoleső vidékekre költözzenek, hogy ne tehessenek semmitsem a mieink károsítására; nagy részüknek megkegyelmeztünk és meghagyván szabadságukat, Zizaist állítottuk az élükre, a kiben bízhattunk, hogy engedelmes és hű lesz hozzánk. Azt hittük ugyanis, többet ér, ha adunk a barbároknak, mint ha elveszünk tőlük királyt; ennek a szertartásnak díszét pedig még növelte az a körülmény, hogy azt adtuk nekik királyul, a kit azelőtt ők maguk
 31 választottak és elfogadtak fejüknek. Ebben az egy hadjáratban tehát négyszeres jutalmat nyertünk mi és a birodalom; mert egyrészt boszút álltunk garázda rablókon, másrészt bőven válogathattok az ellenség közül hadifoglyokban. Mert vitéz embereknek be kell érniök azzal, a mit
 32 verejtékes munkával és karjuk erejével szereztek. Nekem bőven vannak javaim és kincstárom jól van ellátva; mindenkinek a birtoka tehát legyen biztonságban a mi fáradalmaink és a mi vitézségünk által. Mert így illik ez jó fejede-
 33 lem jelleméhez, így illik a mi sikereinkhez. Végre magam is dicsekedhetem az ellenségtől zsákmányul ejtett egy névvel, t. i. a Sarmaticus melléknévvel, a melyet most már másodszor ruháztatok egy szívvel-lélekkel — talán szerénységgel nélkül mondhatom — érdemem szerint én reám.»

A beszéd végeztével az egész gyülekezet szokatlan jókedvben, felbuzdulva jobb idők reményén és a nekik jutott nyereségen, ünnepi szózáttal magasztalta a császárt és szokás szerint istent híván tanúságul, hogy Constantius legyőzhetetlen, vidáman kereste fel a sátrakat. A császár is udvarának körébe vonult és két napi pihenés után diadalmi menetben visszatért Sirmiumba, a csapatok pedig visszamentek, mindegyik a maga állomására.

1 14. Ugyanabban az időben Prosper, Spectatus és Eustathius, a kiket, mint fentebb említettem, a perzsákhoz küldtek követségbe, megjelentek a Ctesiphonba visszaérkezett

király előtt, átadták a császár levelét és ajándékait és az akkori állapot alapján ajánlottak békekötést. Utasításaikhoz híven nem engedtek semmitsem a birodalom érdekeiből és méltóságából és a mellett maradtak, hogy baráti szövetség csak oly feltétellel jöhet létre, hogy Armenia és Mesopotomia helyzetében ne változzék semmisem. Sokáig időztek ottan, de midőn látták, hogy a makacs király semmi áron sem akar másként békét kötni, mint úgy, ha e vidékek uralmát neki ítélik oda, eredmény nélkül távoztak. Később ugyanezzel a feladattal ugyanazokhoz a feltételekhez kötve Lucillianus comest és Procopius akkori notariust küldték. Ez az utóbbi később olyan helyzetbe került, hogy kénytelen volt lázadást kezdeni.

Jegyzetek a XVII. könyvhöz.

1. fej. ¹ Helye bizonytalan; úgy látszik, hogy azonos a 18, 2, 4 alatt említett Tricensimævel.

2. fej. ¹ Hézag a kéziratokban.

3. fej. ¹ *In capitatione*, azaz az egyes adóegységekre (caput-ra) kirótt adónál (indictio); l. Bev. III, 23. — ² L. 19, 11, 3.

4. fej. ¹ Hecatumpyli=százkapús; l. Ilias, 9, 383. — ² Kétségekívül ugyanaz. — ³ Tehát a keselyük a rendes megtermékenyítés nélkül csupán a nőstény erejéből szaporodnak. Ez a mese több régi írónál található. — ⁴ Az Augustus császártól áthozott két obeliszkus közül jelenleg az egyik a Monte Citteriön, a másik a Piazza de Popolón áll. — ⁵ Constantius obeliszkusa most a legmagasabb a római obeliszkusok közül (talapzatával együtt 47 m). A Rómát dúló barbárok ledöntötték és ekkor darabokra tört, V. Sixtus pápa 1588-ban felállíttatta a Laterano előtt levő téren. Az Augustus sírja előtt állott két obeliszkus közül az egyik most a S. Maria Maggiore mögött levő téren, a másik a Quirinale előtt áll.

5. fej. ¹ V. ö. 16, 9. — ² A semper Augustus czímet először Constantius használta, azóta napjainkig használatban maradt. — ³ T. i. a mikor Constantinus halála után osztozkodott testvéreivel a birodalmon és neki a Kelet jutott; l. Bev. II. 7.

7. fej. ¹ A mi időszámításunk szerint; latinul: *post horam secundam*,

multo ante tertiam. — ² A szertartáskönyvek (*libri rituales*) pontosan megszabták az áldozatok bemutatásánál követendő szertartásokat; a pontifexek könyveinek egyik része (*indigitamenta*) magában foglalta a hazai istenek lajstromát és a hozzájuk intézendő imádságok szövegét. —

³ A pogány rómaiak aggodalmasan ügyeltek arra, hogy imádságaikkal és áldozataikkal ahhoz az istenhez forduljanak, a kinek hatásköréhez az a dolog tartozott, a melyért könyörögtek. Ha tudatlanságból más istenhez folyamodnának, magukra vonnák a mellőzött istenség haragját. —

⁴ Az elsülyedt Atlantis szigetről Plato beszél állítólag egyiptomi papoktól nyert hírek alapján (*Timaeus*, 28; *Kritias* 108).

8. *fej.* ¹ Ez a rendesnél nagyobb teher volt; v. ö. 17, 9. 2.

9. *fej.* ¹ V. ö. 17, 8. 2. — ² Julianus Keleten nevelkedett és egész műveltsége inkább görög volt, mint római. A görögöket pedig, különösen az ázsiai görögöket a rómaiak afféle himpelléreknek nézték, a kiknek szavában nem lehet bízni. — ³ Szokás volt, hogy a császárok időnkint jutalmat osztottak ki a katonák közt (*donativum*). — ⁴ L. 22, 11, 1.

10. *fej.* ¹ T. i. a fővezérnek annak ellenőrzése végett, vajjon kellő időben megfelelt-e kötelezettségének.

11. *fej.* ¹ Mindezek a gúnyolódások olyan embernek akarták feltüntetni Julianust, a ki túlságosan elmélyedvén pusztán elméleti tanulmányaiba, nem tud eligazodni a gyakorlati életben. — ² Hasonló összefüggésben mondja Plutarchus: «Cimonnak szemére vetették az ivást, Scipionak az aluszékonyságot». — ³ T. i. Karthágó és Numantia. — ⁴ A fehér fejszalag (*diadema*) a királyi méltóság jelvénye volt.

12. *fej.* ¹ Némi hézag. — ² A törzsfők közül bírakat választottak, a kik községről-községre menve igazságot szolgáltatottak.

13. *fej.* ¹ L. 19, 11. — ² Némi hézag. — ³ Első ízben ezt a melléknevet 334-ben 17 éves korában kapta.

TIZENNYOLCZADIK KÖNYV.

Tartalom: 1. Julianus cæsar gondoskodik Gallia jólétéről, és ügyel, hogy mindenki megtartsa a törvényt. 2. Helyreállítja a Rajna mentén visszafoglalt erősségek falait; átkel a Rajnán, pusztítja Alamanniának ellenséges indulatú részét, és öt királyukat arra kényszeríti, hogy békét kérjenek és visszaadják a hadifoglyokat. 3. Miért fejeztette le Constantius császár Barbatio gyalogsági parancsnokot és feleségét? 4. Sapor perzsa király teljes erejével megtámadni készül a rómaiakat. 5. Antoninus testőr egész házanépével átszökik Saporhoz és megerősíti őt szándékában, hogy háborút indítson a rómaiak ellen. 6. Ursicinus főparancsnokot elhívják Keletről; de a mikor már Thráciába ér, visszaküldik Mesopotámiába; odaérkezvén, Marcellinusszal kikémlelteti Sapor útját. 7. Sapor a chioniták és albanusok királyaival behatol Mesopotámiába. A rómaiak maguk felgyújtják vetéseiket, a falusi népet a városokba terelik; az Euphrates innenső partját sánczokkal és őrcsapatokkal megerősítik. 8. A perzsák kétszáz illyricumi lovast váratlanul megfutamítanak. Ursicinus egy irányba, Marcellinus más irányba menekül. 9. Amida leírása; hány legio és hány lovasszakasz volt akkor ott őrségül. 10. Két római erősség megadja magát Sapornak.

1. Ezek voltak egyetlen egy esztendőnek az eseményei ¹ a birodalom különböző részeiben. Abban az évben, a melyben Eusebius és Hypatius testvérek viselték a consuli méltóság díszét, a galliai provinciák állapota javult; Julianus pedig, miután a sikerek egész sorozatával kitüntette magát, téli szállásán egy időre félretette a háború gondjait, és nem csekélyebb igyekezettel tett sokféle rendelkezést a tartományok jólétének előmozdítására. Gondosan ügyelt arra, hogy senkit se nyomjon túlságosan az adók terhe, hogy a

hatalom rá ne tegye kezét idegen javakra, hogy ne azok terpeszkedjenek, a kiknek vagyona a közromlás árán gyarapodott, és hogy a bírák közül senki büntetlenül le ne térjen az igazság útjáról. Ezen pedig annyival könnyebben segített, mert ott, a hol az ügynek, vagy a személynek fontossága megkívánta, ő maga igazította el a pereket, és ilyenkor hajt-
 3 hatatlanul megkülönböztette a jogot a jogtalanságtól. Az efféle vitás ügyekben való eljárásáról sok dicséretet lehetne felhozni, de elég lesz, ha egy esetet teszünk szóvá, a melyből általában következtethetünk hasonló tetteire és mondá-
 4 saira. Numeriust, nemrég a narbói provincia rectorát, sikasztással vádolták, és a cæsar szokatlan censori szigorúsággal hallgatta ki bírói székéből teljes nyilvánosság előtt, úgy hogy mindenki jelen lehetett, a ki akart. Ez tagadással védekezett a vádak ellen, és nem tudtak rábizonyítani semmit sem. Ekkor Delphidius, egy tüzes szónok, a ki keményen neki ment a vádlottnak, felboszankodva a bizonyítékok hiányán, így kiáltott fel: «Ugyan kit mondhatunk majd, hatalmas cæsar, ezentúl még bűnösnek, ha elég, hogy valaki tagad?» Erre Julianus, gyorsan feltalálván magát, elmésen így vágott vissza: «Ugyan kit találunk majd ezentúl még ártatlannak, ha elég, hogy valaki vádol?» Ilyen és efféle emberséges vonás sok volt ő benne.

1 2. Ámde el kellett szánnia magát egy elkerülhetetlen hadjáratra, mert meg volt győződve, hogy az alamannusok néhány törzse ellenséges indulattal viseltetik a rómaiak ellen és szörnyű merényletre vetemedik, ha nem verik le a többiek példájára őket is. Aggodalmasan fontolgatta, miképen lehetne elegendő erővel és gyorsasággal, jövetelének hírére megelőzve, váratlanul berontani országukba, mihelyt a körülmények ezt javasolják. Sok mindenféle tervezgetés után végre abban a tervben állapodott meg, a melyet később a következmények helyesnek bizonyítottak.

A nélkül, hogy valakit beavatott volna tervébe, elküldte 2
 Hariobaudes számfeletti tribunust, a kinek hűségét és vitéz-
 ségét jól ismerte, követség színe alatt a már meghódolt
 Hortarius királyhoz, hogy onnan könnyen tovább mehessen
 ama törzsek határaihoz, a melyek ellen hadat akart indítani,
 és megtudakolhassa szándékukat. Ez annál könnyebben
 tehette ezt, mert nagyon jól értett a barbárok nyelvén. Ez 3
 a legjobb reménnyel útnak indult, hogy megfeleljen meg-
 bízatásának. Julianus maga, az évszak alkalmas lévén a
 hadjárat megindítására, mindenfelől magához vonta kato-
 náit és felkerekedett. Első gondja azonban az volt, hogy
 mielőtt még lángra kap a háború, meglátogassa, újra el-
 foglalja és megerősítse a régente feldúlt városokat és mag-
 tárakat építsen a leégettek helyébe, hogy bennök el lehessen
 rakni a gabonát, a melyet Britanniából szoktak szállítani.
 Mind a két feladatot végrehajtotta, még pedig minden vá-
 rakozásnál gyorsabban. Egyrészt szemlátomást emelkedtek 4
 a magtárak és bennük nagy mennyiségű gabona halmozódott fel, másrészt elfoglalta a következő hét helységet:
 Castra Herculis, Quadriburgium, Tricensimæ, Novesium,
 Bonna, Antennacum és Bingium. Csakhamar ott termett
 szerencsére Florentius præfectus is és magával hozott egy
 csapat katonát és hosszú időre elegendő élelmiszert.

A mikor ez megvolt, hátra volt még egy halaszthatatlan 5
 teendő, t. i. hogy kijavítsák a városok falait, a míg még nem
 háborgatja senki ezt a munkát. Ez alkalommal világos je-
 lekből kitűnt, hogy a barbárok félelemből, a rómaiak vezé-
 rük iránt való szeretetből tettek meg mindent, a mit a köz-
 érdek megkívánt. A királyok ugyanis a múlt évi szerződés 6
 értelmében sok építőanyagot szállítottak saját szekereiken,
 a segédes csapatok emberei pedig, a kik különben mindig
 irtóznak az efféle munkától, Julianus jó bánásmódja követ-
 keztében kész engedelmességre hajlottak és vonakodás nél-

kül czipeltek vállaikon ötven lábnyi és még hosszabb szál-
fákat és nagy szorgalommal segítettek az ácsmunkában.

- 7 Mialatt erősen el voltak foglalva ezzel a munkával, vissza-
érkezett Hariobaudes, miután mindent kikémlelt, és közölte
értesüléseit. Megérkezése után mindnyájan minden erejük
megfeszítésével Moguntiacus felé indultak, a hol Florentius
és Lupicinus, Severus utódja, határozottan a mellett voltak,
hogy át kell kelni az ott vert hídon. Ámde a cæsar áll-
hatatosan ellenezte ezt és kifejtette, hogy megbékélt népek
földjére nem szabad lépni, mert ilyenkor könnyen megesik
a katonák erőszakossága következtében, hogy hirtelen fel-
bomlik a szövetség, mert mindent pusztítanak, a mi út-
jukba akad.
- 8 Ámde mindazok az alamannusok, a kik ellen a mi had-
seregünk indult, közeledni érezvén a veszélyt, fenyegető-
zésekkel felszólították Suomarius királyt, a ki a minap kötött
szerződés óta jó barátunk volt, hogy tartsa vissza a rómaiak-
at az átkeléstől. Az ő területe ugyanis a Rajna túlsó part-
jait érintette. Midőn pedig arra hivatkozott, hogy egyedül
nem tud ellentállani, a barbárok tekintélyes száma verődött
össze és Moguntiacus közelébe vonult, hogy nagy erővel
megakadályozzák hadseregünket a folyón való átkelésben.
- 9 Most tehát kettős okból bizonyult czélszerűnek a cæsarnak
az a tanácsa, hogy a hídverésre legalkalmasabb pont keresé-
sére kell indulni, nem pedig a megbékélt törzsek földjét ron-
gálni és a harczra termelt nép ellentállása közben nagy vesz-
- 10 tésséggel hidat verni. Az ellenség gondosan megfigyelte sere-
günk minden mozdulatát és lassan vonult a túlsó part
mentén. A mint messziről látták, hogy embereink sátrakat
vernek, ők maguk is átvirrasztották az éjszakát és éber
gonddal őrködtek, hogy ne történjék kísérlet az átkelésre.
- 11 A mieink azonban, mihelyt az előre kiszemelt helyre érkez-
tek, sánczczal és árokkal vették körül magukat és pihen-

tek. Itt a cæsar Lupicinusszal tartott tanácskozás után néhány megbízható tribunusnak parancsot adott, hogy mindegyikük tartson készen háromszáz, egy-egy póznával felszerelt könnyű gyalogost, de ezeknek nem szabad semmiképen sem tudniok, ¹² hogy mi az ő rendeltetésük és hová kell majd indulniok. A mikor ezek késő éjjel együtt voltak, negyven czirkáló hajóra rakták őket, — mindössze csak ennyivel rendelkeztek — és parancsot kaptak, hogy vitessék le magukat a folyóval nesztelenül és vonják be még az evezőket is, hogy a víznek locsanása fel ne keltse a barbárok figyelmét; fessítsék meg minden furfangjukat és ügyességüket, hogy azalatt, míg az ellenség a mieink őrtüzeit figyeli, átjussanak a túlsó partra.

Mialatt ezek a készülődések folytak, eddigi szövetsége- ¹³ sünk, Hortarius király, nem azzal a szándékkal, hogy lázadást szítson, hanem mert szomszédjaival is jó barátságban élt, vendégségbe hívott valamennyi királyt, királyi herceget és törzsfőt, és hazai szokásuk szerint a harmadik őrvtárs idejéig¹ tartotta őket a lakománál. A mint innen szétoszlottak, véletlenül éppen rájuk bukkantak a mi embereink, de semmiképen sem tudtak közülok senkit sem akár megölni, akár elfogni, mert segítségükre volt a sötétség és lovaik gyorsasága, úgy hogy a tétovázó támadás elől szétrebbentek. Azonban csatlósait és szolgálait, a kik gyalog követték őket, levágták, kevésnek kivételével, a kiket a sötétség mentett meg a veszedelemből.

Végre tudomásukra jutott, hogy a rómaiak átkeltek a ¹⁴ folyón. Minthogy pedig tudták, hogy ezek most is úgy, mint előbbi hadjárataikban, ott várják fáradalmaik könnyebbulését, a hol sikerül rátalálniok az ellenségre, a királyok és népeik, a kik eddig feszült figyelemmel azt lesték, hogy a rómaiak hidat ne verjenek, megijedtek és félelemmel eltelve szerteszét elillantak. Féktelen szilajságuk lelohadt

és sietve elszállították rokonaikat és vagyonukat országuk belsejébe. Miután a rómaiak elől így elhárult minden nehézség és a híd gyorsabban elkészült, mint a hogyan az aggódo népek gondolták volna: katonáink megjelentek a barbár földön és Hortarius országán kártétel nélkül vonultak át.

15 Mihelyt azonban a még rosszérzelmű királyok földjére léptek, tartózkodás nélkül gyűjtogatva és rabolva vonultak keresztül az ellenséges nép földjén.

Felgyűjtották az eltorlaszolt gyarló házakat, egész sereg embert felkoncizáltak és látni lehetett, mint hullanak el tömegesen az emberek, míg mások kegyelemért könyörögnek. Így eljutottak arra a vidékre, a melynek Capellatii vagy Palas a neve és a hol az alamannusok és a burgundiak határkövei állanak. Itt tábort vertek, még pedig azért, hogy Macrianus és Hariobaudus királyok, édes testvérek, bátran oda jöhessenek; ezek ugyanis, érezvén a közeledő veszélyt, aggodalommal eltelve megjelentek, hogy békét kérjenek.

16 Utánuk azonnal megjelent Vadomarius király is, a kinek székhelye a rauracusokkal szemben volt. Ez Constantius császárnak egy írását mutatta be, a mely melegen ajánlotta őt. Azért, a mint illet, szíves fogadásban részesült mint olyan fejedelem, a kit a császár már régen a római birodalom

17 oltalma alá fogadott. Midőn Macrianust testvérével együtt sasok és zászlók közepett fogadták, ez bámulta a fegyveres csapatok tarka díszét, a mit most látott először, és könyörgött az ő népéért. Ellenben Vadomarius, a ki közel lakott a mi határunkhoz és azért jól ismert bennünket, csodálta ugyan a fényes hadifelszerelést, de jól emlékezett, hogy

18 efféléket már sokszor látott kora ifjúsága óta. Hosszú tanácskozás után végre mindnyájan abban egyeztek meg, hogy Macrianusszal és Hariobaudusszal meg kell kötni a békét; Vadomariusnak azonban, a ki nemcsak a maga érdekeinek biztosítása végett jelent meg, hanem egyszersmind Urius,

Ursicinus és Vestralpus királyok felhatalmazásával ezek számára is kért békét, egyelőre nem adhattak választ, mert a barbárok ingatagságánál fogva attól lehetett tartani, hogy seregünk elvonulása után neki bátorodva meg nem nyugodnak majd abban, a mit mások közbenjárásával értek el. Csak akkor, a mikor vetéseiket és lakóhelyeiket a lángok 19 emésztették és sokan közülök részint fogságba kerültek, részint elestek, küldtek maguk is követeket, a kik úgy könyörögtek, mintha ők követték volna el mindezt a mieinken. Ekkor hasonló feltételek alatt ők is békét nyertek. E feltételek közt az volt a legfontosabb, hogy adják vissza mindazokat a foglyokat, a melyeket gyakori kalandozásaikban kézre kerítettek.

3. Mialatt Galliában az isteni gondviselés intézkedéséből 1 mindez történt, a császári udvarnál nagy zavargások forgószela kerekedett, a mely csekély kezdetekből kiindulva gyászszal és siralommal végződött. Barbatio akkori gyalogsági parancsnoknak házában a méhek rajt éresztettek. A mikor emiatt aggodalomba ejtve kérdést intézett a csodajelek megfejtéséhez értő emberekhez, azt a választ nyerte, hogy valami nagy veszély vár reá. Ezt ugyanis abból következtették, hogy ezeket a szárnyas állatkákat, miután berendezkedtek kasukban és összehordták kincseiket, füsttel és réz- 2 dobok éktelen zajával el szokták úzni. Nem tudta elfelejteni ezt a jövendölést és miatta nagy aggodalomban volt. Volt neki egy Assyria nevű felesége, a ki nem tudott hallgatni X és nem is volt valami nagy ész. A mikor férje hadjáratba indult, asszonyi oktalanságában egy titkos íráshoz értő 3 szolgálójával, a ki Silvanus hagyatékából került az ő birtokába, épen nagyon alkalmatlan időben levelet íratott férjének, a melyben siránkozott és könyörgött neki, hogy ha majd Constantius közeledő halála után, a mint reméli, ő maga jut a trónra, ne vesse meg őt és ne vegye el majd inkább

Eusebia akkori császárnét, a ki szépségével sok nő közt
 3 kivált. Ezt a levelet a lehető legnagyobb titokban elküldte.
 A mikor azután mindnyájan visszatértek a hadjáratból, a
 szolgáló, a ki a levelet úrnőjének tollbamondására megírta,
 ennek egy másolatával az éj beálltával Arbetióhoz osont
 4 és ott szívesen fogadtatván, átadta az iratot. A vádaskodás
 nagy mesterének ez elegendő bizonyíték volt és azonnal
 jelentést tett a császárnak. Szokás szerint nem engedtek
 ebben az ügyben semmi halasztást vagy szünetet. Minthogy
 Barbatio bevallotta, hogy ilyen levelet kapott, feleségére
 pedig nyomatékos bizonyítékkal rásütötték, hogy ő írta,
 5 mind a kettőt lefejezték. Miután rajtuk végrehajtották a
 büntetést, a vizsgálat még messzire elágazott és sok embert
 zaklattak, bűnöst és ártatlant. Ezek közt volt Valentinus
 tribunus is, előbbi rangidősbje az udvari testőröknek.¹ Ezt sok
 mással együtt mint bűnrészeset többször kínpadon vallatták;
 de életben maradt és végre kisült, hogy nem is tudott a
 dologról semmit sem. Azért kárpótlásul a rajta elkövetett
 sérelemért és a kiállott veszedelemért Illyricumban vezérő
 tábornoki állást nyert.

6 Ez a Barbatio különben nyers és kapaszkodó természetű
 ember volt; sokan meggyűlölték őt, mert abban az időben,
 a mikor Gallus cæsar alatt az udvari testőrség élén állt,²
 árulónak és hitszegőnek bizonyult. Gallus halála után elő-
 kelőbb katonai rangjától felfuvalkodva Julianus cæsar ellen
 hasonló dolgokat koholt és a tisztességes emberek utálatára
 sok álnok fecsegést vitt véghez a császárnak ilyenekre hajló
 7 fülei hallatára. Bizonyára nem ismerte Aristotelesnek régi
 bölcs mondását, a ki Callisthenesnek, az ő tanítványának
 és rokonának, midőn Alexander királyhoz küldte, ismételve
 azt ajánlotta, hogy minél ritkábban és akkor is csak jó érte-
 lemben beszéljen az előtt az ember előtt, a ki nyelve hegyén
 8 élet és halál fölött való hatalmat hord. Nincs is miért csodál-

koznunk, hogy az emberek, a kiknek lelke hitünk szerint rokon az égiekkel, olykor meg tudják különböztetni azt a mi hasznunkra válik, attól, a mi kárunkra van; ³ hiszen az esztelen állatok is olykor mély hallgatással szokták biztosítani életüket, a mint a következő, nagyon ismeretes példa bizonyítja. A mikor ugyanis a vadludak a meleg miatt elhagyják a ⁹ Keletet és a nyugati tájak felé irányuló útjukban a sasokban bővelkedő Taurus hegység közé jutnak, az erős madaraktól való félelmükben kövecskéket fognak csőrükbe, hogy még a legvégső szükség se csaljon ki belőlük hangot; ha azután ezeken a hegyeken gyorsabb repüléssel átjutottak, elejtik a kövecskéket és így nagyobb biztonságban folytatják útjukat.

4. Mialatt Sirmiumban nagy buzgalommal folytatták ezt ¹ a vizsgálatot, Keleten a sors rettentő vésznek harsonáit szólaltatta meg. Perzsia királya ugyanis, meggyarapodva az általa meghódított népek erejével és birodalma kiterjesztésének vágyától emberi mértéken túl hevítve, fegyvereket, csapatokat és élelmi szereket készített; tanácsba állt az alvilági szellemekkel és mindenféle jóssal jövődőt mondatott magának. Miután így mindennel eléggé el volt látva, kora tavasszal általános támadásra készült.

Erről eleinte kósza hírek, majd megbízható jelentések ² érkeztek és mindenkit feszült várakozásban tartott a közeledő bajoktól való nagy félelem. Ezalatt az udvari ármányok kohójában — a mint mondani szokták — éjjel-nappal verték a vasat a heréltek sugalmazására és a gyanakodó és félénk császár elé Ursicinust valami iszonyú Medusa-fő gyanánt tartották. Folytonosan azt hajtogatták, hogy ha Silvanus halála után, mintegy jobbnak hiányában, ismét őt küldik a keleti részek védelmére, még magasabb polezra fog törni. Az ilyen ocsmány, kegyeső beszédekkel sokan Eusebiusnak, ³ az akkori főkamárásnak jóindulatát akarták megszerezni, a kinél — ha az igazat kell mondanom — Constantiusnak

- nagy volt a befolyása.¹ Ez ugyanis a fent nevezett lovassági parancsnok ellen erősen áskálódott, még pedig abból a kettős okból, mert egyedül ez nem szorult az ő segítségére és mert nem akarta neki átengedni antiochiai házát, a melyet
- 4 tolakodó módon kért tőle.² Miként bőséges méregtől dagadozó kígyó a maga szapora fajzatát már akkor ingerli marásra, a mikor ez még alig tud mászni: úgy lovalt fel Eusebius fiatal kamarásokat, hogy a mindennapi élet meghitt szolgálatai közben örökké gyermekes, vékony és behízelt hangjukon súlyos vádakkal rontsák le a vitéz férfiúnak hírét a császárnak gyanúsítások számára nagyon is nyitott füle előtt. Ezek csakhamar meg is feleltek ennek az utasításnak.
- 5 Az undor mellett, a melyet az ilyen eljárás kelt, szinte jól esik dicsérhetni a régi korból Domitianust; mert ez, noha nagyon elütött atyjától és bátyjától és nevének emlékét örök átokkal terhelte, mégis megörökítette nevét egy szívesen fogadott törvénnyel, a melylyel szigorú büntetés terhe alatt megtiltotta, hogy a római jog területén bárki fiút kiheréljen. Ha ez nem történt volna, ki viselhetné el a heréltek
- 6 rajait, a kikből keveset is oly nehezen tűrünk? De azért Eusebius elég óvatosan járt el, hogy Ursicinus, ha, a mint lehetségesnek képzelte, ismét az udvarhoz kerülne, félelmet keltő fellépésével fel ne forgassa az egész tervet, hanem, ha majd a véletlen szolgáltat alkalmat, akkor akarta láb alól eltenni.
- 7 Mialatt az udvarnál ezekkel a várakozásokkal és bizonytalan tervezgetésekkel voltak elfoglalva, mi³ már egy idő óta Samosatában, Commagene hajdan híres országának fővárosában időztünk. Itt egyszerre csak egymást kergették az új mozgalmakról szóló hírek, a melyekről elbeszélésünk fonalán fogunk szólani.
- 1 5. Élt akkor egy bizonyos Antoninus, eredetileg jómódú kereskedő, azután Mesopotamia vezérlő tábornoka mellett számtartó tiszt, végre udvari testőr, egy sokat tapasztalt,

eszes ember, a kit jól ismertek azon az egész vidéken. Ez néhány ember kapzsisága következtében terhes adósságokba keveredett. Mivel pedig látta, hogy a hatalmasokkal való perlekedés az eljárás igazságtalanságánál fogva mindjobban tönkre teszi, mivel azok, a kik ebben az ügyben bíraskodtak, hajlandók a hatalmasabbak kedvében járni: jobbnak tartotta, ha nem próbál az ár ellen úszni és inkább szelidebb módokhoz folyamodott. Elismerte ugyanis az adósságot, és ezt összejátszással a császári pénztár javára írták.¹ Most már mindenre el lévén szánva, alattomban kémkedett a birodalmi kormányzat minden ágában és, mind a két nyelvben² jártas lévén, a számadások körül settenkedett és feljegyezte, miféle és milyen erejű katonaság hol állomásozik, vagy hadjárat esetére merre szándékozik indulni; úgy szintén fáradhatatlan tudakozódással kikutatta, van-e elegendő fegyver, élelmiszer és egyéb hadikészlet. Így megismerkedett az egész Kelet² szervezetével és megtudta, hogy a katonaságnak és a hadi kincstárnak legnagyobb része Illyricumban van elhelyezve, a hol a császárt komoly ügyek tartóztatják. A mikor közeledett a határnap, a melyen meg kellett fizetnie azt az összeget, a melylyel erőszakkal és ijesztgetéssel kicsikart kötelezvénye értelmében tartozott, és előrelátta, hogy mindenfelől mindenféle üldözésnek lesz kitéve, minthogy a császári kincstartó ama másiknak érdekében könyörületlenül sürgette a fizetést: arra szánta magát, hogy feleségével, gyermekeivel és minden pereputtyával nagy nekikészülődéssel átszökik a perzsákhoz. Hogy elkerülje a katonai őrségek figyelmét, Hiaspisban,³ a Tigris mellett fekvő egy helységben, olcsó áron telket vásárolt. Ezzel a fogással elérte, hogy senki sem merte a nagycsaládú földbirtokostól számon kérni, mit keres a birodalom e végső határán. Ezalatt ő hű emberei révén, a kik úszni tudtak, sűrűen titkos tanácskozásokat folytatott Tamsaporral, a ki akkorában a túlsó part egész vidékét tábornoki minőség-

ben kormányozta és a kit már régebben ismert. Egyszerre csak a perzsa táborból küldött izmos emberek segítségével dereglyékre rakta házának minden értékes holmiját és késő éjjel átment a folyón, külső színre hasonlítva Babylon amaz egykori árulójához, Zopyrushoz, csakhogy szándéka éppen az ellenkező volt.

- 4 Így állt a dolog Mesopotamiában; azalatt az udvari emberek csapatja a régi nótát fújta a mi megrontásunkra és végre meg is találta a módját, miképen ártasson a vitéz férfinak.³ Ez a dolog a herétek szövetségétől indult ki, a kik örökké gyűlölködő, rosszmájú emberek és más rokoni kötelék hiányában egyedül a pénzt ölelik keblükre drága
- 5 gyermekként. Abban állapotok meg, hogy Keletre parancsnokul Sabinianust kell küldeni, egy kiélt öreget, a kinek szép vagyona, de a háborúhoz sem kedve, sem tudása nem volt és a ki eddig jelentéktelenségénél fogva számba sem jött parancsnoki állás betöltésénél; Ursicinus pedig, úgy akarták, legyen gyalogsági parancsnok és térjen vissza Barbatio helyébe az udvarhoz, a hol az izgága embernek, a mint egymást biztatták, hatalmas és félelmetes ellenségei támadnak majd.
- 6 Mialatt Contantius hadiszállásán így folytak, mint valami tivornyán vagy komédiában, a dolgok és a kortesek⁴ a hamarjában áruba bocsátott magas hivatal árát szétoztották a befolyásos emberek házaik közt: Antoninus eljutott a perzsa király téliszállására. Ott tárt karokkal fogadták és a tiarával tüntették ki, — ebben a kitüntetésben részesülnek a perzsáknál a királyi asztal vendégei és érdemes férfiak ezzel jogot nyernek, hogy a gyűlésekben felszólaljanak indítvány tételre és véleményük nyilvánítása végett — és így, a mint mondani szokták, nem csáklyával és vontató kötéllal (azaz nem homályos kerülőutakon),⁵ hanem duzzadó vitorlával vonult be a politika vizeire. Sarkalta a királyt úgy,

mint valamikor Maharbal Hannibalt korholta lassúsága miatt és folytonosan azt hangoztatta, hogy győzni tud ugyan, de a győzelem felhasználásához nem ért. Minthogy ugyanis 7 az események színhelyén nevelkedett, tudott mindenről és le tudta kötni hallgatóinak éber figyelmét, a kik fülük számára keresvén szórakozást, nem dicsérték őt, hanem úgy, mint Homeros phæaxai mély csendben bámulták. Kifejtette tehát előttük az utolsó negyven év történetét; elmondta, hogy annyi haditett után és különösen a Hileia és Singara mellett vívott kemény éjjeli ütközet után, a hol a rómaiak serege iszonyú vereséget szenvedett, mégis, mintha fetialis állna a két hadsereg közt, a perzsák még mindig nem jutottak el győztesen Edessáig és az Euphrates hídjáig. Pedig fegyvereik hatalmában és nagyszerű sikereikben bízva annyira kellett volna terjeszkedniök⁶... különösen abban az időben, a mikor a hosszadalmas polgári háborúk mozgalmai következtében a római hadierőnek kétfelé kellett vérént ontania.

Efféle beszédekkel a mindig józan szökevény ebéd alatt, 8 a hol úgy, mint a régi görögöknél, a perzsáknál is szoktak hadikészületekről és egyéb komoly dolgokról tanácskozni, annyira feltüzelte a máris túrelmetlen királyt, hogy a tél elmúltával, bízva nagy szerencséjében, azonnal hadba indult; maga Antoninus is sok fontos dologban felajánlotta hűségét szolgálatát.

6. Körülbelül ugyanabban az időben vonult be Sabinianus, 1 elkapatva váratlanul elnyert magas hivatalától, Ciliciába és átadta hivatalbeli elődjének a császári rendeletet, a mely utasította, hogy minél előbb siessen a császári udvarhoz, a hol magasabb méltóság vár reá. Történt ez pedig oly válságos időben, a mikor az ügy fontossága észszerűen azt követelte volna, hogy Ursicinust, ha a világ végén volna is, oda hívják, mivel a régi iskolából való ember volt és hosszú tapasztalatból jól ismerte a perzsák hadviselését. Ez a hír 2

nagy izgalomba ejtette a provinciákat; a városok tanácsa és népe határozataikkal és sűrű tüntetéseikkel majdnem erőszakkal akarták visszatartani közös védőjüket, mert arra gondoltak, hogy azokkal a tehetetlen és pipogya katonákkal, a kikkel ott hagyták őt az ő védelmükre, mégis tíz éven keresztül nem vallott soha kudarcot. Még inkább aggódtak jövő sorsuk miatt, a mikor megtudták, hogy az elmozdított Ursicinus helyébe milyen gyámoltalan ember érkezett.

- 3 Hiszem, — mert nem is lehet abban kétség — hogy a Hír gyors szárnyalással repül végig légi útjain és hogy az ő közvetítésével tudták meg a történeteket a perzsáknál és ehhez alkalmazták saját intézkedéseiket. Miután sokáig megfontolták a dolgot minden oldaláról, Antoninus tanácsára abban állapodtak meg, hogy Ursicinus távozása után, ügyet sem vetve az újonnan felcseperedett hadvezérre és a veszedelmes várostromok mellőzésével áthatolnak majd az Euphratesen és mindig tovább mennek, hogy gyorsaságukkal megelőzve jövetelüknek hírért elfoglalhassák azokat a tartományokat, a melyeket eddig, kivéve Gallienus korát,¹ minden háború megkímélt és a melyek a hosszú békében nagy jólétre tettek szert. Ebben a vállalatban maga Antoninus kínálkozott, ha isten segíti őt, a legalkalmasabb vezetőnek. Ezt a tervet egyhangúlag helyeselték és elfogadták és mindnyájan hozzáláttak a legsürgősebb szükségletek összehordására; az egész télen át élelmiszereket gyűjtöttek és katonát, fegyvert és egyéb felszerelést, a mit a közeli hadjárat megkívánt.

- 5 Azalatt mi² még egy ideig a Taurus hegységen innen időztünk; azután utasításunk szerint Itália tájékai felé siettünk és eljutottunk az odrysai hegyekből eredő Hebrus folyóhoz. Itt vettük a császár rendeletét, hogy minden okoskodás nélkül térjünk vissza Mesopotamiába, még pedig segédhivatali személyzetünk nélkül³ és a nélkül, hogy valamely veszedelmes vállalkozásba bocsátkoznánk, minthogy minden

hatalom másra van ruházva. Ezt a kormány amaz utálatos 6
 sugalmazói azért eszelték ki így, hogy ha a perzsák kudarczczal
 vonulnának vissza országukba, ezt a sikert az új vezér vitéz-
 ségének tulajdoníthassák; ellenben ha rosszra fordulna a
 dolog, akkor Ursicinust lehessen a birodalom elárulásával
 vádolni. Így helyes ok nélkül ide-oda hajszoltatván, sokáig 7
 haboztunk, de végre mégis visszafordultunk és Sabinianus-
 ban egy göggel eltelt, közepes termetű, kicsinyes és szűk
 látókörű embert találtunk, a ki nem hogy a csaták zaját,
 de még egy-egy lakomának ártatlan lármáját sem bírta ki
 szügyenletes félelem nélkül.

Minthogy azonban kémeink következetes jelentései, a me- 8
 lyekkel megegyeztek a szökevényekéi is, arról szóltak, hogy
 az ellenségnél mindennemű készülődések buzgón folynak, míg
 a mi fajankónk csak tátja a száját: mégis gyorsan Nisibisbe
 indultunk a szükséges készülétek megtétele végett, hogy a
 titokban e város ostromára készülő perzsák ne lepjék meg
 a mit sem sejtő várost. Mialatt a falakon belül nagy serényen 9
 folytak a készülődések, felszálló füst és felcsillámló tüzek a
 Tigristől kezdve Castra Maurorumon, Sisarán és a többi
 végvidéki helységen át egészen a városig szakadatlan vonal-
 ban és szokatlanul nagy számban világítottak annak bizony-
 ságául, hogy az ellenség irtó hadai átkeltek a folyón. Azért, 10
 hogy el ne vágják előlünk az utakat, gyors menetben tovább
 indultunk. A mikor vagy két mérföldnyire haladtunk, egy
 úri külsejű fiúcskát láttunk, arany lánczczal a nyakán;
 vagy nyolcz éves lehetett és ott ült sírdogálva az út közepén.
 Nemes ember fiának vallotta magát. Úgy történt a dolog,
 hogy anyja, a mint a hirtelen feltűnő lovasoktól megrémülve
 futásnak eredt, zavarában nem tudván mit tesz, ott hagyta
 őt egyedül. Vezérünk parancsára, a ki megsajnálta a fiúcs-
 kát, felkaptam őt magam elé a lovamra és visszavittem a
 városba. Ott azalatt a város falai körül szélteben száguldoz-

- 11 tak az ellenség martalóczai. Mivel pedig irtóztam az ostrommal járó nyomorúságtól, egy félig nyitott hátsó ajtó mögött letettem a gyereket, magam pedig lélekszakadva vágattam a legnagyobb gyorsasággal csapatunk után. Kevés híja volt,
- 12 hogy fogságba nem kerültem. Ugyanis egy (Abdigidus nevű) tribunust csatlósával üldözőbe vett egy ellenséges lovaszakasz; az úr futás közben felbukott lovával, szolgáját megfogták és épen, a mikor én mint a szélvész arra vágattam, vallatták, hogy miféle előljáró indult el a városból. A mikor pedig meghallották, hogy az imént a városba érkezett Ursicinus indul most az Izala hegy felé, levágták a híradót és nagyobb csapatba összeverődve kitartó lovaglással űzőbe
- 13 vettek bennünket. Lovam gyorsaságával azonban megelőztem őket. Amudisnál, egy jelentéktelen erősségnél, bukkantam embereinkre, a kik gondatlanul heverésztek ottan, míg lovaik szétszórva legelésztek. Messzire kinyújtottam karomat és köpenyem csücskeit magasan lóbálva a szokott jellel értésükre adtam, hogy itt van az ellenség. Azután hozzájuk csatlakoztam és együtt iramodtunk tovább, noha az én
- 14 lovam már lankadni kezdett. Gondot okozott nekünk a holdvilágos éjtszaka és a messzire elterülő síkság, a mely nem nyújthatott szorongattatásunk esetére semmiféle bűvőhelyet, mert nem volt látható sem fa, sem bokor, sem alacsony
- 15 fűnél egyéb. Tehát azt gondoltuk ki, hogy lámpát teszünk egy ló hátára és hogy le ne essék, jól odakötözzük, azután pedig egymagában lovas nélkül szabadjára hagyjuk balfelé menni, mi pedig a hegységnek jobbkézről emelkedő nyúlványai felé tartunk, hogy a perzsák abban a hiszemben, hogy a faggyúméces a lassan ügető tábornok előtt világít, inkább azt az irányt kövessék. E nélkül az óvatosság nélkül utolérték és elfogtak volna bennünket és mi az ellenség hatalmába kerültünk volna.
- 16 Miután ebből a veszedelemből szerencsésen kikerültünk,

egy erdős, helyenkint szőlővel és gyümölcsfával beültetett helyre érkeztünk, a melyet az ott fakadó friss forrásokról Meiacarirenak hínak. A lakosok mind elillantak, csak egy félreeső zugban találtunk egy ott rejtőző katonánkat, a ki a vezér elé vitetvén, félelmében mindenfélét összehadart. Ez még gyanúsabbá tette őt; végre fenyegetéseinktől megfélemlítve feltárta a teljes igazságot és előadta, hogy Galliában, Parisiiban született és egy lovasszakasznál szolgált; egyszer hibát követett el és a büntetéstől való félelmében a perzsákhoz szökött; ott jó viseletével kitüntette magát, megnősült és gyermekei születtek; kémszolgálatra küldözgettek a mi területünkre és nem egyszer vitt is nekik igaz híreket; ez alkalommal Tamsapor és Nohodares főurak szolgálatában jár, a kik a martalóczok csapatjait vezérlik és most útban van hozzájuk, hogy elmondja értesüléseit. Elmondatták vele még, hogy mit tud az ellenség mozdulatairól és azután leszúrták.

Az így nyert hírek növelték nyugtalanságunkat; azért a 17 körülmények javallata szerint gyors menetben Amidába érkeztünk, a később bekövetkezett szomorú sorsáról híressé vált városba. Midőn itt visszatértek hozzánk a mi kémeink, egy kardhüvely üregében titkos jelekkel teleírt hárttyát találtunk, a melyet Procopius juttatott hozzánk; erről fentebb elmondtam, hogy Lucillianus társával régebben követül ment a perzsákhoz.⁴ Ez szándékos homályossággal volt fogalmazva, hogy ha az izenet hordozóit elfognák és az írás értelmét megfejtenék, ne származzék ebből nagy baj. Szólt pedig ekképen:

«A görögök követeit messzire elvitték, talán ki is akarják 18 őket végezni; a hosszúéletű⁵ király nem éri be a Hellespontus-szal, hanem meg fog jelenni, hogy a Granicus és a Rhindacus folyón hidat verjen s ellepje Ázsiát számos népeivel; a már természeténél fogva ingerlékeny és rideg királyt sarkalja

még és tüzei Hadrianus hajdani római császár utódja;⁶ vége van mindennek, ha Görögország nem vigyáz magára.»

19 Ennek a szövegnek az értelme az volt, hogy a perzsák királya, miután átkelt az Anzaba és a Tigris folyón, Antoninus buzdítására uralmát az egész Keletre akarja kiterjeszteni. Miután ezt homályossága következtében csak nagy nehezen kibetűztük, a következő jól megfontolt tervben állapodtunk meg.

20 Abban az időben a perzsa fennhatóság alatt álló Corduene tartomány helytartója Jovinianus volt; ez római földön nevelkedett és titokban velünk is érzett azért, mert abban az időben, a mikor kezesként Szíriában tartózkodott, megkapta őt a humanisztikus tanulmányok varázsa és azóta epesztette őt a vágy, hogy visszatérhessen mihozzánk.

21 Ehhez küldtek engem egy megbízható centurióval, hogy tudjam meg részletesebben, mi történik. Úttalan hegységeken és meredek szorosokon át el is jutottam oda. A mint meglátott engem és megtudta, ki vagyok, nyájasan fogadott és én négy szemközt bevallottam neki jövetelem célját. Ekkor mellém adott egy szűkszavú embert, a ki jól ismerte a vidéket és ezzel elvezettetett nagy távolságra egy meredek sziklacsoporthoz, a honnan, ha a szem ereje cserben nem hágyná az embert, ötven mérföldnyire is meg lehetett volna

22 látni akár a legapróbb tárgyat. Itt teljes két napig időztünk; a mikor harmadszor felragyogott a nap, megpillantottuk az alattunk elterülő vidéknek egész körét, az úgynevezett horizontot, a mint megszámlálhatatlan csapatokkal telik meg; élükön a királyt láttuk fényes öltözetben tündökölni. Bal oldalán Grumbates lépkedett, a chioniták új királya, egy közepes korú, összetöpörödött, de fennkölt érzésű férfiú, a kit sok győzelmi jel díszített. Jobbja mellett az albanusok királya lovagolt, rangra és kitüntetésre nézve az előbbihez hasonló. Mögöttük különféle, tekintélyben és tiszti rangban

kiváló vezérek következtek; ezek után végre a mindenrendű, a szomszéd népek javából válogatott sokaság, a melyet sokszoros tapasztalat megtanított a viszontagságok elviselésére. De mondhatná valaki, meddig fogsz még nekünk a görög mesékből a thráciai Doriscus városáról regélni és a hadseregről, a melyet úgy számláltak meg, hogy csapatonként korlátokkal kerített térre terelték? ⁷ Pedig én óvatosan, vagy jobban mondva aggodalmasan kerülök minden túlzást és csak azt mondom, a mit kétségbe nem vonható, hiteles tanúbizonyságok megerősítenek.

7. Miután a királyok Ninivén,¹ Adiabene hatalmas fővárosán keresztülmentek, az Anzara folyó hídján áldozatállatokat vágtak le és, minthogy a belek kedvező jeleket mutattak, vidám jó kedvben átkeltek rajta. Én úgy számítottam, hogy a hátralevő egész nép három nap alatt is alig juthat át. Gyorsan visszatértem tehát a satrapához és ott szíves vendégszeretetét élvezve kipihentem magamat. Innen ismét puszta és elhagyott vidékeken keresztül kellett mennem, nagy vigasztalásomra lévén az a gondolat, hogy utam nem volt hiábavaló. Váratlanul gyorsan érkeztem vissza és megnyugtattam társaimat, a kik aggodalomban voltak amaz értesülésük következtében, hogy a királyok minden kerülő nélkül egyetlen hajóhídon keltek át. Tehát azonnal gyors lovas embereket küldtünk Cassianushoz, Mesopotamia vezérő tábornokához és Euphroniuszhoz, a tartomány akkori rectorához, hogy ezek bírják rá a föld népét, hogy családjukkal és minden barmukkal vonuljanak biztosabb vidékekre; Carræ városát pedig, a mely csak gyenge falakkal van kerítve, hagyják el szaporán, azonfelül pedig gyűjtsák fel mind a vetést, hogy az ellenség ne találjon semmi takarmányt. Ezeket a parancsokat haladéktalanul végrehajtották; tüzet gyújtottak mindenfelé és a féktelen elem iszonyú hatalma minden gabonát, a mely sárguló szárán már érésnek indult, és az egész kifejlett

növényzetet annyira felperzselte, hogy a Tigris széleitől az Euphratesig a szem nem látott semmi zöldet. Akkor sok vadállat is odaveszett a lángokban, különösen sok oroszlán, a mely azokon a vidékeken sok kárt tesz. Ezek különben olykor a következő módon is szoktak elpusztulni vagy meg-
 5 vakulni. A mesopotamiai folyók nádasaiban és csalitjajai-
 ban számtalan oroszlán kóborol a nélkül, hogy az enyhe tél idején kárt tenne. A mint azonban a nap sugaraitól izzóvá válik a levegő, a hőségtől kiaszott vidékeken sokat szenvednek a nap hevétől és valami nagy szúnyogfajtától, a melyből egész rajok lepnek el mindent azon a vidéken. Minthogy ezek a szárnyasállatok különösen a szemekre szállnak, mint a test nedves és csillogó részeire, és fulánkjukkal a szemhéjba furakodnak, az oroszlánok, kíjukat nem bírván tovább, vagy a folyókban keresnek enyhülést és belefúlnak, vagy pedig megvakulnak, mert folytonos vakaródzásukkal kikaparják karmaikkal szemüket és így végképen neki vadulnak. Ha ez nem volna, az egész Kelet hemzsegne az efféle vadállatoktól.

6 Mialatt tehát, a mint említettem, felégették a mezőket, tribunusokat és testőröket küldtek ki, hogy erősítsék meg az Euphrates folyó innenső partját részint falazott, részint cölöpös sánczokkal és mindennemű erődítésekkel; alkalmas helyeken pedig, a hol csendesebb volt a víz sodra, állítsanak fel lövőgépeket.

7 A míg ez a munka serényen folyt, Sabinianus, a gyilkos háború intézésére ugyancsak jól kiválasztott vezér, olyan időben, a mikor minden pillanatot meg kellett volna ragadni a közös veszélyek elhárítására, kényelmesen élt, mintha nem is volna semmi sürgős dolga. Edessa temetőjében a legnagyobb nyugalommal azzal mulatott, hogy, mint valami színelőadásban, haditánczot lejtetett zenekísérettel, mintha nem kellene félnie semmitől, ha a holtakkal jó viszonyban

van. Valóban baljóslatú dolog volt maga az ötlet épúgy, mint a hely, holott a haladó kor már megtaníthatott volna minden jóra való embert, hogy kerülje az efféle (jövendő zavarokat jósló)² dolgokat, a melyeket nem jó tenni, de még említeni sem.³ Azalatt a királyok nagyobb kártétel 8
nélkül elhaladtak Nisibis mellett; minthogy pedig a tűz, a sokféle kiszáradt növényzetben bő táplálékot nyert és így mindjobban elhatalmasodott, a hegyek lábánál vonultak tovább pázsitos völgyeken végig; hogy elkerüljék a takarmány hiányát. Itt a Bebase nevű faluhoz értek; onnan a 9
száz mérföldnyire levő Constantina városáig sivár pusztaság terül el, a melyen legfeljebb kutakban található némi víz. Sokáig haboztak, hogy mitevők legyenek. Embereik kitar-
tásában bízva, már arra szánták magukat, hogy keresztül-
mennek a pusztaságon, midőn egy megbízható kém értesítéséből megtudták, hogy az Euphrates a hó olvadásától meg-
dagadt és vizével szerte elárasztott mindent, tehát gázlón nem lehet átmenni rajta semmiképen. A véletlenre bízták tehát, 10
hogy merre forduljanak és, minthogy eddigi reményüktől váratlanul elestek, jelen válságos helyzetükhöz képest sürgősen haditanácsot hívtak össze és ott felhívták Antoninust, adja elő véleményét. Ez azt ajánlotta, hogy forduljanak jobbra és menjenek nagy kerülővel olyan vidékeken át, a melyek minden szükségletet bőven teremnek és a melyeket a rómaiak abban a feltevésben, hogy az ellenség egyenes irányban fog haladni, nem pusztítottak el. Így eljutnak majd az ő vezetése alatt Barzalo és Claudias nevű megerősített őrállomásokhoz, a hol a folyó közel forrásához még csekély és keskeny és még semmiféle mellékfolyó vizével nem gyarapodván, számos gázlón könnyen átlábolható. A mint ezt 11
meghallották, helyeselték a tanácsot és felhívták Antoninust, hogy vezesse őket az előtte ismeretes úton; a csapatok pedig mind letértek a megkezdett útról és követték vezetőjüket.

- 1 8. Mihelyt mindezt megbízható kémjáratok révén megtudtuk, úgy intézkedtünk, hogy Samosatán át indulunk, ott átkelünk a folyón, (Zeugmánál és Capersanánál) lebontjuk a hidakat és így, ha csak némileg kedvez a szerencse, visszaverjük az ellenség támadásait. Azonban szörnyű csúfság esett meg rajtunk, a melyet tulajdonképen örök hallgatásba kellene temetni. Ugyanis két, összesen vagy hétszáz főből álló lovasszakasz, a melyet csak nem rég küldtek Illyricumból Mesopotamia védelmére, csupa puha és gyáva ember, teljesítette azon a vidéken az őrszolgálatot. Éjjeli meglepetéstől tartván, este, a mikor épen még jobban kellett volna őrizni minden ösvényt, messzebbre elvonultak az ország-
3 úttól. A mint az ellenség ezt észrevette és megtudta, hogy elnyomta őket a bor és az álom, vagy húszezer perzsa (Tamsapor és Nohodares vezérlete alatt) előre vonult a nélkül, hogy valaki észrevette volna őket és jól felfegyverkezve rejtőzött az Amida szomszédságában levő magas hegyek mögött.
- 4 Azalatt mi, a mint fentebb említettem, Samosatába készülünk és már reggeli szürkületkor elindultunk. Egy kilátást nyújtó magaslaton csillogó fegyverek fényét pillantottuk meg; harsány kiáltások hallatszottak, hogy itt van az ellenség; felhangzott a jel, a mely harcra szokta szólítani a katonákat, és mi szorosan összetömörülve megálltunk, mert nem láttunk elég biztonságot sem abban, ha futásnak eredünk, minthogy ott voltak már szemünk előtt, a kik üzőbe vennének bennünket, sem abban, ha megütközünk a lovasságra és általában embereinek számára nézve erősebb ellenséggel,
5 mert ebben az esetben a biztos halál vár reánk. Végre mégsem maradt már egyéb hátra, mint hogy harcra keljünk. Mialatt még haboztunk, hogy miképen kezdjük ezt, néhányan a mi embereink közül, a kik vaktában előrerohantak, elesetek. Ekkor mind a két fél előre tódult, Antoninus pedig tüntetőleg ment a csapatok élén. Ursicinus felismerte és korholó

hangon rászólt, árulónak és gazembernek nevezvén őt. Ez levette tiaráját, a melyet méltóságának jelvényéül feje búbján viselt, leszállt lováról és oly mélyen meghajtva magát, hogy arcza majdnem a földet érte, üdvözölte Ursicinust, pártfogójának és urának nevezte őt és kezeit hátrakulcsolva, a mi az assziroknál a könyörgés mozdulata, így szólt: «Bocsáss meg, nagytekintélyű comesom, nekem, a ki kénytelenségből, nem jószántamból vetemedtem mind arra, a mit magam is bűnnek ismertem fel. Belekergettek engem ebbe, a mint tudod, igazságtalan hitelezőim; hiszen az ő kapzsiságuknak nem tudott határt szabni még a te magas állásod sem, a mely segítségemre jött az én nyomorúságomban.» E szavakkal távozott a hely színéről a nélkül, hogy hátat mutatott volna, hanem mindaddig, a míg végképen el nem tűnt, arczczal felénk fordulva hátrált.

Mialatt ez egy félóra lefolyása alatt végbement, a 7 mi hátvédőink, a kik a domb felsőbb részeit tartották elfoglalva, ránk kiáltottak, hogy újabb csapat vasaslovast látnak, a mely mögöttünk a lehető legnagyobb gyorsasággal közeledik mifelénk. A mint válságos helyzetek- 8 ben történni szokott, nem tudtuk, melyik támadónkkal kell és lehet szembeszállanunk. De a nagy sokaság nyomása alatt mindnyájan szétszóródtunk, kiki a merre legközelebb látott menedéket. És a míg mindegyik önmagát igyekszik kimenteni a nagy bajból, szerteszét hanyódnak és összekeveredünk az ellenség csatározóival. Letettünk tehát arról 9 a reményről, hogy megmentjük életünket, és elszánt küzdelem közben a Tigris magas partjai felé szorultunk. Onnan néhány emberünket letaszítanak; ezek fegyverzetük súlya alatt besüppednek a sekély víz iszapjába; másokat elnyel a mély víz örvénye; sokan összezsaptak az ellenséggel és változó szerencsével harczoltak; mások megijedve az ellenség sűrű rendjeitől a Taurus hegység legközelebbi kiágazásai

10 közt kerestek maguknak utat. Ezek közt volt a mi vezérünk is, a kit felismertek és a kit egész raja a harcosoknak vett körül; de lovának gyorsasága megmentette őt (Aiadalthes) tribunus és egyetlen csatlós társaságában.

11 Én magam elszakadtam társaimtól és a mint körültekintek, hogy mitevő legyek, felém fut Verennianus udvari testőr nyíllal a czombjában. A mint bajtársam kérésére ki akarom húzni a nyilat, bekerítenek bennünket a mindenfelől előrenyomuló perzsák. Ekkor lélekszakadva igyekszem felmászni a városba, a mely azon az oldalon, a melyről a támadás történt, meredek hegyen feküdt és egyetlen, nagyon keskeny feljárata volt, a mélyet az ösvény szűkítése végett a domb
12 hasadékaire épített malom még szűkebbre fogott. Itt mozdulatlanul álltunk a következő napkeltéig közbeékelve a perzsák közé, a kik velünk egy iramodással hatoltak fel a magaslatra. Annyira össze voltunk zsúfolva, hogy a holtak teste megállt a sokaság közé szorítva, mert nem volt hely, a hová eshetett volna. Előttem egy katonának a fejét egy hatalmas kardesapás két egyenlő részre hasította szét, de azért megállt
13 mint a czövek, úgy szorították őt mindenfelől. A bástyákról sokféle lövedék repült mindennemű hajítógépből, de ettől a veszélytől megóvott bennünket a fal közelsége. Végre egy hátsó kapún bejutottam és tömve találtam a várost a szomszédságból összecsődült emberekkel és asszonyokkal. Mert véletlenül épen azokban a napokban volt a külvárosban az évenként egyszer szokásos vásár és az idegen vásárosokat a falvakból egybesereglett sokaság is szaporította. E közben sokféle kiáltásokkal telik meg a levegő: részint siratják az elveszetteket, mások halálosan megsebülvé jajgatnak, sokan meg kedveseiknek egyikét-másikat hívják, a kit a tolongás miatt nem láthatnak.

1 9. Ezt az egykor nagyon jelentéktelen várost Constantius még cásár-korában, abban az időben, a mikor Antoninupo-

list is alapította, tekintélyes tornyokkal és falakkal vette körül, hogy a vidék lakóinak biztos menedékhelyül szolgáljon. Félelmetessé tette az ellenség előtt azzal is, hogy ostromgépek számára szertárt állított benne és a maga nevéől akarta a várost elneveztetni. Déli oldalát a nem messze innen 2 eredő Tigris mossa nagy ívben kanyarodva; a merre a keleti szeleknek van kitéve, ott letekint Mesopotamia síkságára; a honnan az északi szél éri, ott közel van a Nymphæus folyóhoz és a Taurus hegység veti reá árnyékát, a mely a tigrisen túli népeket elválasztja Armeniától. Nyugat felé Gumathene termékeny és jól művelt vidékét érinti; ott van a gyógyító hatású hévvizeiről nevezetes Abarne helység. Magának Amidának kellő közepén, a vár tövében bő forrás fakad, a melynek vize iható ugyan, de nagy forróság idején olykor megposhad. A város rendes őrségéül az ötödik parthus legió¹ volt rendelve 3 és a bennszülötteknek nem megvetendő lovasszakasza. Most azonban a perzsa tömegek berontását megelőzve hat legio 2 vonult be sebes menetekben és elfoglalta az erős falakat. Ezek Magnentius és Decentius egykori legiói voltak, a melyeket a császár a polgári háborúk lezajlása után mint megbízhatatlan és nyugtalan elemet Keletre menesztett, mert ott csak külső háborútól lehetett tartani; továbbá a harminczasok és a tizes számú Fortensisek végre a Superventorok és a Præventorok Aelianus akkori comes alatt, a kikről elmeséltem,² hogy még mint tapasztalatlan újonczok a nevezett Aelianus ösztönzésére, a ki akkor még csak protector volt, kirohanást intéztek Singarából és az álmukban meglepett perzsákat szétugrasztották és sokat közülök megöltek. Ott 4 volt továbbá az íjjász gárdalovasok nagyobb része; ez t. i. a neve néhány lovasszakasznak, a melyben csupán előkelő barbárok szolgálnak, a kik fegyverzetükkel és testi erejükkel kiválnak a többiek közül.

10. Mialatt az első megrohanás vihara váratlan fordulatai- 1

val így folyt le, a király a maga népével és a vezérlete alatt levő nemzetiségekkel a Bebase nevű hegységtől Antoninus tanácsára jobbra fordult és Horre, Meiacarire és Charcha helységeken keresztül vonult, mintha Amidát el akarná kerülni. A mikor a római erősségek közelébe érkezett, a melyeknek egyikét Remannak, másikat Busannak hínak, szökevények jelentéseiből megtudta, hogy ezekbe, mint magasan fekvő és biztonságot nyújtó erősségekbe, sokan összehordták őrzés végett vagyonukat; hozzátették, hogy ott mindenféle értékes holmival együtt egy szép nő is található kis lányával, egy Nisibisbe való bizonyos Craugasius felesége, a ki a városi tanácsosok közt származására, hírre és

² befolyásra nézve igen tekintélyes ember. Ettől a hírtől felébredt a királyban az idegen javakra való mohó vágy; haladéktalanul megrohanta tehát merész támadással ezeket az erősségeket. Erre helyőrségüket hirtelen rémület szállta meg és megijedve a sokféle fegyveres néptől megadták magukat és mind azokat, a kik az ő oltalmukban keresték menedéküket. Miután szabad elvonulásra nyertek engedélyt, átadták a kapuk kulcsait. Erre megnyílt minden bejárat és a perzsák felkutatták mindazt, a mi ott fel volt halmozva; elővezették a megrémült nőket is és az anyjukba kapaszkodó gyermekeket, a kiknek így már zsenge korukban kellett súlyos szenvedéseken átesniök.

³ A mikor a király az ő kérdésére, hogy kinek a felesége ez, azt a választ nyerte, hogy Craugasiusé, megengedte, hogy a nő, a ki már erőszaktól tartott, félelem nélkül közeledjék hozzá. Ez ajkáig fekete fátyolba burkolva jelent meg, a király pedig azzal a biztos reménynyel vígasztalta, hogy visszanyeri férjét és megmenti becsületét. Mert a mint a király hallotta, hogy férje rendkívüli szerelemmel lángol érette, azt hitte, hogy ezen az áron megvásárolhatja

⁴ Nisibis kiszolgáltatását. Találtak ott más hajadonokat is, a kik keresztény szokás szerint Isten szolgálatának voltak szen-

telve. Ezekre vonatkozólag a király parancsot adott, hogy ne legyen bántódásuk és hogy hagyják őket akadálytalanul végezni vallási kötelmeiket. Ezzel csak ideig-óráig vette fel ugyan a szelidség színét, hogy mindazok, a kiket azelőtt szörnyű kegyetlenségével megrémített, letegyék félelmüket és jószántukból közeledjenek feléje, meggyőződven az új példákból, hogy nagy szerencsáját emberséggel és szelid bánásmóddal akarja mérsékelni.

Jegyzetek a XVIII. könyvhöz.

2. *fej.* ¹ Azaz éjjél utánig.

3. *fej.* ¹ *Ex primicerio protectorum*; l. *Bev.* III, 34. — ² L. 14, 11, 19. — ³ L. *Bev.* I, 30.

4. *fej.* ¹ Keserű gúnnyal megfordítja a természetes viszonyt és úgy beszél, mintha Eusebius lett volna a hatalmasabbik és a császárnak örülnie kellett volna, ha keresztülvisz nála valamit. — ² Minthogy a császárok gyakran székeltek Antiochiában, az udvarhoz közel álló emberek iparkodtak ott házat szerezni. — ³ Ammianus ugyanis még mindig Ursicinus mellett volt; l. 16, 10, 21.

5. *fej.* ¹ Ennélfogva a kinevezési hivatalból hajthatta be az állítólagos adósságot és átadhatta annak, a kivel összejátszott. — ² T. i. a görögben és a latinban. Az utóbbi nyelven Keleten kevesen tudtak, de hivatalos nyelvnek ezt használták. — ³ T. i. Ursicinusnak. — ⁴ *Diribitores*, a kik választásoknál a szavazólapokat szétosztották, azután beszédtek és megszámlálták. E közben módjukban volt, hogy egyik vagy másik jelöltnek kedvezzenek. Itt azok az udvari alkalmazottak értendők, a kik a befolyásos embereknél közvetítették a vesztegetést. — ⁵ Ez kétségtől későbbi betoldás, a mely az előbbi hasonlatot meg akarja magyarázni. — ⁶ Hézag a kéziratokban.

6. *fej.* A perzsák Valerianus és Gallienus császárok idejében (Kr. u. 260. körül) győzedelmesen behatoltak Róma ázsiai tartományaiba; Valerianus fogságba került és csak a palmyrai Odenathus kényszerítette szíriai hadával a perzsákat visszavonulásra. — ² T. i. Ursicinus és személyes kísérete. — ³ *Sine apparitione ulla*, l. *Bev.* III, 11. — ⁴ L. 17, 14, 3. — ⁵ Sapor akkor csak 50 éves volt ugyan, de ugyanynyi év óta uralkodott is. — ⁶ Hadrianus császárra ugyanis Antoninus Pius következett; ezzel

a körülírással tehát a szökevény Antoninust jelöli. — ⁷ Doriscus thráciai város mellett vette számba Xerxes a Hellespontuson áthozott hadseregét úgy, hogy 10,000 emberét szorosan összeállíttatott és köréjük kört vonatott; azután próbát tétetett, hogy hányszor telik seregéből e kör betöltésére (Her. 7, 59).

7. fej. ¹ A régi Ninivét a médusok Kr. e. 606-ban feldúlták; később mégis többé-kevésbé helyreállhatott. Valószínű azonban, hogy Ammianus tévesen nevezi Adiebene akkori fővárosát Ninivének, és hogy az a régi Ninivével nem azonos más nagy város volt. — ² Ezek a szavak margi-nális jegyzetből kerülhettek a szövegbe. — ³ Ez a kifakadás valószínűleg úgy értendő, hogy Sabinianus Edessában eltemetett keresztény vértanúk sírja előtt díszfelvonulást rendezett hadseregével, meg akarván ezzel nyerni az ő segítségüket arra a hadjáratra, a melybe indulni készült. A pogányok előtt a holttestek eme tisztelete különösen visszatetsző volt.

9. fej. ¹ Mindössze hat legio viselte a Parthica nevet. — ² A mű elveszett részében.

TIZENKILENCZEDIK KÖNYV.

Tartalom: 1. Sapor Amidát megadásra szólítja, de a helyőrség nyilakkal és kopjákkal támad reá; Grumbates király hasonló kísérlete közben az ő fia elesik. 2. A perzsák Amidát bekerítik és két nap alatt kétszer is megrohanják. 3. Ursicinus hiában akarja éjjel meglepni az ostromlókat, mert Sabinianus parancsnok nem akar erre ráállani. 4. Amidában dögvész támad, de tíz nap múlva csekély eső következtében megszűnik. A dögvész okai és nemei. 5. Amidát egyrészt a falak körül, másrészt egy szökevény vezetése alatt földalatti aknák segítségével ostromolják. 6. A galliai legiók kirohanása; ez nagy kárt tesz a perzsákban. 7. Tornyokat és egyéb ostromműveket tolnak a város falaihoz, de a rómaiak felgyújtják őket. 8. A perzsák a falakhoz egészen közel magas töltéseket emelnek és ezek segítségével megtámadják és beveszik Amidát. Marcellinus a város bevételé után éjjel kionsz és Antiochiába menekül. 9. Amidában a római tisztek közül néhányat kivégeznek, másokat bilincsekbe vernek. A nisibisi Craugasius elfogott felesége után sóvárogva átszökik a perzsákhoz. 10. Róma népe éhségtől való félelmében lázongani kezd. 11. A sarmata limigansok béketárgyalások hamis színe alatt a császárra támadnak, de nagy veszteségükkel visszaverik őket. 12. Sok embert felségsértés czímén perbe fognak és elítélnek. 13. Lauricius comes megfékezi az isaurusok kalandozásait.

1. Ennek az eredménynek, a mely a mieinknek száналmas 1 fogságával végződött, nagyon megörült a király; hasonló sikerek reményében tovább indult és lassú haladásban harmadnapra eljutott Amida városához. A mint felvirradt 2 a hajnal, az egész vidék, a merre csak ellátott a szem, fegyverek fényétől csillogott; vasba öltözött lovasság lepte el a mezőket és a dombokat. A király lóháton volt, magas termeté- 3

vel kiemelkedve valamennyi közül, egész seregének élén. Királyi fejdísz gyanánt aranyból vert, drágakövekkel ékesített kosfejt viselt; fenségét emelték a kíséretében levő, különféle népekből való legfőbb méltóságok. El volt szánva, hogy mindenképen, még személyes érintkezéssel is megadásra bírja a falak védőit, mert Antoninus tanácsára másfelé

4 sietett. Azonban az istenség az egész római birodalom bajait egyetlen vidék körébe akarta szorítani, azért arra a hitre sarkalta a szertelen önérzetű királyt, hogy az ő láttára az ostromlottak mind magukon kívül lesznek a félelemtől és

5 alázatosan jönnek majd kegyelemért könyörögni. Tehát a királyi testőrség kíséretében a kapuhoz lovagolt és elbizakodottságában oly közel ment, hogy arczvonásait is jól lehetett felismerni. Ekkor pompás ékszerei miatt nyilakkal és egyéb lövedékekkel reá céloltak és el is esett volna, ha a por el nem vette volna a lövészek elől a kilátást; így csak palástját hasította szét egy beléje fúródó kopja, de ő maga megmenekült, hogy azután végtelen mészárlásokat

6 vigyen véghez. Iszonyú haragra lobbant, mintha szentségtörő kézzel isten templomát gyalázták volna meg; azt hajtogatta, hogy megsértették annyi királynak és annyi nemzetnek urát és minden erejével arra készült, hogy a várost földig lerombolja. Csak legfőbb tisztjeinek ama kérésére, hogy ne térjen el haragjának engedve dicső terveitől és a főurak engesztelő szavaira szánta rá magát, hogy másnap még egyszer megadásra szólítsa fel a város védőit.

7 Mihelyt tehát megvirradt, Grumbates, a chioniták királya, vitéz csapattól kísérve bátran indult a város falai elé, hogy ebben a küldetésben eljárjon. A mint nyíllövésnyi távolságban megpillantotta őt egy ügyes célzó, megcsavarta hajítógépét és leterítette, páncélját és mellét átütvén, szorosan mellette lovagló fiát, egy zsenge ifjút, a ki sugár természetével

8 és deli szépségével kivált kortársai közül. Ennek elestével

az ő földiei mindnyájan futásnak eredtek, de csakhamar eszükre térve visszafordultak, hogy a holttest ne maradjon az ellenség kezében, és éktelen kiáltásokkal fegyverre szólitották számos népeiket. A mint ezek rohanva jöttek, jég-eső módjára repültek mindenfelől a lövedékek és véres harcz fejlődött. Ezek a gyilkos küzdelmek elhúzódtak a nap 9 hanyatlásáig és már beállt az éj, a mikor holttestek halmain és vértócsákon keresztül a szürkület homályától védve nagy nehezen kimenthették az ifjú holttestét, miként hajdanában Trója előtt a thessaliai vezér élettelen társa ¹ fölött elkese-redett harczban küzdött a két sereg.

Ez a haláleset gyászba borította a királyi udvart; az 10 ország nagyjai atyjával együtt érezték a váratlan veszteséget. Fegyverszünetet hirdettek és népének sajátos szertartásai szerint gyásztáltak az ifjút, a kit nemes származása ajánlott és a kit mindenki kedvelt. Temetni vitték tehát szokott fegyverzetében és terjedelmes, magas ravatalra tették; körülötte tíz kisebb ravatalt készítettek holttestet ábrázoló bábokkal, a melyek oly gondosan voltak bebalzsamozva, hogy teljesen hasonlítottak már sírjukban nyugvó holttestekhez. Hét napon át ülték az összes férfiak sátrankint és századonkint a halotti tort és közben tánczot lejtve és különféle szomorú gyászdalokat énekelve siratták a királyi ifjút. A nők 11 pedig mellüket verték és a szokásos siralmakkal panaszkodtak, hogy ifjúkorának virágában le van szakasztva nemzetük reménye. Így szokták siratni Venus papnői az ő ünnepén Adonist, a mi a miszteriumok értelmezése szerint jelképe az érésnek induló termésnek.²

2. Miután a holttestet elégették és a hamvakat ezüst 1 vederbe gyűjtötték, hogy atyja akarata szerint hazai földbe temessék, a legfőbb haditanácsban elhatározták, hogy a feldúlt város hamvaival fogják kiengesztelni a megölt ifjú szellemét; most ugyanis már Grumbates sem engedte,

- hogy egyetlen magzata árnyékának megboszulása nélkül
2 tovább menjenek. Két napot még pihenésnek szántak és
tetemes csapatokat küldtek ki, hogy pusztítsák a békésen
elterülő, kövér és jól művelt szántóföldeket; azután őrsze-
mek ötszörös sorával ¹ bekerítették a várost és a harmadik
nap feltüntével lovasszakaszok csillogó sokasága töltött el
mindent, a merre emberi szem köröskörül elláthatott; ezek-
nek sorai lassú lépésben elfoglalták a sors által mindegyik
3 számára kijelölt helyüket. A perzsák megszállták a falakhoz
vivő összes utakat; a kelet felé fekvő rész, a hol a nekünk
oly végzetessé vált ifjú elhullott, a chionitáknak jutott... ²
a déli oldalra kerültek; az északi vonalat az albanusok őriz-
ték; a nyugati kapu előtt a segestanusok voltak felállítva,
a legkeményebb vitézek valamennyi közt; velük pedig lassan
lépkedtek csapatostul, magasra emelt fejjel, csunya ránczos
testükkel az elefántok, fegyveresekkel hátukon, olyan lát-
vány, a mely borzalmasságával, miként már többször emlí-
tettem, ³ meghalad minden képzeletet.
- 4 A mint megrontásunkra felvonulni láttuk ezeket a meg-
számlálhatatlan népeket, a melyeket már régóta gyűjtöttek
a római birodalom lángbaborítására: lemondtunk a menekü-
lés minden reményéről és már csak az az egy gondunk és
kívánságunk volt, hogy becsülettel fejezzük be életün-
5 ket. Kora reggeltől késő estig mozdulatlanul álltak a had-
sorok, mintha gyökeret vert volna lábuk, és nem volt hall-
ható egy hang sem, még csak lónyerítés sem. Ugyanabban a
rendben, a melyben jöttek, el is vonultak; de mielőtt még
elmúlt volna az éjszaka, étel és álmom által megerősödvé,
trombitaszóra ismét bekerítették félelmetes koszorújukkal a
6 várost, a melynek oly közel volt már az eleste. Alig hogy
Grumbates honi szertartásaik szerint, a melyek megfelelnek
a mi fetialisaink szokásának, áthajított egy vérbe mártott
lándsát: a hadsereg megcsendítvén fegyvereit, megrohanja

a falakat és csakhamar elhatalmasodik a harc szívalmas fergetege; az ellenséges lovasszakaszok száguldva rohan-
nak vérszemet kapva a küzdelembe, viszont a mieink el-
szántan és állhatatosan szállnak velök szembe.

Sok perzsa vitéznek scorpiókból hajított hatalmas kövek 7
szakították be fejét; mások nyíllal vagy kopjával átszúrt
testtel földre terültek és eltorlaszolták az utakat; ismét
mások megsebesülve gyors futásban vonultak vissza társaik-
hoz. A városban nem volt kisebb a gyász és a halál aratása; 8
számtalan nyíl sűrű tömegben fellepként sötétítette el a
levegőt, a lövőgépek pedig, a melyeket a perzsák Singaránál
ejtettek hatalmukba,⁴ sok sebet okoztak. A falak védői 9
ugyanis összeszedték minden erejüket és mindig újra kezdték
a félbemaradt küzdelmet; ha pedig a védelem legnagyobb
hevében megsebesültek, elestükben veszedelmet hoztak kör-
nyezetükre is, mert vagy lerántották vérükben fetrengve
a közelállókat, vagy legalább, ha lövedékkel testükben élet-
ben maradtak, kerestek valakit, a ki azt ki tudná húzni.
Így egyik vérengzés a másikat követte, a míg csak tartott 10
a nap, és még a szürkület sem hozott csillapodást, akkora
makacssággal küzdöttek mind a két részen. Mialatt azután 11
teljes fegyverzetben végezték az éjjeli őrzásokat, a hegyek
visszhangoztak a kétfelől felhangzó kiáltásoktól; a mieink
ugyanis Constantius császárnak, mint a világ urának, je-
les tulajdonságait magasztalták, a perzsák viszont Saport
sa a n s a n-nak és p i r o s e s-nak nevezték, a mi annyit
jelent, mint a királyok királya és a csaták győzője.

Mielőtt még felvirradt a nap, a trombiták jelére újra 12
ragadozó madarakként rohantak mindenfelől hasonló heves
küzdelmekbe a mérhetetlen csapatok, úgy hogy az ember,
a meddig a szem elláthatott, a mezőkön és völgyekben nem
pillantott meg egyebet, mint vad népek csillogó fegyvereit.
Csakhamar felhangzott a csatakiáltás és a mint mindnyájan 13

- vaktában előre tódultak, a lövedékek töméntelen sokasága repült feléjük a falakról és azt lehetett volna hinni, hogy egyik sem téveszti el célját az emberek sűrű tömegében. Annyi fenyegető baj közepett ugyanis, a mint már mondtam, nem a menekülés reménye hevített bennünket, hanem az a vágy, hogy vitézek módjára haljunk meg. Napkeltétől az esti szürkületig egyik fél felé sem hajlott a döntés és a harc több hévvel folyt, mint belátással tovább. Hallatszotak az elesettek kiáltásai épúgy, mint a támadókéi és buzgal-
14 mában alig maradt egy is seb nélkül. Végre az éj véget vetett az öldöklésnek és a szenvedések túlsága hosszabb fegyverszünetet kívántatott meg mind a két féllel. Mert ha nekünk jutott is olykor némi fegyvernyugvás, csekély még meglevő erőnket felemésztette a szakadatlan munka és álmatlanság és kínosan érintett a vérnek és a haldoklók sápadt arcának látása, a kiknek még a temetés végső vigasztalását sem nyújthattuk a hely szűkvolta miatt, minthogy a mérsékelt terjedelmű városban két legio és mindkét nembeli, jövevényekből és polgárokból álló vegyes népség, valamint némi egyéb katonaság, összesen vagy húszezren voltak be-
15 zárva.⁵ Tehát kiki úgy ápolta sebeit, a mint tudta, vagy a mint ápolóra talált; a súlyosan sebesültek a nagy vérvesztés következtében a halállal vívódva adták ki lelküket; mások, a kiket karddal döftek át, arcra buktak és lelkük a levegőbe oszlott szét, holttestüket pedig félre dobták; némelyeknek annyira össze-vissza volt szurkálva minden tagjuk, hogy az orvosok nem is engedték őket kezelés alá fogni, hogy hiábavaló hozzányúlással ne zaklassák a szerencsétleneket; sokan önmaguk tépték ki testükből a nyílakat, de ezzel a kétséges műtéttel a halálnál is nagyobb kínokat okoztak maguknak.
- 1 3. Mialatt Amida körül az ellenséges felek közt ekkora elszántsággal folyt a harc, Ursicinus boszúsan nézte más

ember kényétől való függését, amennyiben Sabinianus a hadsereg vezetésében föléje volt rendelve. Minthogy ez még mindig a síroknál vesztegelt,¹ gyakran figyelmeztette őt, hogy vonja össze mind a könnyű fegyverzetű csapatjait és induljanak sietve rejtett úton a hegyek tövében; ezzel a könnyű csapattal, ha csak némileg kedvez a szerencse, meglephetik az ellenség őrszemeit és éj idején megtámadhatják az előőrsöket, a melyek óriási körben kerítik a falakat; vagy pedig gyakori megrohanásokkal foglalkoztathatják az ellenséget, a mely egész erejét az ostromra fordítja. Mindezeket a ²terveket Sabinianus, mint veszélyeseket ellenezte. Vonakodását a nyilvánosság előtt császári utasítással igazolta, a mely határozottan elrendelte, hogy minden alkalommal a katonák életének lehető kímélésével kell eljárni; titokban azonban szíve mélyébe zárta az udvarnál gyakran hallott azt az intelmet, hogy a dicsőségre mohón vágyó elődje elől vágjon el minden alkalmat a kitüntetésre, még akkor is, ha az a közügy hasznára válnék. Olyannyira ügyeltek, akár a provinciák romlásával is arra, hogy a vitéz férfiú neve ne legyen összekötve valamely nevezetes tettel, akár mint intézőé, akár mint részvevőé. Azért ez lesújtva ezektől a kedvezőtlen viszonyoktól többször küldött ugyan hozzánk kémeket, — csakhogy a sűrűn felállított őrségektől nem juthatott egykönnyen senkisé a városba — és több czélszerű intézkedést tett, de nem vihetett ki semmitsem, hanem olyan látványt nyújtott, mint az oroszán, a mely hatalmas testével és vad tekintetével félelmet kelt ugyan, de nem mer hálóbá került kölykeinek kiszabadítására indulni, mert elvesztette karmait és fogait.

4. De a városban, a hol a szerte heverő holttestek sokaságát nem győzték eltemetni, a temérdek bajhoz még dögvész is járult, a melyet a feloszlásnak induló holttestek dögleletes párái, a tikasztó hőség és a népnek sokféle szen-

vedései tápláltak. Itt röviden ki akarom fejteni, hogy honnan származnak rendszerint az efféle betegségek.

- 2 Hogy a hidegnek vagy a hőségnek, a nedvességnek vagy a szárazságnak túlságos foka nyavalyákkal jár, azt philosophusok és híres orvosok műveiben olvashatjuk. Innen van az, hogy mocsaras vagy nyirkos helyeken lakó emberek köhögésben, szembajokban és hasonló betegségekben szenvednek, viszont a meleg tájak lakóit forróláz sorvasztja. De a mennyivel hatásosabb elem a tűz a többinél, annyival gyorsabban
- 3 öl a szárazság. Példa lehet erre az az eset, a mikor Görögország tízéves háborúban erőlködött, hogy a jövevény¹ ne kerülje el a királyi házasság megbontásáért a büntetést. Akkor hatalmasodott el ugyanis efféle vész és sokan hullottak
- 4 el Apollo nyilaitól, a kinek neve alatt a napot értjük. Az a csapás is, a mely, a mint Thucydides elbeszéli,² a peloponnésusi háború kezdetén a betegség egy kegyetlen nemével sújtotta Athént, egészen Aethiopia forró tájairól indult ki
- 5 és jutott el lassan továbbterjedve Attikába. Mások azt hiszik, hogy a holttestek bűzétől vagy más effélétől fertőzött levegő és víz, a mi nem ritkaság, elveszíti üdítő tulajdonságainak legnagyobb részét; vagy legalább hogy az időjárás
- 6 hirtelen változásai okoznak könnyebb betegségeket. Azt is állítják, hogy a föld szapora gőzölgéseitől sűrített levegő, útját állván a test párolgásának, olykor meg is öli az embert. Hogy ebből az okból még az embernél is előbb rakásra hullanak egyéb állatok is, arra Homeros tanít bennünket³ és sok későbbi tapasztalat, valahányszor efféle vész keletkezett.
- 7 A vész első fajának neve P a n d e m u s; ez nagyon száraz vidékeken szokott előfordulni és abban nyilatkozik, hogy a beteget gyakori forróság lepi meg. A másodiknak a neve E p i d e m u s; ez időnkint támad, megtámadja a látóképeséget és veszélyes daganatokat okoz. A harmadik a L o e m o d e s, a mely szintén időszak, de rendkívül gyorsan öl.

Ez a halálos dögvész lepte meg Amidát; de csak kevesen 8 haltak meg a nagyfokú forróságtól lakóhelyük fojtogató zsúfoltsága következtében. Végre a tizedik nap éjszakáján némi eső szétoszlatta a sűrű nehéz levegőt és az emberek közt állandó maradt a jó egészség.

5. Ezalatt a fáradhatatlan perzsák vesszőből font védő- 1 ernyőkkel vették körül a várost, töltéseket kezdtek emelni és magas, elől megvasalt ostromtornyokat készítettek, a melyeknek tetejében egy-egy hajítógépet állítottak fel, hogy elűzzék velök a védőket a bástyákról. Eközben a parittyások és az íjjászok közt egy pillanatig sem szüneteltek az apróbb csatározások. Volt velünk két Magnentius-féle legió,¹ a melyet 2 a mint fentebb említettem, csak nem rég hoztak át Galliából; vitéz és fürgé emberek voltak, a kik a nyílt mezőn való összeütközésekben nagyon jól voltak használhatók, de abban a hadviselésben, a melyre mi voltunk szorítva, nemcsak ügyetlenek voltak, hanem épenséggel nagy zavart okoztak. Minthogy ugyanis sem a gépek kezelésében, sem az ostromművek elkészítésében senki sem vehette hasznukat,² otromba módon kirohanásokat intéztek és vakmerő küzdelem után számban megfogyva tértek vissza, a mivel annyit használtak, a mennyit a példabeszéd szerint egy marék víz használ, ha ég a város. A mikor végre bezárták előttük a kapukat 3 és tisztjeik lelkükre beszéltek és így nem tehettek kirohanásokat, fogukat vicsorították, mint a vadállatok. Ámde a következő napokban, a mint el fogom beszélni, megmutatták, hogy mit tudnak.

A város déli oldalán, a mely a Tigrisre tekint le, a falak- 4 nak egy félreeső helyén egy torony nyúlt fel a magasba, a mely alatt függőleges sziklahasadék tátongott, úgy hogy nem lehetett borzalmas szédülés nélkül letekinteni. Innen a föld alatt kivájt boltozatokban a hegy lábától szépen csiszolt lépcsőfokok vittek a város fennsíkjára. Erre hordták

titokban a vizet a folyó medréből, a mint ezeken a vidékeken minden erősségben, a mely folyó mentén van, láttam
5 efféle lépcsőket. Ezen a sötét folyosón keresztül, a melyre a hely meredekvolta miatt nem ügyelt senkisé, egy, az ellenséghez átszökött volt városi lakos vezetése alatt hetven perzsa íjjász a király külön csapatjából, csupa ügyes és bátor ember, a félreeső hely csendjének védelme alatt éjjel tájban egyszerre csak felhatolt egyenkint a torony harmadik emeletéig. Itten reggelig meghúzták magukat; ekkor a harc megkezdésének jeléül biborszínű köpenyt lobogtattak és, a mint észrevették, hogy az övéik csapatjai áradatként veszik körül mindenfelől a várost, kiűritették és a földre dobták tegzeiket és iszonyú üvöltéssel tüzelvén egymást, rendkívüli ügyességgel szórták mindenfelé nyilaikat. Csakhamar az egész sereg sűrű sorokban rohanta meg a várost
6 elkeseredettebben mint valaha. Mi eleinte haboztunk és nem tudtuk ki ellen forduljunk: azok ellen, a kik felülről fenyegettek bennünket, vagy a sokaság ellen, a mely létrákon felhatolva már felkapaszkodott a bástyákra; megosztottuk tehát magunk közt a munkát. Felkaptunk öt könnyebb lövőgépet és a toronynyal szemben állítottuk fel; ezek csakhamar szórták a kopjákat, a melyek olykor két testen is átfúródtak. Így az íjjászok egy része súlyosan megsebesülve elesett, mások a gépek süvöltésétől megijedve a mély-
7 ségbe rohantak és szétzúzott testtel ott veszték. Miután ezt hamarjában így elvégeztük és visszavittük a hajítógépeket szokott helyükre, valamivel nagyobb biztonságban védelmeztük
8 egyesült erővel a falakat. Minthogy pedig a szökevény gyalázatos tette növelte katonáink boszúságát, erős karral annyira neki lendültek a különféle lövedékek hajítása közben, mintha le akarnának szaladni a síkra, úgy hogy dél felé járván az idő, a támadók sok sebük következtében szétrebbentek és ijedtükben, nem egy társuk halálát siratva, sátraikhoz vonultak vissza.

6. A remény némi sugara derült fel számunkra ezen a 1
 napon, mert ránk nem hozott veszteséget, ellenben az ellen-
 ségre nagy csapást mért. A nap hátralevő részét pihenésre
 és erőink helyreállítására fordítottuk. Másnap reggel a vár
 fokáról temérdek népet láttunk, a melyet a perzsák a Ziata
 nevű erősség elfoglalása után az ő táboruk felé tereltek; erre
 a tágas és jól megerősített helyre ugyanis — kerülete tíz sta-
 diumra rúgott — azelőtt vegyes sokaság menekült. Ugyan- 2
 akkor bevettek és felgyújtottak más erősségeket is és onnan
 több ezer embert hurezoltak rabszolgaságba. Voltak köztük
 erőtlen aggok és élemedett nők is; ha ezek sokféle okokból
 ellankadva már nem bírták a hosszú utat és megúnták már
 az életüket is, akkor elmetszették lábikráikat vagy bokáikat
 és ott hagyták az út szélén.

A mint a gall katonák meglátták ezeket a százalmas 3
 csoportokat, érthető, de időszerűtlen felindulásukban engedel-
 met kértek, hogy harcra kelhessenek az ellenséggel; a mikor
 pedig tribunusaik és rangidősb altisztjeik ezt nem akarták
 megengedni, halállal fenyegették, ha tovább is visszatartják
 őket. Valamint az állatviadalokra szánt ragadozók, ketreczeik- 4
 ben a dögszagtól még jobban nekivadulva, a kiszabadulás
 reményében neki ugranak a forgatható reteszeknek:¹ ezek
 is kardjukkal csapdosták a kapukat, a melyek, mint fentebb
 elmondtam, be voltak zárva. Attól tartottak ugyanis, hogy
 ha a város elesik, ők maguk is tönkremennek a nélkül, hogy
 valamely nevezetesebb tettet vittek volna véghez; vagy
 pedig, ha a város megmenekül a veszélyből, úgy emlegetik
 majd őket, mintha a gall vitézség híréhez képest semmi
 különösebb dolgot nem műveltek volna, jóllehet hogy azelőtt
 gyakori kirohanásaik alkalmával, a mikor a sánczépítést
 mindannyiszor néhány emberük életének árán munkájukban
 megakadályozni próbálták, ugyanannyit szenvedtek, mint
 a többiek.

- 5 Már nem tudtunk segíteni magunkon és azon törtük a fejünket, mit szegezzünk a dühöngő emberek ellenébe; végre mégis azt választottuk, a mibe nagy nehezen ők maguk is beleegyeztek, hogy, mivel már nem lehet velük boldogulni, túrtóztessék magukat még egy kissé és azután hadd támadjanak az ellenség őrállomásaira, a melyek nyíllövésnyinél nem sokkal messzebb voltak felállítva; ha ezeken keresztültörnek, ám haladjanak tovább. Világos volt ugyanis, hogy ha megkapják ezt az engedélyt, nagy vérengzést fognak véghez
- 6 vinni. Mialatt erre készültek, mi mindenféle eszközökkel serényen védtük a falakat: ernyedetlen munkával, őrzátokkal és hajítógépekkel, a melyek úgy voltak felállítva, hogy mindenfelé köveket és lövedékeket szórhassanak az ellenségre. Az ostromművek lassan haladtak előre; mégis a perzsa gyalogosok két magas töltést emeltek, a melyekkel szemben a mi embereink is igen magas védőfalakat raktak; ezek magasságban elérték a szemben levő töltést és elbírták a védőknek akármekkora terhét.
- 7 Ezalatt a gallok megúnták a további várakozást és a mikor borús, holdvilágtalan éjszakára volt kilátás, kinyitottak egy hátsó kapút és fejszével és karddal felfegyverkezve kivonultak, imádkozván az isteni gondviseléshez, hogy vegye őket kegyes oltama alá. A mint közel értek, visszafojtották lélekzetüket is és sűrű tömegben rohanva megöltek néhány előörsöt és levágták a tábor külső őreit, a kik mitől sem tartva mélyen aludtak; titokban már arra is gondoltak, hogy ha kedvez nekik a szerencse, meglepi a király sátrát
- 8 is. De bármily nesztelenül lopództak előre, mégis meghallották őket és a lekaszaboltak hörgése elűzte az álmodást az örök szemérről; sokan felserkentek és kiki saját felelősségére fegyverre szólította a tábornok. Ekkor a mi embereink nyomban megálltak és nem mertek tovább előrehatolni. Miután ugyanis ébren voltak azok, a kiket meg akartak lepni, nem volt

tanácsos biztos vesztükbe rohamni, különösen minthogy már mindenfelől nagy sebbel-lobbal harcra vonultak fel a feldühödött perzsák csapatjai. Különben a gallok bíztak testi erejükben és a míg csak lehetett, nem veszítették el bátorságukat, hanem karddal támadtak a szembejövőkre; ám de közülök is sokan elestek vagy megsebesültek a mindenfelől sűrűn repülő nyilaktól. A mint észrevették, hogy a veszély egész súlyával erre az egy pontra zúdul és hogy oda tódulnak össze az ellenséges csapatok, gyorsan kiszabadulni próbáltak onnan a nélkül, hogy hátat fordítanak. Mintegy ütemre hátráltak tehát és mivel lassankint viaszorították őket a töltésen túl és a mind sűrűbben rájuk rontó csapatok előtt helyt nem állhattak, a táborból felhangzó trombiták harsogásától is megijedve, visszavonultak. E köz- 10
ben a városból is sűrűn megszólaltak a kürtök és a kapuk megnyíltak, hogy befogadják őket, ha odáig eljuthatnának. Egyszersmind kattogtak a lövőgépek¹ a nélkül, hogy lövedékeket szórtak volna;² (azt remélték ugyanis), hogy az ellenséges előőrsök vezetői, nem tudván, hogy a szemben levő falakon nincsenek védők, visszavonulnak majd elesett társaik mögé, a mi embereink pedig bántatlanul bejuthatnak a félig nyitott kapukon. Ilyen fogásokkal hajnal felé a gallok meg- 11
fogyott számban bevonulhattak a kapún, néhányan halálos, többen könnyebb sebbel; négyszázan otthagyták a fogukat annál a kísérletnél, hogy megöljék nem Rhesust, nem is a Trója falai előtt táborozó thrákokat,³ hanem saját sátrában a fegyveresek százezreitől őrzött perzsa királyságot; pedig ez sikerült volna, ha egy szerencsétlen véletlen útjukba nem áll. Az ő újonczmestereiknek, a kik ebben a vitéz vállalatukban 12
vezéreik voltak, a város eleste után a császár Edessának egy forgalmas piacán szobrokat állíttatott, a melyek teljes fegyverzetben mutatják őket és mai nap is épségben megvannak.

- 13 A mint a felkelő nap megvilágította a holttesteket és az elesettek közt főurakat és satrapákat is találtak, zavaros láрма és könnyek hirdették, hogy kinek milyen sors jutott; mindenütt jajveszékelést lehetett hallani és a királyok méltatlankodását, a kik azt hitték, hogy a rómaiak a falakkal szemben felállított őrszemeken keresztül rontottak be. Közös megegyezéssel háromnapi fegyverszünet jött létre, a mely nekünk is időt adott, hogy kissé kifújhassuk magunkat.
- 1 7. Ez a váratlan esemény egészen kihozta sodrúkból az ellenség népeit és, minthogy megrohanással czélt nem értek, most már rendszeres ostrommal akartak végezni és a végsőig feltüzelt harcikedvvel mindnyájan már csak azon voltak, hogy vagy dicsőséggel elessenek, vagy a város rombadöntésével engeszteljék ki az elesettek szellemeit.
- 2 Miután mindnyájuk buzgó közreműködésével megtörténtek a készülétek, a hajnalcsillag felkeltekor mindenféle ostromszereket toltak előre és vaspántokkal megerősített tornyokat, a melyeknek magas tetején hajítógépek voltak felállítva, hogy a mélyebben álló védőket elkerdessék a
- 3 falakról. A mint derengett a hajnal, az egész szemhatárt vasvértetek szegték be és a sűrű hadsorok nem összevissza, mint azelőtt, hanem a trombitaszó lassú ütemére haladtak a nélkül, hogy egyesek előresietnének; ostromfedelek védelme alatt mentek, vesszőből font sánczkosarakat tartva
- 4 maguk elé. A mint nyíllövésnyire közeledtek, a perzsa gyalogosok magasra tartott pajzsukkal nehezen tudták elkerülni a falakról hajítógéppel lőtt nyilakat. Minthogy úgyszólván minden lövedék talált, tágitották soraikat; a vasaslovasok is meghökkentek és hátrálni kezdtek, ez pedig fokozta a mi
- 5 embereink bátorságát. Mivel azonban az ellenség hajítógépei, a melyek vaspántokkal erősített ostromtornyokon álltak, felülről lefelé hatottak és így a helyzet egyenlőtlenségénél fogva a hatás is különböző volt, a mi részünkön nagy vér-

ontás keletkezett. Az est bekövetkeztével azután mind a két fél pihenőre tért. Az éj nagyobb részét valamely mód kieszelésével töltöttük, miként lehetne ezzel a szörnyű bajjal szembeszállnunk.

Vége sok fontolgatás után abban a tervben állapodtunk 6 meg és ezt gyors kivihetősége ajánlotta, hogy t. i. a négy hajítógéppel szemben scorpiókat állítunk fel. Mialatt ezeket áthozták és pontosan az ellenséggel szemben felállították, a mi nem könnyű mesterség, felvirradt számunkra a leg-szomorúbb nap és láttatta a perzsák félelmetes csapatjait; mellettük pedig a felvonuló elefántokat, a melyeknek bőm-bölése és otromba teste a legborzasztóbb, a mit ember elképzelhet. Mialatt minden oldalról fegyverek, ostromszerek 7 és vadállatok tömegei szorongattak bennünket, a bástyákról a scorpiók vasparittyáiból egymásután repültek gömbölyű kövek; ezek megbontották az ostromtornyok eresztégeit, a hajítógépeket pedig és legénységüket a mélységbe sodorták, úgy hogy némelyek a nélkül, hogy megsebesültek volna, mások a nehéz súlyoktól összezúzva ott veszttek. A nagy erővel előrehajtott elefántokat minden oldalról tűzesóvákka-
l támadtuk; a mint ezek testüket érték, hátrálni kezdtek és kormányzóik már nem bírtak velük. Azután elégték az ostromszerek is, de a harc nem pihent. Ugyanis maga a perzsa 8 király, a ki különben soha sem szánja rá magát, hogy részt vegyen a harcban, a szerencsétlen fordulatoktól annyira kijött a sodrából, hogy — a mi egészen új és eddig hallatlan dolog volt — közkatona módjára rontott a sűrű tömeg közé. De mivel a védelmére körülötte lévő sokaság feltünővé tette és már messziről látható volt, sűrűn repültek feléje a lövedékek és kíséretéből sokan elestek. Azért végre visszavonult és egymásután felkereste a parancsát váró hadsorokat a nélkül, hogy visszariadna a holtak és sebesültek borzasztó látványától. Végre rövid időt engedett a pihenésre.

- 1 8. Az éjszaka megszakította tehát a küzdelmet és a rövid szünet alatt álomra hajtottuk fejünket. Alig hogy megvirradt, a király nem bírván haragjával és boszúságával, félretett minden tekintetet és ellenünk indította népeit. Ostromművei, a mint elmondtam, elégték; ennél fogva a támadást a falakig előretolt magas töltéseken próbálták, a mi embereink pedig a belülről felhordott sánczon nyert magas állásukból álltak ellent, a mennyire minden erejük megfeszítésével tehették.
- 2 Sokáig állt a véres csata és a haláltól való félelem nem tartott vissza senkit sem a buzgó védekezéstől. De midőn ennyire fejlődött a harc, a küzdő felek sorsának egy előre nem látható eset adott irányt. Az a földhányás ugyanis, a melyen a mi embereink oly sokáig dolgoztak, mintha földrengés megrázta volna, bedőlt. Ezáltal az a hézag, a mely a falak közt és a kívül emelt töltés közt tátongott, betömődött, mintha kocsit vagy híd vinne rajta át, és az ellenség előtt minden akadály nélkül nyitva volt az út. Ellenben a mi katonáink nagy része lezuhant és az omladék alá került.
- 3 vén vagy megsebesülvén, hasznavehetetlenné vált. Mindazonáltal embereink mindenfelől oda siettek az oly váratlanul bekövetkezett veszély elhárítása végett; de nagy sietségükben az egyik belebotlott a másikba, az ellenség merészsége pedig épen a siker által nőtt. Tehát a király parancsára megmozdultak a hárczosok mind és kivont karddal kézitusában harcoltak; a vér mindkét részről patakokban folyt és az árkok megteltek holttestekkel, és ennek következtében annál szélesebb út nyílt. A csapatok heves összetorlódása következtében megtelt a város; a védelemnek vagy menekülésnek minden reménye eltűnt és az ellenség csapásai alatt barmok módjára estek el fegyveresek és védtelenek, férfiak és nők.
- 5 Már beköszöntött az esti szürkület, de a mieinknek egy csapatja, noha annyira ellenünk fordult a szerencse, még

mindig harcza volt bonyolódva. Ekkor én két társammal a város egy félreeső részében elrejtőztem és a sötét éjszaka oltalma alatt kiosontam egy hátsó kapun, a melyre nem ügyelt senkisé. Mivel jól ismertem ezt a ronda városrészt és mivel társaim leleményessége nagy segítségemre volt, eljutottam végre a tizedik mérföldmutatóig. Ezen az állomáson megpihentünk egy keveset. A mint csakhamar megint tovább akartunk indulni és én, a ki úri házból való születésemnél fogva nem voltam az ilyenekhez hozzászokva, már alig bírtam a túlságos gyaloglást, rémítő látvány tárult elém, a mely azonban nekem, a ki a fáradságtól már végképen ki voltam merülve, nagyon jóleső könnyebbülést ígért. Egy 7 csapatszolga ugyanis nyereg és zabla nélkül ült meg egy makranczos lovat és hogy le ne bukhassék, szokás szerint szorosan a bal karja köré fonta a kötőféket, a melyen vezetni szokták a lovat. De a ló csakhamar levetette őt; ekkor nem tudott kiszabadulni a hurokból és tüskön-bokron át hurezoltatván, ízekre tépődött, míg végre a futástól kimerült lovat a holttest súlya meg nem állította. Ekkor megfogtam és felültem széles hátára és így ezzel a jókor jött segítséggel eddigi társaimmal nagy nehezen eljutottam valami kén- 8 tartalmú meleg forrásokhoz. Mivel a hőség miatt el voltunk tikkadva a szomjúságtól, sokáig kerestünk bujkálva vizet, míg végre egy nagyon mély kútra bukkantunk. Ehhez azonban mélysége miatt nem volt mód leszállani, kötelek pedig nem voltak kéznél. Ekkor a végső szükség útmutatása szerint hosszú sávokra vágtuk vászonruháinkat, a melyeket testünkön hordtunk; ezekből hosszú kötelet sodortunk és a végére nemezsüveget erősítettünk, a melyet az én embereim egyike sisakja alatt viselt; ezt a kötél segítségével lebocsátottuk. Ekkor ez zivacs módjára magába szította a vizet és így könnyen oltottuk (mésztő szomjúságunkat.) Innen gyorsan az Euphra- 9 tes folyóhoz indultunk, hogy a túlsó partra átkeljünk azon

- a kompon, a melyen állandó szokás szerint azon a vidéken
 10 átszállítják az állatokat és embereket. Ekkor ime megpillan-
 tottunk egy szétugrasztott római lovascsapatot, nyomában
 pedig erős perzsa hadat, a melyről nem tudtuk, honnan ke-
 rül oly hirtelen iramodással annak a csapatnak a hátába.]
- 11 Ebből a tapasztalatból azt a meggyőződést merítettem,
 hogy azok a bizonyos földszülöttei¹ nem a föld mélyéből
 keltek ki, hanem a természettől különös fürgeséggel voltak
 felruházva és mert váratlanul majd itt tűntek fel, majd
 amott, Sparti-nak nevezték őket és azt hitték, hogy a föld-
 ből pattantak ki, a mint a régiek minden egyebet is mesés
 12 színbe szerettek öltöztetni. [Ez a látvány sietségre sarkalt
 bennünket, mivel már csak a gyorsaság menthetett meg.
 Tehát cserjéseken és erdőkön keresztül a magasabb hegyek
 felé törekedtünk, azután Melitinába, Kis-Armenia egy váro-
 sába értünk; itt egy magasabbrangú tiszthez szegődtünk,
 a ki épen indulófélben volt és végre viszontláthattuk An-
 tiochiát.]
- 1 9. Minthogy az ősz már vége felé járt és már felkelt a
 gödölyék csillagzata,¹ Sapor hadával már nem hatolhatott
 beljebb, hanem arra szánta magát, hogy foglyaival és zsák-
 2 mányával visszatér hazájába. Ezalatt az Amida eleste után
 történt öldöklések és fosztogatások közepett Aelianus co-
 mest és a tribunusokat, a kiknek tevékenysége oly sokáig
 védte a város falait és annyi vereséget okozott a perzsáknak,
 alávaló módon keresztre feszítették, Jacobust pedig és Cæsiust,
 a lovassági parancsnok számtisztjeit,² és még néhány udvari
 testőrt hátrakötött kezekkel magukkal vitték, miután a
 Tigrisen túlról származó embereket,³ a kiket nagy gond-
 dal felkutattak, minden rangkülönbség nélkül egytől egyig le-
 vágták.
- 3 Azonban Craugasius felesége, a ki sértetlenül megőrizte
 női becsületét és a kivel mindig úgy bántak, mint előkelő

nővel, búsult, hogy férje nélkül mintegy más világba ültetik majd át, ámbár az eddigi tapasztalatok szerint jobb sorsot is remélhetett. Tehát szem előtt tartván a maga javát és jó 4 előre szemügyre vévén a jövőt, kettős aggodalom gyötörte, mert épúgy idegenkedett az özvegyiségtől, mint valamely új házasságtól. Titokban elküldte tehát egy teljesen megbízható emberét, a ki Mesopotamia vidékeit jól ismerte, hogy az Izala hegységen át, Maride és Lorne nevű, helyőrséggel megrakott erősségek közt lopja magát Nisibis városába; a maga igazolására mondjon el férjének meghitt életükből vett egyik-másik titkot és kérje meg az ő nevében, hogy értesülvén helyzetéről, jőjjön hozzá, hogy boldogan éljenek egymással. A mi emberünk ráállt erre és könnyű szerrel 5 útra kelvén, hegyi ösvényeken és erdei utakon át gyorsan Nisibisbe ért. Itt úgy adta elő a dolgot, hogy úrnőjét nem látta seholsem és ez alkalmasint nincs is már életben; azért ő alkalom adtán elosont az ellenséges táborból. Ennélfogva, mint jelentéktelen emberrel; nem törődött vele senkisé; ő pedig értesítette Craugasiust a történetekről és, miután azt az ígérését vette, hogy mihelyt veszély nélkül teheti, szívesen követi majd hitvestársát, ismét kiosont a városból és vitte úrnőjének az örömdetes hírt. E hír vétele után az asszony Tamsapor hadvezér közbenjárásával azzal a kéréssel fordult a királyhoz, hogy ha a római területről való elvonulása előtt erre alkalom nyílik, fogadja kégyesen az ő férjének meghódolását.

A mint ilyen váratlanul eltávozott a hirtelen ott termett 6 ember, a ki, alighogy visszatért régi gazdájához, azonnal ismét el is tűnt a nélkül, hogy valakinek szólt volna: gyanú támadt Cassianus vezérlő tábornokban és más magasállású előljárókban. A legnagyobb fenyegetésekkel rátámadtak Craugasiusra, azt hajtogatván, hogy az az ember nem jöhetett és nem mehetett az ő beleegyezése nélkül. Craugasius 7

félt, hogy árulással vádolják majd és attól tartott, hogy
 valamely odaérkező szökevény révén kitudódik, hogy fele-
 sége él és a legkíméletesebb bánásmódban részesül. Tetette
 magát tehát, mintha egy más előkelő hajadont akarna nőül
 venni. Mintha meg akarná tenni a lakodalomra a szükséges
 készületeket, a várostól nyolcz mérföldnyire levő majorjába
 ment. Innen vágztatva egy perzsa martalóczsapathoz mene-
 kült, a melynek közeledtéről tudomása volt. A mikor ezek
 az ő szavaiból megértették, hogy kivel van dolguk, szívesen
 fogadták és öt nap mulva átadták Tamsapornak, a ki elküldte
 őt a királyhoz. Itt feleségével együtt, a kit azonban néhány
 hónap mulva mégis elveszített, visszakapta vagyonát és egész
 atyafiságát és a második helyet foglalta el Antoninus után,
 igaz, hogy, a mint a jeles költő mondja, «nagy közzel máso-
 8 dikat.»⁴ Mert amaz lángeszére és hosszú tapasztalatára tá-
 maszkodva megtalálta minden vállalkozásban a helyes utat;
 ez egyszerűbb lélek volt, mindazonáltal szintén nagy hír-
 névre tett szert. Ez pedig nemsokára az itt elbeszélt ese-
 mények után következett be.

9 A perzsa király arcza nyugalmat mutatott ugyan és
 színre úgy látszott, mintha örülne a város elestének; szíve
 mélyében azonban erősen forrott a harag, midőn elgondolta,
 hogy az ostrom szerencsétlen fordulatai sokszor súlyos áldo-
 zatába kerültek és hogy ő maga sokkal több emberét vesz-
 tette, mint a hányat a mieink közül foglyul ejtett, vagy a
 különböző csatákban leterített; ez pedig nem egyszer történt
 Nisibis és Singara mellett. Hasonlóképen történt Amida
 előtt is, a melyet hetvenhárom napig ostromolt egész hadi-
 népével és a hol 30,000 harczosát veszítette. Ezt a számítást
 nemsokára Discenes tribunus és notarius ejtette meg, a ki
 annál könnyebben tehette meg a megkülönböztetést, mivel
 az elesett rómaiaknak holttestei csakhamar szétmállanak és
 rothadásnak indulnak, úgy hogy a halottnak arcza négy

nap múlva már fel nem ismerhető; ellenben az elesett perzsáknak teste kiszárad mint a fatuskó, úgy hogy tagjaik nem folynak szét és nem poshadnak el az őket ellepő genytől. Ezt takarékosabb életmódjuk teszi és az, hogy szülőföldjüknek a hőségtől nagyon száraz éghajlata van.

10. Mialatt a távoli Keleten ezek a viharos események 1 folytak le, az örök városban aggódva néztek a közelgő gabonahiánnyal járó nyomorúság elé. A köznép, mely az éhséget úgy tekinti, mint a bajok legnagyobbikát, erőszakos fenyegetésekkel zaklatta folytonosan Tertullust, az akkori praefectust, elég észszerűtlenül, minthogy nem rajta múlt, hogy jókor szállítsák az élelmiszereket a hajók, a melyeket a tengernek a szokottnál ádázabb háborgása és a szembe fúvó viharok a legközelebbi öblökbe kergettek, honnan a koczkázat nagysága miatt nem merték felkeresni Augustus kikötőjét.¹ Ezek a gyakori zendülések nagyon nyugtalanították 2 a praefectust és minthogy a nép, a melyet a feje fölött függő vész izgatott, mind vadabbul lázongott, azt hitte, hogy már nincs út életének megmentésére. Ekkor az a jó ötlete támadt, hogy a népnek, a mely vadul tombol ugyan, de váratlan dolgok meg szokták ragadni figyelmét, odakínálta kisded fiait és könnyeket hullatva így szólt hozzá: «Íme a 3 ti polgártársaitok! Ezek, ne adják az istenek, veletek együtt fognak szenvedni, hacsak jobb sors nem ragyog fel számunkra. Ám, ha azt hiszitek, hogy az ő kivégzésük után nem történhetik semmi bajotok, ime itt vannak a ti hatalmatokban.» A rajtuk való szánakozás lecsillapította és elhallgattatta a természeténél fogva jószívű tömeget és egykedvűen várták jövő sorsukat. És csakugyan, mialatt Tertullus Ostiánál 4 Castor és Pollux templomában áldozott, a tenger lecsendesedett, a szél enyhe déli szellé változott és a hajók duzzadó vitorlákkal bevonultak a kikötőbe és gabonával töltötték meg a magtárakat.

- 1 11. Ebben a válságos időben Constantius még mindig sirmiumi téliszállásán pihent. Ekkor felzavarták őt nyugalmából ijesztő és nagyon komoly hírek, a melyek jelentették, hogy megtörtént az, a mitől félt. Ugyanis a sarmata limigan-sok, a kikről fentebb elmondtam,¹ hogy uraikat kiűzték ősi székhelyeikből, lassankint megunták azt a vidéket, a melyet számukra az elmúlt évben elég czélszerűen azért tűztek ki, hogy ne vetemedhessenek ingatag természetük szerint valamely ellenséges vállalkozásra. Elfoglalták tehát a végeinkkel határos vidéket és nemzeti szokásuk szerint szerte csatangolva zavart készültek támasztani mindenfelé, ha vissza nem úzik őket.
- 2 A császár abban a meggyőződésben, hogy, ha halasztja a dolgot, legközelebb csak annál hetykébben viselkednek majd, mindenfelől nagyszámú harczedzette katonaságot vont össze és, mielőtt még jóformán kitavaszkodott volna, síkra szállt. Két dolog megfontolása töltötte el bizalommal: először az, hogy hadseregét, a mely a lefolyt nyáron torkig lakott bőséges zsákmánnyal, a hasonló eredményre való kilátás sikeres tevékenységre fogja ösztönözni; másodszor az a körülmény, hogy Anatolius, a ki akkor Illyricumot mint praefectus kormányozta, minden szükségletet már jó előre beszerzett és most minden bőven befolyt a nélkül, hogy bárkit zaklatni kellett volna. Mert általánosan el van ismerve,
- 3 hogy a mai napig soha más praefectus intézkedései nem juttatták az északi tartományokat oly virágzó állapotba, mint Anatoliuséi, a ki jóakarattal és ügyesen felsegítette a vagyoniilag ingadozókat, könnyített a fuvarozási kötelezettséggel járó terheken,² a melyek tönkre tettek számtalan háztartást, és nemes bizalommal intézte az adóbevallásokat, úgy hogy e vidékek lakói sérelmeik orvoslása után jó módban és baj nélkül élhetnének, ha nem róttak volna ki rájuk később mindenféle gyűlöletes czímeken adókat, a melyeket az adózók

és az adószedők kölcsönös vádaskodásaikkal még terhesebbé tettek. Amazok ugyanis a hatalmasok oltalmához folyamodtak, emezek pedig a közvagyonosodás csökkenésében látták a maguk biztonságát; így oda jutottak, hogy a szerencsétlenek földönfutókká lettek vagy pedig fel is akasztották magukat.³

Hogy tehát elhárítsa a küszöbön levő veszélyt, a császár⁴ az említett nagyszabású készülétek után felkerekedett és Valeriába érkezett. Ez valamikor Pannoniának volt egy része, de Valeriának, Diocletianus leányának tiszteletére külön provinciává alakították és róla nevezték el. Hadseregét az Ister folyó mentén sátrakban helyezte el és figyelte a barbárokat. Ezek még az ő megérkezése előtt barátság színe alatt, de titokban fosztogató szándékkal kemény tél idején Pannoniába készültek berontani, a mikor még nem olvadt fel a tavasz melegétől a hó és így a folyón mindenhol át lehetett kelni, a mi embereink pedig a fagy miatt nehezen bírták a szabad ég alatt való tartózkodást.

A császár tehát azonnal két tribunust küldött egy-egy⁵ tolmácssal a limigansokhoz és szép szerivel kérdeztette, hogy miért hagyták el házi tűzhelyeiket, a melyeket a békekötés és szerződés értelmében az ő kérésükre tűztek ki számukra, és miért csatangolnak szerteszét és nyugtalanítják a tilalom ellenére a végvidéket. Ezek félelmükben hazug-⁶ sághoz folyamodtak és alaptalan és hiábavaló ürügyeket hoztak fel; kérték a császárt, bocsásson meg nekik, vessen véget minden meghasonlásnak és engedje, hogy a folyón átkelve hozzá mehessenek és előadhassák az ő bajaikat; ők készek, ha a császárnak úgy tetszik, a római birodalmon belül bármily távol eső földeket elfogadni, hogy ott állandó nyugalomban élve és a békességet jótékony istenséggként tisztelve adófizető nép terheit és nevét vállalják magukra.

A mint a császár a tribunusok visszatértek ezt megtudta,⁷

- nagyon megörült, hogy az a feladat, a melyet megoldhatatlannak hitt, minden küzdelem nélkül oldódott meg. Megengedte tehát, hogy mindnyájan átjöjjenek. Erre rávitte őt az ő felhetetlensége is, a melyet a bizelgők csapattja még növelt; ezek ugyanis folytonosan azt hangoztatták, hogy ha kifelé minden lecsendesedik és mindenhol helyreáll a béke, több hasznát veheti majd a proletáriusoknak és közülök szedhet nagyon alkalmas újonczokat; a provinciák lakói ugyanis szívesen adnak újoncz helyett pénzt.⁴ Pedig az efféle remény nem egyszer járt már súlyos következményekkel a
- 8 római birodalomra nézve. Tehát Acimincum mellett sánczot emeltetett, rajta szószerk alakjában földhányást rakatott és meghagyta, rakjanak meg bizonyos számú hajót harcra kész legionáriusokkal, ezek pedig figyeljék meg Innocentius hadimérnök vezetése alatt, a ki ezt a tervet kieszelte, a folyó medrének a parthoz közel levő részét és, ha észrevennék, hogy a barbárok nyugtalankodnak, támadják őket váratlanul
- 9 hátba, a míg figyelmük másfelé van fordítva. Jóllehet hogy a limigansok észrevették ezeket a készüléteket, mégsem gondoltak oly gyors fordulatra és mélyen meghajolva álltak ottan, szívük mélyében egészen más szándékkal, mint a milyent magatartásuk és szavaik mutattak.
- 10 Mihelyt ugyanis megpillantották magas emelvényén a császárt, a ki már nagyon engedelkeny beszédhez készült és úgy akart hozzájuk szólani, mint leendő engedelmes alattvalóihoz: egyik emberük vad dühében a szószerk felé hajította eszmáját és e szavakat kiáltotta: «marha, marha», a mi náluk csatajel gyanánt használatos. Őt követte a rendetlen tömeg és hirtelen magasra emelvén barbár zászlójukat, vad
- 11 üvöltéssel egyenesen a császár felé rohant. A mint ez letekinített magas állásáról és az egész térséget ellepve látta az össze-visszatóduló sokaság ezreivel, a meztelen kardoktól és alabárdoktól vesztét érezte közeledni. De úgy belekeveredett

a saját embereiből és idegenekből összeverődött tömegbe, hogy fel nem ismerték őt és nem tudták, vezér-e vagy köz-katona. Minthogy pedig nem volt ideje a habozásra, felkapaszkodott egy gyors paripára és elvágtatott. Néhányan 12 az ő kísérői közül mégis visszaszorítani próbálták a futótűzként terjeszkedő barbárokat; de vagy halálos sebbel elestek, vagy pedig eltiporta őket a fölöttük elrohanók pusztja súlya. A császári szék is aranyos kárpitjával minden ellentállás nélkül az ellenség kezébe került.

De mihelyt híre terjedt, hogy a császár majdnem a végső 13 veszedelembbe jutott és még most is örvény szélén áll, az ő hadserege első kötelességének tartotta, hogy segítségére siessen, — azt hitték ugyanis, hogy még nem szabadult ki a veszélyből — és noha a váratlan támadás miatt csak félig voltak felkészülve, mégis növelte bátorságukat az a büszke tudat, hogy császáruknak visznek segítséget, és hangos csatakiáltással vetették magukat a barbároknak halálra elszánt tömegeire. Égve a vágytól, hogy vitézségükkel letöröljék 14 szégyenüket, előre rontottak és boszút lihegve a hitszegő ellenség ellen, kímélet nélkül lekasaboltak mindent, a mi útjukba akadt; végig gázoltak élőkön, félholtakon és holtakon és, mielőtt jóllaktak volna a barbárok vérével, máris egész rakásai halmozódtak fel a holttesteknek. A békebontók 15 így nagy szorultságba kerültek, miután egy részük elesett, másik részük rémületében szétfutott; ez utóbbiak közül néhányan hiábavaló könyörgésektől reméltek menekülést, de csak annál sűrűbb csapások alatt hullottak el. Ki volt irtva az egész nép, a mikor a trombiták jelt adtak a visszavonulásra. Ekkor a mieink közül is lehetett, bár csak keveset, a holtak közt látni; ezeket letiporta a heves támadás, vagy pedig a közben, hogy szembeszálltak a dühös ellenséggel és védtelenül hagyták oldalukat, ragadta el őket szomorú végzetük. A többi közt említésreméltó Cellának, a pajzsos- 16

gárda tribunusának halála, a ki mindjárt az összeesapás kezdetén rontott elsőnek a sarmaták sűrű tömegei közé.)

17 E véres események után Constantius a végvidék biztonsága érdekében megtette a körülményekhez képest a leg-sürgősebb intézkedéseket; miután pedig boszút állt az álnok ellenségen, visszatért Sirmiumba. Itt is hamar megtett mindent, a mit a jövőről való gondoskodás szükségessé tett; azután elindult Konstantinápoly felé, hogy közel legyen a Kelethez, ott orvosolhassa az Amidánál szenvedett veszteségeket, újra kiegészítse a hadsereget és megfelelő erővel verhesse vissza a perzsa király támadásait. Mert nem volt két-ség abban, hogy, ha csak az isteni gondviselés és sokaknak megfeszített igyekezete útját nem állja, ez hátul hagyja majd Mesopotamiát és tágasabb térre terjeszti ki táma-dásait.

1 12. Mindazonáltal e gondok közepett, mintha ennek régi bevett szokás szerint így kellene lenni, megint csak meg-szólaltak a polgári viszályra hívó kürtök és megindult egy csomó oktalanul felfújt felségsértési per. Vezetésükre és elintézésükre azt a sokat emlegetett Paulus notariust küldték ki, a ki nagyon értett az efféle véres mesterséghez, és a kinek, miként a vívómestereknek temetések és ünnepi játékok,¹ a kőpad és a hóhérmesterség nyújtott busás
2 keresetet. Ő benne ugyanis meg volt az az eltökélt szándék, hogy másoknak ártson, s azért nem riadt vissza semmiféle fondorlattól sem, hanem főbenjáró pereket akasztott ár-tatlan emberek nyakába, ha csak a maga hasznát látta mások szerencsétlenségében.

3 Anyagot a vizsgálatoknak a végtelenségig való kiterjesztésére egy hitvány és jelentéktelen eset szolgáltatott. Thebais tartomány szélső vidékén van egy Abydum nevű város. Ott egy helyi nevén Besának nevezett istennek jóshelye volt, a hol azelőtt meg lehetett tudakolni a jövőndőt, és a melyet

a környék lakói ősi szertartásokkal szoktak tisztelni. Ré- 4
szint személyesen, részint közvetítők által kérték az isten-
ség kijelentéseit; az utóbbiak megbízottjaiknak átadták
írásba foglalt kívánságaiknak jegyzékét, a mely világos
szavakkal fejezte ki kéréseiket. Ezek a papírlapok vagy
hártyák, a melyekre fel voltak írva a kívánságok, olykor a
válasz megadása után is ott maradtak a kápolnában. Ezek 5
közül néhányat rosszakaratból beküldtek a császárnak,
és ez szűkkeblű ember létére, a ki egyéb, nagyon is komoly
dolgokban szeretne adni a siketét, ebben az esetben érzéke-
nyebb volt, mint mondani szokták, a fülczimpánál, és kicsi-
nyes gyanakodásában azonnal felforrt benne a méreg. Rög-
tön utasította Paulust, hogy induljon hamar Keletre és
felhatalmazást adott neki, hogy mint valami nagytapasztal-
latú hadvezér intézze a kihallgatásokat egészen saját belá-
tása szerint. Az ügy elbírálását Modestusra bízta, a ki 6
akkor még Kelet comese volt és nagyon alkalmas volt az
efféle dolgokra. Mert a Pontusból származó Hermogenes,
az akkori praefectus praetorio, mint nagyon lágy szívű ember
nem kellett nekik.

Paulus tehát a vett parancs értelmében elindult dűlva- 7
fűlva dűhében és, minthogy szabad tere volt a rágalomnak,
temérdek embert hurezoltak eléje úgyszólván a világ minden
tájáról, előkelőket és alacsonyrendűeket egyaránt. Ezeknek
egy része bilincsek súlya alatt görnyedezett, mások börtön-
ben senyvedtek. E kegyetlen büntetések tanújául Scytho- 8
polis palæstinai várost szemelték ki, a mely két okból lát-
szott másoknál alkalmasabbnak: először, mert nem volt
annyira szem előtt, azután mert féluton feküdt Antiochia
és Alexandria közt, a mely városokból került ki a legtöbb
vádolt.

Tehát az első közt Simplicium hozták, Philippus fiát, 9
volt praefectum és consultum, a kit azért állítottak törvény elé,

- mert állítólag megkérdezte a jóshelyet, miként nyerhetné el a császári hatalmat. A császár paranesára kínpadra vonták, mert ilyen esetekben sohasem engedett el, még régi jó szolgálatok fejében sem, akár bűnt, akár csak eltévelyedést. Simpliciuust annyiban megvédte végzete, hogy ép testtel menekült,
- 10 de belebbezéssel bűnhődött. Azután Parnasiusra került a sor, Egyiptom volt praefectusára, egy egyeneslelkű emberre, a ki oly nagy veszélyben forgott, hogy kimondták reá a halálos ítéletet, de szintén csak számkivetéssel lakolt. Sokszor lehetett tőle sokkal ezelőtt azt az elbeszélést hallani, hogy a mikor hivatal keresése végett elhagyta Patræ achaiai várost, az ő szülő- és lakóhelyét, azt álmodta, mintha számos, tra-
- 11 gikus jelmezbe öltözött alak búcsuztatná őt. Azután Andronicust vitték a törvényszék elé, egy humanisztikus műveltségéről és szép verseiről ismeretes embert; minthogy nyugodt öntudatánál fogva semmiféle gyanuba sem keverhették és mindenben bátran tisztázta magát, fel kellett őt menteniök.
- 12 Továbbá Demetrius philosophusra, a kinek Chytras volt a mellékneve, egy koros, de testben, lélekben szilárd emberre, rábizonyították, hogy többször áldozatot mutatott be;² ezt nem tagadhatta, de azt állította, hogy ezt kora ifjúságától fogva azért tette, hogy megnyerje az isten kegyét, nem pedig hogy kérdezősködéseivel nagyravágyásának szolgáljon; nem is tud különben senkiről sem, a kinek ez lett volna a szándéka. Tehát sokáig hagyták a kínpadon; mivel azonban jó lelkiismeretére támaszkodva minden ellentmondás nélkül állhatatosan ugyanazt vallotta, bántatlanul vissza engedték hazájába, Alexandriába.
- 13 Ezeket és még néhány vádlottat jó szerencsájük, a mely segítségére jött az igazságnak, visszarántotta az örvény széléről. Minthogy azonban a vádaskodások vég nélkül összegabalyodtak és mind tovább terjeszkedtek, többen a kínzások következtében kiadták lelküket, másokat javaik

elkobzása mellett további büntetésekre ítélték. Ezeknél a kegyetlen koholmányoknál Paulus volt a sugalmazó; ez ugyanis a furfangnak és ármánynak mintegy raktáron tartott mindig új meg új nemeit szedte elő; pedig egy intésétől függött úgyszólván minden balandónak a sorsa. Mert ha pl. 14 valaki negyednapos váltóláz ellen, vagy más efféle baj ellen varázsszert viselt a nyakában, vagy pedig valamely rossz-akarója feljelentette, hogy este valamely síremlék mellett ment el, azonnal főbenjáró perbe fogták, mint valami kúrúzlót és olyan embert, a ki a sírok borzalmait és a kísértetek csalóka képeit fordítja a maga hasznára;³ és az ilyen el volt veszve. Egészen úgy tárgyalták ezeket a dolgokat, 15 mintha Clarust, Dodona tölgyeit és Delphinek hajdan híres jóshelyét tömegesen ostromolnák az emberek a császár vesztére.⁴ A mellett az udvari emberek csapatja szemem- 16 szedett gyalázatos hízelgéseket gondolt ki és azt hajtogatta, hogy a császár nincs alávetve a közös emberi bajoknak, és nagy hangon hirdették, hogy az ő végzete mindig hatalmasnak mutatkozott és mindig késznek az ellene áskálódók megsemmisítésére.

Hogy az efféle dolgokban erélyes vizsgálatot folytattak, 17 azt józan észszel senki sem veheti rossz néven. Mert szívesen elismerem, hogy a törvényes fejedelemnek, a jó honpolgárok oltalmazójának és védőjének életét, a melytől a többinek jóléte függ, mindnyájunknak közös igyekezettel kell biztosítanunk. Hiszen hogy ezt a biztonságot annál hatható-
sabbban megvédjük, a Cornelius-féle törvények ott, a hol felségsértés megtorlásáról van szó, nem vettek ki semmiféle állást még a kínvallatás alól sem. De nem illik az ilyen szo- 18 morú esetekben féktelenül tombolni, hogy úgy ne tűnjék fel a dolog, mintha az alattvalókat önkény kormányozná, nem törvényes hatalom. Ebben Tullius példáját kell követnünk; ez ugyanis a mikor elnézés és szigorúság közt volt

választása, a mint maga mondja, okokat keresett a megbocsátásra, nem alkalmat a büntetésre; és csakugyan ez jellemzi a higgadt és megfontolt bírót.

- 19 Abban az időben Daphnéban, Antiochiának kies és előkelő külvárosában, egy kimondhatatlanul visszataszító torzszülött jött a világra, t. i. egy kétfejű gyermek két-két foggal és szakállal, négy szemmel és két nagyon apró füllel. Ez a torzalak előre hirdette, hogy a birodalom is ilyen torzalakká fog változni. Nem ritkák az ilyen csodaszülöttek, a melyek nagy változásokat jelentenek be; minthogy azonban már nem engesztelik miattuk, mint hajdanában, hivatalból az isteneket, a közönség nem vesz róluk tudomást.
- 1 13. Abban az időben történt az is, hogy az isaurusok, a kik fentebb elbeszélte vállalataik után és Seleucia ostromának kísérlete után csendesen viselkedtek, lassankint megint életre keltek, miként tavasz idején a kígyók elő szoktak bújni odvaikból. Leszálltak hozzáférhetetlen sziklás hegyeiről és sűrű csapatokba verődve rablásaikkal és fosztogatásaikkal zaklatták szomszédaikat. Mint hegyilakók ugyanis hozzá voltak szokva, hogy könnyedén mozogjanak sziklákon és bozóton keresztül és így elkerülték katonai határőrségeink
- 2 figyelmét. Hogy erőszakkal vagy szép szerivel rendbe szedje őket, Lauriciust küldték rectorul, felruházván őt a comes címmel. Okos államférfi volt, a ki sokat inkább puszta fenyegetésekkel, mint kíméletlen eljárással igazított el, úgy hogy az ő hosszú kormányzása alatt nem történt semmi sem, a mit érdemes volna feljegyezni.

Jegyzetek a XIX. könyvhöz.

1. fej. ¹ A thessaliai vezér alatt Achilles, társa alatt Patroclus értendő. — ² A miszteriumokban allegorikus magyarázatát adták a régi mítoszoknak.

2. fej. ¹ V. ö. 16, 12-hez szóló 9. jegyzetet. — ² Hézag a kéziratokban, a melyet Gelenius kiadása nyomán több kiadó a *Vertæ* szóval tölt ki. — ³ Művének elveszett részében. — ⁴ L. 18, 5, 7. — ⁵ A legio létszámáról l. Bev. III, 29.

3. fej. ¹ L. 18, 7, 7.

4. fej. ¹ Paris, a ki Menelaus királytól elrabolta feleségét, Helenát. Az akkori dögvést leírja az Ilias I. éneke. — ² Az athéni dögvész híres leírása Thucydides művének II. könyvében foglaltatik. — ³ Ilias I. 50: «Kezdetben csak az ebek meg az öszvérek sora hullott, ám később magukat nyilazá boszujában az isten».

5. fej. ¹ L. 18, 9, 3. — ² Ezek ugyanis Galliában toborzott barbárok voltak, a kik nem értettek a római hadviseléshez.

6. fej. ¹ A ketreczek vasrácsal voltak körülvéve, fent pedig forgó vashenger zárta a fedelet, hogy az állat, ha felugrik reá, beléje ne kapaszkodhassék karmaival. — ² Ez a hely nagyon homályos. A dolog úgy képzelhető, hogy a falak védői lesiettek a kapúhoz, hogy segítségükre menjenek a megszorult galloknak; a falon csak néhány emberüket hagyták, a kik nem voltak elegendők a hajítógépek kezeléséhez, hanem csak üresen járaták a gépeket a látszat fenntartása végett. — ³ Azaz: merész tett volt Odysseus és Diomedes tette, a mikor Rhesusra rajta ütöttek a trójai tábor közepette, de merészebb a galloknak ez a tette.

8. fej. ¹ A monda szerint Cadmus Thebæ alapítása után megölt egy garázda sárkányt; Athene tanácsára ennek a fogait a földbe vetette, és ebből a vetésből fegyveres férfiak keltek ki; ezeket Sparti-nak (σπείρω = vetni) nevezték. Ammianus megjegyzése példája lehet a mythosoknak akkor divatos tudákos magyarázatának.

9. fej. ¹ E csillagzat felkelte idején ugyanis esőzések és viharok szoktak azokon a tájakon bekövetkezni. — ² Latinul: *numerari apparitionis magistri equitum*. — ³ Az odávaló embereket ugyanis perzsa alattvalóknak, tehát árulóknak tekintették. — ⁴ V. ö. Verg. Aeneis, V, 320. *longo sed proximus intervallo*.

10. fej. ¹ Más néven Portus Urbis.

11. fej. ¹ L. 17, 13. — ² L. Bev. III, 24. — ³ L. Bev. III, 24; az adószedők annyiban láthatták a maguk biztonságát a közvagyonosodás csökkenésében, a mennyiben üldözésnek tették ki magukat, ha nem

sikerült a kirótt adót hiány nélkül behajtaniok. — ⁴ A nem elég világos hely úgy érthető, hogy béke idején a hadsereg kiegészítése könnyebben telik ki Itália szegény népéből, a provinciáktól pedig ujoncok helyett pénzt lehet követelni, a mit ezek szívesebben adnak. L. Bev. III, 36.

12. fej. ¹ *Lanista* (vívómester) az a vállalkozó volt, a ki gladiator-csapatot szervezett és betanított, gladiator játékok alkalmával pedig rendezőjüknek bérbe adta. Ilyen játékokat előkelő emberek temetése alkalmával is szoktak rendezni. — ² T. i. Besa istennek. — ³ Holttestek levágott tagjaival vagy csontjaival mindenféle varázslatot szoktak üzni. —

⁴ L. 14, 7-hez a 4. jegyzetet.

HUSZADIK KÖNYV.

Tartalom: 1. Lupicinus hadparancsnokot a skótok és pictusok berontásai ellen hadsereggel Britanniába küldik. 2. Ursicinust, az udvarhoz be rendelt gyalogsági parancsnokot elbocsátják. 3. Napfogyatkozás, melléknapok; a nap- és holdfogyatkozások okai; a hold fényváltozásai. 4. Julianus cäsart az ő galliai legiói, a melyeket Constantinus el akart tőle venni, hogy a perzsák ellen küldje őket, Párisban, a hol a telet töltötte, akarata ellenére az augustus czímmel ruházzák fel. 5. Julianus beszédet intéz az egybe gyűlt hadsereghez. 6. Sapor ostrom alá fogja és beveszi Singarat; a lakosokat a lovassági segédsapatokkal és két helyőrségi legióval Perzsiába viteti, a várost lerombolja. 7. Sapor beveszi Bezabde városát, a melyet három legio védelmezett; a várost helyreállítja és őrséggel és eleséggel látja el; Virta várát sikertelenül támadja. 8. Julianus levélben értesíti Constantiust a Párisban történekről. 9. Constantius császár felhívja Julianust, hogy érje be a cäsar czímmel, de a galliai legiók egy értelemmel állhatatosan ellenszegülnek ennek a parancsnak. 10. Julianus az attuariusi frankokat a Rajnán túl váratlanul megtámadja; nagy részüket elfogja vagy megöli, a többivel kérésükre békét köt. 11. Constantius császár egész hadi erejével ostrom alá fogja Bezabdét, de siker nélkül kénytelen elvonulni; a szivárványról.

1. Ez volt az események sora Illyricumban és a Keleten. 1 Constantius tizedik és Julianus harmadik consulsága alatt Britanniában a skótok és a pictusok vad törzsei berontásaikkal pusztították a velük történt békés megegyezés megszégésével a határsánczaink mentén elterülő vidékeket. Aggodalom szállta meg a mi provinciáinkat, a melyek még ki voltak merülve a múltban szenvedett csapások egész sorától. Julianus cäsar, a ki Parisiiban töltötte a telet, és

a kit sokféle gondok bántottak, nem mert segítségükre menni a tengerentúli tartományoknak, a mint azelőtt fentebbi elbeszélésem szerint ¹ Constans tette, mert nem akarta kormányzó nélkül hagyni Galliát, a mikor az alamannusok még mindig hajlandók voltak vad kitörésekre és háborúra.

2 Arra szánta magát tehát, hogy az ügynek akár békés úton, akár erőhatalommal való elintézése végett Lupicinus, akkori hadparancsnokot küldi át. Ez vitéz és a hadviselésben jártas férfi volt ugyan, de nagyon fenn hordta az orrát, mintha neki akarna menni az embernek, és mindig, a mint mondani szokták, tragikus kothurnusról szavalt; különben sokáig kétséges volt, kapzsisága nagyobb-e, vagy kegyetlensége. Tehát erulusokból és batavusokból álló könnyű segédcsapattal és két mœsiai legióval tél derekán a nevezett hadvezér Bononiába érkezett. Itt hajókat szerzett, meg rakta őket egész seregével és bevárván a kedvező szelet, a szembenfekvő Rutupiæba ért. Innen Lundiniumba igyekezett, hogy onnan, a körülményekhez szabva terveit, késedelem nélkül hadba induljon.

1 2. Ez események idejében Ursicinus Amida ostroma után mint gyalogsági parancsnok visszatért a császár személye körül való szolgálathoz; ebben ugyanis, a mint fentebb említettem, Barbatiónak volt az utódja. Itt irigyei azzal fogadták, hogy eleinte kaján sugdosásokat terjesztettek ellene, csakhamar azonban nyíltan hozzátoldottak 2 koholt vádakhoz. A császár, a ki a legtöbb dologban elfogultan ítélt és könnyen hozzáférhető volt az ármánykodók számára, igazat adott nekik és Arbetiót, valamint Florentius kancellárt megbízta annak nyomozásával, hogy mi volt Amida 3 elestének oka. Ezek nem vették tekintetbe a nyilvánvaló és elfogadható okokat, mert attól tartottak, hogy megharagítják Eusebiust, az akkori főkamarást, ha olyan bizonyítékokat gyűjtenek, a melyek kétségtelenné teszik, hogy Sabi-

nianus makacs tétlensége volt az oka mindennek. Ennél fogva megkerülték az igazságot és holmi jelentéktelen, a dolog lényegével össze nem függő dolgokat tettek vizsgálatuk tárgyává.

Felháborodva ezen a méltatlan elbánáson, Ursicinus 4 alkalmilag ekként nyilatkozott: «Ha a császár az én személyemet nem tekinti is, mégis maga az ügy oly fontos, hogy csak a császár ítélőszéke előtt lehet azt megvizsgálni és megtorolni. Ámde megjósolhatom neki, hogy azalatt, a míg ferdített értesülései alapján epeszti magát az Amidánál történteken és a míg heréltjeinek kényétől vezetteti magát, jövő tavasszal ő maga személyes jelenlétével és hadseregének egész erejével sem fogja megakadályozhatni Mesopotamia feldarabolását».

Ezeket a nyilatkozatokat sok rosszakaratú toldással 5 és magyarázattal besúgták a császárnak; ez mód felett megharagudott és a nélkül, hogy az ügyet tisztáztatta, vagy megengedte volna, hogy a tudomására nem jutott körülményeket felderítsék, arra kényszerítette a megrágalmazott tábornokot, hogy hagyja el katonai szolgálatát és vonuljon nyugalomba; helyébe pedig Agilót tette, a ki óriási ugrással a nemzetiségi és pajzsosgárda tribunusából gyalogsági parancsnokká lett.

3. Ugyanabban az időben az egész Keleten sötét homály 1 borította az eget és hajnal hasadtától kezdve délig szakadatlanul láthatók voltak a csillagok. Az ettől okozott ijedséghez járult még az is, hogy a napkorong végképen eltűnván az égboltozatról, a félenkebb természetű emberek azt hitték, hogy a napfény hosszú időre megfogyott. A nap azonban eleinte sarlóalakra fogyott le, azután félhold alakjára növekedett, végre újra teljes alakjában jelent meg. Ez a tünemény 2 így világosan csak olyankor látható, ha a holdnak havi útja egyenlőtlen pályáján szabályos időközökben visszatér a

- kiinduló ponthoz, azaz ha ugyanannak a csillagzatnak jegyében a hold egészen a nap alá kerül, úgy hogy egyenes vonalban szemben áll vele, és egy pillanatra megáll ezekben az apró pontokban, a minőket a mértanban részek részecskéinek ¹ nevezünk. Jóllehet, hogy a két égitestnek forgása és keringése a természettudósok megfigyelése szerint, valahányszor a hold bevégzi pályáját, egymástól mindig egyforma távolságban tér vissza ugyanahhoz a ponthoz, mégsem sötétedik el a nap mindannyiszor ezeken a napokon, hanem csak olyankor, ha a hold a nappal épen szemben áll és tökéletesen vízszintes vonalban lép a tüzes korong és a mi szemünk
- 4 közé. Szóval, akkor áll be napfogyatkozás, ha a nap maga és a hold gömbje, a mely valamennyi égitest közül a legalacsonyabban jár, egymást kísérve és mindegyik a maga pályáján maradván, eltekintve a magasságukban levő különbségtől, együttállásban érkeznek — a mint ezt Ptolemaeus nagy tudással és szépen kifejti — az ég ama pontjaihoz, a melyeket görögül «fel- és lemenő elliptikus csomópontoknak» (ἀναβιβάζοντες καὶ καταβιβάζοντες ἐκλειπτικοὶ σύνδεσμοι), latinul coagmenta defectiva (fogyatkozási csomópontoknak) nevez-
- 5 nek. Ha a két égi test a maga pályáján a csomópontok közelében vonul el, akkor a fogyatkozás részleges lesz; ha teljesen érintik a csomópontokat, a melyek pontosan összekötik a felmenő és lemenő pályákat, akkor teljes sötétség borul az égre, úgy hogy mintegy sűrű ködben még a legközelebbi tárgyakat sem lehet megkülönböztetni.
- 6 Kettős napot akkor vélünk látni, ha a szokottnál magasabban lebegő felhő az örök tüzek közelségétől felragyogva mintegy tiszta tükörben egy második fényes napkorongot mutat.
- 7 A mi a holdat illeti, ez csak akkor szenved látható és kétségtelen fogyatkozást, hogy ha holdtöltekor kerek korongja a nappal épen szemben és tőle 180 foknyi távolságban,

vagyis a hetedik csillagképben van. De noha ez minden holdtöltekor mindig így van, még sines mindig holdfogyatkozás. Hanem minthogy a holdnak helye közel van a mi földünk pályájához és legalacsonyabban áll az égen valamennyi fényes csillag közt, olykor olyan helyzetbe kerül a nap sugaraival szemben, hogy ráesik a föld árnyékának hegyes csúcsban végződő kúpja és elhomályosítja. Ilyenkor homályba burkolódzik, mert a nap az alantabb fekvő pályán mozgó földgömb miatt, a mely tömegével útjába kerül, meg nem világíthatja sugaraival a holdat, a melynek, a mint különféle okokból következtetni lehet, saját fénye nincsen.

Valahányszor tehát ugyanabban a csillagjegyben egy vonalban találkozók a nappal, elsötétedik, a mint mondtam, és fénye egészen elhalványodik; ezt a görögök holdtalálkozásnak (*μήνης σόνωδος*) nevezik. Újholdnak azt a fázisát mondjuk, a mikor csekély eltéréssel mintegy merőlegesen áll fölötte a nap. Felkeltekor eleinte még vékony sarlónak tűnik fel az emberi szemnek mindaddig, míg a naptól eltávolozván a második csillagjegybe nem lép. Továbbhaladtában már bőven világít és szarvakát ölt; ekkor menoides-nek (*μηνοειδής* = sarlóalakú) mondjuk. A mikor annyira távozott a naptól, hogy a negyedik csillagjegyhez ér, a feléje forduló napsugaraktól bővebb világosságot nyer; alakja félkört mutat és görögül dichomenis-nak (*διχόμενης* = félhold) hívják. A mikor tovább haladva már nagyon eltávolzik a naptól és az ötödik csillagjegybe lép, az amphicyrtus (*ἀμφίκυρτος* = kétfeléhajló) kétfelől kidudorodó alakját mutatja. A mikor azután egyenes vonalban szemközt áll a nappal, akkor teljes fényében ragyog és a hetedik csillagjegy házába lép. Még ebben a jegyben mozog és csak valamivel halad előbbre, máris fogyni kezd megint; ezt az alakját apokrusisnak (*ἀπόκρουσις* = megfordulás) hívják. Tovább fogyva újra felveszi előbbi alakjait és a tudósok

egybehangzó véleménye szerint holdfogyatkozást csak holdtölte idején figyeltek meg.

12 A mi azt a fentebbi kifejezésemet illeti, hogy a nap majd fent jár az égboltozaton, majd pedig látóhatárunk alatt mozog, azt kell tudnunk, hogy az égitestek a nagy mindenséghez viszonyítva sem le nem áldoznak, sem fel nem kelnek, hanem ez csak úgy látszik erről a mi földünkéről tekintve, a mely valami belső erőttől hajtva szabadon lebeg, és a nagy mindenségben csak csekély pont helyét foglalja el. Mi pedig feltekintvén az égbolton szilárdan álló csillagokra, a melyeknek rendje mindig ugyanaz, olykor az emberi megfigyelés gyarlóságánál fogva azt képzeljük, hogy kimozdulnak helyükből. Ámde térjünk vissza tárgyunkhoz.

1 4. Constantius nagy buzgalommal azon volt, hogy segítséget vigyen a Keletnek, mert ennek nyugalmit szökevények és kémek egybehangzó jelentései szerint legközelebb megzavarni készültek a perzsák berontásai. De nagyon bántották őt Julianus érdemei, a melyeknek híre a különféle népek közt szájról-szájra terjedt és szólt az ő nagy vállalatának és tetteinek dicsőségéről, miután megalázta Alamanniának több királyságát és visszafoglalta ama galliai városokat, a melyeket azelőtt kifosztottak és feldúltak ugyanazok a barbárok, a kiket ő állami és községi adók fizetésére kényszerített. Mindez nagyon izgatta Constantiust és, minthogy attól tartott, hogy ez mind nagyobb arányokat fog még ölteni, állítólag Florentius præfectus biztatására is, elküldte Decentius tribunust és notariust, hogy vigye el azonnal Julianustól az erulus és batavus segédesapatokat, valamint a petulansokat és a celtákat, a többi legióból pedig 300—300 válogatott embert,¹ és siettesse indulásukat azzal az ürügygyel, hogy kora tavasszal esatlakozhassanak a parthusok ellen indítandó hadhoz.

3 A segédesapatoknak és a háromezázados csoportoknak

összevonásával és gyors elindításával egyedül Lupicinust bízták meg, a kiról az udvarnál még nem tudták, hogy Britanniába kelt át; Sintulát pedig, a cäsarnak akkori főlovászmesterét utasították, hogy válogassa ki és hozza el maga a legalkalmasabb embereket a pajzsos és a nemzetiségi gárdából.

Julianus hallgatagon belenyugodott ebbe és mindenben 4 engedett a felsőbb hatalom akaratának. Azt azonban még sem hagyhatta szó nélkül, hogy legalább azokat ne zaklassák, a kik elhagyván rajnántúli lakóhelyeiket oly feltétellel szegődtek hozzá, hogy soha ne vigyék őket az Alpokon túl fekvő vidékekre. Attól kellett ugyanis szerint tartani, hogy a barbár önkéntesek, a kik gyakran szoktak ilyen feltétellel szegődni a mi szolgálatunkba, ennek hallatára ezentúl távol tartják magukat. De hiába beszélt. A tribunus 5 ugyanis nem sokat hederített a cäsar parancsaira, hanem az augustus parancsainak engedelmeskedett. Kiválogatta a legerősebb és legügyesebb embereket és útnak indult velük, mert kecsegtette őt az emelkedés reménye.

Nagy gondot okozott a cäsarnak az, hogy mit csináljon 6 a parancs értelmében még elbocsátandó többi csapattal. Minden oldalról meghányván magában a dolgot, különös óvatosságot tartott szükségesnek, minthogy egyrészt a barbárok féktelensége, másrészt a vett szigorú parancs sarokba szorította őt. Különösen növelte az ő kétségeit a lovassági parancsnok 2 távolléte; azért sürgette a præfectus 3 visszajövetelét, a ki élelemszerzés ürügye alatt már régen Viennába távozott, a valóságban pedig azért, hogy kitérjen katonai zendülések elől. Mert ilyenektől tartott ama jelentése követ- 7 keztében, a melyről általánosan azt hitték, hogy már régen elküldte, és a mely azt javasolta, hogy Gallia védelmétől el kell vonni a legharcziasabb és a barbárok előtt már félelmetessé vált csapatokat. A mikor megkapta a cäsar leve- 8

lét, azzal a sürgős felszólítással, hogy siettesse jövetelét és szolgálja tanácsával a közügyet: nem akart erről semmit sem tudni, noha zavarba ejtette és félelemmel is töltötte el a levélnek az a határozott kijelentése, hogy a praefectusnak nagy veszedelem idején sohasem szabad elválnia fővezérétől. Hozzá volt téve, hogy, [ha a praefectus nem akarna azonnal útnak indulni, Julianus maga önként letenné fejedelmi méltóságának jelvényeit, mert dicsőbb dolognak tartaná kimúlni a neki rendelt halállal, mint hogy neki tulajdonítsák a tartományok romlását.] De győzött a praefectus konok elszántsága, a ki a legnagyobb megátalkodottsággal ellene szegült minden, még oly észszerű követelésnek is.

- 9 Lupicinus távolléte és a praefectusnak katonai zendüléstől való félelme tehát késedelmet okozott. Ezalatt Julianus, nem segítvén őt senki jó tanácssal, sokáig habozott, mitevő legyen. Végre azt tartotta legczélszerűbbnek, hogy a szóbanforgó katonákat mind kivonultatja állomásaikból, a hol a telet töltötték, és gyorsan megindítja a rendes
10 úton. Erre a hírre a petulansok tanyáján valaki titokban gúnyiratot szórt el, a melynek egyebek közt ez volt a tartalma: « Ugyancsak a világ végére számúznak bennünket, mintha bűnösök és elítéltek volnánk; feleségeink és gyermekeink pedig újra az alamannusoknak fognak szolgálni, miután előbbi szolgaságukból véres csaták árán kiszabadí-
11 tottuk őket.» Ezt az iratot elvitték a főhadiszállásra. A mint Julianus elolvasta, alaposnak találta a panaszt; azért kiadta a parancsot, hogy induljanak Keletre családostúl, és engedélyt adott, hogy a birodalmi posta társzekereit használják.⁴ Sokáig kétségben voltak, hogy merre indítsák útnak az embereket; végre Decentius notarius javaslatára abban állapodtak meg, hogy mindnyájan Parisiin át menjenek, a hon-
12 nan a caesar mindaddig ki nem mozdult. Így történt is. A mint

a külvárosokba értek, a fejedelem eléjük ment és szokása szerint megdicsérte azokat, a kiket felismert, egyeseket pedig emlékeztetett vitéz tetteikre és kegyes szavakkal buzdította őket, hogy induljanak jó kedvvel a császárhoz, a kinek kezében messzire terjedő, bőséges hatalom van, hogy fáradalmaikat méltóan megjutalmazhassa. Hogy pedig 13 a nagy útra indulókat még inkább megtisztelje, előkelő tisztjeiket lakomára hitta és felszólította őket, ha valami sürgős kívánságuk van, mondják ki bátran. Ilyen szíves fogadtatás után kétszeresen fájt nekik az elválás, és bánkódtak, hogy a kegyetlen sors elválasztja őket ilyen jóakaró parancsnoktól és szülőföldjüktől. Ebbe a bánatba elmerülve távoztak rendes szállásaikra. (A mint azonban beállt az éj- 14 szaka, nyílt zendülés tört ki közöttük, és izgalmukban, a melyet a váratlan fordulat mindenkiben előidézett, fegyvert fognak és erőszakhoz nyúlva mindnyájan óriási zajjal a palotához sietnek; körülkerítik ennek környékét, hogy senki ki ne mehessen onnan, és iszonyú lármával augusztusnak kiáltják ki Julianust. Állhatatosan követelik, hogy jőjjön ki hozzájuk; de hajnal hasadtáig várniok kellett: ekkor végre rávétette magát a megjelenésre. A mint megpillantották, megújultak a hangos kiáltások és egy szívvel-lélekkel augusztusnak kiáltották ki.

Julianus szilárd eltökéléssel ellentállt az összességnek 15 és egyeseknek. Majd nyíltan mutatta méltatlankodását, majd megint kitárt karokkal könyörgött, hogy annyi fényes győzelem után ne kövessenek el olyasvalamit, a mi szégyenükre válnék, és ne engedjék, hogy a körülményekkel nem számító meggondolatlanság és eltántorodás viszályokra adjon okot. Miután végre egy kissé lecsillapodtak, nyájas szavakkal így folytatta:

«Hadd lohadjon le egy kissé felindulástok! Viszály és zen- 16 dülés nélkül is könnyen elérhetitek azt, a mit kívántok.

Minthogy a szülőföld varázsa annyira lebilincsel benneteket és féltetek az ismeretlen idegen országoktól, ám térjetek vissza otthonotokba és, minthogy annyira irtóztok tőlük, nem fogtok látni semmit sem az alpokontúli tájakból. Én ezért a bölcs császár előtt, a ki hallgat az okos szóra, kielégítő módon felelek majd».

- 17 E szavak után mindazonáltal mindenfelől össze-vissza kiabáltak és mindannyian egyforma hévvel erőltették a dolgot. A nagy zűrzavarba már szitkok és gyalázkodások is vegyültek és végre is a cæsar kénytelen volt megadni beleegyezését. Egy gyalogkatonának pajzsára állították, magasra emelték és egy szívvel-lélekkel augustusnak kiáltották ki. Azt kívánták, hogy hozasson valamely királyi fejdísz és a mikor kijelentette, hogy sohasem volt ilyesvalamije,
- 18 feleségének valamely nyak- vagy fejdíszét kérték. Arra az ellenvetésre, hogy nem volna jó előjel, ha új méltóságában női csecsebecsét rakna magára, lószerszámra való boglárokat kerestek, hogy velök koronázzák és így legalább némi jele legyen magasabb méltóságának. A mikor ezt is, mint illetlen dolgot, állhatatosan visszautasította, egy Maurus nevű ember, a ki később mint comes elég rosszul viselkedett a Succi-szorosnál,⁵ akkor azonban a petulansoknál altiszt volt, lecsatolta nyaklánczát, a melyet mint zászlótartó viselt, és habozás nélkül fejére tette Julianusnak. Ez most már nem látott kibuvót, mert világos volt, hogy nem kerülheti ki a közvetetlen veszélyt, ha megmarad vonakodásánál; tehát a katonáknak fejenkint öt aranyat és egy font ezüstöt ajánlott fel.⁶
- 19 Ezek az események nem apasztották Julianus gondjait. Gyors eszével előre látta a jövődőt és azért nem viselt királyi fejdísz, és nem is mert a nyilvánosság előtt megjelenni, vagy fontosabb dolgokban intézkedni, bár erre
- 20 nagyon is szükség lett volna. Mialatt így a különféle eshető-

ségek miatt aggódva visszavonult palotájának rejtett és nehezen hozzáférhető részeibe, egy palotai decurio,⁷ a mi egy udvari tisztviselőnek a czíme, sietve berontott a petulansok és celták tanyájára és izgatottan lármázott, hogy gyalázatos gonosztett történt: az ő akaratukból tegnap kikiáltott augustust alattomban eltették láb alól. Erre a katonák, 21 a kiket egyaránt szoktak izgatni alapos és alaptalan hírek, lóbálták dárdáikat, mások kivont kardjukkal hadonáztak és, a mint ilyen váratlan esetekben történni szokott, rendetlenül és határozott czél nélkül sietve a palotához rohantak és megszállták ezt. Az iszonyú zajtól megijedtek az őrségek és tisztjeik, valamint a házi csapatoknak Excubitor nevű comese, és tartván az állhatatlan katonanépség hitszegésétől, hirtelen haláltól való félelmükben szétfutottak és eltűntek. Minthogy tehát a behatolt fegyveresek a legnagyobb csendet 22 találták a palotában, egy ideig nem mozdultak és arra a kérdésre, hogy mi az oka az ő meggondolatlan és elhirtelenkedett mozgalmuknak, sokáig nem feleltek, mert kétségben voltak a fejedelem sorsáról; de nem távoztak előbb, míg be nem bocsátották őket a fogadóterembe és ott ragyogó császári díszben nem látták Julianust.

5. Mihelyt azok, a kikről fentebb említettem, hogy Sintula 1 vezérlete alatt előrementek, értesültek ezekről az eseményekről, bizvást visszatértek vezérükkel Parisiiba. Itt a csapatok parancsot kaptak, hogy másnap reggel gyűljenek össze mindnyájan a mezőn, a fejedelem pedig a szokottnál nagyobb pompával kivonult és hadijelvényekkel, sasokkal és zászlókkal környékezve, biztossága kedvéért fegyveres csapatok oltalma alatt felment a vezéri emelvényre. Némi 2 szünet után, a mely alatt a magasból szemük közé nézett az összegyűlteknél, jó hangulatban találván mindnyájukat, hogy könnyen megértsék, egyszerű szavakkal, a melyek azonban trombitaszóként hatottak, így szólt:

- 3 «Bátor és hű védői az én személyemnek és a birodalomnak! Ti velem együtt nem egyszer koczkáztattátok életeteket a tartományok biztonságaért. Most, hogy a ti cäsartokat szilárd elhatározással a méltóság legmagasabb fokára emeltétek, a helyzet nehézsége megkívánja és követeli, hogy egyet-mást röviden kifejtsek arról, milyen törvényes és óvatos rendszabályokhoz nyúljunk a változott viszonyok közt.
- 4 A mint tudjátok, alig hogy felserdültem és még csak látszatra viseltem a bibort, az istenség akarata máris a ti oltalmatok alá helyezett engem. Azóta soha el nem tántorodtam a tisztesség elveitől. Veletek együtt voltam látható minden fáradalmatok között, a mikor a barbár népek közt terjedt az elbizakodottság és városaink feldúlása és számtalan ezer ember pusztulása után azon a csekély részen is, a mely még félig-meddig épségben maradt, végig tombolt az a rémítő vihar. Fölsölegesnek tartom újra elsorolni, hogy hányszor vertük vissza erejük teljes megsemmisítésével kemény tél idején, dermesztő hidegben, a mikor különben szárazon és vizen szünetelnek a hadműveletek, az addig soha meg nem fékezett alamannusokat. De nem mellőzhetem hallgatással azt a szerencsés napot, a mely Argentoratus mellett ránk virradt és a mely Galliának, mondhatnám, meghozta mindenkorra a szabadságot. Én ott nyilak záporában forgolódtam, ti pedig vitézségtekre és hosszú gyakorlatotokra támaszkodva legyőztétek és leterítettétek kardotokkal a rohanó hegyipataként ránk zúduló ellenséget, vagy a folyó mélységébe szorítottátok, a mieink közül pedig csak keveset hagytatok ottan, a kiknek inkább hangos dicsőítéssel, mint gyászszal
- 6 adtuk meg a végtisztességet. Ilyen jeles tettek után, úgy hiszem, az utókor is hirdetni fogja valamennyi nemzetnél érdemeiteket, ha még azzal is tetéztétek őket, hogy azt a férfiút, a kit a méltóság legmagasabb polczára emeltétek, bátran és állhatatosan megvédtétek, ha netalán valami baj

szakadna rá. Hogy pedig épségben fenntartsuk a jó rendet, 7
 azaz, hogy a vitéz férfiakat megillető jutalmak megmarad-
 janak csorbítatlanul és a kitüntetések ne ragadják magához
 alattomos törtetés, a ti tiszteletreméltó gyűlések színe előtt
 kijelentem, hogy se polgári tisztviselő, se katonatiszt ne
 jusson magasabb állásba másnak, mint érdemeinek a párt-
 fogásával; és a ki bárkiért kijárni próbálna ilyesvalamit,
 annak folt legyen a becsületén.»

Az emelkedésre nyíló eme jobb kilátáson felbuzdult az 8
 alsóbbrendű katonaság, a mely régóta ki volt zárva minden
 előléptetésből és jutalomból. Örömben óriási zajjal paj-
 zsukhoz verték lándzsájukat és úgyszólván egyhangúan
 helyeselték ezeket a szavakat és ezt a szándékot. Hogy pedig 9
 ne maradjon egy percnyi idő sem az ilyen bölcs elhatározás
 meghíusítására, a petulansok és a celták azonnal kérelmet
 terjesztettek elő néhány élelmezési hadbiztos érdekében,¹
 hogy küldjék őket kormányzói minőségben tetszés szerint
 való tartományokba. A mikor pedig ezzel elutasították őket,
 elvonultak anélkül, hogy megsértődtek vagy megharagudtak
 volna.

Azon az éjszakán, a mely megelőzte augustussá történt 10
 kikiáltásának napját, — így beszélte ezt el Julianus meghitt
 környezetének — álmában megjelent előtte egy látomány,
 a milyennek az állam őrszellemét szokták ábrázolni² és szemre-
 hányó hangon így szólt hozzá: «Julianusom! régóta várako-
 zom láthatlanul palotád előcsarnokában azzal az óhajtással,
 hogy megnöveljem méltóságodat; de már néhányszor eluta-
 sítva kellett távoznom. Ha még most sem fogadsz be engem,
 a mikor annyian találkoznak egy véleményben, akkor el-
 csüggedve és szomorúan itt hagylak. Azt azonban jegyezd
 meg jól, hogy többé sohasem térek be házádba».

6. Azalatt, hogy Galliában nagy erő kifejtéssel mindez 1
 végbement, a perzsa király háborgó lelke előtt az addig csak

- Antoninustól eredő ösztökélést megkészserezte Craugasius megérkezése. A király égett a vágytól, hogy hatalmába kerítse Mesopotamiát, a míg Constantius távol van seregével. Sokszorta megnövekedett hadierejével átkelt tehát nagy pompával a Tigrisen és ostrom alá fogta Singarát, a mely a vidék kormányzóinak véleménye szerint bőven el volt látva
- 2 katonasággal és minden szükséglettel. A mint a helyőrség messziről meglátta az ellenséget, hamar bezárták a kapukat, nagy bátran ellepték a tornyokat és a falak párkányzatait, köveket és lövőgépeket hordtak össze és, miután mindent eltorlaszoltak, mindnyájan teljes fegyverzetben készen álltak, hogy visszaverjék a sokaságot, ha a falakhoz közeledni merészelne.
- 3 A mint tehát a király megérkezett, először néhány főemberével, a kiket közel engedtek, barátságos értekezéssel próbálta akarata felé hajlítani a védőket. A mikor ez nem sikerült, egy teljes napot pihenésre engedett, azután hajnal hasadtával jelt adatott a lángvörös lobogó felhúzásával. Erre mindenfelől megrohanták a várost; egy részük létrákat vitt, mások hadigépeket állítottak össze, legnagyobb részük pedig ostromfedelek és védőernyők oltalma alatt a falak
- 4 aláásására keresett utat. Ezzel szemben a városbeliek magas bástyaikról kövekkel és mindennemű lövedékekkel távoltartani iparkodtak azokat, a kik merészen előrehatoltak a fal lábához.
- 5 Néhány napig eldöntés nélkül folyt a harc; mind a két részen nagy volt az elesettek és sebesültek száma. Végre, a mikor tetőpontjára jutott a heves küzdelem és már közeledett az este, sokféle ostromgépek közt egy hatalmas faltörőköst hoztak és ez sűrű ütéseivel döngette azt a kerek tornyot, a melyen át, a mint elmondtam,¹ az előbbi ostrom alkal-
- 6 mával utat nyitottak a városba. Most tehát erre fordult a sokaság és sűrű tömegben folyt a harc. Mindenfelől üszkök

repültek, fáklyák és gyújtónyilak, hogy felégették azt a romlással fenyegető alkotmányt; közben mindkét részről szakadatlanul lövöldöztek tömegesen nyilakat és ólomgolyókat. Ámde a védelem minden kísérletét megghiúsította a fal-törőkosnak ereje, a mely behatolt az újonnan rakott falnak még kellően ki nem száradt és ennél fogva még meg nem keményedett részébe. Még tűzzel-vassal folyt a harcz, mikor 7 összeomlott a torony és megnyílt az út a városba, mert a védők a veszély nagyságától megriadva elhagyták azt a helyet, a perzsa csapatok pedig minden ellentállás nélkül hangos üvöltéssel lepték el a város minden részét; csak keveset vágtak le válogatás nélkül, a többit mind Sapor rendeletére élve fogdosták össze és Perzsia legtávolabbi vidékeire szállították.

A város helyőrsége két legióból állt: az első Flavius-féle 8 és az első parthus legióból; ezekhez járult nagyobb számú benszülött és egy lovas segédcsoport, a mely a hirtelen támadt veszedelem következtében hamarjában ott rekedt. Mind ezeket, a mint mondtam, bilincsbe verve vitték a nélkül, hogy a mieink közül valaki segíthetett volna rajtuk. Mert Nisibis, 9 a hol hadseregünk nagyobbik része sátrak alatt táborozott, nagyon messze volt; de különben azelőtt sem mehetett soha senki Singara városának szorultságában segítségére, mivel víz nélkül szükölködő, sivár vidék közepett fekszik. És noha a régiek ezt az erősséget az ellenség hirtelen mozdulatainak szemmeltartására alkalmas helyen emelték, mégis kárt okozott a római birodalomnak azáltal, hogy az ellenség nem egyszer kerítette kezére helyőrségének pusztulásával.

7. Miután így romba döntötte a várost, a király elég 1 okos volt, hogy elkerülje Nisibist, mert nem felejtette el, mi történt ott vele már többször.¹ Kitért tehát jobbfelé azzal a szándékkal, hogy Bezabdét, a melyet régi alapítói Phœnichának is neveztek, erőszakkal, vagy védőinek tett

kecsegtető ígéretekkel hatalmába keríti. Igen erős vár volt ez meglehetősen magas domb tetején, a mely a Tigris partja felé lejtősödik; azokat a részeit, a melyek alacsony fekvésüknél fogva veszélynek voltak kitéve, kettős fal biztosította. Védelmére három legio volt rendelve: a második Flavius-féle, a második armeniai és a második parthus legio; ezekhez járult nagyszámú ijjász Zabdicenéből, akkor a mi uralmunk alatt levő területről, a melyen ez a municipalis város volt.

- 2 A király tehát, a ki kimagaslott kísérete közül, mindjárt hevenyében körüllovagolta egy csapat fényes vértezetbe öltözött loyassal a vár kerületét és merészen előrement az árkok széléig. A hajítógépekből jól célzott lövések és nyilak zápora fogadta őt; de a védőfedél módjára szorosan egymáshoz illesztett pajzsok oltalma alatt sértetlenül vonulhatott
- 3 vissza. Egyelőre mégis fékezte haragját és szokás szerint békeköveteket küldött azzal az izenettel, hogy biztonságuk és a város jövője érdekében vegyék elejét idejénvaló meghódolással az ostromnak; nyissák ki a kapukat és bízzák magukat alázatosan a népek legyőzőjének kegyelmére.
- 4 A békekövetek bátran közeledtek anélkül, hogy a falakon álló védők bántották volna őket, mert szorosan maguk közé vettek néhány, fogságukba jutott előkelő singarai embert, a kiket a védők jól ismertek; mivel ezeket sajnálták, senki sem tett egy lövést sem, de a békeajánlatra nem válaszoltak.
- 5 Ezután egy teljes napon és éjszakán át pihentek a fegyverek; a következő nap hajnala előtt a perzsák egész hadi-népe heves támadást intézett a sánczok ellen. Hangos fenyegetésekkel bátran nyomultak szorosan a falak alá és harczba elegyedtek a minden erejükkel ellenszegülő városbeliekkel. Ebben az összetűzésben a parthusok közül sokan megsebesültek; mivel ugyanis egyik részük létrákat czipelt, mások vesszőből font sánczkosarakat tartottak maguk elé,

mintegy vakon mentek előre. De a mieinknek is elég veszteségük volt, mert a sűrű felhőként repülő nyilak átfúrták zsúfoltan álló embereinket. Napnyugtával a két fél egyenlő veszteséggel vált szét; de mihelyt ismét megvirradt, még sokkal hevesebben folytatták a harcztot, mint azelőtt; innen is, onnan is megszólaltak a trombiták és egyik részen sem mutatkozott csekélyebbnek a veszteség, minthogy mind a két fél makacsul tartotta magát.

A következő napot a sokféle fáradoalmak után közös 7 megegyezéssel pihenésnek szentelték, mert a falak körül nagy borzalmak ólálkodtak, a perzsák pedig szintén rosszat sejtettek. Ekkor a keresztény felekezet egy előjárója taglejtésekkel és arczmozdulatokkal jelezte, hogy ki akar jönni a városból és, miután biztosítást nyert, hogy bántatlanul 8 visszabocsátják, elment egészen a királyi sátorig. A mikor itt engedélyt nyert, hogy szabadon szólhasson, szelid szavakkal azt ajánlotta a perzsáknak, hogy térjenek vissza országukba, mert, így szól, mindkét fél közös veszteségei után esetleg még nagyobbtól kell tartaniok a jövőben. De hiába volt minden okoskodása: a királynak féktelen dühe nem tágitott; konokul esküdözött, hogy nem távozik, míg földig le nem rombolja a várat. A püspököt mindazonáltal 9 az a, szerintem alaptalan, bár sokaktól megerősített és tovább terjesztett gyanu érte, hogy titkos értekezésben kitanította Saport, a falnak mely részei ellen intézze támadásait azért, mert azok belülről omladozók és gyengék. Ez később annál valószínűbbnek látszott, mivel ezentúl az ellenség ostromgépei szemlátomást nagy buzgósággal a kevésbbé biztos, korhadtságuknál fogva düledező helyeket döngették, mintha legénységük jól ismerné a falak belső állapotát.

A keskeny ösvényeken nehezen lehetett ugyan hozzá- 10 férni a falakhoz és a felszerelt faltörőket csak nagy ügygyelbajjal tolhatták előre, minthogy tartaniok kellett a kézzel

hajított kövektől és a nyíllövésektől; egyszersmind pedig szünet nélkül működtek a ballisták és a scorpiók, a melyek közül amazok nyilakat, ezek tömegesen köveket hajigáltak; egyszersmind szurokkal és gyantával bekent égő kosarak repültek. A lejtőn lefelé hulló e tömérdek lövedéktől az ostromgépek megakadtak, mintha gyökeret vertek volna, és kész martaléka lettek a gyújtónyilaknak és a rájuk hajított üszköknek.

- 11 De noha ez így volt és mindkét részről sokan elestek, az ostromlók mégis minden áron a téli idő beállta előtt akarták lerombolni a fekvésénél és hatalmas védőműveinél fogva erős várost, mert tudták, hogy a király dühe előbb le nem csillapodik. Azért sem a sok vérontás, sem számos emberüknek megsebesülése nem tartotta vissza a többit hasonló
- 12 merész kockázattól. Sokáig folytatták a harczot nagy veszteséggel és kitették magukat a legnagyobb veszélynek anélkül, hogy a faltörők legénysége előbbre juthatott volna a sűrűn hajított súlyos kövektől és mindennemű gyújtósze-
- 13 rektől. Azonban egy, a többinél magasabb, nedves bikabőrökkel fedett faltörő, a melynek ennél fogva a gyújtószerék és a lövedékek kevésbbé árthattak, megelőzte a többit és nagy erőfeszítéssel lassankint feljutott a fal elé és óriási hegyével befúródván a kövek rései közé, megbontott és ledöntött egy tornyot. A mint ez iszonyú robajjal megingott, a hirtelen összeomlás magával rántotta a rajta állókat is, a kik szétzúzva vagy a törmelék alá temetve különféle módon, de egészen váratlanul lelték halálukat, mialatt a fegyveres sokaság, biztosabb út nyilván előtte, berontott a várba.
- 14 Most a megzavarodott és vesztüket érző védők fület mindenfelől a perzsák üvöltései ütötték meg és szűkebb téren lobbant fel a falakon belül a küzdelem. Szemtől szembe tűztek össze a mieink az ellenség csapatjaival; a sűrű tömegben mindkét részről kardot rántottak és nem kegyelmeztek

senkinek, a ki eléjük került. Az ostromlottak sokáig nagy 15 erőfeszítéssel szálltak szembe a fenyegető romlással, végre azonban a temérdek népség nyomása szerteszét ugrasztotta őket. Ezután a felbőszült ellenség kardjai összeaprítottak mindent, a mit érhettek; csecsemőket eltéptek anyjuk kebléről, magukat az anyákat is lekaszabolták és senki sem fontolta meg, hogy mit mível. E gyászos jelenetek közben a fosztogatásra áhító népség mindennemű zsákmánynyal meg-
 rakva és egész csapat foglyot hurczolva magával, ujjongva kereste fel sátrait.

A királyt azonban határtalan öröm töltötte el, mert 16 már régen hevült a vágytól, hogy elfoglalja Phænichának fölötté alkalmas fekvésű várát. Ennélfogva nem ment tovább, míg a falak megrongált részeit tökéletesen helyre nem állította és bőséges élelmiszerrel és származásuknál, valamint katonai erényeiknél fogva kiváló fegyveresekkel meg nem rakta a várát. Attól tartott ugyanis, a mi később csak-
 ugyan be is következett, hogy a rómaiak nem nézik egykedvűen a hatalmas vár elvesztését, hanem nagy erőt gyűjtenek majd megostromlása végett.

Most tehát messzebbre terjesztette ki terveit és azt hitte, 17 hogy már minden vállalatának sikerülnie kell. Miután bevett néhány jelentéktlenebb erősséget, elhatározta, hogy megtámadja Virtát, egy igen régi, állítólag még a macedoniai Alexander idejében épült várát Mesopotamia szélén, a melyet majd befelé hajló, majd kiszögellő falak kerítenek és mindenféle művek hozzáférhetetlenné tesznek. Ezt a várát 18 igyekezett mindenképen kézre keríteni; majd ígéretekkel csábítgatta védőit, majd szörnyű boszúval fenyegette őket; többször töltések emeléséhez is fogott és ostromgépeket kezdett előretolni; de nagyobb veszteséget szenvedett, mint a mekkorát okozott; azért végre is abban hagyta a sikertelen vállalatot és elvonult.

1 8. Ezek az események játszódtak le abban az esztendőben a Tigris és az Euphrates közt. Constantius minderről egymást kergető hírekből értesült; minthogy azonban perzsa hadjárattól fázott, a telet Konstantinápolyban töltötte és megfeszített igyekezettel azon volt, hogy a határt minden kitelhető hadikészülettel biztosítsa. Fegyvereket és újonczokat gyűjtött és kiegészítette a legiókat java erejükben levő fiatal emberekkel, a kik már nem egyszer tüntették ki magukat a keleti hadjáratok rendes csatáiban. Azonkívül a scytháktól is¹ kívánt segédsapatokat, részint zsoldért, részint ingyen, hogy a tavasz előrehaladtával elindulhasson Thráciából és elfoglalhassa a veszélyeztetett helyeket.

2 Ezalatt Julianus Parisiiban tartózkodott téli szálláson. Vállalkozásának kimenetele miatt nagyon nyugtalanzkodott, mert minél többet fontolgatta a dolgot, annál kevésbé remélte, hogy Constantius belenyugszik a történetekbe. Tudta, hogy ez lenézi őt, mint az ő szemében mélyen alatta álló

3 embert. Meggondolván tehát az efféle változásokkal kezdetben járó nehézségeket, arra szánta magát, hogy követeket küld Constantiushoz és felvilágosítja őt általuk a lefolyt eseményekről. A helyzethez mért levelet adott velök, a melyben nyíltan előadta, hogy mi történt és mi a teendő ezentúl.

4 Sejthette ugyan, hogy Constantius már régen megtudott mindent a már jó idő óta hozzá visszatért Decentius jelentéséből, valamint a Galliából nemrég nála járt császári kamarások jelentéseiből, a kik a rendes adójövedelmet vitték Cæsareába.² Levelében nem tiltakozott ugyan a történetek ellen, de másrészt nem volt benne egy szerénytelen szó sem, hogy ne látszassék, mintha hirtelen megváltozott volna. Szólt pedig a levél ekképen:

5 „Én, egész magatartásomban épúgy, mint megállapodásunk megtartásában mindig következetesen ragaszkodtam

eredeti szándékomhoz mindaddig, a míg ez a megállapodásunk fennállott; és ezt nem egyszer tettel is világosan bebizonyítottam. Attól fogva, hogy engem cäsarrá neveztl 6 ki és véres csaták forgatagába küldtl, beértem a rám ruházott hatalommal és hű segéded gyanánt kívánságod szerint egymást sűrűn követő sikerek hírével örvendeztettem meg füleidet. Eközben sohasem vettem számba az engem fenyegető veszélyeket, pedig sok bizonyíték van arra, hogy a küzdelmekben, a melyeket a nagy területen elszórt, egymással összefogó germánokkal kellett folytatnom, a fáradalmakban mindig a legelső, a pihenésben utolsó voltam.

De, — ne vedd rossz néven, a mit mondok — ha most, 7 a mint hiszed, megváltozott valami, ez úgy történt, hogy a katonák, a kik haszon nélkül töltötték idejüket sok véres háborúban, végrehajtották régi szándékukat. Eddig is csak zúgolódva túrtek maguk fölött alárendelt állású hadvezért, mert úgy vélekedtek, hogy egy cäsar meg nem adhatja nekik hosszú fáradalmaiknak és számos győzelmüknek illő jutalmát. A fölött való méltatlankodásukhoz, 8 hogy nem látnak előmenetelt sem rangban, sem évi zsoldban, hozzájárult az a váratlan parancs, hogy a jeges tájakhoz szokott emberek a legtávolabbi Kelet vidékeire induljanak, és elszakadva gyermekeiktől és hitveseiktől, szűkölködve és félig meztelenül hurezoltassák magukat. Ez szokatlan mértékben felbőszítette őket; éjjel összecsdültek, ostrom alá fogták a palotát és harsány hangon szakadatlanul Julianus Augustus-t kiáltottak. Megbor- 9 zadtam, mondhatom, és félrevonultam és, a míg csak lehetett, távol tartottam magamat és halogatással és rejtőzködéssel kerestem kibúvót. A mikor pedig nem engedtek többé halasztást, puszta mellemet szegeztem, úgyszólván védőfal gyanánt, ellenük és ott álltam az egész gyülekezet

10 előtt abban a hiszemben, hogy tekintélyemmel vagy nyájas szavaimmal lecsillapíthatom a zendülést. De ők rendkívüli izgatottságukban odáig mentek, hogy ismételve rám támadtak és halállal fenyegettek, a mikor kéréseimmel megtörni igyekeztem makacsságukat. Végre megadtam magamat és meg lévén győződve, hogy ha engem leszúrnak, talán másvalaki szívesen kiáltatja ki magát fejedelemmé, beleegyeztem kívánságukba abban a reményben, hogy majd csak sikerül lecsillapítanom fegyveres erőszakoskodásukat.

11 Így függnek össze az események; fogadd őket, kérlek, nyugodt lélekkel. Ne hidd, hogy valami másként van, és ne hallgass rosszakaratú emberek vészes besúgásaira, a kik a maguk hasznára szoktak vizsályt támasztani a császári ház tagjai közt. Távolítsd el magadtól a hízélgést, a mely nagyra növel minden bűnt, és gyakorold az erények legszebbikét, az igazságot. Azokat a méltányos javaslatokat, a melyeket eléd terjesztek, fogadd jó szívvel és fontold meg, hogy ez épúgy javára van a római álladalomnak, mint minékünk, a kiket rokoni szeretet és magas állásunk egyesít. Mert, ne vedd rossz néven, nem azt kívánom annyira, hogy az én jól megfontolt kívánságaim teljesedjenek, minthogy te czélszerűeknek és helyeseknek ismerd el őket és én ezentúl is buzgón vállalhassam a te parancsaidnak teljesítését.

13 Hogy minek kell majd történni, azt röviden a következőkben foglalom össze. Kész vagyok hispániai igáslovakat szolgáltatni, továbbá bizonyos számú, a Rajnán innenről, barbár törzsből származó fiatal lätust, vagy legalább ama meghódoltakból³ való ifjakat, a kik áttelepedtek a mi területünkre; ezeket el lehet majd keverni a nemzetiségiek és a pajzsosok csapatjai közé. Ezt pedig, fogadom, életem fogytaig fogom nemcsak hálás szívvel, hanem örö-

mest is tenni. A praetori praefectusok kinevezése igazságos- 14
ságukról és érdemeikről ismeretes férfiak sorából a te ke-
gyelmednek lesz fenntartva; a mi a többi polgári tiszt-
viselőket és a katonatiszteket, valamint az én környezete-
met illeti, méltányos dolog, hogy ezeknek előléptetése az
én hatáskörömbe tartozzék. Mert oktalanság volna, ha a
legtöbb parancsnok olyanokat venne maga mellé, a kik-
nek jellemét és hajlandóságát nem ismeri, a mikor ennek
elejét lehet venni.

Ámde minden habozás nélkül állíthatom a következő- 15
ket: Hogy a gallok, a kiket már hosszú idő óta súlyos
zavarok és csapások zaklattak, távoleső vidékekre ujon-
czokat küldjenek, arra sem szépszerivel, sem erőszakkal
nem lehet őket rávenni. Attól tartanak ugyanis, hogy
egész fiatal nemzedékük elpusztul és hogy, a mint csüg-
geszti őket a multak emléke, úgy kétségbe kellene esniök,
ha a jövőbe tekintenek. Nem is volna czélszerű a parthus 16
népek ellen felállítandó segédcsapatokat innen venni, a
mikor ezek a vidékek maguk sincsenek még biztosítva a
barbárok támadásai ellen és, ha igazat szabad mondanom,
ezek a folytonos bajoktól zaklatott tartományok maguk
rászorulnak a külső segítségre, még pedig tetemesre.

Midőn ezekre figyelmeztetlek, úgy hiszem, üdvös dol- 17
got kívánok és kérek tőled ebben az én levelemben. Mert,
hogy ne ejtsek ki egyetlen fennhéjázó, császári méltósá-
got fitogtató szót sem, — nagyon jól tudom, milyen ke-
serves és végképen reménytelennek látszó helyzeteket or-
vosolt már a fejedelmek egyetértése, a kik kölcsönösen
alkalmazkodni tudtak egymáshoz. Hiszen őseink példájá-
ból is kitűnik, hogy azok az uralkodók, a kik ekképen
gondolkodnak, megtalálják valamiképen a boldogulás
útját és a legtávolabbi utókorra is kedves emléküket
hagyják).

- 18 Ehhez a levélhez egy másik, bizalmas levelet csatolt, a melyet titokban kellett Constantiusnak átadni és a melynek tartalma korholó és csípős volt. De szövegét nem lehetett felkutatnom és, ha lehetett volna is, nem illett volna azt nyilvánosságra hozni.
- 19 E levelek elvitelére tekintélyes férfiakat választott ki, t. i. Pentadius kancellárt és Eutherius főkamarást; ezeknek azt az utasítást adta, hogy a levelek átadása után mondjanak majd el kivétel nélkül mindent, a mit láttak és cselekedjenek mint hű szolgák úgy, a mint a dolgok fejlődése megkívánja.
- 20 Eközben még gyűlöletesebb színben tüntette fel a történeteket Florentius præfectus szökése. Ez ugyanis előre sejtven a katonák behívása miatt bekövetkezhető zendülést, mivel már sokat rebesgettek erről az emberek, óvatosan Viennába távozott azzal az ürügygyel, hogy az élelmezési ügy kívánja a cæsar mellől való távozását. A valóságban pedig félt tőle, mert nem egyszer viselkedett Julianusszal szemben illetlenül.
- 21 A mikor azután megtudta, hogy Julianus augustusi rangra emelkedett, nagyon kevés, sőt majdnem semmi reménye sem maradt arra, hogy megmentheti életét. Félelmében a sejtett veszedelmektől úgy iparkodott szabadulni, hogy minél messzebbre távozik. Elindult tehát hozzátartozóinak hátrahagyásával és lassú menetben Constantiushoz érkezett. Hogy kimutassa a maga teljes ártatlanságát, Julianust sok-
- 22 féle vádaskodással lázadónak bélyegezte. Az ő távozása után Julianus helyesen és okosan azt akarta, hadd lássa mindenki, hogy nem bántotta volna őt akkor sem, ha helyben marad. Azért meghagyta, hogy atyafiságát minden vagyonukkal szállítsák állami fogatokon teljes biztonságban vissza Keletre.
- 1 9. Ezalatt a követek lankadatlan buzgalommal folytatták fent említett megbízásaikkal útjukat. De valahányszor magasabb tisztviselő székhelyére értek, álnok módon tartózkod-

tatták őket.¹ Miután így Itálián és Illyricumon végig hosszadalmas és kellemetlen késedelmeket szenvedtek, végre átkeltek a Bosporuson és lassú menetben haladva eljutottak Constantiushoz, a ki még mindig a kappadociai Cæsareában tartózkodott. Ez alkalmas fekvésű, népes város volt az Argæus hegy lábánál; régebben Mazaca volt a neve. A mint² bebocsátották őket a császár elé, engedélyével átadták a rájuk bízott iratokat. Midőn ezeket felolvasták, a császár mód nélkül fellobbant; sanda pillantásai halállal fenyegették a követeket; kiutasította őket a teremből a nélkül, hogy még valamit kérdezett, vagy egy szót is intézett volna hozzájuk.

De, noha emyire fel volt indulva, mégis bántotta őt a³ kétség, vajjon a perzsák ellen, vagy Julianus ellen indíttassa-e hadseregét, a melyben bízott. Miután így sokáig habozott és egymással mérlegelte a terveket, mégis néhány jó tanácsadójának véleményéhez hajlott és parancsot adott a keleti hadjárat megindítására. Mindazonáltal azonnal elbocsá-⁴ totta a követeket és az ő quæstorját, Leonast, utasította, induljon gyors menetben Galliába Julianusnak szóló levéllel, a melyben kijelentette, hogy az újítások közül nem ismer el semmitsem és meghagyta, hogy, ha drága neki az ő és övéinek élete, hagyjon fel azzal a fennhéjázással és tartsa magát a cæsari hatáskör korlátaín belül. És hogy fenyege-⁵ téseinek nyomatékot adjon, úgy tett, mintha teljesen bízna nagy hatalmában, és Florentius helyébe Nebridium, a cæsar akkori quæstorát præfectus prætorio-vá, Felix notariust pedig kanczellárrá léptette elő; azonkívül még néhány előléptetést rendelt el. Gumoarium azonban, Lupicinus utódját, már akkor léptette elő hadparancsnokká, a mikor ezekről az eseményekről még nem tudott senkisé.

Leonas tehát megérkezett Parisiiban, a hol úgy fogadták,⁶ a mint ilyen tekintélyes és nagyeszű ember érdemelte. Másnap a fejedelem a katonák sokaságával és számos néppel,

a melyet szándékosan hívott össze, kivonult a mezőre és, hogy jobban lássák, emelvényre állott fel és elrendelte az írások bemutatását. Felbontották tehát a vele küldött császári rendeletet és elejétől fogva felolvasni kezdték. A mint ahhoz a helyhez értek, a hol Constantius helyteleníti mindazt, a mi történt és kijelenti, hogy Julianusnak be kell érnie a cæsari hatáskörrel, mindenfelől iszonyú kiáltások hallatszottak: «Éljen Julianus Augustus! Így akarják a provincia lakói, így akarja a hadsereg, így az egész birodalom, a mely most lábbadozik ugyan, de még mindig tartania kell a barbárok megújuló berontásaitól».

8 Miután Leonas tanúja volt e jelenetnek, bántatlanul visszament Julianusnak ebben az értelemben fogalmazott levelével. A kinevezések közül Julianus csak Nebridiusnak præfectussá történt kinevezését ismerte el, mert ehhez még mint cæsar Constantiushoz intézett levelében világosan megadta beleegyezését. Kanczellárrá ő maga már azelőtt Anatóliust nevezte ki, a ki annakelőtte a kérvények elintézésével volt megbízva;² úgyszintén más kinevezéseket is hajtott végre úgy, a mint saját biztonsága érdekében czélszerűnek látta.

9 Mialatt így folytak a dolgok, tartani kellett Lupicinustól, a ki még mindig távol volt ugyan Britanniában, de döllyfös és fennhéjázó természeténél fogva azt a gyanút keltette, hogy, ha a történetek híre eljut hozzá a tengeren túl, ez ürügyet szolgáltat neki lázadásra. Julianus tehát Bononiába küldte egyik notariusát, a kinek gondosan kellett felügyelnie, hogy senki se mehessen át a tengerszoroson. Emez intézkedés következtében Lupicinus visszatért, mielőtt még bármit megtudott volna a történetekről s így nem kelthetett zavart.

1 10. Julianust mégis már jobb kedvre derítette az ő felemel-
tetése és katonáiba vetett bizalma. Hogy semmit el ne mulasztson és ne vádolhassák lanyhasággal és tétlenséggel, követekeket küldött Constantiushoz, ő maga pedig Germania

Secunda határa felé indult, és a tervének végrehajtására szükséges felszereléssel ellátva, Tricensimæ városához közeledett. Ezután átkelt a Rajnán és váratlanul berontott az úgynevezett athuarius frankok határába, mert ez a nyugtalan nép még mindig szabadon bekalandozta Gallia végvidékeit. Ezeket váratlanul érte a hirtelen támadás, mert teljes biztonságban érezték magukat és nem tartottak semmiféle ellenségtől, mivel a sziklás vidék járhatatlanságánál fogva nem emlékeztek, hogy valaha valamely fejedelem eljutott volna falvaikba. Julianus tehát könnyűszerrel legyőzte őket, sokat közülök elfogott és lekaszabolt, az életben maradtaknak pedig kéréseikre az ő kénye-kedve szerint szabta meg a békét, meg lévén győződve, hogy ezzel jót tesz a szomszédos birtokosokkal. Ezután ugyanazzal a gyorsasággal visszament a folyón, gondosan felülvizsgálta és kijavíttatta a határszéli erődítéseket és így eljutott a rauracusok földjéig. Visszavette mindazokat a helységeket, a melyeket egykor a barbárok elfoglaltak és birtokukban tartottak, és, miután ezeket nagy gonddal megerősítette, Besontión át Viennába távozott téli szállásra.

11. Ez volt Galliában az események sora. Mialatt itt Julianus ennyi sikerrel és ily óvatosan járt el, Constantius magához hívatta Arsacest, Armenia királyát. Nagyon barátságosan fogadta őt és mindenképen biztatta, hogy maradjon a rómaiak hű barátja. Arról értesült ugyanis, hogy a perzsa király ismételve igyekezett őt hitegetéssel, csellel és fenyegetéssel arra bírni, hogy hagyja el a római szövetséget és csatlakozzék az ő érdekköréhez. Arsaces újra meg újra esküdözött, hogy előbb válik meg életétől, mint eddigi meggyőződésétől. Tehát értékes ajándékokkal visszatért királyságába kíséretével, a melyet magával hozott. És később sem merte megszegni ígéreteit, mert a hála sokféle köteléke fűzte őt Constantiushoz; ezek közül a legerősebb az volt, hogy

Constantius Olympiast, Ablabius volt praefectus leányát, a ki azelőtt öcsésével, Constanssal volt eljegyezve, hozzá adta nőül.

4 Miután Arsaces Cappadociából távozott, Constantius átvonult Melitenán, Kis-Armenia egy városán, továbbá Lacotenán és Samosatán, átkelt az Euphratesen és Edessába ért. Itt sokáig tartózkodott és várta a mindenfelől összegyülekező csapatok és bőséges élelmiszerek megérkezését. Végre az őszi napj-egyenlőség után felkerekedett Amida felé.

5 A mint e város falaihoz közeledett és mindenhol csak romokat látott, könnyekre fakadt és felsóhajtott annál a gondolatnál, hogy mit nem kellett szenvednie a szerencsétlen városnak. Itt történt, hogy az épen környezetében levő Ursulus kincstartó fájdalmától elragadva így kiáltott fel: «Ime milyen vitézül védik a városokat azok a katonák, a kiknek zsoldját ¹ már nem győzi a birodalom minden kincse!» Erre a csípős mondásra gondolva tört később Chalcedonnál a hadinép Ursulus vesztére.²

6 Innen zárt hadoszlopokban tovább indult és Bezabdehoz érkezett. Itt sátrakat veretett és sánczczal és mély árokkal vétette körül. Azután nagy körben körüllovagolta a vár területét és különféle jelentésekből megtudta, hogy azok a művek, a melyek azelőtt a hosszú elhanyagolás következtében megrongálódtak, szilárdan helyre vannak állítva. Hogy pedig ne mulaszszon el semmit sem, a mit a harc fellobbanása előtt szükségképen meg kellett kísérteni, értelmes embereket küldött ki és velök azt a kétféle ajánlatot terjesztette a falak védői elé, hogy vagy menjenek vissza hazájukba és engedjék át vérontás nélkül azt, a mi úgy sem az övék, vagy pedig hódoljanak meg a rómaiaknak és akkor előléptetést és jutalmat várhatnak tőlük. A mikor pedig ezek tekintettel nemes származásukra és a múlt fáradalmak és veszélyek elviselése által nyert hírnevükre velökszületett állhatatossággal vissza-

utasították ezeket az ajánlatokat, megtett minden készülé-
tet az ostromra.

Katonáink tehát sűrű sorokban a trombiták bátorító 8
harsogása közben minden oldalról vitézül megtámadták a
várost. A legiók több csoportra oszlottak és pajzsuk feltar-
tásával védőfedelet hevenyésztek, a mely alatt biztonságban
haladtak lassankint előre és aláásni igyekeztek a falakat.
Minthogy azonban felülről mindennemű lövedéket zúdítottak
reájuk és a pajzsokból alkotott védőfedél felbomlott, hát-
rálniok kellett és a trombiták takarodót fújtak. Azután egy- 9
nap fegyverszünetet engedtek, harmadnapra pedig még gon-
dosabb fedezet alatt szerte felhangzó csatakiáltással minden-
felől feljutni próbáltak a falakra. Ámbár a védők belül ki-
feszített ponyvák mögött rejtőztek, hogy az ellenség ne lát-
hassa őket, mégis valahányszor úgy kívánta a szükség, bátran
kinyújtották karjukat és kövekkel meg hajítódárdákkal
nyugtalanították a lent állókat. De ezek vesszőfonadékaik 10
mögött mégis bátran előbbre haladtak és már a falakhoz
értek; ekkor felülről hordók, malomkövek és oszloptöredékek
zuhantak reájok és ezeknek hatalmas súlya leteperte az
ostromlókat és védőfedeleik tátongó lékeket kaptak; így
csak nagy nehezen menekülhettek.

Az ostrom kezdetétől számítva a tizedik napon, a mikor 11
a mieink növekedő reménye a városbelieket nagy aggodalom-
mal töltötte el, a mi embereinknek az az ötletük támadt,
hogy elhoznak majd egy óriási faltörő kost, a melynek
segítségével a perzsák egykor ledöntötték Antiochia falait
és a melyet azután elszállítottak ugyan, de Carraenál el-
hagytak.³ A mint az ostromlottak ezt a váratlanul megjelenő,
nagy mesterséggel összeszerkesztett gépet megpillantották,
annyira elcsüggedtek, hogy alig láttak már más menekülést,
mint a vár feladását. Mindazonáltal újra megemberelték
magukat és készüléteket tettek a veszedelmes gépezet ellené-

- 12 ben. Ezentúl mindkét fél épen akkora merészséget, mint megfontoltságot fejtett ki. Mialatt ugyanis az ostromlók azt a régi, könnyebb szállítás végett szétszedett faltörőt összeállították, mindenféle mesterkedésre és minden erejük megfeszítésére volt szükségük, hogy azt megóvják. Ezalatt a hajítógépek és parittyák lövedékei mindkét részen igen sokat leterítettek, a hatalmas ostromtöltések gyorsan mind magasabbra emelkedtek és az ostrom napról-napra hevesebb lett. A mieink közül azért is estek el sokan, mert a császár szemeláttára harczolván, jutalom reményében levették fejükről sisakjukat, hogy könnyebben fel lehessen őket ismerni, s így az ellenség ügyes kézíjjasai lelőtték őket.
- 13 Ezután éjjel-nappal nagy éberséggel őrködtek és mind a két részről még óvatosabbak voltak. A perzsák rémülettel nézték a magasba emelkedő ostromtöltéseket és az óriási faltörőt, a melyhez kisebbek is csatlakoztak. Minden erejükből azon voltak tehát, hogy ezeket felgyűjtsák és azért szakadatlanul gyújtó nyilakat és egyéb tüzes lövedékeket lövöldöztek rájuk. De fáradságuk hiábavaló volt, mert a farészek nagyobbára nedves bőrökkel és rongyokkal voltak borítva, vagy pedig erősen be voltak kenve timsóval, úgy hogy a
- 14 rájuk hulló tűz kárt nem tehetett bennük. A rómaiak, noha nagy bátorsággal tolták előre ezeket a faltörőket, mégis csak nagy nehezen óvták meg őket; de oly nagy volt bennök a vágy a város elfoglalására, hogy nem riad-
- 15 tak vissza a közvetlen veszélytől sem. A másik részen a védők sem voltak restek. A mikor ugyanis az a nagy faltörő már olyan közel volt, hogy a szemben levő tornyot döngethette, előremeredő vasjejét, a melynek csakugyan kosformája volt, nagy ügyesen hurókkal megfogták és kétfelől hosszú kötelekkel meghúzták, hogy ne lehessen a lökés erejének megújítása végett hátramozdítani s így ne ingathassa meg számbavehető mértékben sűrű lökéseivel a

falakat. Azalatt forró szurkot is öntöttek le, a mi előretolt ostromgépeink pedig sokáig ott álltak kiteve a falakról hajított köveknek és lövedékeknek.

Ezalatt az ostromtöltések mind magasabbra emelkedtek, 16 és a védők, a kik már előrelátták, hogy ha nagyon nem vigyáznak, végük van, merészen rohantak minden veszélybe. A hirtelen kitárt kapukon kirontottak, megtámadták a mi előőrseinket és teljes erejükből fáklyákat és tüzes anyaggal töltött vaskazékat hajítottak a faltörőkre. Azonban vitéz, 17 de eldöntetlen harc után a legtöbben eredmény nélkül voltak kénytelenek visszavonulni a falak mögé. Csakhamar viszont a rómaiak támadták az általuk emelt ostromtöltésekről nyilakkal, parittyákkal és gyújtó lövedékekkel a sánczokon álló perzsákat. De a lövedékek, a mint a tornyok deszkázata felé repültek, nagyobbbrészt hatástalanul hullottak le, mert külön ki voltak rendelve emberek az oltásra.

Minthogy mindkét részről mindinkább fogytak a har- 18 czosok és a perzsákat, ha csak nem támad valahonnan hatalmas segítség, már a végső szükség környékezte: a várból nagyobb erővel intézendő kirohanásra készültek. Tehát hirtelen nagy sokaság rontott ki; az üszköket vivő fegyveresek közé főbb tiszték voltak beosztva; az ostromgépek farészeire égő anyaggal telt vaskosarakat, rőzsét és egyéb gyúlékony anyagot hajítottak. A sűrű füstfelhők elvettek minden ki- 19 látást, de a csatába hívó trombitajelre a legiók harczra készen gyors lépésben közeledtek. Fokról-fokra nőtt a harc heve és már kézitusára került a dolog: ekkor hirtelen valamennyi ostromgép felcsapó lánggal égni kezdett, kivéve a nagy faltörőt. Ezt is csak nagy nehezen és félig megperzselve mentette meg vitéz katonáink megfeszített erőlködése, miután elszakították a falról reá vetett köteleket.

De azután is, hogy az éj sötétsége véget vetett a küzde- 20 lemnek, a katonák nem pihenhettek sokáig. Mert alig hogy

étellel és álommal némileg felüdültek, tisztjeik ismét felkeltették őket és elszállították velök az ostromszereket messzire a falaktól, mert gyorsabban célravezető úton készültek folytatni a harczot a magas földhányásokról, a melyek akkor már elkészültek és magasságban meghaladták a város falait. Hogy pedig könnyebben lehessen a védőket elűzni a falakról, a töltések magaslatán két-két hajítógépet állítottak fel, minek következtében azt lehetett volna hinni, hogy ezektől való félelmében az ellenség közül senkisémmé
21 majd mutatkozni. E készülétek befejeztével a mieink hármascsatarendbe sorakoztak; sisakforgóik fenyegetően lengedeztek, sokan létrát vittek; így megindultak, hogy támadást intézzenek a falak ellen. Már felhangzott a megcsendülő fegyverek zaja és a trombiták harsogása; mindkét részről merész összecsapással harczoltak egyforma hévvel. A rómaiak azonban tért foglaltak és, a mint látták, hogy a perzsák a töltéseken felállított hajítógépektől való féltükben elrejtőznek, a faltörővel döngették a tornyot és kapával, csákánynyal, feszítőrudakkal és létrákkal közeledtek, mialatt mindkét
22 részről repültek a lövedékek. De sokkal többet szenvedtek a perzsák a hajítógépekből jövő mindennemű lövedékektől, a melyek a földhányások lejtőiről mintegy ütemre⁴ repültek le rájuk. Minthogy ennek következtében úgy látták, hogy közeledik a vég, elszántan rohantak a biztos halálba. A végső szorultság pillanatában megosztották a harcz munkáját: egy részük ott maradt a falak védelmére, egy erős csapatjuk pedig észrevétlenül megnyitott egy hátsó kapút és kardot rántva kimentek. Utánuk mások indultak, a kik rejtett
23 gyújtóanyagokat vittek. Mialatt a rómaiak majd szorították a hátrálókat, majd meg helyt álltak a támadókkal szemben: perzsa emberek gyújtóanyaggal telt edényekkel a kezükben meglapulva előrehatoltak és izzó parazsat dugtak a mindenféle faágakkal, káka- és nádkévékkel alátámasztott föld-

hányás nyílásaiba. Ez a száraz anyag csakhamar lobbott vetett és elégett, és a mi katonáink alig menekülhettek ezer veszély közt az épen maradt hajítógépekkel.

A mint a leszálló est véget vetett a küzdelemnek és az 24 ellenséges felek rövid pihenésre tértek, a császár különféle terveket forgatott elméjében. Egyrészt kényszerítő okok szóltak a mellett, hogy tartson ki Phænicha ostromában, mivel ez az erősség mintegy el nem hárítható korlátot tolt az ellenség berontásai elé; másrészt azonban az ősre hajló idő tanácsossá tette a visszavonulást. Végre maradásra szánta magát, de olyformán, hogy könnyebb csatározásokra szorítkozva folytatja majd a harczt abban a reményben, hogy az élelem hiánya megadásra kényszeríti a perzsákat. De ebben a várakozásában nagyon csalatkozott. Mialatt 25 ugyanis lanyhábban folyt a harc, a folytonos esőzésektől annyira átázott a talaj, hogy a vidéket borító, rendkívül kövér gyeptakaró nyúlós sárrá puhult és minden mozdulatot megnehezített. Azonkívül szakadatlan villámlás és égdörgés ijesztgette a megszeppent szíveket.

Mindehhez járult, hogy az égen gyakran szivárvány íve 26 volt látható. Hogy miért szokta ez a tünemény felvenni ezt az alakot, azt a következő rövid fejtegetés fogja megértetni. A földnek meleg kigőzölgései és a víz párái felhőkké sűrűsödven, apró cseppekké foszlanak szét, a melyek a szétáradó napsugaraktól megvilágítva könnyedén felszállnak és szembe-kerülve a tüzes napkoronggal, létrehozzák a szivárványt. Ez azért veszi fel egy tágas hajlású ív alakját, mivel a mi egünkön van kifeszítve, a mely a természettudomány tanítása szerint egy félgömb fölé boltozik. Az ívnek első rétege 27 az emberi szemnek halványsárgának tűnik fel, a második vörhenyesnek, vagyis fakópirosnak, a harmadik biborvörösnek, a negyedik ibolyaszínűnek, az utolsó zöldeskéknek. A színeknek ez a gyönyörű vegyülete az emberi elme okosko- 28

dása szerint úgy jön létre, hogy az első sáv halványabbnak tűnik fel, mert összevegyül a környékező levegő színével; a következő sáv vörhenyes, azaz kissé élénkebb a sárgánál; a harmadik piros, mivel a nap fényének lévén kitéve, a levegő felfogó képességéhez képest épen szemközt fogja fel legtisztább sugarait; a negyedik sáv onnan veszi ibolyaszínét, mert közbekerülnek a sűrű esőcseppek, a melyektől elhal a sugarak fénye és a szemlélő majdnem lángvörösnek látja; a mint azután ez a szín fokonkint oszladozik, kék és zöldes színbe megy át.

29 Mások azt hiszik, hogy akkor mutatkozik az égen szivárvány, ha egy mélyebben álló sűrű felhőbe behatolnak a nap-sugarak és benne világos fényt terjesztenek. Ez nem hatolhatván át rajta, összesűrűsödik és az erős surlódástól felragyog és a fehérhez közeledő színeket a magasabban álló naptól veszi, a zöldes színeket pedig a fölötte levő hasonló-színű felhőtől, a mint ez a tengerrel szokott lenni, a hol a parthoz csapódó hullámok fehérek, a távolabbiak pedig minden átmenet nélkül kékek.

30 Minthogy pedig — a mint mondtam — a szivárvány az időjárás változásának a jele, akár hogy a derült égen felhőket támaszt, akár hogy ellenkezőleg a borús eget felderíti: azért gyakran olvassuk a költőknél, hogy Iris leszáll az égről, valahányszor a meglevő állapotokban változásnak kell beállnia. Ismerek különféle más véleményeket is, a melyeknek felsorolása most fölösleges volna; sietek visszatérni oda, a honnan elbeszélésemben eltértem.

31 Az elbeszélt események következtében a császár remény és aggodalom közt hanyódott; ezalatt mind keményebb lett a tél és a járatlan vidékeken cselvetéssel is kellett számolnia, sőt az elkeseredett katonák részéről zendüléstől is lehetett tartania. Ezenkívül az az aggodalom is gyötörte, hogy most, miután úgyszólván meg-

nyílt előtte egy gazdag ház kapuja, mégis üres kézzel kell majd hazatérnie.

Ennek következtében abbahagyta hiábavaló vállalko- 32
zását és Szíriába vonult vissza, hogy Antiochiában teleljen,
miután, a mint előadtam, megtorlás nélkül súlyos vesztesége-
ket szenvedett, a melyeket még sokáig meg kellett éreznie.
Mindez ugyanis úgy történt, mintha a csillagok végzetes állása
úgy intézné a változatos eseményeket, hogy Constantiust
mindig balszerencse üldözze, valahányszor személyesen har-
czol a perzsák ellen; azért legalább tábornokai által szeretett
volna győzni és ez, a mint tudjuk, többször sikerült is neki.

Jegyzetek a XX. könyvhez.

1. fej. ¹ Művének elveszett részében.
3. fej. ¹ Partes partium, végtelenül apró pontok.
4. fej. ¹ Az erulusok, batavusok, petulansok és celtak segédcapatok (auxilia) voltak; a többi csapattest alatt könnyű gyalogság értendő; mindegyikből egy-egy 300 főből álló különítménynék kellene elvonulnia. — ² Ez t. i. Lupicinus volt. — ³ Florentius. — ⁴ A birodalmi pósta nagy, ökröktől vont társzekerein (*clavularis cursus*) szállíthatták a katonák családjukat és holmijukat. — ⁵ L. 31, 10, 21. — ⁶ Mai pénzben körülbelül 152 K. — ⁷ A caesar személye körül alkalmazott szolgák feje..
5. fej. ¹ Az élelmezési hadbiztosok (actuarii) beszédtek a provinciákban a terményekben fizetendő adót és kiosztották a csapatok közt. A katonáknál nagy volt az ő tekintélyük; tízévi szolgálat után a perfectissimus-rangba léptek és egyik-másik valamely provincia kormányzáságát is elnyerhette. ² A neoplatonikusok hite szerint, miként az egyes embernek, az államnak is van őrszelleme (genius publicus), a ki örökös jóléte fölött. Ábrázolásáról maga Amm. szól (25, 2, 3); eszerint fátyolozott fővel, a bőség szarújával kezében ábrázolták; így látható római pénzekben is. V. ö. különben 21, 14, 2. sk.
6. fej. ¹ Művének elveszett részében, a melyben Singarának Kr. u. 348-ban a rómaiak által történt elfoglalása volt elbeszélve.
7. fej. Sapor ugyanis már három ízben ostromolta siker nélkül Nisibist; l. Bev. II, 11.
8. fej. ¹ Scytháknak nevezték a görögök a gótokat és Ammianus,

a ki itt görög forrásból merít, szintén gótokat ért a scythák alatt; egy részük ingyen, azaz csupán zsákmány reményében szegődött. — ² Constantius akkor Cæsareában tartózkodott; l. 20, 9, 1. — ³ *Dediticii*, ezek barbárok voltak, a kik felvették magukat római területre, de nem kaptak önkormányzati szervezetet, hanem idegen telepesekként éltek, adót és katonákat szolgáltatva a rómaiaknak. L. Bev. III, 26.

9. fej. ¹ Ezek ugyanis mind összefogtak Julianus ellen, hogy kedvében járjanak Constantiusnak. — ² *Libellis respondens* vagyis *magister libellorum*, a kanczellár alá rendelt négy nagy hivatal (*scrinium*) egyikének főnöke. L. Bev. III, 8.

10. fej. ¹ A rendes zsoldon kívül itt a rendkívüli jutalmak (*donativum*) is értendők, a melyeket a követelődző katonák sokszor kiereszakoltak a császártól. — ² L. 22, 3, 7. — ³ Ez Chosroes perzsa király alatt történt. — ⁴ *Tamquam per transennam*; transenna az a kötél volt, a melyet kocsiversenyek alkalmával az indulásra kész kocsik elé vontak, hogy lebocsátása pillanatában mind egyszerre induljon.

HUSZONEGYEDIK KÖNYV.

Tartalom: 1. Julianus augustus Viennában megüli fejedelmi méltóságra való jutásának ötödik évfordulóját; miként tudta előre, hogy közel van Constantius halála; a jövődő előrelátásának különféle módjai. 2. Julianus Viennában a sokaság megnyerése végett kereszténynek tetteti magát és ünnepnapon keresztény templomban vesz részt az istentiszteletben. 3. Vadomarius alamannus király a béke megszegésével portyázókkal pusztíttatja a határvidéket; Libino comest néhányad magával felkoncezolja. 4. Julianus felfogja Vadomariusnak Constantiushoz intézett levelét és lakoma alkalmával elfogatja őt; az alamannusok egy részét felkoncezolja, másik részét meghódoltatja, a többiekkel kérésükre békét köt. 5. Julianus beszédet intéz katonáihoz és megesketi őket az ő hűségére, mert haddal akarja megtámadni Constantiust. 6. Constantius nőül veszi Faustinát, szaporítja hadseregét, Armenia és Hiberia királyait ajándékokkal megnyeri. 7. Constantius, a ki akkor Antiochiában tartózkodott, Gaudentius notarius által megszilárdítja Afrikán való uralmát; átkel az Euphratesen és seregével Edessa felé nyomul. 8. Miután Julianus rendbe hozta Gallia ügyeit, a Duna partja felé vonul; katonáinak egy részét előre küldi Itálián és Rætián keresztül. 9. Taurus és Florentius consulok, az egyik egyszersmind Illyricumban, a másik Itáliában præfectus prætorio, Julianus közeledtére menekülnek. Lucillianus lovassági parancsnok szembe akar szállni Julianusszal, de erőt vesznek rajta. 10. Julianus elfogadja Sirmiumnak, nyugati Illyricum fővárosának, és helyőrségének meghódolását; elfoglalja Succit és levelet intéz a senatushoz Constantius ellen. 11. Constantius két legiója, a mely Sirmiumnál Julianushoz pártolt és a melyet ez Galliába küldött, a lakosok beleegyezésével elfoglalja Aquileiát és Julianus katonáit nem engedi a városba. 12. Aquileiát, a mely Constantius pártjára áll, ostrom alá fogják; a mikor később megtudják Constantius halálát, a város megadja magát Julianusnak. 13. Sapor haza viszi hadseregét, mivel kedvezőtlen előjelek ellenzik a

háború folytatását. Constantius hadba készül Julianus ellen és beszédet intéz katonáihoz. 14. Constantius halálának előjelei. 15. Constantius a ciliciai Mobsucrenæban meghal. 16. Constantius jó és rossz tulajdonságai.

- 1 1. Mialatt a háborúnak ez a kedvezőtlen fordulata Constantiust viaszszorította az Euphrates mögé, Julianus Viennában tartózkodott és éjjel-nappal a jövőn tanakodott, mind magasabb célokat tűzván maga elé, a mennyire korlátolt ereje engedte. Sokáig nem volt tisztában magával, vajjon Constantiust békés megegyezésre iparkodjék-e rábírní, vagy
- 2 pedig megfélemlítése végett támadólag lépjen fel ellene. Jól megfontolván a dolgot, veszélyt látott mind a két eshetőségben, mert Constantius egyrészt barátának is vérengző volt, másrészt a polgári viszályokban eddig már többször győzedelmeskedett. Különösen nyugtalanította őt testvérbátyjának, Gallusnak példája, a kit saját tunyasága és néhány
- 3 emberének hitszegő cselei megrontottak. Mégis újra meg újra megemberelte magát gyors cselekvésre, mert legbiztosabbnak tartotta nyíltan a császár ellenségének vallani magát. Okos ember létére ugyanis eléggé következtethetett a múltból a császár érzelmeire, hogy barátság színe alatt
- 4 cselfogásokkal rá ne szedesse magát. Nem sokat törődött tehát Constantiusnak Leonasszal küldött levelével és Nebri diuson kívül nem ismert el senkit sem az általa előléptetett tisztek közül, hanem már augustusi minőségében ülte meg fejedelmi méltóságra való emelkedésének ötödik évfordulóját.¹ Ez alkalommal pompás drágakövektől ragyogó koronát viselt, holott fejedelemségének kezdetén csak afféle hitvány karika volt a fején, mint valami biborba öltözött tornamesternek.² Eközben elhunyt feleségének, Helenának hamvait Rómába szállíttatta, hogy a városon kívül a via Nomentana mentén eltemessék, mert ott nyugodott nővére, Constantina, Gallus felesége is,

Azt a kívánságát, hogy Gallia lecsendesítése után támadólag lépjen fel Constantius ellen, még jobban élesztette az a körülmény, hogy sokféle előjeltől és álomlátásból, a melyeknek megfejtéséhez értett, azt következtette, hogy Constantius nemsokára kimúlik az életből. 6

Minthogy rosszakarató emberek ennek a nagyműveltségű, mindennemű ismeretek megszerzésére törekvő fejedelemnek bűnös módjait tulajdonítják a jövőndő kutatásának, röviden ki akarom fejteni, miként szerezheti meg bölcs ember a tudománynak ezt a nem jelentéktelen ágát is.³ Az a szellem, a mely az összes őselemeket, azaz az örökkévaló anyagrészeket áthatja, erejét mindig és mindenhol a jövőndőnek sejtelméből veszi. Ez azokból az ismeretekből, a melyekre a különféle tudományok útján szert teszünk, közli velünk a jövőbelátás ajándékát; a különféle módon számunkra megnyert dæmonok pedig mintegy kiapadhatatlan forrásokból jóságokat szolgáltatnak az emberiségnek. Ezek fölé, úgy mondják, istenségszerűen Themis van rendelve, a kinek neve onnan ered, hogy a végzetnek megmásíthatatlan határozatait, a görög *τεθειμένη*-t, előreláttatja. Azért a régi hittudósok a mindent éltető Juppiter hitvesévé és uralkodó társává tették. 8

Az auguriumok és auspiciumok nem a madarak kényétől függenek, hiszen ezek nem tudnak semmit sem a jövőndőről, — és ezt még a legeggyűbb ember sem fogja állítani — hanem a madarak repülését az istenség irányozza, hogy megszólalásukkal, illetőleg szabálytalan vagy egyenletes repülésükkel előre láttassák a jövőndőt. Mert a jóságcs istenség, akár mivel érdemesek erre az emberek, akár mivel megindítja őket az ő ragaszkodásuk, szereti az ilyen eszközökkel is kinyilatkoztatni a bekövetkezendő eseményeket. 9

Előre tudják az eseményeket azok is, a kik az állati belek jeleit vizsgálják, a mennyiben ezek számtalan változatot 10

szoktak mutatni. Ennek a tudománynak a megalapítója Tages volt, a ki a monda szerint Etruria egyik vidékén hirtelen a föld alól bukkant ki.

- 11 Feltárják a jövődőt ihlettől megszállt emberek is, de a mit mondanak, az isteni sugallatból ered. A nap ugyanis, a mely a természettudósok szerint a világegyetem lelke, az emberi lelkeket szikrákként szórja szét magából, és mihelyt erősebben hevíti őket, a jövődő felismerésére képesíti. Ezért mondják gyakran a sibyllák magukról, hogy belsejük ég, mivel a tűz hatása erősen perzseli őket. Nagy jelentőségük van ezeken kívül mindenféle zörejeknek és váratlan tüne-
ményeknek, különösen mennydörgésnek, égvillanásnak, vil-
lámcsapásnak és hullócsillagoknak.
- 12 Az álmok hitele biztos és kétségtelen volna, ha megfejtőik nem tévednének következtetéseikben. Olykor, még pedig Aristoteles szerint különösen akkor mélyrehatók és tudatunkban megmaradók az álmok, ha a mélyen alvó embernek szembogara nem hajlik sem jobbra, sem balra, hanem egye-
13 nesen maga elé néz. De a tudatlan nép olykor csacsog és azt az oktalan ellenvetést teszi, hogy, ha léteznék a jövőbelátásnak valamilyen tudománya, akkor miért nem tudta az egyik, hogy a háborúban el fog esni, vagy a másik, hogy ez vagy amaz fog vele történni? Ezeknek elég lesz azt felelni, hogy megtörtént már, hogy nyelvtudós hibásan beszélt és zenész hamisan játszott és orvos nem találta el az orvosságot, de azért nem szűnik meg sem a nyelvtudomány, sem a zene-
14 művészet, sem az orvostudomány. Azért Tulliusnak úgy, mint egyebekben, abban is nagyon igaza van, a mikor így szól: «A jövőnek előjeleit az istenek mutatják nekünk; ha ebben valaki téved, nem az istenek természete, hanem az emberek következtetése a hibás». ⁴ De hogy elbeszélésem, a mint mondani szokták, túl ne kalandozzék a czélon és ne untassa ezáltal olvasóimat, vissza akarok

térni amaz események előadásához, a melyeket Julianus előrelátott.

2. A mikor egyszer Julianus még cæsari minőségében 1
Parisiiban a gyakorlótéren változatos mozdulatokkal gyakorolta magát a pajzsforgatásban,¹ a küllők, a melyekből a kerek pajzslemez össze volt róva, szétpattantak és a levegőbe repültek és csak a fogantyúja maradt a kezében; de ezt erős 2
kézzel markolta és tovább forgatta. A jelenlevők mind megijedtek, mintegy baljóslatú jeltől; ő azonban így szólt: «Nincs ok az aggodalomra; a mit fogtam, azt most is erősen markolom». Később egyszer Viennában, miután józan fővel nyugalomra tért, az éjjél borzalmas csendjében fényes alak jelent meg előtte, a mely, bár Julianus nem volt ébren, érthetően szólt hozzá és többször ismételte a következő hősi verseket:

Hogyha Zeüs a Vízöntőnek lép a jegyébe,
És Kronos öt fokon ötszörösen halad által a Szüzben,
Akkoron ér Constantius, Ázsia nagy fejedelme,
Éltének szomorú, fájdalmas végire majdan.

Ezek a versek azzal a bizalommal töltötték el, hogy 3
már nem vár reá semmiféle baj. Tehát egyelőre nem változtatott semmit sem a dolgok meglevő állapotán, hanem nyugodtan és zajtalanul intézte a felmerülő ügyeket és ezalatt lassankint erőt gyűjtött, hogy méltósága növekedésének megfelelően erejének növekedése is. Hogy pedig mindenkit meg- 4
nyerjen a maga ügyének és senki se álljon útjába, úgy tett, mintha a keresztény hitet vallaná, a melytől pedig titokban már régen elszakadt, és titkába csak keveset avatván be, a belekből és a madarak repüléséből való jóslást űzte és mind azt, a mit az istenek tisztelői mindenkor űztek. Hogy ez egyelőre titokban maradjon, elment azon az ünnepnapon, a melyet a keresztények január hónapban ülnék meg és

Epiphaniának hínak,² az ő templomukba és csak azután távozott, miután ott ájtatosan imádkozott.

- 1 3. Mialatt így folytak a dolgok és már közeledett a tavasz, váratlan hír gyászszal és szomorúsággal töltötte el Julianus szívét. Arról értesült ugyanis, hogy az alamannusok Vadamarius területétől kiindulva, tehát olyan oldalról, a melyről a békekötés óta nem kellett tartani semmiféle veszélytől, pusztítják a Raetiával határos vidéket és hogy szertekalandozó portyázóiktól nem marad bántatlanul semmi sem.
- 2 Hogy ez ne adjon, ha tudomást nem vesz a dologról, okot a háborúnak újból való feléledésére, egy Libino nevű comest küldött ki a nála telelő celtákkal és petulansokkal, hogy hozza rendbe a dolgot úgy, a hogyan legcélszerűbbnek látja. Ez elég gyorsan eljutott Sanctio városához. Itt azonban már messziről meglátták őt a barbárok, a kik már harcra elszánva a völgyekben rejtőztek. Libino ekkor buzdító szavakat intézett katonáihoz, a kik számra nézve gyengébbek voltak ugyan, de azért mégis erősen izgatta őket a harcvágy, és meggondolatlanul megtámadta a germánokat. De mindjárt a harcz kezdetén elesett. Minthogy az ő halála növelte a barbárok önbizalmát, a rómaiak pedig minden áron meg akarták boszulni az ő vezérüket, makacs küzdelem fejlődött. De a túlnyomó szám nyomása mégis szétugrasztotta a mi embereinket, miután néhány közülök elesett vagy megsebesült.
- 4 Ezzel a Vadamariusszal és öccsével, Gundomadusszal, a ki szintén király volt, Constantius, a mint már említettem, azelőtt békét kötött. Később, Gundomadus halála után, azt hitte, hogy Vadamarius hű embere lesz neki és titkos parancsainak titoktartó és tevékeny végrehajtója. Ha tehát hitelt lehet adni pusztá szóbeszédnek, azt az írásbeli utasítást adta neki, hogy tegyen úgy, mintha meg akarná szegni barátságos egyességüket és nyugtalanítsa a vele határos végeket, hogy

Julianus e miatt való aggodalmában sohase merjen távozni Galliából. És csakugyan valószínű, hogy Vadomarius ezeknek az utasításoknak engedelmeskedett, a mikor így viselkedett; mert kora ifjúságától fogva kitűnően értett az ámitáshoz és rászedéshez, a mint azt később mint Phcenice vezérlő tábornoka is kimutatta. Most azonban tetten érve abbanhagyta a dolgot. A mi őrszemeink ugyanis elfogtak egy notariust, a kit Constantiushoz menesztett; a mikor ezt megmotozták, levelet találtak nála, a melyben egyebek közt ez is állt: «A te cæsarod nem ismer fegyelmet». Különben magához Julianushoz intézett leveleiben következetesen urának, augustusnak és istennek szólította őt.

4. Ez a dolog már most is elég veszélyes és aggasztó volt; 1 midőn azonban mérlegelte, hogy mi lehet még ebből, Julianus attól tartott, hogy ez végső romlást hozhat reá. Azért minden gondolatát erre az egy pontra irányította és azon volt, hogy Vadomariust mielőbb készületlenül kézre kerítse és így megóvja saját személyének és a provinciának biztonságát. Erre a célra a következő tervet eszelte ki. Elküldte Philagrius 2 notariust, későbbi keleti comest arra a vidékre. Ez neki már régóta kipróbált embere volt és értelmességében teljesen bízhatott. Többféle utasításokon kívül, a melyek szerint a változó körülményekhez képest kellett majd eljárnia, lepecsételt írást is adott vele azzal az utasítással, hogy ne bontsa fel és ne olvassa el, csak ha Vadomariusszal a Rajnán innen találkozik. Philagrius utasítása értelmében útnak 3 indult és már eljutott a helyszínére, a hol mindenféle teendőkkel el volt foglalva; ekkor Vadomarius, mintha zavartalan béke volna és nem kellene semmitől sem tartania és mintha mitsem tudna a történekekről, látogatást tett ott állomásozó csapataink parancsnokánál. Miután szokása szerint néhány szót váltott vele, hogy semmi gyanút ne hagyjon maga után, önmagától ebédre ígérkezett, a melyre Philagrius is hivatalos

- 4 volt. A mint ez belépett és megpillantotta a királyt, azonnal eszébe jutottak fővezérének szavai és valami fontos és sürgős teendő ürügye alatt visszament szállására, elolvasta az írást és miután ebből megértette, hogy mit kell tennie, azon-
- 5 nal visszatért és helyet foglalt a többi vendég közt. A lakoma végeztével bátran rátette kezét Vadomariusra és átadta egy katonatisztnak, hogy tartsa szoros őrizet alatt a főőrségen.¹ Előbb felolvasta a parancs szövegét és felszólította Vado-
- 6 marius kíséretét, menjenek haza; róluk ugyanis nem szólt a parancs. A királyt azután a főhadiszállásra szállították. A mikor itt megtudta, hogy a notariust elfogták és hogy Constantiushoz intézett levele köztudomásra jutott, már lemondott minden reményről, hogy bocsánatot nyer. Azonban Julianus még csak szóval sem bántotta, hanem Hispaniába küldte. Arról ugyanis mindenképen gondoskodni akart, hogy ha majd távozik Galliából, ez az izgága ember ne zavarja meg a provinciának nagynehezen helyreállított rendjét.
- 7 Ennek a véletlennek nagyon megörült Julianus, mert kezébe adta azt a királyt, a kitől, ha majd messze vidékekre távozik, tartania kellett volna. Mindazonáltal lankadatlan buzgalommal intézkedett, hogy megtámadhassa azokat a barbárokat, a kik, a mint elmondtam, egy csetepatéban kis-
- 8 ded sereggel megölték Libino comest. Hogy azonban jövete-
lének híre ne űzze őket távolabb eső vidékekre, könnyű fel-
szerelésű segédcsapatjaival az éj csendjében átkelt a Rajnán és bekerítette a semmitől sem tartó barbárokat. A mint ezeket felverte az ellenség okozta fegyverzaj, kardjuk és dárdájuk után kapkodtak; a rómaiak azonban gyorsan rájuk rontottak, néhányat közülök levágtak, másoknak, a kik könnyörgésre fogták a dolgot és felajánlották az ejtett zsákmány visszaadását, elfogadták meghódolását; a többieknek, a kik veszteg maradtak és megígérték, hogy nem nyugtalankodnak többé, Julianus megadta a kért békét.

5. A míg így nagy elszántsággal végére járt ennek a dolog- 1
nak, meghányta-vetette magában, hogy a belvillongások
mekkora áradatának nyitott ő utat. Éles eszével belátta,
hogy efféle rögtönzött vállalkozásoknak legjobban megfelel
a gyors cselekvés. Azért magára nézve biztosabbnak tar-
totta, ha nyíltan bevallja Constantiustól való elszakadását.
Minthogy azonban nem bízhatott teljesen katonáinak hű-
ségében, titkos szertartással engesztelő áldozatot mutatott
be Bellonának, azután trombitaszóval gyűlésre hívatta össze
hadseregét és egy kőből rakott emelvényről szemlátomást
megnövekedett önbizalommal és a szokottnál hangosabban
így szólt:

«Úgy hiszem, vitéz bajtársaim, hogy ti, a történetek nagy 2
jelentőségétől izgalomba ejtve, már régóta tűnődtek és vár-
játok ezt a tanácskozást, hogy megfontolhassuk az előre-
látható következményeket és óvhassuk magunkat. A dicső
tettekkel mintegy összeforrt katonának ugyanis többet kell
hallgatnia, mint beszélnie, viszont a kipróbált becsületes-
ségű vezérnek nem illik mást akarnia, mint a mi dicséretre
és helyeslésre érdemes. Hogy tehát (minden fölösleges szó
mellőzésével)¹ elmondjam azt, a mit feltettem magamban,
hallgassátok meg, kérlek, jóakarattal, a mit röviden elő-
akarak adni.

Az égi istenség akaratából mindjárt zsenge ifjúkoromban 3
kerülvén soraitok közé, megtörtem az alamannusok és a fran-
kok szüntelen berontásait és folytonos zabolátlanságát; egye-
sült erőnkkel utat nyitottam a római seregek számára, hogy
átkelhessenek a Rajnán, valahányszor akarnak. Ijesztő hí-
resztelésekkel és hatalmas nemzetek heves támadásaival
szemben rendületlenül helyt álltam, mert bíztam a ti vitéz-
ségetek oltalmában. Ez a Gallia, kiállott fáradalmaink tanúja, 4
a mely most felocsúdott emberben és vagyonban oly hosszú
időn át szenvedett veszteségeiből, hirdetni fogja ezeket a

- mi tetteinket nemzedékről-nemzedékre a késő unokáknak.
- 5 Most pedig, miután a ti ítéletek súlya és a helyzet kényszerítő ereje a császári polczra emelt engem, isten segítségével és a ti segítségtekkel, ha vállalkozásomnak kedvez a szerencse, magasabb czélt tűzök magam elé. Arra hivatkozhatom, hogy ez a hadsereg, a mely híres józan gondolkodásáról és fegyvereinek erejéről, engemet békében mérsékeltnek és békeszeretőnek, a barbár nemzetek egyesült seregei ellen vívott számos harcainkban pedig higgadtnak és óvatosságnak tapasztalt. Hogy tehát nézeteink szoros egyezése által elejét vegyük esetleges bajoknak, kövessetek engem, a mint hiszem, üdvös elhatározásom útján, a míg még tart a mostani, szándékunknak és óhajításainknak kedvező helyzet. A míg Illyricumban még nincsenek nagyobb hadtestek, induljunk az előttünk nyitva levő úton és foglaljuk el Dacia szélső határát; hogy azután mit kell tennünk, azt majd a
- 7 siker mutatja. Hadseregükben bízó vezérek szokása szerint kérlek benneteket, ígérjetez nekem eskü alatt állandó egyetértést és hűséget; én viszont ernyedetlenül, a mint eddig is tettem, azon leszek, hogy mindenhez kellő megfontolással és erővel fogjunk; kész leszek mindig, valahányszor valaki kívánja, tiszta lelkiismeretem szerint számot adni arról, hogy soha másra nem vállalkozom, mint a mi a köznek javára van. Arra igenis kérve-kérlek benneteket, hogy a fokozódó izgalom hevében ne ragadtassa magát senkise magánemberek megkárosítására. Úgy gondolom ugyanis, hogy nem váltak annyira dicsőségünkre ellenségeink számtalan vereségei, mint provinciáink kímélése és jóléte, mert ez mindenhová elvitte nemes gondolkodásunknak hírét.
- 9 Császáruknak ez a beszédje, a melyet valami isteni ki nyilatkoztatás gyanánt fogadtak, heves mozgásba hozta az egész gyülekezetet. Minthogy nagyon kívánták az állapotok változását, borzalmas kiáltásokra fakadtak, a melyek közé

pajzsaik iszonyú csengése vegyült. Nagy és fenséges vezérnek szólították őt és, saját tapasztalatuk alapján, a barbár népek és királyok megfélemezőjének. Most felhívták őket, 10 hogy esküdjenek mindannyian a szokásos módon hűséget Julianusnak. Ekkor szörnyű átkozódások közben torkukra téve kardjukat elmondták az eskümintát, a melynek értelmében eltűnnek érte minden viszontagságot, sőt odaadják, ha a szükség úgy kívánja, életüket is. Utánuk a tiszték és a fejedelem egész környezete hasonló esküvel kötelezték magukat hűségre. Valamennyi közt az egyetlen Nebridius 11 vonakodott, a mi szilárd jellemre vall ugyan, de mégis merész dolog volt. Azt mondta ugyanis, hogy ő semmiképen sem kötheti meg magát esküvel Constantius ellen, a ki iránt számos és sokféle jótéteményéért le van kötelezve. A mikor 12 ezt a közelében levő katonák meghallották, haragra lobbantak és rá akarták vetni magukat, hogy felkaszabolják. Ekkor a császár lábaihoz borult és ez palástjával fedezte őt. A mikor azután a fejedelem visszaíndult palotájába, még egyszer szeme elé került Nebridius, a ki újra földre borult és könyörgött hozzá, hogy megnyugtató végett nyújtsa neki kezét. Erre azonban Julianus így szólt: «Vajjon micsoda kiváltságuk maradna akkor barátaimnak, ha te érinthetnéd az én kezemet? Különben menj békével, a hová akarsz». Ezekre a szavakra Nebridius bántatlanul visszavonult Tusciában 13 levő jószágára. Miután Julianus ezeket a készüléteket, a mint az ügy fontossága megkívánta, megtette, napiparancsban elrendelte, hogy induljanak Pannoniába, mert tapasztalásból tudta, hogy mennyit ér nyugtalan időkben az ellenfél megelőzése és az időnyerés. Felszedte tehát táborát és útnak indult, találomra rábízván magát a bizonytalan sorsra.

6. Helyénvaló lesz most visszamenni az időrendben és 1 nagyjából elmondani, mit mívelt azalatt, hogy az itt elbeszélte események Galliában történtek, a tél folyamán Con-

- stantius Antiochiában polgári és hadi ügyekben. Hogy a messze útról érkező császár előtt bemutassák hódolatukat, sok más magasállású férfi mellett tekintélyes volt tribunu-
- 2 sokat is rendeltek ki. Midőn tehát a Mesopotamiából visszatérő Constantiust ezzel a tisztelgéssel fogadták, közéjük keveredett egy bizonyos Amphilocheus is, egy Paphlagoniába való volt tribunus. A mikor ez régente még Constans alatt szolgált, a valósághoz nagyon közeljáró gyanú merült fel ellene, hogy a magasrangú testvérek közt ¹ konkolyt hintett. Ez most kissé tolakodva odaállt, mintha neki is joga volna, hogy az efféle tisztelgéshez odabocsássák. Ekkor felismerték és elutasították, sokan pedig nagy lármával azt hajtogatták, hogy az ilyen megátalkodott lázadó nem érdemli, hogy még lássa a napvilágot. Azonban Constantius ez alkalommal a szokottnál szelidebben így szólt: «Ne bántátok már ezt az embert, a kit vétkesnek tartok ugyan, de a kire vétke még nem bizonyult rá kétségtelenül. Gondoljatok arra, hogy, ha csakugyan elkövetett ilyesvalamit, akkor szemben találván magát én velem, megbünteti őt majd saját lelkiismeretének szava, a mely elől nem rejtőz-
- 3 hetik». Tehát békében hagyták. Másnap ugyanez az ember megjelent a cirkuszi játékoknál és a császárral szemben szokott helyéről nézte őket. Egyszerre, a mint megkezdődött a várva-várt küzdelem, nagy láрма támadt; a korlát, a melyre többedmagával támaszkodott, eltört és mindnyájan vele együtt lezuhantak. Néhányan könnyen megsebesültek, egyedül őt találták élettelenül, mivel belsejében valami megszakadt. Ennek következtében nagyra volt Constantius azzal, hogy előrelátja a jövőndőt is.
- 4 Ugyanakkor egybekelt Faustinával, miután már régen elvesztette volt Eusebiát, Eusebius és Hypatius volt consulok nővérét, a ki szépségével és nemes jellemével sokak közül kivált és magas állásában is megőrizte szívének jó-

ságát. Az ő igazságos közbenjárásának köszönhette, a mint elbeszéltem,² Julianus, hogy megszabadult az üldözésektől s hogy cäsarrá neveztetett ki.

Ugyanabban az időben Florentiusra is gondoltak, a ki⁵ államesínytől való félelmében otthagytá Galliát.³ Minthogy Anatolius, Illyricum præfectusa nemrég meghalt, ennek helyébe küldték őt és így Taurusszal együtt, a ki szintén præfectus prætorio volt Itáliában, a legmagasabb állami méltóságot nyerte el.

E mellett nem szüneteltek a külső és belső háborúkra⁶ való készülődések. Szaporították a lovascsapatokat és nem kisebb buzgalommal megerősítették a legiókat is, sorozást rendelve el erre a célra a provinciákban.⁴ Nem volt rend, nem volt foglalkozás, a mely nem érezte volna ennek a terhét; mert ruhaneműt, fegyvert és hadigépeket kellett szállítaniok, sőt aranyat és ezüstöt is, továbbá tömegesen élelmiszereket és különféle igásállatokat. Minthogy a perzsa király⁷ részéről, a kit a zord téli idő is csak alig tartott vissza, az enyhébb idő beálltával hevesebb támadást lehetett várni, a Tigrisen túl lakó királyokhoz és satrapákhoz követeket küldtek gazdag ajándékokkal; ezeknek figyelmeztetniök kellett mindnyájukat és biztatniok, hogy tartsanak velünk és ne próbálkozzanak alattomos cselfogásokkal. Mindenekelőtt⁸ mégis Arsacest és Meribanest, Arménia és Hiberia királyait iparkodtak pompás öltözetekkel és sokféle egyéb ajándékokkal megnyerni, mert ezek nagy kárt okozhattak volna Róma ügyének, ha a még mindig válságos körülmények közt a perzsákhoz pártolnak. Ilyen sürgős teendők közben⁹ meghalt Hermogenes, a præfectusi méltóságba pedig a paphlagoniai születésű Helpidiust léptették elő. Ez jelentéktelen külsejű és nehézkes beszédű, de egyenes jellemű ember volt, a ki nem hajlott kegyetlenségre, sőt annyira szelid-lelkű volt, hogy egyszer Constantiusnak arra a meghagyására,

hogy az ő jelenlétében kínvallatásra fogasson egy ártatlan embert, teljes lelki nyugalommal azt kérte, mentsék őt fel hivatalától és bízzák ezt a teendőt másokra, a kik alkalmassabbak arra, hogy a fejedelem kívánsága szerint járjanak el.

- 1 7. A reá váró feladatok nehézségénél fogva Constantius nem tudta magát elszánni, hogy mihez kezdjen. Sokáig sokat töprenkedett, vajjon Julianus ellen menjen-e messze földre, vagy pedig a parthusokat verje vissza, a kik már azzal fenyegetődöztek, hogy átkelnek az Euphratesen. Miután kétésegit ismételve megbeszélte tábornokaival a haditanácsban, végre arra szánta magát, hogy először befejezi, vagy legalább lelohasztja a közelebb fekvő háborút és azután, a mikor nem marad majd mögötte félelmetes ellenség, gyorsan áthalad Illyricumon és Itálián és mint valami vadászsákmányt meglepi Julianust, a mint hitte, vállalatának első kezdetei
- 2 közben. Így nyilatkozott ugyanis olykor, hogy bátorítsa az ő embereit. Hogy azonban ne mulasszon el semmitsem és úgy ne látszassék, mintha a háború egyik színterét egészen elhanyagolná, mindenféle félelmetes híreket terjesztett az ő érkezéséről. Attól tartván, hogy az ő távollétében támadás történik Afrika ellen, a mely tartomány az uralkodókra nézve minden körülmények közt fontos volt, mintegy túlterjeszkedve a Kelet határain átküldte a tengeren Gaudentius notariust, a kiről említettem, hogy egy ideig Galliában tartózkodott Julianus tetteinek kikémlése végett. Azt remélte
- 3 ugyanis, hogy ez kettős okból siet majd mindent engedelmesen végrehajtani, mivel egyrészt fél a megsértett ellenspárttól, másrészt pedig kapva-kap majd az alkalmon és siet kedvében járni Constantiusnak, mert ennek győzelmében egy cseppet sem kételkedett; ebben a véleményben ugyanis
- 4 akkor mindenki osztozott. Mihelyt Gaudentius a helyszínére érkezett, a császár utasításának értelmében értesítette Cretio comest és a többi tartományi kormányzót,

hogy mi van folyamatban; összevonta mindenfelől a legderekabb katonákat, mindkét Mauretaniából elhozott könnyűfegyverzetű portyázó csapatokat és szorosan őriztette az Aquitaniával¹ és Itáliával szemben levő partokat. És ezzel az intézkedésével nem is vallott kudarcot Constantius, mert élete fogytáig egy ellenfele sem tette a lábát ezekre a vidékekre, jöllehet Szicziának Lilybaeumtól Pachynumig terjedő partvidékét nagy hadierő tartotta megszállva, hogy átkeljen, mihielyt erre lehetőség mutatkozik.

Alig hogy Constantius ezeket és egyéb aprólékos és csekélyebb jelentőségű, a helyzethez mért intézkedéseit úgy, a mint legczélszerűbbnek látta, megtette, vezéreinek szóbeli izeneteiből és leveleiből arról értesült, hogy a perzsák seregei egybegyűltek és felfuvalkodott királyukkal élükön már a Tigris partjaihoz közel táboroznak, bár nem lehetett tudni, hogy merre szándékoznak előrenyomulni. Ezek a hírek tevékenységre serkentették a császárt és hogy nagyobb közelségből megelőzhesse az ellenségnek tervezgetéseit, felkerekedett, mihielyt lehetett, téli szállásából. Magához vonta a lovasságot és a gyaloghadnak javát, a melyben teljesen megbízott; Capersana mellett hajóhídon átkelt az Euphratesen és az elésséggel bőven ellátott, jól megerősített Edessának indult; itt egy ideig várakozott, míg kémek vagy szökevények jelentést nem hoznak az ellenséges tábor mozdulatairól.

8. Eközben Julianus a fentebb említett készülődések befejeztével elindult Rauracum tájáról és a praefectussá előmozdított Sallustiust visszaküldte Galliába, Germanianust Nebridius helyébe rendelte, Nevittát pedig hadparancsnokká nevezte ki, mert Gomoarius gyanús volt előtte mint régi áruló; ugyanis azt hallotta róla, hogy mint a pajzsos gárda vezére elárulta az ő fejedelmét, Veteraniót.¹ Joviust, a kiről Magmentius történetében emlékeztem meg,² quaestorrá,

Mamertinust kincstartóvá nevezte ki, Dagalaifust pedig az udvari testőrök élére állította. Több más érdemes és hű emberét is saját belátása szerint főtiszti állásokba léptette elő. A mint tehát a Fekete-erdőn keresztül és a Duna mentén vonuló utakon indulni készült, a rohamosan torlódó események közben az az erős aggodalom szállta meg, hogy kíséré-
 2 tének csekély száma miatt nem lesz neki elég tekintélye a 3 tőle idegenkedő sokaság előtt. Hogy ennek elejét vegye, az a jó ötlete támadt, hogy megosztja csapatjait; egyik részüket Jovinus és Jovius alatt az Itálián át vivő rendes utakon gyorsan előreküldte, a másikat Nevitta lovassági parancsnok alatt Raetia belsején át indította, hogy így különböző irányokba megoszolva roppant nagy szám látszatát keltsék és mindent félelemmel töltsenek el. Így járt el ugyanis Nagy Sándor és utána sok más tapasztalt hadvezér, ha úgy
 4 kívánták a körülmények. Elindulásuk előtt azonban meghagyta nekik, hogy haladjanak óvatosan, mintha minden pillanatban szembe kerülhetnének az ellenséggel; állítsanak éjjel őrségeket és tartsanak őrzáratokat, hogy ne lepessék meg magukat váratlan támadással.

1 9. Miután így hite szerint mindent kellően eligazított, azon a módon, a mint már ismételve utat tört magának
 2 barbár földön át, egymást érő sikereitől felbátorodva hosszú vonalban folytatta útját. Midőn ahhoz a ponthoz ért, a mely-
 3 től fogva értesülése szerint a folyó hajózhatóvá válik, katonáit ladikokra rakta, a melyeket egy szerencsés véletlen nagy mennyiségben adott a kezébe és, a mennyire lehetett, észrevétlenül vitette magát a folyón lefelé. A figyelmet úgy kerülhette el, hogy nélkülözésekhez szokott, erős természeténél fogva nem kellettnek neki válogatott ételek, hanem beérte kevés és silány eledellel; azért elkerülhette a városokat és várakat, szem előtt tartván az öregebbik Cyrus jeles mondását, a ki útközben betérven valahová, gazdájá-

nak kérdésére, hogy mit készíttessen ebédre, csak annyit
 mondott, hogy kenyeret; mert, tette hozzá, reméli, hogy
 patak mellett lesz az ebéd. A hír pedig, a mely, a mint mon- 3
 dani szokták, ezer nyelvével iszonyúan túlozza a valóságot,
 szaporán elterjedt egész Illyricumban, hogy Julianus Galliá-
 ban temérdek királyt és nemzetet lever, és most közeledik
 hatalmas seregével, felfuvalkodva sokféle sikereitől. Ettől a 4
 hírtől megijedve Taurus præfectus prætorio jókor elillant,
 mintha valamely külső ellenség elől kellett volna kitérnie.
 Az állami póstajáraton sűrűn váltott lovakkal utazva át-
 kelt az Alpokon és egy csapással mindjárt magával vitte
 Florentius præfectust is. Azonban Lucillianus comes, a ki 5
 akkorában azon a vidéken a hadügynek élén állt és épen
 Sirmiumban tartózkodott, a mint neszét vette Julianus moz-
 galmainak, összegyűjtött annyi csapatot, a mennyit hamar-
 jában külön állomásaikról el lehetett hozatni, hogy Julianus-
 szal, ha csakugyan arra jön, szembeszálljon. De ez mint va- 6
 lami meteor vagy tüzes nyíl rohant czélja felé és, midőn a
 Sirmiumtól 19 mérföldnyire levő Bononiához ért — épen hold-
 fogyta volt és azért az éj legnagyobb része sötét volt, —
 váratlanul partra szállt és Dagalaiphust azonnal kiküldte
 könnyű fegyverzetű csapattal, hogy hívja meg nevében Lu- 7
 cillianust; ha pedig ez vonakodik, hozza el erőszakkal. Lu-
 cillianus akkor még ágyban volt és, a mint a zavaros lár-
 mától felserkenve ismeretlen emberektől látta magát kör-
 nyékezve, csakhamar felismerte a helyzetet és a császár
 czímtől megfélemlítve, kedvetlenül bár, de mégis engedel-
 meskedett. Az imént még oly dőlyfös és fennhéjázó lovassági
 parancsnok most kénytelen volt másnak a parancsára hall-
 gatni; hamarjában lóra ültették és a fejedelem elé vitték
 mint valami közönséges foglyot, a kinek a félelem egészen
 megzavarta az esztét. De a mint a fejedelem színe elé került 8
 és élt az engedélylyel, hogy megcsókolja a császári bibor-

palástot, végre megeimberelte magát és meg lévén nyugtatva élete miatt, így szólt: «Császárom! mégis csak vigyázatlanság és merészség volt tőled, hogy ily csekély sereggel merészkedtél az ellenpárt területére». Erre Julianus keserű mosollyal így válaszolt: «Ezeket a bölcsek oktatásokat tedd el Constantius számára; én a császári méltóság jelvényét nem mint tanácsosomnak nyújtottam neked, hanem hogy megnyugtassalak».

- 1 10. Lucillianus eltávolítása után Julianus nem ismert halogást és ingadozást, hanem, a milyen merész és vállalkozó ember volt válságos helyzetekben, most is gyors menetben Sirmium ellen indult, mert feltette róla, hogy kész lesz a meghódolásra. A mint a terjedelmes, messzire elnyúló külvárosokhoz közeledett, katonaság és minden rendű népesség jött eléje fáklyával és virággal; üdvívalgások közt augustusnak és dominusnak¹ szólították és így kísérték a
- 2 fejedelmi palotába. Ennek a sikernek nagyon megörült, mert kedvező előjelnek nézte. Megerősödött a jövőre nézve abban a reményben, hogy ennek a népes és jelentékeny fővárosnak példájára a többi város is valami üdvhozó csillag gyanánt fogja őt fogadni. Másnap a nép nagy örömeire kocsiversenyt rendezett; mihelyt azonban felvirradt a harmadik nap, nem tűrt további halasztást, hanem az országúton gyorsan előrehaladván, minden ellentállás nélkül elfoglalta és megerősítette a Succis-szorost. Ennek őrizetét Nevittára bízta, mert ez hű embere volt. Helyénvaló lesz itten, hogy leírjam e szoros fekvését.

- 3 Kétfelől induló magas hegységek csúcsai érnek itt össze, t. i. a Hæmus és a Rhodope hegységéi. Ezeknek egyike az Ister partjaitól, másika az Axius innenső partjától indul ki. Találkozásuknál meredek lejtőben végződnek és hegyszorost alkotnak, a mely Illyricumot elválasztja Thráciától. Az egyik oldalról a vidék Dacia belseje és Serdica felé terjeszkedik,

a másíkról letekinthetünk Thracia és Philippopolis felé; ez az utóbbi épűgy, mint Serdica, nagy és tekintélyes város, Mintha a természet előre tudta volna, hogy a körülalakó népek Róma hatalma alá fognak kerűlni, mintegy tervszerűen úgy alakította ezt a szorost, hogy régente az összeszoruló magaslatok közt alig volt észrevehető a rés; később, a nagyság és fény korában, megnyílt az út még szekerek számára is; de ha elzárták az utat, nem egyszer nagy vezérek és népek is hiába kísérlték meg az átmenetelt. Az a rész, a mely 4 Illyricum felé tekint, lankásabban emelkedik és így, védve nem lévén, könnyű szerrel megmászható. Ellenben a Thracia felé tekintő oldal meredeken szakad le nagy mélységbe és a mindkétfelől szakadékok mellett elhaladó ösvények rendkívűl megnehezítik a feljutást, még ha nem fejt is ki ellentállást senkisé. E magas hegysánczok lábánál mindkétfelől terjedelmes sík mezőségek terűlnék el; a felső a Julius-Alpokig terjed, az alsó oly szeliden hajlik a tenger felé, hogy a Bosporusig és a Propontisig nincs semmi akadály a telepűlésnek.

Miután a fővezér megtette a válságos helyzethez szabott, 5 fentebb részletezett intézkedéseket, otthagya a lovassági parancsnokot, ő maga pedig visszament Næssusba, egy jó módú városba, hogy ott akadálytalanul megtehessen mindent, a mit ügye érdekében hasznosnak tartott. Ottan Pannonia 6 Secunda consularisává Victor történetírórt nevezte ki,² a kivel Sirmiumban ismerkedett meg és a kit onnan magához hivatott és érczsobor felállítással tűntetett ki. Ez a férfi, a ki jóval később Róma városának præfectusává lett,³ min-tája volt a józanságnak. Julianus önérzete most folytonosan 7 növekedett és, mivel úgy volt meggyőződve, hogy Constantius nem lesz sohasem kapható a jó egyetértés helyreállítására, heves panaszíratot intézett a senatushoz, a mely feltártta annak többféle gyalázatos tettét és hibáját. A mikor ezt a levelet még Tertullus præfectussága alatt felolvasták

a curiában, megnyilatkozott a nemességnek dicséretes önérzettel párosult hálás jóindulata; ugyanis egy szívvel-lélekkel azt kiáltották: «Tiszteletet kérünk annak számára, a ki által az lettél, a mi vagy».

8 Akkorában megbolygatta Constantinus emlékét is, úgy állítván őt oda, mint újítót és a régi törvények és hagyományos szokások megbontóját, a mennyiben nyíltan azzal vádolta, hogy ő volt az első, a ki barbár embereket emelt a consuli méltóságig. Pedig ez ízetlen és könnyelműen odavetett szemrehányás volt, mert ő maga, a kinek kerülnie kellett volna azt, a mit oly gyűlölködően kárhoztatott, kevésbé ezután Mamertinus társává a consulságban Nevittát tette, a ki sem fényesszármazásra, sem tapasztalatra, sem hírnévre nézve nem volt hozzáfogható azokhoz, a kikre Constantinus ruházta a legfőbb méltóságot; sőt ellenkezőleg, tökéletlen és műveletlen ember volt és a mi még kevésbé volt elviselhető, magas hivatalában kegyetlennek mutatkozott.

1 11. Mialatt efféle terveken tündődött és nagyjelentőségű fontos dolgokra fordította aggódo figyelmét, ijesztő és váratlan hírt közöltek vele néhány embernek bűnös merényletéről, a mely alkalmas volt arra, hogy megakaszsa őt fényes pályáján, ha nem fojtja el ezt is éberségével, mielőtt erőre kap. Ez a dolog röviden ennyiből állott.

2 Constantius hadseregéből való két legiót és egy cohors íjjászt, a melyeket Sirmiumban talált, sürgős szükség ürügye alatt Galliába küldött, mivel hűségük még gyanús volt előtte. Ezek kelleetlenül indultak, mert irtóztak a hosszú úttól és a vad germánokkal vívandó szakadatlan harczoktól. Azért egy Nigrinus nevű, Mesopotamiából származó lovassági tribunusnak kezdeményezésére és bujtogatására lázadást terveztek. A dolog titkos értekezletekben megérlelődött és szoros titoktartás által megizmosodott. Midőn a fekvésénél és gazdagságánál fogva jelentékeny és erős falakkal körülvett

Aquileia városába értek, egyszerre csak ellenséges szándékkal bezárták a város kapuit. Félelmetes zendülésükben segítségükre volt a város népe is, a mely előtt Constantius neve még mindig kedves volt. Elzártak tehát minden bejárást, 3 fegyvereseket állítottak a tornyokra és bástyákra, előkészítettek mindent, a mi a bekövetkezendő harcban hasznukra lehetett, ezalatt pedig fegyelem és korlát nélkül éltek. Ezzel a merész tettükkel Itália lakóit arra bírták, hogy Constantius pártjához szegődjenek, mert azt hitték, hogy ez még életben van.

12. E hír vételekor Julianus még Næssusban tartózkodott 1 és abban a hitben élt, hogy háta mögött nem fenyegeti őt semmiféle veszély. Mindig azt olvasta és hallotta Aquileiáról, hogy többször ostromolták ugyan, de soha be nem vették és maga meg nem adta magát sohasem. Az volt tehát buzgó törekvése, hogy akár csellel, akár mindenféle kedveskedéssel minél előbb a maga pártjára vonja ezt a várost, mielőtt onnan nagyobb baj származnék. Azért meghagyta 2 Jovinus lovassági parancsnoknak, a ki akkor érkezett az Alpokon keresztül és épen Noricumba vonult be, hogy forduljon gyorsan vissza és hozza helyre bármi módon a keletkezett bajt. És hogy ne legyen hiány semmiben sem, parancsot adott, hogy mindazokat a csapatokat, a melyek Næssuson átvonulnak, legyenek azok akár gárda- akár sorozredek,¹ tartóztassák vissza, hogy a maguk részéről is siessenek Jovinus segítségére.

Ez intézkedések megtétele után csakhamar Constantius 3 haláláról értesült. Sietve átment tehát Thracián és beyonult Konstantinápolyba. Minthogy pedig sokszoros tapasztalata alapján azt gyanította, hogy az az ostrom inkább hosszadalmas lesz, mintsem veszélyes, Immót bízta meg még néhány comesszel annak vezetésével, Jovinust pedig elhitta onnan, hogy más, fontosabb dolgokban járjon el.

- 4 Aquileiát tehát őrszemek kettős sorával² kerítették be és a tábornokok egyező véleménye alapján czélszerűnek tartották, hogy a védőket felváltva majd fenyegetésekkel, majd kecségtetésekkel bírják meghódolásra. Mindkét részről sokat tárgyaltak, de megátalkodottságuk nőttön-nőtt; ennél fogva
- 5 eredmény nélkül váltak szét. És minthogy egész reményüket már csak a harcra vetették, mind a két fél megerősítette magát étellel és alvással, hajnal hasadtával pedig megszólaltak a trombiták és a két fél egymásnak romlására törve nagyobb dühvel, mint megfontolással rontott hangos csata-
- 6 kiáltással egymás ellen. Az ostromlók védőernyőket és sűrű vesszőfonadékokat tartottak maguk elé és, lassan és óvatosan haladván előre, mindenféle vasszerszámmal aláásni iparkodtak a falak lábát; sokan a falak magasságához szabott létrákat vittek és már majdnem odaérték a falakhoz; de részint elgyűrték őket lehengerített kövek, részint süvöltő lövedékek fúródtak beléjük. Visszafordultak tehát és magukkal sodorták a többit is mind, a kikben hasonló sorstól való
- 7 félelem elfojtotta az eredeti harcvágyat. Ez az első összecsapás növelte az ostromlottak bátorságát és jobb reményre gerjedve semmibe sem vették azt, a mi még hátra volt. Szilárd elszántsággal hajítógépeket állítottak fel alkalmas helyeken és emyedetlenül végezték az őrzőjáratokat és a biz-
- 8 tonságukra szolgáló többi teendőket. Másrészt az ostromlótakat aggodalomba ejtették ugyan a fenyegető veszélyek, de mégsem akarták, hogy gyáváknak és ügyetleneknek tartsák őket; azért ott, a hol erőszakkal nyílt harcban nem értek el semmit sem, a rendszeres ostrom módjaihoz folyamodtak. Minthogy azonban seholsem lehetett alkalmas helyet találni sem a faltörők odatolására, sem az ostromgépek nekiszegzésére, sem aknák fúrására, mivel csekély távolságban a várostól arra folyt a Natiso folyó: valami új módot eszeltek
- 9 ki, a mely a régieknél is bámulatot keltett volna. Hevenyő-

ben az ellenséges falaknál magasabb fátornyokat róttak össze és három, egymással a legszorosabban összekötött hajóra állították. A tornyokon fegyveresek álltak és mindannyian egyforma hévvel iparkodtak ember emberrel mérközve szétverni a védőket. Lent könnyűfegyverzetű katonák bújtak ki a tornyok üregeiből és előre összeillesztett hidacs-kákat bocsátottak le, a melyeken, mindnyájan egy czélra irányítván törekvésüket, sietve átkeltek, hogy azalatt, míg a magasban állók mindkét részről lövedékekkel és kövekkel támadják egymást, azok, a kik a hidakon átkeltek, senkitől sem háborgatva, a falnak egy részét megbonthassák és utat nyissanak a város belsejébe. Azonban az ügyesen kigondolt 10 terv nem jól sikerült. A mint ugyanis a tornyok már közel voltak, az ellenség szuroktól csepegő gyújtónyilakat lőtt és nádat, rőzsét és mindenféle gyúlékony anyagot hajított rájuk. A tornyok hamar tüzet fogtak és a tetejükön nyugtalanul mozgolódó katonák súlya alatt megbillentek és a folyóba zuhantak. A fegyveresek egy része fent a tornyok tetején is életét vesztette a hajítógépekből távolról lőtt lövedékektől. Eközben a gyalogosokat, a kik a hajókon levő társaik pusztulása után magukra maradtak, óriási kövek gyúrták el, kevés kivétellel, a kiket t. i. nehezen járható rejtekutakon át lábuk gyorsasága mentett meg. Végre, miután a küzdelem estig elhúzódott, megadták a szokott jelt a visszavonulásra; a két fél szétvált és a napnak még hátralevő részét nagyon különböző hangulatban töltötte. Az ostromlók 12 jajveszékelései ugyanis, a kik halottaikat siratták, megerősítették a védőket abban a reményben, hogy most már ők kerekednek felül, ámbár önekik is volt némi veszteségük. Mindazonáltal nem vesztegeltek és miután az egész éjjelen át elegendő időt engedtek, hogy pihenéssel és étellel helyrehozzák erejüket, hajnalkor megszólaltak a trombiták és a küzdelem megújult. Az ostromlók részint fejük fölé tartották 13

pajzsukat, hogy kényelmesebben harczollhassanak, részint úgy, mint az előző napon, létrákat czipeltek és így haladtak előre heves iramodással, kitévén mellüket mindennemű lövedékeknek. Ismét mások arra vállalkoztak, hogy felfeszítik a kapúk vasreteszeit; de ezekre a túlsó oldalról tüzes nyilakat szórtak, vagy pedig a falról hajított kövekkel agyonütötték őket. Voltak, a kik nagy merészen átmenni próbáltak az árkon; ezekre váratlanul rátámadtak a mellékajtókból észrevétlenül kirontó emberek és így kelepczébe kerülve elestek, vagy csak súlyosan megsebesülve menekültek. A lesben álló városbeliek számára ugyanis a falak felé elég biztos volt a visszavonulás, mert a fal előtt emelkedő, pázsittal megerősített töltés megóvta őket minden veszélytől.

- 14 A védőknek hasznukra volt ugyan helyismeretük és a hadviselésben való jártasságuk, de mivel a városfalakon kívül nem volt más menedékük, a kiválóbb ezredekől összeválogatott ostromlók mégsem akartak már túrni további halogatást. Bejárták a külvárosokat és gondosan fürkészték, merre lehetne erőszakkal vagy ostromgépekkel utat nyitni a városba. Minthogy azonban a nagy nehézségek miatt nem érhettek el semmit sem, alább kezdtek hagyni az ostrommal. Őrsapatokat és őrszemeket hagytak hátra, az ostromlósereg katonái pedig pusztítva járták be a közeli földeket, úgy hogy bőven volt mindenük és zsákmányukból sokat juttathattak bajtársaiknak is. Teletömték magukat étellel és itallal és ettől egészen ellustultak.

- 16 Midőn Julianus, a ki még Konstantinápolyban volt téli szálláson, mindezt Immónak és társainak jelentéseiből megtudta, alkalmas módon orvosolni akarta ezeket a bajokat. Kiküldte tehát Agilo gyalogsági parancsnokot, a kinek akkor igen jó híre volt, hogy egy ilyen, nagy tiszteletben álló férfi látása és Constantius halálának általa közlendő híre véget vessen az ostromnak.

Hogy eközben se szüneteljen végképen Aquileia ostroma, 17 mivel a többi kísérletnek nem volt foganatja, azt határozták, hogy szomjúsággal bírják meghódolásra a makacsul ellentálló várost. A mikor pedig még a vízvezetékek lerombolása után is mindazáltal még nagyobb elszántsággal folyt az ellentállás, nagy fáradsággal levezették a folyót. De ez sem használt semmit sem; mert mihelyt az ivóvíznek eddigi bősége megfogyott, azok, a kik meggondolatlanságuk következtében a városban rekedtek, takarékosan éltek a kútvízzel, a melyre szorítva voltak.

Mialatt a fent elbeszélte események történtek, a vett 18 parancs értelmében megérkezett Agilo. Pajzsok sűrű fedezete alatt³ bátran közel ment a falakhoz és a valósághoz híven részletesen közölte Constantius halálának hírét, valamint azt is, hogy Julianus császársága szilárdan áll. De szidalmakkal letorkolták őt, mint valami csalót. Nem is hitt az ő elbeszélésének senki sem, míg kellő biztosíték mellett egyedül közējük nem ment a bástyához és itt szent eskü alatt meg nem ismételte előbbi közléseit. Ezek hallatára a hosszú szorongattatás után 19 mindnyájan kitódultak a megnyitott kapukon és örömmel fogadták a békeszerző tábornokot. Mentegették magukat és örült vállalatuk szerzőjeként kiszolgáltatták Nigrinust néhányadmagával azzal a kéréssel, hogy az ő kivégzésük legyen elégtétel az elkövetett felsegértésért és a város szenvedéseiért. Néhány nap múlva Mamertinus præfectus prætorio 20 elnöksége alatt részletesen megvizsgálták az egész ügyet és Nigrinust, mint a lázadásnak főfő bujtogatóját elevenen elégették. Utána pallossal kivégezték Romulus és Sabostius senatorokat, a kikre rábizonyult, hogy tekintet nélkül az ebből származható veszedelemre, a vizzályra való hajlamot még élesztették. A többi mind büntetlenül került ki ebből a dologból, minthogy őket az ádáz harcokba nem saját akaratuk, hanem a kényszerűség kergette. Így rendelte ezt ugyanis,

a méltányosságot mérlegelve, az engesztelésre és kegyelemre hajló császár.

- 21 Mindez különben később történt.⁴ Mialatt Julianus még Næssusban tartózkodott, súlyos gondok bántották őt, mert kétfelől is sok oka volt az aggodalomra. Attól tartott ugyanis, hogy az Aquileiába bezárkózott katonák hirtelen kirohanása által elzáratnak majd a Julius-Alpok szorosai és ő elveszíti azokat a provinciákat és azt a segítséget, a melyet onnan
- 22 napról-napra várt. Másrészt nagyon nyugtalanította őt a Kelet hadiereje is, mert azt hallotta, hogy a Thráciában eddig szétszórt katonaságot bekövetkezhető hirtelen támadása ellen hamarjában összevonták és ez a had Martianus comes vezérlete alatt Succí tájékához közeledik. Azonban ő maga is megtette a várható nehézségek nagyságának megfelelő intézkedéseket. Serényen összevonta az illyricumi hadsereget, a melynek elemévé vált a csaták zaja és a mely szívesen
- 23 csatlakozott harczaiban egy katonás parancsnokhoz. E mellett ilyen veszedelmes időben nem restelt magánemberék érdekeivel is törődni és meghallgatni peres ügyeket, különösen a municipális városok tanácsosainak ügyeit. Ezeknek ugyanis kedvükbe akarván járni, még az igazság ellenére is mentül több
- 24 embert vont be a közszolgáltatások kötelezettségébe.⁵ Næssusban találkozott Symmachus és Maximus előkelő senatorokkal is, a kiket a nemesség követekként küldött Constantius-hoz. Most visszatérőben voltak onnan és Julianus kitüntető módon fogadta őket és az érdemesebbnek mellőzésével Maximust tette Tertullus helyébe az örök város praefectusává Rufinus Vulcatius kedvéért, a kinek Maximus unokaöccse volt. Az ő hivataloskodása alatt élelem bőven volt Rómában és a nép
- 25 szokásos panaszai elhallgattak. Továbbá, hogy biztonságot teremtsen az ingatag helyzetben és éleszsze az alattvalók bizalmát, Mamertinust, Illyricum praefectus praetorio-ját consulnak jelölte, valamint Nevittát is; pedig csak nem rég

kíméletlenül megbélyegezte Constantinust, hogy ő volt az első, a ki felmagasztalta a barbár csőcseléket.

13. Mialatt Julianus remény és aggodalom közt hanyódva 1 efféle újításokba kezdett, Constantius Edessában kémeinek különféle jelentései következtében ellentétes elhatározások közt ingadozott.¹ Majd nyílt csaták vívására szervezte seregét, majd megint Bezabdét akarta, ha erre alkalom nyílnék, másodszer ostrommal támadni, helyesen úgy okoskodván, hogy ha legközelebb az északi vidékekre akar majd távozni, nem szabad védtelenül hagynia Mesopotamia oldalát. Azonban sokféle késleltető körülmények növelték 2 tétovázását, a mennyiben a perzsa király addig késett a Tigrisen túl, míg a jósjelek nem javallják majd az indulást. Ha tehát Constantius átkelt volna a folyón, nem találkozott volna semmi ellentállással és akadály nélkül juthatott volna el az Euphratesig. Ámde ő a polgárháború számára tartogatta seregét és nem merté azt a várostrom veszélyeinek kitenni, mivel tapasztalásból ismerte a vár falainak szilárdságát és védőinek vitézségét.

Hogy mégse vesztegeljen végképen és ne kárhoztassák 3 tétlensége miatt, Arbetiót és Agilót, a gyalogsági és lovas-sági parancsnokokat, tetemes csapatokkal gyorsan útnak indította, nem hogy csatára ingereljék a perzsákat, hanem hogy a Tigris innenső partját sövénytorlásokkal szegjék be és lessék, merre szándékszik a király egész seregével berontani. Hozzátette előszóval és írásban is, hogy, mihelyt az ellenség derékhada megkezdí az átkelést, vonuljanak gyorsan vissza. Mialatt tehát a tábornokok parancsuk értelmében őrítették a határvidéket és figyelték a csalárd nemzetnek alattomos terveit, ő maga hadseregének erősebbik részénél tartózkodott és, mintha csatára akarna készülni, sürgős intézkedéseket tett és előrenyomulásával fedezte a városokat. De az egymásután érkező kémeik és szökevények

ellentétes híreket hoztak, mert maguk sem tudták, mi készül. A perzsáknál ugyanis nincs beavatva a tervekbe senkisé, csak a főurak; ezek pedig oly titoktartók és megbízhatók, 5 hogy náluk a titoktartást istenséggént tisztelik.² Azonban az említett tábornokok folytonosan hitták a császárt és kérték, hogy hozzon nekik segítséget. Azt állították ugyanis, hogy csak az összes csapatok egyesülésével tarthatják fel a felbőszült király támadását.

6 Ez aggodalomkeltő események közben mind sűrűbben érkeztek megbízható hírek, a melyekből kétségtelenül kiderült, hogy Julianus gyors menetekben áthaladt Itálián és Illyricumon, és azóta már elfoglalta a Succi-szorost; most bevárja a mindenfelől odarendelt segédcsapatokat, hogy 7 erős fegyveres kísérettel vonulhasson be Thráciába. Ez a hír nagyon leverte Constantiust, és csak az az egy vígasztaló gondolat tartotta őt fenn, hogy eddig még mindig győzedelmeskedett a belső mozgalmakon. A helyzet azonban mégis nagyon megnehezítette elhatározását; végre azt találta legjobbnak, ha csapatjait kirendelt fogatokkal részletenkint előreküldi, hogy hamarább szállhasson szembe a fenyegető 8 szörnyű eshetőségekkel. Ezt az elhatározását általánosan helyeselték, és a könnyű fegyverzetűek a parancs értelmében el is indultak. Egy nappal ezen intézkedések megtétele után azt a hírt vette, hogy a perzsa király az előjelek döntése szerint egész vele lévő seregével hazatért. Miután így aggodalma csillapult, visszahíta összes csapatjait, kivéve azokat, a melyek rendesen Mesopotamia helyőrségének voltak szánva, és visszament Hierapolisba.

9 Minthogy nem tudta, milyen fordulatot vesz majd a reá nézve legfontosabb kérdés, gyűlésbe hívta, mihelyt együtt volt az egész hadsereg, az összes centuriákat, manipulusokat és cohorsokat³ és a mint a trombiták hívására a sokaság megtöltötte a mezőt, a szokottnál nagyobb kísérettől kör-

nyezve felment egy magas emelvényre és, hogy katonáit hajlandóbbakká tegye parancsainak teljesítésére, jó kedvet és önbizalmat erőltetve arczára így szólt:

«Aggodalmas gonddal azon voltam mindig, hogy ne köves- 10
sek el könnyelmű tettel vagy szóval semmit sem, a mi össze
nem fér a mocsoktalan becsülettel. És miként az óvatos
kormányos a hullámok járása szerint emeli vagy lebocsátja
a kormányrudat, úgy most hajt engem szívem, hogy előt-
tetek, szeretett vitézeim, bevalljam tévedéseimet, vagyis
helyesebben, ha az igazat szabad mondanom, jóságomat,
a melylyel használni véltem a közügynek. Hogy tehát könny-
nyebben megérthessétek, mi az oka e gyülekezet össze-
hívásának, hallgassatok meg, kérlek, elfogulatlan és szíves
indulattal.

Abban az időben, a mikor Magnentius konokul fáradozott 11
a rend felforgatásán mindaddig, míg a ti vitészségek végre
meg nem buktatta őt, Gallus unokaöcsémet felmagasztaltam
cæsari rangra és a Kelet kormányzását bíztam reá.
Midőn azonban sok olyan tettével, a melyet nézni és el-
mondani is szörnyű volt, letért az igazság útjáról, törvényes
ítélet alapján elvette büntetését. És vajha ezzel beérte 12
volna az Irígység, ez a megátalkodott békebontó; akkor egy
elmúlt fájdalomnak ez az egyetlen emléke maradt volna
meg bennem, a mely nem zavarná meg lelki nyugalmamat.
De most más, merem mondani, az előbbinél elszomorítóbb
csapás ért engem, a melyet azonban veletek született vitészsé-
gek az ég segítségével el fog hárítani. Julianus ugyanis a kit 13
azalatt, hogy ti az Illyricum körül tomboló idegen nemzetek
ellen harczoltatok, Gallia védelmével bíztam meg, elkapatva
néhány ütközet sikerétől, a melyet rosszul fegyverzett ger-
mánokkal vívott, mint valami eszeveszett emelte fel a fejét.
Önhitt czimboraságába belevonta néhány társát, a kik vad
természetüknél és kétségbeejtő helyzetüknél fogva minden

veszedelmes merényletre kaphatók voltak, és ezekkel összeküldött a haza romlására, lábbal tiporván az igazságot, a római birodalom szülőjét és dajkáját. De ez, a mint saját tapasztalatom alapján és a történet tanulságai alapján szeretem hinni, a gonosztettek megtorlójaként szét fogja szórni azokat a felfuvalkodott elméket, mint a pelyvát.

- 14 Mi van tehát egyéb hátra, mint hogy elébe siessünk a kerekedő viharnek, és elfojtsuk a kellő orvosszer gyors alkalmazásával a keletkező háború dühét, mielőtt még erőre kapna. Mert nem lehet kétség, hogy a nagy Isten hathatós segítségével, a kinek örök törvénye kárhoztatja a háladatlanságot, a bűnös módon kirántott kard azok vesztére fog fordulni, a kik nem bántva senkitől sem, sőt jótéteményekkel
- 15 halmozva ártatlan emberek vesztére törnek. A mint ugyanis szívem előre érzi és a becsületes szándékhoz szegődő igazság remélteti velem, kezeskedem nektek azért, hogy, ha szemtől-szembe kerülünk egymással, félelemtől megfagy bennök a vér és el nem viselhetik sem szempillantástoknak szikrázó tűzét, sem csatakiáltástok első hangját sem».

- 16 E szavak után, a melyek egészen kedvük szerint valók voltak, mindnyájan haragosan rázták lándzsájukat, és miután válaszképen sokszorosán kifejezték jóakarukat, azt kívánták, hogy vezessék őket azonnal a lázadó ellen. Ez az iránta megnyilatkozó jóindulat örömmé változtatta a császár félelmét; csakhamar feloszlatta a gyűlést és Arbetiónak, a kiről régebbi eseményekből tudta, hogy kiváló szerencséje van belső zavarok csillapításában, meghagyta, hogy induljon előre a lanciariusokkal, a mattiariusokkal és a könnyűfegyverzetű csapatokkal. Úgy szintén előreküldte Gomoariust lætus-csapatokkal,⁴ hogy tartóztassa fel a Succi-szorosba érkező ellenséget. Ezt azért választotta mások előtt, mert a Galliában tapasztalt mellőzés miatt haragudott Julianusra.⁵

14. A baljóslatú események e forgatagában az ő végzete, 1
 útjában meg-megakadva és már-már megállva, világosan
 hirdette csaknem beszélő jelekkel, hogy életének válsága
 közeledik. Mert éjjeli látományok ijesztették és egyszer, a
 mikor még nem merült végképen álomba, megjelent előtte
 atyjának árnyéka, és szép gyermeket nyújtott feléje; ő
 átvette és ölébe ültette, de ez kiütötte kezéből és messzire
 elhajította a golyót, a melyet jobbujában tartott. Ez nagy
 változásokat jelentett, noha az álomfejtők tetszetős magya-
 rázatot adtak. Ezután bevallotta legmeghittebb embe- 2
 reinek, hogy mintegy elhagyatva érzi magát, mert nem
 látja többé azt a titokzatos lényt, a mely azelőtt hite szerint
 homályosan megjelent előtte. Azt hitték, hogy ez valami
 genius volt, a mely őréül volt melléje adva és most elhagyta
 őt, mivel csakhamar távozni fog ebből a világból. A hit- 3
 tudósok ugyanis azt vallják, hogy minden ember mellé
 születésekor, a végzet rendjének sérelme nélkül, efféle szelle-
 mek rendeltetnek cselekedeteik vezéreikül; de ezeket csak
 nagyon kevesen látják, t. i. olyanok, a kik kiválnak sokféle
 jeles tulajdonságaik által. Emellett tanúskodnak oracu- 4
 lumok és jeles írók is. Ezek közé tartozik Menander vígjáték-
 író is, a kinél a következő két jambusi sort olvassuk:

Egy dæmon jut születésekor mindenkinek,
 Hogy átkísérje őt az élet útjain.

Úgy szintén láthatjuk Homeros halhatatlan költeményeiből, 5
 hogy nem égi istenek beszéltek a hős férfiakkal és voltak
 segítségükre csatáikban, hanem meghitt őrszellemek voltak
 körülöttük,¹ a kiknek különös segítségére támaszkodva vált
 ki, mint mondják, Pythagoras, Socrates, Numa Pompilius
 és az öregebbik Scipio és, a mint sokan hiszik, Marius és
 Octavianus, a ki először nyerte az Augustus melléknevet;
 továbbá Hermes Termaximus és a tyanei Apollonius és

Plotinus, a ki értekezni is mert erről a titokzatos dologról, behatóan vizsgálván, hogy milyen ősökéből egyesülnek ezek a szellemek a halandók lelkével és ölelik ezt mintegy keblükre és őrzik, a mennyire lehet, és tanítják nagyobb dolgokra, ha azt tapasztalják, hogy ez a lélek tiszta és be nem szennyezett a bűnnel való érintkezéstől, mert felszabadult a testiség bilincsei alól.

- 1 15. Tehát Constantius nagy sietve bevonult Antiochiába és, a mint polgári mozgalmakban szokása volt, alig várhatta a mérkőzés pillanatát. Miután minden készületet megtett, türelmetlenül siettetten az indulást, noha sokan alattomban elégedetlenkedtek. Nyíltan azonban senkisémmerte őt le-
- 2 beszélni vagy vele ellenkezni. Késő ősz volt már, a mikor útnak indult. A mint a várostól három mérföldnyire egy Hippocephalus nevű majorhoz értek, már fényes nappal az út mellett jobbfelől egy megölt embernek holttestét pillantotta meg, a melynek nem volt feje és a mely nyugat felé volt kinyújtva. Ettől az előjeltől megijedt; de mialatt sorsa végezni készült vele, ő maga csak annál makacsabbul sietett tovább. A mint Tarsusba ért, némi láz fogta el, de abban a hitben, hogy az úttal járó mozgás véget vet majd aggasztó gyengélkedésének, fárasztó utakon Mopsocrenæbe ért, a mi az abból az irányból érkezők számára a végső állomás volt Ciliciában a Taurus hegység lábánál. Másnap tovább akart indulni, de betegségének súlyosbodása visszatartotta. Lassankint akkora hőség kezdett dúlni ereiben, hogy hozzá sem lehetett nyúlni testéhez, mert izzó volt, mint a parázstartó. Orvosság már nem használt, és a haladók végső perceiben panaszkodott szomorú sorsa miatt.
- 3 De azt mondják, hogy még teljes eszméleténél hatalmának örökösül Julianust jelölte ki. Azután beállt a halálhörgés és nem beszélt többé; miután sokáig küzdött már-már távozni készülő lelkével, kimúlt ez életből október hó 5-én,

uralkodásának 38-ik évében, 44 éves és néhány hónapos korában.

Azután a halottnak utolsó panaszos megszólítása követ- 4
kezett és általános gyász és sírátkozás.¹ Azok, a kik az
udvarnál az első helyeket foglalták el, tanácskoztak, hogy
mitévők legyenek és mit kellene mozgásba hozniok. Egyik-
másiknál titokban puhatolództak a császárválasztás ügyében.
Minthogy azonban minden erőszakos változás kísérletének
útját állta Julianus közelléte, mint mondják, Eusebius kezde-
ményezésére, a kit Julianus ellen elkövetett vétkeinek
tudata nyugtalanított, hozzá küldték Theolaifus és Aligildus
akkori comeseket, hogy jelentsék neki rokonának halálát és
kérjék, hogy minden késedelem nélkül siessen hatalmába
venni a Keletet, a mely kész, hogy hódoljon neki. De valami 5
bizonytalan hír és mendemonda úgy szólt, hogy Constantius
szabályszerű végrendeletet tett, a melyben Julianust, a
mint fentebb is említettem, örökösének rendelte, azoknak
pedig, a kiket szeretett, hagyatékokat és ajándékokat jutta-
tott. Feleségét teherben hagyta hátra. Halála után született 6
leányát az ő nevérol² nevezték el és, miután felserdült,
Gratianushoz adták nőül.

16. Jó és rossz tulajdonságainak lelkiismeretes szétválasz- 1
tásával hadd szóljunk először a jókról. A császári állás tekin-
télyét mindenkor megóvta; a népszerűség hajhászása távol
volt az ő nagyratörő, kicsinyességtől ment lelkétől; a hiva-
talok szaporítását illetőleg csak csekély újításokat engedett
meg, de a katonaságnak sem növesztett szarvakát. Az ő 2
uralkodása alatt nem emelkedett vezérlő tábornok a *claris-
simusok* rangjára;¹ akkor ugyanis csak a *perfectissimus*
ezím illette meg őket, a mint ez még a mi korunkig is így volt;
nem is járult a provincia rectora lovassági parancsnok elé
tisztelgés végett, és nem is engedte volna, hogy az utóbbi
valamely polgári ügybe avatkozzék. De valamennyi katonai

- és polgári hatóság a régi szertartási szabályok szerint mint a rangsor csúcsára a praefectus praetorio-ra tekintett fel.
- 3 A katonai szervezet változatlan fenntartásában nagyon is óvatos, az érdemek mérlegelésében sokszor túlságosan szőrszálhasogató volt; az udvari méltóságokat a legszigorúbb mérték alkalmazásával² adományozta. A kire valami fontosabb teendő várt az udvarnál, az sohasem jutott oda hamarjában és a nélkül, hogy kellően kipróbálták volna; hanem a kire tízévi szolgálat után kanczellári vagy kincstartói, vagy más efféle hivatal ellátását bízta, azt nagyon jól kellett ismernie. Nagyon ritkán történt, hogy katonameber polgári hivatalba ment át,³ viszont csak a háború fáradalmaiban megedzett férfiak juthattak katonák élére.
- 4 Buzgón kereste a tudománykedvelés látszatát, de mivel a prózához nem volt elég fogékonysága, a verselésre adta magát; azonban ebben sem alkotott valamirevaló művet.
- 5 Ételben, italban való józan mértékletességével annyira megővta az egészségét, hogy ritkán érte őt betegség; igaz, hogy ilyenkor mindig élete forgott kockán. Hogy ez így van azoknál, a kik távol tartják magukat kicsapongástól és dőzsöléstől, azt az állandó tapasztalat és az orvosi tudomány
- 6 kutatásai bizonyítják. Kevés alvással érte be, a mint az idő és a körülmények épen engedték. Életének legnagyobb szakában fölötte tisztaéletű volt, úgy hogy még valamely rosszmájú szolgája sem illethette őt ebben még csak gyanúval sem, holott efféle vétkeket, ha nem talál, koholni szokott a rosszakarat az ilyen nagy uraknál, a kiket nem szorít semmi-
- 7 féle korlát. Kitünően ülte meg a lovat és értett a dárdavetéshez, különösen pedig a nyíllövéshez, valamint a gyalogsági fegyvergyakorlatokhoz. Hogy a nyilvánosság előtt soha nem lehetett őt látni orrát törölni, köpni, vagy arczát ide-oda forgatni, valamint hogy teljes életében nem ízlelt meg gyümölcsöt, azt mint már többször említett dolgot⁴ mellőzöm.

Miután így nagyjából, a mennyire tudomásom terjed, 8 felsoroltam jó tulajdonságait, áttérek most hibáinak előadására. Ha egyéb dolgokban a középszerű fejedelmekhez lehet őt hasonlítani, az olyan esetben, a mikor valami csekély vagy épenséggel hamis alapot talált arra a gyanúra, hogy valaki uralmát akarja tőle elvitatni, azt vég nélkül kutatta, és ilyenkor nem nézte, mit szabad, mit nem szabad tenni, úgy hogy kegyetlenségben túltett egy Caligulán, egy Domitianuson, egy Commoduson. Ezeknek kegyetlenségével versenyezve ölte meg uralkodásának kezdetén gyalázatos módon mindazokat, a kiket a vér és származás kötelékei kapcsoltak hozzá.⁵ Növelte ama szerencsétlenek szenvedéseit, 9 a kiket a császári felség csorbítása vagy megsértése miatt jelentettek fel, az ő kérlelhetetlensége és indulatos gyanakodása, a mely kiterjedt minden efféle dologra. Ha ilyesvalaminek neszét vette, kíméletlenebb vizsgálatot indított, mint a milyent római polgárokkal szemben szabad lett volna. Vizsgálóbírákul az ilyen perekben könyörületlen embereket rendelt ki, sőt a büntetés végrehajtásánál nem egyszer, ha a természet engedte, kitolni igyekezett a halál pillanatát, kegyetlenebb lévén az efféle peres eljárásokban még Gallienusnál is. Mert ez ellen csakugyan gyakran 10 és komolyan intéztek lázadók fondorlatokat, mint pl. Aureolus, - Postumus, Ingenuus, a Thessalonicusnak nevezett Valens és még több más, és ő mégis ezeket, az ő élete ellen intézett büntetteket elég enyhén torolta meg. Ellenben Constantius elviselhetetlen kínzásokkal kierőszakolta, hogy koholt vagy kétséges dolgok is a teljes bizonyosság színét nyerjék. Az efféle ügyekben valóságos ellensége volt az 11 igazságnak, holott mindenképen azon volt, hogy igazságos és jószívű embernek tartsák. Valamint a száraz erdőben felröppenő szikra a szélnek gyenge fuvalmától is feltartóztatlanul terjed egész falvak pusztulásáig, úgy kel-

- tette Constantius is a legcsekélyebb okokból a szenvedések egész halmazát. Mennyire nem hasonlított ebben a tiszteletreméltó Marcus császárhoz! A mikor ugyanis Cassius Szíriában császárnak tolta fel magát, elhoztak Marcushoz egész csomó levelet, a melyeket Cassius az ő czinkostársaihoz intézett és a melyek az átadásukkal megbízott ember elfogatása következtében kerültek kézre. De Marcus, a ki akkor még Illyricumban volt, az egész csomagot felbonthatlanul elégette, hogy ne is tudja, kik azok a fondorkodók, és így ne támadhasson szívében akarata ellenére is irántuk
- 12 gyűlölet. És valóban sok jóérzelmű ember ítélete szerint az vallott volna nemes jellemre, ha Constantius inkább vérontás nélkül lemondott volna a hatalomról, mint hogy
- 13 olyan kegyetlen módon tartotta fenn a maga jogát. Így mondja Tullius is egy Neposhoz intézett levelében,⁶ a melyben Cæsert korholja kegyetlensége miatt: «A boldogság semmi egyéb, mint az erkölcsös cselekvésnek sikere; vagy hogy más meghatározását adjam: A boldogság a jó szándékot kísérő szerencse; a kiben jó szándék nincsen, az boldog semmiképen sem lehet. Tehát azokban a gonosz és istentelen tervekben, a melyeket Cæsar forgatott elméjében, boldogság nem lehetett. Boldogabb volt az én véleményem szerint számkivetésében Camillus, mint ugyanabban a korban Manlius, még ha az, a mint szerette volna, uralkodhatott
- 14 volna is». Ezt megerősíti az ephesusi Heraclitus is, midőn figyelmeztet bennünket, hogy a szerencse forgandóságánál fogva nem egyszer győztek le haszontalan és gyáva emberek kitűnő férfiakat; ellenben a legnagyobb érdemek közt is kimagaslik az, ha a magas polczon álló hatalom mintegy iga alá hajtja azt a vágyát, hogy ártson és kitöltse bosszúját és haragját, és ha győztes szellemének magas fokára kitűzi a dicső győzedelmi jelt.
- 15 Ez a fejedelem a külső háborúkból megtépázva és meg-

alázva került ki; ellenben a polgári harcokban dagasztották önérzetét elért sikerei, a melyekhez az állam iszonyatos belső sebeiből fakadó vér tapadt. Ilyen, inkább rosszalandó, mint helyes és szokásos gyakorlatból indult ki, a mikor római tartományokon nyert győzelmei emlékére Galliában és Pannoniában nagy költséggel diadalíveket emeltetett és rájuk tetteiről szóló feliratokat tétetett⁷...[?] hogy, a míg fennállhatnak, hirdessék őket az olvasónak.[?] Feleségeinek,⁸ sipítóhangú heréltjeinek és néhány udvari 16 emberének szerfölött nagy befolyásuk volt reá; ezek ugyanis megtapsolták minden szavát és lesték, mire mond igent, mire nemet, hogy azután szája íze szerint beszélhessenek.

Növelte még az idők mostohaságát az adószedők telhe- 17 tetlen kapzsisága, a kiknek működése több gyűlöletet szerzett neki, mint pénzt. Sok ember előtt még tűrhetetlenebbnek tetszett az, hogy soha nem vizsgálta meg személyesen semmiféle peres ügyet, és nem gondolt a provinciák kártalanításával, ha sokszoros járulékokkal és adókkal zaklatták őket. E mellett könnyen kész volt visszavenni azt, a mit olykor adott.

A határozott és egyszerű keresztény vallást vénasszonyi 18 babonával keverte, és azáltal, hogy szőrszálhasogatással tépelődött fölötte, a helyett, hogy komolyan rendet csinált volna, igen sok viszálykodásnak hintette el magvait.⁹ A mint ezek mindinkább elharapództak, még táplálta őket szóbeli vitatkozások rendezésével. Ennek következtében temérdek püspökjük állami alkalmatosságokon össze-vissza utazgatott úgynevezett zsinataikra; és míg ezáltal az egész istentiszteletet az ő rendelkezése alá akarta vonni, megbénította az egész postaszolgálatot.¹⁰

A mi külsejét és termetét illeti, sötétbarna volt, kiálló, 19 szűrő tekintetű szemekkel, puha hajjal; fénylő orcái mindig tisztára voltak borotválva; teste a nyakszirttől a csípőig

hosszabb volt, míg lábszárai rövidek voltak és befelé hajlottak (minek következtében jó ugró és futó volt).¹¹

- 20 Az elhúnytnak bebalzsamozott és koporsóba tett testét Jovinianusnak, akkor még udvari testőrnek kellett fejedelmi pompával Konstantinápolyba kísérnie, hogy rokonai mellé temessék. A mint ez a császár földi maradványait szállító szekéren ült, elébe hoztak, a mint fejedelmi személyekkel tenni szokták, a katonai kenyéradagokból mintákat, vagy a mint ők mondják, próbákat,¹² és bemutatták az állami póstalovakat, és szokás szerint mind nagyobb lett a nép csődülete. Ezek és más efféle jelenségek császári méltóságot jósoltak ugyan Jovinianusnak, de mivel halottas menetet vezetett, csak afféle színrevalót és árnyékszerűt.

Jegyzetek a XXI. könyvhöz.

1. fej. ¹ Julianust 355. nov. 6-án mutatta be Constantius mint césart a hadseregnek; l. 15, 8, 4 sk. — ² Xystarcha=gymnasiarcha, az ifjúság testgyakorlatainak vezetője; a mikor a testgyakorlati versenyeken versenybíróként szerepelt, ilyen czifrán volt kiöltözve. — ³ Gonosz módjai a jövőndő kutatásának azok, a melyek gonosz dæmonok erejét akarják felhasználni arra, hogy másoknak ártsanak, önmaguknak pedig jogsulatlan hasznot szerezzenek. Vannak azonban a pogány világ közfelfogása szerint, különösen pedig a neoplatonikus philosophia tanítása szerint, a jövőndő kutatásának helyes módjai is; ezek csak azért kívánják meg tudni az istenségnek a jövőre vonatkozó akaratát, hogy általa vezettessék magukat. Ezt a jövőndölést ez a philosophia tudományos rendszerbe foglalta. — ⁴ Cic. de nat. deor. 2, 4. v. ö. de div. 1, 52.

2. fej. ¹ Julianus annál nagyobb hévvel végez most különféle katonai gyakorlatokat, mivel serdülő korában nevelésénél erre nem fordítottak különösebb gondot. — ² Vízkereszt ünnepe.

3. fej. ² L. 16, 12, 17.

4. fej. ¹ *Apud signa*, a hol a táborban a hadijelvényeket őrizték.

5. fej. ¹ A kéziratokban levő csekély hézagnak az összefüggésből következtethető pótlása.

6. fej. ¹ T. i. Constantius és Constans közt; l. Bev. II, 10. — ² L. 15, 2, 8. és 8, 3. — ³ L. 20, 8, 20. — ⁴ Példa rendkívüli katonasorozásra; l. Bev. III, 36.

7. fej. Aquitania itt tévedésből van említve, mert nem fekszik közvetlenül szemben Afrikával.

8. fej. ¹ Veteranióról l. Bev. II, 14. és 17. — ² Művének elveszett részében.

10. fej. ¹ A dominus cím még mindig a tiszteletadás rendkívüli foka volt. — ² Aurelius Victortól valók a *de Caesaribus* és *de viris illustribus urbis Romæ* című történeti művek, a melyek kivonatosan ránk maradtak. — ³ T. i. 388. és 389. Kr. u.

12. fej. ¹ L. Bev. III, 29. — ² L. 16, 12-hez a 9. jegyzetet. — ³ Kisérői ugyanis fejük fölé tartott és szorosan egymáshoz illesztett pajzsokkal védőfedeleket alakítottak, a mely alatt nem érhetette őt a falról netalán hajított lövedék. — ⁴ Az események egymásutánja itt meglehetősen meg van zavarva. — ⁵ A municipális városok tanácsainak terheiről l. Bev. III, 20–24. V. ö. 22, 9, 12; 25, 4, 21.

13. fej. ¹ Az elbeszélés most visszanyúl a Constantius halálát megelőző időre. — ² A perzsák titoktartásáról Curtius Rufus is szól (4, 6). — ³ Azaz a legiók, a segédc csapatok és lovasság csapatjait. — ⁴ A lätusok nem alkotnak ezredet, hanem ezeket a Galliába való embereket az ott jól ismert Gomoariusszal azért küldi, mert reméli, hogy ezek könnyen megnyerhetik számára Julianusnak Galliából jövő csapatait. — ⁵ L. 21, 8, 1.

14. fej. ¹ Példája annak a rationalista magyarázatnak, a melyben a neoplatonikusok a régi mythosokat részesítették.

15. fej. ¹ Szokás volt, hogy a halál beálltával a jelenlevők hangos sírátkozásra fakadtak (*suprema conclamare*). — ² Azaz Constantiának hitták.

16. fej. ¹ A rangfokozatokról l. Bev. III, 19. Valentinianus császár volt az első, a ki a katonai tisztségeket, a melyek azelőtt rangban a polgáriak mögött voltak, velök egy színvonalra hozta, sőt olykor föléjük tette. Theodosius óta a magister militum egy rangba került a præfectus prætorioval, a comes rei militaris a vicariusszal. — ² *Velut ex quodam perpendiculo*, szószerint: mintegy mérőőn szerint. — ³ L. Bev. III, 3. — ⁴ L. 16, 10, 10. — ⁵ L. Bev. II, 6. — ⁶ A fennmaradt levelekben nem található. — ⁷ Nemi hézag, a mely alig zavarja az összefüggést. — ⁸ Első felesége Julianus nővére volt, a második Eusebia, a harmadik Faustina. — ⁹ L. Bev. II, 10. — ¹⁰ A sok zsinat ugyanis arravaló volt, hogy egységet hozzanak a keresztény tanításba. A pogány író ebben csak azt látja, hogy mindegyik fél a maga hitét mind a többire is rá akarja tukmálni. — ¹¹ Alkalmassint későbbi betoldás. — ¹² Latinul: *ut ipsi nominant probac*; szokás volt, hogy a császárok megvizsgálták a katonai élelmezési adagokat, mert a katonáknak miattuk való elégedetlensége nem egyszer okozott zendülést.

HUSZONKETTEDIK KÖNYV.

Tartalom: 1. Julianus császár tart Constantius császártól, azért féltében megállapodik Daciában és titokban megkérdez haruspexeket és augurokat. 2. Julianus értesül Constantius haláláról; sietve átvonul Thracián, békésen bevonul Konstantinápolyba és kardcsapás nélkül átveszi az egész római birodalom uralmát. 3. Constantius néhány hívét részint joggal, részint igazságtalanul kivégzik. 4. Julianus császár kiűz a palotából minden heréltet, borbélyt és szakácsot; az udvari herélték romlottsága; a megromlott katonai fegyelem. 5. Julianus császár nyíltan és szabadon vallja az istenek tiszteletét, a melyet eddig titkolt; a keresztény püspököket egymásra uszítja. 6. Miként küldött haza egy sereg egyiptomi perlekedőt, a ki terhére vált panaszaival. 7. Julianus Konstantinápolyban a curiában gyakran igazságot szolgáltat; mialatt ott Thracia ügyeit rendez, idegen népek különféle követségei járulnak eléje. 8. Thracia, a pontusi öböl és a szomszédos vidékek és népek leírása. 9. Miután Julianus Konstantinápolyt gyarapította és szépítette, Antiochiába megy; útközben Nicomedia lakóinak pénzt ad városuk romjainak kiigazítására; Ancyrában törvényt lát. 10. Antiochiában igazságszolgáltatással tölti a telet; hite miatt senkit sem üldöz. 11. Georgius alexandriai püspököt a város pogány lakói még más két emberrel végig hurcolják az utcákon, széttépik és elégetik a nélkül, hogy ezért büntetés érne őket. 12. Julianus hadjáratra készül a perzsák ellen; hogy előre megtudja a háború kimenetelét, megkérdez oraculumokat, számtalan áldozatot öl le és egészen ráadja magát a haruspexek és az augurok tudományára. 13. A daphnei Apollo templom leégését Julianus alaptalanul a keresztényeknek tulajdonítja és bezáratja Antiochia főtemplomát. 14. Julianus a Casius hegyen áldozatot mutat be Juppternek; miért írta Antiochiára neheztelve a Misopogont? 15. Egyiptom leírása; a Nilus, a krokodilusok, az ibis, a pyramisok. 16. Egyiptom öt tartománya és híres városai.

1. Mialatt a sors szeszélyéből földünk különböző részeiben 1
 ezek a változatos események játszódtak le, Julianus Illy-
 ricumban sokféle elfoglaltsága mellett buzgón kutatta az
 állatok beleit és figyelte a madarakat, türelmetlenül meg-
 akarván tudni az események kimenetelét. De a kétértelmű
 és homályos válaszok teljes kétségben hagyták a jövőndőt
 illetőleg. Végre egy Aprunculus nevű galliai rhetor, a ki 2
 később Gallia Narbonensis rectorává emelkedett, és a ki
 nagyon értett az áldozatvizsgálás mesterségéhez, megjósolta
 neki vállalatának kimenetelét. Erről őt, a mint maga mondta,
 egy máj vizsgálata világosította fel, a melyet kettős leppen-
 tyűvel talált fedve. Julianus azonban attól tartott, hogy
 Aprunculus ezt csak az ő vágyainak megfelelően koholta,
 és azért rosszkedvű volt. Ekkor ő maga sokkal kézzelfog-
 hatóbb előjelt pillantott meg, a mely világosan hirdette
 Constantius kimulását. Mert ugyanabban a pillanatban, a
 melyben Constantius Ciliciában kiadta lelkét, egy katona,
 a ki Julianust jobb kezével a nyeregbe akarta segíteni, el-
 csúszott és a földre bukott. Ekkor Julianus sokaknak hal-
 latára felkiáltott, hogy elesett az, a ki magas polezra emelte
 őt. De ámbár ezt örvendetes jelnek ismerte fel, mégis szilár- 3
 dan megmaradt szándékánál és nem ment túl Dacia határain,
 még így is el lévén telve sokféle aggodalommal. Nem tartotta
 ugyanis okos dolognak pusztá sejtelmek után indulni, a
 melyek esetleg éppen az ellenkező eredményre vihetnek.

2. Ebben a bizonytalan helyzetben egyszerre csak meg- 1
 érkeztek a hozzá menesztett Theolaiphus és Aligildus Con-
 stantius halálának hírével és azzal a jelentéssel, hogy ez őt
 tette utolsó szavaival az uralkodásban utódjává. Ez a hír 2
 kiszabadította őt a heves szorongatásokból és a hadi
 gondok fenyegető zavarából. Fellelegzett tehát és most már
 hitt a jóslatnak. Minthogy pedig nem egyszer tapasztalta,
 hogy a gyorsaság hasznára vált az ő vállalkozásainak, el-

rendelte a bevonulást Thráciába. Gyorsan felkerekedett és, miután lebocsátkozott a Succi-szoros lejtőin, Philippopolis, vagyis a régi Eumolpias felé indult. Jó kedvvel követték őt 3 mindnyájan, a kik parancsa alatt álltak. Látták ugyanis, hogy az uralom, a melyért azzal a szándékkal indultak ki, hogy a legnagyobb kockázattal magukhoz ragadják, vára-kozásuk ellenére szabályos és jogos úton szállt vezérükre. És a mint a hír nagyítani szokta az újságokat, ezentúl emelkedett hangulatban sietett előre, mintha Triptolemus szeke-rén járna, a kit sebes bolyongásai miatt a mesékben gyönyör-ködő ókor a levegőben járó szárnyas kígyókkal vitet. Orszá-gokon és tengereken vonult keresztül félelmet keltve és a nélkül, hogy valamely város falai előtt ellentállásra talált 4 volna, Heraclea Perinthusba érkezett. Mihelyt ezt meg-tudták Konstantinápolyban, a lakosság kor és nem külön-b-sége nélkül kicsődült, mintha az ég küldöttjét akarná látni. Tehát deczember hó 11-ikén a senatus hódoló tisztelgéssel, a nép általános tapsokkal fogadta; fegyveresek és polgá-rok csapatjai vették körül és mintegy csatarendben kísér-ték, és minden szem nemcsak állhatatos kitartással, ha- 5 nem nagy csodálattal is volt reá szegezve. Mert inkább csak álomnak látszott, hogy olyan fiatal, véznatestű ember, a ki azonban nagy tettekkel tüntette ki magát, királyok és népek véres pusztulása után városról-városra vonult hihetetlen gyorsasággal és a merre járt, hatalomban és erőben meggyarapodva mint a futó tűz ragadott meg könnyű szerrel mindent és végre az istenség akaratából átvette a császári méltóságot az állam minden megrázkódtatása nélkül.

3. Kevéssel ezután Secundus Salutiust praefectus praetorio-vá léptette elő és, mint megbízható emberére, reá-bízta a megindítandó bűnvizsgálatok vezetését. Melléje adta Mamertinust, Arbetiót, Agilót és Nevittát, úgyszintén Jovinust, a kit csak az imént léptetett elő illyricumi lovas-

sági parancsnokká. Mindezek átmentek Chalcedonba és a 2
jovianusok és herculianusok altisztjeinek és tribunusainak
jelenlétében a bűnügyek vizsgálásában nagyobb szenvedé-
lyességgel jártak el, mint a hogyan jog és igazság szerint
kellett volna, eltekintve attól a néhány pertől, a melyben az
igazság világosan kimutatta a vádlottak bűnös voltát.
Először Britanniába számkivetették Palladius volt kanczel- 3
lárt, a kit pusztá gyanú alapján azzal vádoltak, hogy
Gallus rovására, a mikor nála cæsar-korában kanczellár volt,
Constantius előtt mindenfélét koholt. Azután Taurus volt 4
præfectus prætorio-t Vercellumba belebezték, ámbár az ő
eljárása olyan bírák szemében, a kik különbséget tesznek
jog és jogtalanság közt, nagyon megbocsáthatónak tűnhetett
volna fel. Mert mit vétett, a mikor a kerekedő zivatartól
megijedve fejedelmének oltalma alá menekült? És a rá
vonatkozó peres iratokat nem lehetett nagy megilletődés
nélkül elolvasni, a mikor a hivatalos jegyzőkönyv bevezetése
így szólt: «Taurus és Florentius consulsága alatt a törvény-
szolgák idézésére megjelent Taurus.»¹ Ugyancsak ilyen romlás 5
várt Pentadiusra, a kinek azt vetették szemére, hogy Con-
stantiustól nyert kiküldetésében írásba foglalta azokat a
feleleteket, a melyeket Gallus vesztének közeledésekor sok-
féle kérdésekre adott.² De minthogy elfogadható okokkal
tudta magát igazolni, végre mégis megmenekült a büntetés
elől. Hasonló igazságtalansággal számúzték az akkori kan- 6
cellárt, Florentiust, a Boæ nevű dalmáciai szigetre. Egy
másik Florentius, volt præfectus prætorio és akkori consul, a
politikai helyzet hirtelen változásától megrettenve feleségével
együtt elmenekült a veszély elől és sokáig rejtőzött; nem is
térhetett vissza Julianus halála előtt, de távollétében mégis
elmarasztalták főbenjáró bűnben. Hasonló sors érte Euagrit³, 7
a császári magánpénztár comesét, Saturninus volt udvar-
mestert és Cýrinus volt notariust, a kiket számkivetésbe

- űztek. Ursulus kincstartónak halálát talán maga az Igazság is siratta, a hálátlanság bélyegét sütvén a császárra. Mert a mikor Julianus cæsari minőségében pénz dolgában nagyon szűken tartva küldetett a nyugati vidékekre és nem volt felhatalmazása, hogy bármit is ajándékozhasson a katonaságnak, a mivel azt akarták elérni, hogy a hadsereg rosszkedvében könnyebben legyen zendülésre kapható: épen ez az Ursulus hívta fel a galliai kincstár előljáróját, hogy bármit kíván is a cæsar, azt adja meg bátran. A mikor ennek halála után Julianus érezte, hogy sokan szidják és átkozzák, abban a hitben, hogy megbocsáthatatlan bűnét ezzel mentegetheti, azt állította, hogy azt az embert az ő tudta nélkül ölték meg; azt hiesztelte ugyanis, hogy a katonák haragjának áldozatává lett, a kik nem tudták elfelejteni azt, a mit, miként fentebb elmondtam,³ Amida romjainak látásánál mondott. Ennek következtében úgy látszott, mintha Julianusnak nem volna elég bátorsága, vagy legalább is nem volna helyes tapintata, a mikor a bűnvizsgálatok vezetésével a mindig kétszínű és gőgös Arbetiót bízta meg, míg a többiek a legiók altisztjeivel együtt csak a látszat kedvéért voltak jelen. Mert tudhatta, hogy mindenekelőtt ez az ember volt útjában az ő emelkedésének,⁴ a mint ez természetes volt is egy olyan vitéz férfiúnál, a kinek része volt a polgárháborúk győzelmeiben.
- 10 Az itt elbeszélt dolgok nem tetszettek még az ő jóakaróinak sem; a következő esetekben azonban csak a szigorúság helyes mértékét alkalmazták. Mert hogy elevenen elégették Apodemius volt császári biztost, a kiről elmondtam, mily féktelenül tört Silvanus és Gallus életére, és a Catenának elnevezett Paulus notariust, a kit sokan csak sóhajtván emlegethetnek: ezzel csak oly vég érte őket, a milyent remélni kellett.
- 12 Ezekon kívül halálbüntetéssel sújtották a fejét magasan hordó, rettenetes Eusebiust, a kire Constantius

alatt a főkamarási hivatal volt bízva. Ez az ember alacsony sorsból olyan fokra emelkedett, hogy majdnem a császárnak is parancsolt, és azért kiállhatatlanná vált. Adrastia, az emberi tettek bírása, a mint mondani szokták, fülön csípte és figyelmeztette, hogy viselkedjék szerényebben; mivel azonban nem hallgatott reá, letaszította, mint valami magas szikláról a mélységbe.

4. Ezután a fejedelem az udvari személyzet ellen fordult, 1 a hányan csak vannak, vagy lehetnek, ... de nem úgy, a mint philosophushoz illett volna, a ki az igazság kutatását vallja hivatásának. Mert dicsérni lehetett volna őt, ha leg- 2 alább néhányat, bár még oly keveset, megtartott volna, a kiknek ildomossága és becsületes jelleme ki volt próbálva. Mert a mi a többséget illeti, meg kell vallani, hogy mintegy buján tenyésztő melegágyát növesztették a mindenféle 3 bűnöknek, úgy hogy gonosz szenvedélyeikkel megmérte- lyezték az egész államot, és több kárt tettek a népben példájukkal, mint vétkeik féktelenségével. Némelyek közülük 3 ugyanis a templomok zsákmányával hizlalták magukat 1 és minden alkalomból valami nyereséget tudtak kiszimatolni, úgy hogy a legnagyobb szegénységből egy ugrással roppant vagyonba cseppenvén, nem ismertek mértéket sem az adakozásban, sem a fosztogatásban, sem a költekezésben, mert már megszokták, hogy mindig a máséhoz nyúljanak. Ebből 4 a ledér életnek csirái hajtottak ki: a hitszegés, a jó hírnév iránt való közönbösség; örült gögjük pedig gyalázatos nyeresz- kedéssel szennyezte be a hitet, a melyet vallottak. E közben 5 nőttön-nőtt a lakomáknál a feneketlen gyomrú torkosság, és győzelmekért nyert diadalok helyébe a lakomákon nyert diadalok léptek. A selyemszövetek használata általánossá lett, a szövőipar fellendült, és a konyhára mind nagyobb gondot fordítottak. Díszesen felszerelt palotáik számára olyan nagyszerű térségeket szemeltek ki, hogy, ha Quinctius

consulnak ilyen méretű jószága lett volna, dictatorsága után is elvesztette volna a szegénység nimbusát.

- 6 Ezekhez az ocsmányságokhoz járult még a katonáknak a fegyelem csúfjára váló magaviselete. Katonadalok helyett ledér gúnyverseket költöttek; nem kő volt, mint azelőtt, a harczosnak ágya, hanem pelyhes párna és ruganyos kerevet; poharuk nehezebb volt kardjuknál, — mert cserépedényből inni már szégyen volt, — márványpaloták után néztek szét, holott meg van írva az ókor történetében, hogy a spártai katonát keményen megbüntették, ha hadjárat idején fedél
- 7 alatt mert mutatkozni. Emellett a katona Constantius idejében földieivel szemben kikapós és fosztogató volt, ellenben az ellenséggel szemben gyáva és tehetetlen; minthogy pedig pártfogók révén munka nélkül jutott vagyponhoz, kitünően értett az arany és a drágakövek fajtáinak megkülönböztetéséhez, ellentétben azzal, a mit még a közeli multról tudunk.
- 8 Ismeretes ugyanis, hogy a mikor Maximinianus cæsar alatt a perzsa király táborának fosztogatása alkalmával egy római közkatona egy perzsa zacskót talált, a melyben drágagyöngyök voltak, tudatlanságában eldobta a gyöngyöket és tovább ment, csupán a zacskó fényes bőrében lelven örömet.
- 9 Ugyanazokban a napokban történt, hogy a császár hajnyírás végett borbélyt hozatott. A mint erre egy előkelően öltözött ember lépett be, Julianus csodálkozva nézte és így szólt: «Nem számtartót, hanem borbélyt hívtam». Arra a kérdésére, hogy milyen jövedelme van mesterségéből, ez azt felelte, hogy naponta húsz élelmezési adag, ugyanannyi adag takarmány, a mit közönségesen abraknak (*capitum*-nak) ² mondanak, és tetemes évi zsold, eltekintve sok
- 10 féle busás mellékjövedelemtől. Ez arra indította a császárt, hogy az efféle alkalmazottakat a szakácsokkal és más effélékkel együtt, minthogy ezekre nincs neki semmi szüksége, mind elbocsátotta azzal, hogy mehetnek, a hová tetszik.

5. Ámbár Julianus kisgyermek korától fogva inkább az 1
istenek tisztelete felé hajlott és lassankint, a mint felserdült,
mind hevesebb lett benne ez a vágy: mégis sokféle tekin-
tetből mindazt, a mi erre vonatkozott, a mennyire csak lehe-
tett, nagy titokban végezte.¹ Mihelyt azonban ezek a tekin- 2
tetek megszűntek és érezte, hogy itt van az ideje, a mikor
szabadon tehet, a mit akar: feltárta szívének titkait és
világos és határozott rendeletekben kimondta, hogy meg
kell nyitni a templomokat és áldozatokat kell bemutatni
az oltároknál az istenek tiszteletére. Hogy pedig intézkedé- 3
seinek hatását növelje, a palotába hívatta a keresztényeknek
egymással meg hasonlott előjáróit pártokra szakadt híveik-
kel együtt és szépszerivel intette őket, hogy egyenlítsék
ki viszálykodásaikat, és kiki kövesse bátran minden akadály
nélkül a maga vallását. Ezt azért sürgette oly következetesen, 4
hogy később, a mikor a szabadság majd növeli meg hason-
lásukat, ne kelljen félnie az egy hiten lévő néptől. Úgy tapaszt-
alta ugyanis, hogy vadállat nem tör annyira az ember ellen,
mint a hogy halálra üldözi egymást a legtöbb keresztény. }
Sokszor mondogatta: «Ugyan hallgassatok reám, a kit meg-
hallgattak az alamannusok és a frankok!» Ezzel ugyanis az
egykori Marcus császár mondását akarta utánózni; de nem
vette észre, hogy a két eset közt nagyon nagy a különbség.
Mert midőn Marcus Egyiptomba való útjában Palæstinán 5
vonult keresztül, megutálta a bűdös és folyton zavargó
zsidókat és boszúságában állítólag ily szavakra fakadt: «Hej
marcomannusok, quadusok, sarmaták! végre találtam olya-
nokat, a kik nálatok is fészkelődőbbek».

6. Ugyanebben az időben, különféle rebesgetések után 1
indulva, több egyiptomi ember érkezett hozzá. Ez a nép
czivakodó természetű, és megszokásból legnagyobb örömet
leli bonyolódott perekben. Mindig kész sokszorosan vissza-
követelni azt, a mit netalán a végrehajtó megvesztegetésére

adott, hogy könnyíthessen tartozásán, vagy legalább halasztás nyerésével kényelmesebben róhassa le azt, a mit rajta követelnek; vagy pedig gazdag embereket ¹ azzal megfélemlíteni, hogy zsarolás miatt pert indít ellenük. Ezek mind egy csomóba verődve, minden illedelem nélkül, károghva mint a varjúk, megrohanták magát a császárt és a praefectus praetorio-kat, és csaknem hetven évre visszamenőleg akarták kicsikarni azt, a mit joggal vagy jogtalanul különféle embereknek állítólag fizettek. Minthogy tőlük semmi egyebet sem lehetett végezni, a császár rendeletben adta ki, hogy menjenek át mindnyájan Chalcedonba; egyszersmind megígérte, hogy csakhamar ő maga is oda megy az ő ügyüknek ⁴ elintézése végett. Miután átkeltek, az oda és vissza járó hajótulajdonosok utasítást kaptak, hogy senki se merjen egyiptomi embert áthozni. Minthogy ezt szigorúan megtartották, a patvarkodásban való ez a megátalkodott kedvtelésük lelohadt; megcsalatkozva elhamarkodott reményükben, mindnyájan visszamentek hazájukba. Ez eset következtében úgyszólván magának az Igazságnak ösztönzésére törvényt adtak ki, a melynek értelmében nem szabad kérdőre vonni semmiféle közbenjárót ² olyan díjakért, a melyekről világos, hogy jogosan vette fel.

¹ 7. A mint január hó 1-je bekövetkezett, és Mamertinus és Nevitta neve került a consulok lajstromába, a fejedelem a felavató szertartásnál nagy leereszkedés jelét adta, a mennyiben a főméltóságokkal gyalog lépdelt a menetben. Ezért sokan dicsérték, de voltak, a kik ezt mint mesterkelt és lealázó magaviseletet kárhoztatták. Midőn azután Mamertinus czirkuszjátékokat rendezett és az alszertartásmester ¹ szokás szerint bemutatta a szabadon bocsátandó rabszolgákat, ² a császár a szokott formulával kijelentette, hogy az eljárás megfelel a törvényeknek. Azonnal figyelmeztették, hogy ezen a napon a törvény-

kezés mást illet meg; ekkor hibájáért önmagát megbírsá-
golta tíz font arany erejéig.

Eközben sűrűen ellátogatott a curiába és különféle intéz- 3
kedéseket tett, a melyeket a nagy változások javasoltak.
Egyik napon, a mikor ott peres ügyek vizsgálásával volt
elfoglalva, jelentették neki, hogy megérkezett Ázsiából
Maximus philosophus. Ekkor mintegy megfélelkezve állá-
sáról, minden illendőség ellenére felpattant helyéről és futó
lépésben messzire eléje rohant az előcsarnokból, megölelte,
megcsókolta és nagy tiszteletadással bevezette. Ezzel a
tapintatlan fitogtatással azt a látszatot keltette, mintha
nagyon is hajhászná a hiú dicsőséget, megfélelkezvén Tullius
ama jeles mondásáról,³ a melylyel az ilyeneket a következő
szavakkal bélyegzi meg: «Maguk azok a philosophusok is 4
ráírják épen azokra a könyveikre, a melyekben a dicsőség
megvetését ajánlják, az ő nevüket, úgy hogy épen ott, a
hol értéktelennek mondják a magasztalást és a hírnevet,
azt szeretnék, hogy magasztalják őket és hogy nevük híre
elterjedjen».

Kevéssel ezután eléje járult két császári biztos azok 5
közül, a kiket nem rég elbocsátott és, bízván a maga ügyében,
ajánlkozott, hogy elárulják Florentius rejtekhelyét, ha vissza-
nyerik előbbi szolgálati rangjukat. De a császár rájuk mor-
dult, feladóknak nevezte őket és azt mondta, hogy császárhoz
nem illik kaján árulkodók által rávétetni magát, hogy kézre-
kerítsen valakit, a ki életét féltve elrejtőzött és a kinek talán
nem kell már sokáig rejtőznie a bűnbocsánat reménye nélkül.

Mind ez események alatt jelen volt Præextatus,⁴ egy ki- 6
tűnő jellemű, régi erkölcsű senator, a ki véletlenül magán-
ügyeiben tartózkodott Konstantinápolyban. Ezt a császár
a maga jószántából Achaia élére tette proconsularis czímmel.

De mialatt a polgári ügyek javításával ilyen buzgó 7
foglalkozott, nem hanyagolta el a hadügyet sem. Régóta

- kipróbált parancsnokokat állított a katonaság élére, egész Thraciában kijavíttatott valamennyi várost a végvárakkal együtt és buzgón gondoskodott arról, hogy ne legyen hiány fegyverben, ruhában, zsoldban vagy élelemben azoknál, a kik értesülése szerint az Ister partjai mentén elszórva és a barbárok berohanásainak kitéve nagy éberséggel és vitézséggel tartották magukat. Ezekben az intézkedéseiben nem engedett semmi késedelmet és, a mikor környezete arra akarta rábírni, hogy intézzен támadást a szomszédos, sokszor csalfa és hitszegő gótok ellen,⁵ azt felelte, hogy külön ellenséget keres magának; azokkal ugyanis elbánnak majd a galatiai kereskedők is, a kik mindenfelé minden rangkülönbség nélkül áruba bocsátják őket.
- 9 Mialatt megtette ezeket és hasonló intézkedéseket, az ő jó híre eljutott a külső nemzetekhez is, úgy mutatván őt be, mint vitézség, józanság, hadi tudomány által kiváló és minden jeles tulajdonságban gyarapodó fejedelmet; és ez a hír lassankint terjedve, végre betöltötte az egész földkerekséget. Minthogy tehát az ő jövetelétől való félelem mind messzebbre áttért a szomszédoktól a távol lakókhoz, a szokottnál gyorsabban siettek hozzá mindenfelől követségek. Egyfelől a Tigrisen túl lakó népek és Armenia lakói könyörögtek békéért; másfelől az indus népek, be sem várva a rendes időt, versenyt küldték ajándékokkal országnagyjaikat még a divusok és a serendivusok földjéről is; dél felől a maurusok ajánlkoztak a római birodalom szolgálatára; északról és ama pusztai vidékekről, a hol a Phasis folyó szakad a tengerbe, Bosporus-melléki és más eddig ismeretlen népek menesztettek követségeket azzal az alázatos kéréssel, hogy évi adó fizetésének fejében békében élhessenek szülőföldjük határain belül.⁶
- 1 8. Most, hogy egy nagy fejedelemtől szólván, az alkalom elvitt bennünket ezekre a tájakra, itt van, úgy hiszem, az

ideje annak, hogy elmondjak egyet-mást Thracia végeiről és a pontusi öböl fekvéséről saját megfigyelésem szerint, vagy hitelt érdemlő olvasmányaim alapján.

A Macedoniában levő magas Athos-hegy, a merre haj- 2
danában perzsa hajók utat törtek maguknak, és Caphareus, Eubœa hegyfoka, a hol Nauplius, Palamedes atyja, megsemmisítette az argívok hajóhadát, ketté választják, noha nagy távolságban vannak egymástól, az Aegæus-tengert a thessaliai tengertől.¹ Ez az utóbbi tenger lassankint mind jobban kibővül és jobbfelől, a merre messzire kiszélesedik, sok benne a sziget. Itt vannak a Sporádok és a Cycládok, a mely utóbbiak onnan vették nevüket, hogy mindannyian körbe foglalják az istenek szülőhelyeként híres Delost. Balfelől ez a tenger körülfogja Imbrost, Tenedost, Lemnost és Thasost és, ha szél járja, nagy erővel csapdossa Lesbost. Innen visszaverődő hullámaival Apollo Sminthius 3 templomát érinti és Troas vidékét és a hősök gyászos sorsáról híres Tróját; azután a nyugat felé néző Melas öblöt alkotja, a melynek elején Abdera látható, Protagoras és Democritus hazája és a thráciai Diomedes véráztatta otthona. Azután következnek ama völgyek, a melyeken keresztül a Hebrus folyó ágai ismét egyesülnek egymással, továbbá Maronea és Aenus, a melyet Aeneas elrettentő előjelek kíséretében építeni kezdett, majd meg elhagyott, hogy az istenek vezérlete alatt az ősi Ausoniába siessen.

Innentől fogva az Aegæus-tenger lassankint megszűkül 4 és mintegy természetes forgalmi utat alkotva a Pontusba ömlik; ennek egy részét mintegy felveszi magába és a Φ betű alakját ölti magára; ezután elválasztja a Hellespontust a Rhodope-hegységtől és Cynossema mellett, a hol állítólag Hecuba van eltemetve, továbbá Cœla, Sestos és Callipolis mellett folyik el. A túlsó oldalon elhagyja Achilles és Aiax sírját és Dardanust érinti és Abydost, a honnan Xerxes

hajóhídon gyalog ment át a tengeren; továbbá Lampsacust, a melyet a perzsa király ajándékba adott Themistoclesnek
 5 és Pariost, a melyet Jasion fia, Paris alapított. Innen két-
 felől félkörbe hajlik és kilátást nyitván egymástól messzire
 elválasztott országokra, a Propontisnak keringő vizeivel
 keleten Cyzicust locsolja és Dindymát a nagy istenanya
 szent templomával, továbbá Apamiát és Ciust a hol Hy-
 last... és Astacust, a melyet később egyik királyáról Nico-
 mediának neveztek el. Nyugatnak fordulva Cherronesust
 csapdossák hullámai és Aegospotamit, a hol Anaxagoras az
 égből hulló kövekről szóló jóslatát tette; végre azt a várost,
 a melyet Hercules alapított és Perinthus nevű társa emléké-
 6 nek szentelt. Hogy pedig kiteljék a teljes és tökéletes Φ betű
 formája, a köralak kellő közepén Proconesus hosszúkás
 szigete és Besbicus nyúlik el.

7 Ha a Propontis végéhez érünk, a tenger ismét szorossá
 szűkül össze; vizével elválasztja Európát Bithyniától és
 Chalcedon, Chrysopolis és több jelentéktelen helység mellett
 8 vonul el. Balpartjára Athyras kikötőváros tekint le, to-
 vábbá Selymbria és Konstantinápoly, a régi Byzantium,
 Athénnek egy gyarmata, és Ceras hegyfoka, a mely a hajók
 számára magasra felépített világítótornyot hord; innen
 Ceratasnak nevezik a hideg szelet, a mely erről a tájékról
 szokott fújni.

9 Ilyenformán megtörve és a két tenger keveredésében
 végződve lecsendesedik és valóságos tengerré szélésedik ki,
 a mely széltében és hosszában messzire elterül, a meddig a
 10 szem ellát. Ha partjai mentén, mintegy sziget körül, végig
 hajózunk, egész területét 23,000 stadiumra tehetjük, a mint
 Eratosthenes, Hecatæus, Ptolomæus és az efféle ismeretek-
 nek többi lelkiismeretes bűvára állítja; formája pedig az egész
 földrajzi tudomány egybehangzó állítása szerint feszült
 11 idegű scythia íjjhoz hasonlít.² A merre a nap felmerül az

óceánból, ott a Mæotis ingoványai szabnak neki határt; a merre este lenyugszik, ott a római provinciákkal ér össze; a honnan az észak csillaga tekint le reá, ott nyelvben és szokásban különböző népeket táplál; déli oldala szelid lejtéssel ereszkedik lefelé. E nagy kiterjedésű térségeken görög városok vannak elszórva. Mindezeket kevés kivétellel különböző korokban Miletos, athéni gyarmat lakói alapították, a kik sokkal korábban más iónok közt Ázsiában telepedtek le Neleus, ama Codrus fia alatt, a ki a hagyomány szerint a dór háborúban feláldozta magát hazájáért. Az íjnek két szélső pontját a két Bosporus jelöli: a thraciai és a cimmeriumi; ezek nevüket onnan vették, hogy rajtuk ment keresztül hajdanában, a mint a költők regélik, Inachusnak tehénné vált leánya az ióniai tengerhez.

A thraciai Bosporus jobbfelőli behajlásánál Bithynia partja kezdődik; ennek neve régente Mygdonia volt. Ott van Thynia és Mariandena vidéke, és a Pollux vitézsége által Amycus zsarnokságától felszabadult Bebrycia; továbbá beljebb az a hely, a hol a fenyegetően repdeső harpyiák Phineus jóst rémítgették. Ezeken a partokon a hosszúkás ívekben kanyarodó Sangarius, a Phyllis, Lycus és Rhebas folyók szakadnak a tengerbe. Velök szemben emelkedik a kéklő Symplegasok két szirtje, a mely köröskörül szakadozott bérczekkel mered az égnek; a hajdani századokban egész tömegükkel iszonyú robajjal egymáshoz szoktak csapódni, azután ismét visszafelé hátrálni, hogy újabb hatalmas összecsapásokra iramodjanak egymás ellen. Ezek a sziklák oly gyors egymásutánban nyíltak szét és csaptak megint össze, hogy még az arra repülő madarat sem menthette volna meg szárnyainak gyorsasága az összezúzás halálától. De mióta valamennyi közül elsőnek az Argo nevű hajó sértetlenül jutott át rajtuk, a mikor az aranygyapjúért Colchisba sietett, megtört e szirtek dühe; egy tömeggé egyesülve mozdulat-

lanul megálltak úgy, hogy, a ki most látja őket, sohasem hinné, hogy valamikor ketté voltak válva, ha nem egyeznének meg ebben a régi költők összes dalai.

- 16 Bithyniának e része mögött Pontus és Paphlagonia terül el. Ott van Heraclea, Sinope, Polemonion és Amisos, csupa tekintélyes város; továbbá Tios és Amastris, a melyeket első kezdetüktől fogva görög vállalkozószellem hozott létre; Cerasus, a honnan Lucullus elhozta az így elnevezett gyümölcsöt (a cseresznyét); továbbá bérczes szigetek, a melyeken Trapezus
- 17 és Pityus, elég jelentékeny városok vannak. Ezeken a helységeken túl az acheroni barlang van, a melyet a szomszédok *μυχοπόντιον*-nak hínak, és Acone kikötőváros; továbbá több folyó, mint az Acheron, úgy szintén az Arcadius, az Iris, a Tibris és ehhez közel a Parthenius; mindezek gyors iramodásban sietnek a tengerbe. Hozzájuk legközelebb esik a Thermodon, a mely az Armonius hegységről folyik le és átszeli a themiscyrai ligeteket. Ide kellett hajdanában az amazonoknak visszavonulniok a következő események kényszerítő hatása alatt.
- 18 A régi amazonok véres hadjáratokban pusztították szomszédjaik határát és, miután ezekkel a folytonos becsapásokkal tönkretették őket, magasabb czélt tűztek ki maguk elé. Számbavették erejüket és nagyobbnak találván azt annál, a melylyel eddig ismételve fordultak szomszédjaik ellen, szenvedélyük szilaj hevétől elragadva, keresztülrontottak sok nemzeten és megtámadták Athént. De makacs küzdelem után szétverték őket és miután lovasságuk szárnyai fedetlenül maradtak, mindannyian elestek. A mikor pusztulásukról értesültek a többiek, a kik annak idején mint harcra nem valók otthon maradtak, nagy lett az ő szorultságuk, hogy miként háríthassák el szomszédjaiknak megtorló becsapásait. Nyugalmasabb lakóhelyet kerestek tehát és átköltöztek a Thermodonhoz. Ezeknek az ivadéka azután
- 19

számos nemzedéken át messzire elterjedt és erős haddal visszatért eredeti hazájába, később pedig félelmetessé vált különféle eredetű népekre nézve.

Nem messze innen északi irányban szelid lejtővel a Caram- 20
bis nevű halom emelkedik; vele szemben, 2500 stadiumnyi távolságban, van Criumetopon, Taurisnak egy hegyfoka. Innen az egész tengerpart, a Halys folyótól kezdve, tökéletesen egyenes vonalban indul és mintegy húrnak képét adja, a mely egy íjnak két végéhez van odakötve. E vidékek 21
szomszédságában laknak a dahák, a legvitézebb valamennyi nép közül és a chalybsok, a kik először bányászták és dolgozták fel a vasat. A mögöttük elterülő vidékeket a byzarok lakják és a sapirok, a mossynœcusok, a macronok és a philyrek, csupa oly nép, a melylyel nincs semmiféle érintkezésünk. Ezekről csekély távolságban vannak híres emberek 22
síremlékei, mint Sthenelusé, Idmoné és Tiphysé. Ezek közül az első Hercules társaságában kapott halálos sebet az amazónokkal vívott csatában, a második az argonauták madárjosa volt, a harmadik ugyancsak az Argo hajónak volt óvatos kormányosa. Ha elhaladtunk a felsorolt vidékek mellett, 23
egy Aulion nevű barlanghoz érünk és egy Callichorus nevű folyóhoz; ez onnan kapta nevét, hogy Liber (Bacchus), miután három év alatt legyőzte az indus népeket, visszatért ezekre a vidékekre és a folyó zöldelő, árnyékos partjain megújította a régi orgiákat és kartánczokat. Sokan azt hiszik, hogy az efféle ünnepek értendők a Trieterica elnevezés alatt³. . . .

E vidékek mögött következnek a camariták népes községei, 24
a Phasis folyó pedig zúgó habjaival eléri a colchisiak országát. Ezek régente Egyiptomból eredtek, a hol egyéb városok közt egy Phasis nevű is van; ez egy folyóról kapta nevét. Következik a még most is nevezetes Dioscurias; ennek alapítói a hagyomány szerint a spártai Amphitus és Cereius, Castor

- és Pollux kocsivezetői voltak, a kiktől a *heniochusok* nemzete
 25 származik. Ezekről némi távolságban az *achæusok* laknak,
 a kik valamely korábbi trójai háborúban, nem pedig, a mint
 némely szerzőnél olvashatjuk, akkor, a mikor Helenáért
 folyt a harc, ellenkező szelektől hányatva a Pontusba sod-
 ródtak. Minthogy itt minden ellenük volt és seholsem ta-
 láltak állandó lakóhelyet, örökös hóval borított hegyek
 ormain telepedtek le; itt az éghajlat zordonsága sanyargatta
 őket s így hozzászoktak, hogy bármily veszélyek árán rab-
 lással keressék kenyerüket és ennek következtében egészen
 elvadultak. A cerceták népéről, a mely az *achæusok* mögött
 következik, nincs semmi említésre méltó feljegyezve.
- 26 Az elsorolt népek mögött a *cimmeriumi Bosporus* népei
 laknak; ott vannak *Miletus* gyarmatvárosai és mindnyájuk-
 nak mintegy anyavárosa, *Panticapæum*. Ezt a *Hypanis*
 folyó érinti, a melynek eredeti vizeit beléje szakadó idegenek
 27 is dagasztják. Innen nagy út van az *amazonokig*, a kik a
Kaspi-tóig terjeszkedve a *Tanais* körül laknak. Ez a folyó
 a *Caucasus* bérceiről ered és sokszoros kanyarulatokban
 hömpölyög tovább, elválasztván Ázsiát Európától, míg
 28 végre a *Mæotis* ingoványaiban eltűnik. Hozzá közel van a
Rha folyó; ennek partjain hasonló nevű, éltető erejű gyökér-
 terem, a melyet sokféle baj ellen orvosszerűen használnak.
- 29 A *Tanais*on túl szélteben terjeszkednek a *sauromaták*, a
 kiknek országát bővizű folyók szelik, t. i. a *Marabius*, a
Rombites, a *Theophanius* és a *Totordanes*. Emlegetik ugyan
 a *sauromaták* egy másik nemzetét is, a mely óriási távolság-
 ban lakik, közel ahhoz a parthoz, a mely a *Corax* folyót
 fogadja magába és viszi a Fekete tengerbe.
- 30 Közel van ide a nagyterjedelmű *Mæotis* mocsár; ennek
 bőséges vízereiből a *Panticape* tengerszoroson át nagy víz-
 tömeg ömlik a Pontusba. Itt jobbfelől *Phanagorus* és *Her-*
monassa szigetek vannak, a melyeket a görögök nagy buzga-

lommal erősítették meg a víz ereje ellen. A világ végén fekvő 31
 eme moesarak körül többféle népek laknak, a melyek nagyon
 különböznek egymástól nyelvben és intézményekben, t. i.
 az iaxamaták, a mæoták, az iazyxok, a roxolanusok, az
 alanusok, a melanchlænák, végre a gelonusok és az aga-
 thyrusok, a hol bőven található az adamas nevű kő;⁴ sőt
 még ezeken túl is vannak népek, a melyekről nincs tudomásunk,
 mivel mélyen bent laknak a szárazföld belsejében. A Mæotis
 balfeléhez közel van Cherronesus, a mely meg 32
 van rakva görög gyarmatokkal. Azért az emberek itt békések
 és helyben maradók; megfogják az eke szarvát és a föld ter-
 méséből élnek.

Tőlük különféle országok által elválasztva, de csak mér- 33
 sékelt távolágban laknak a taurusok. Ezek közül iszonyú
 vadságuk miatt félelmetesek az arichusok, a sinchusok és a
 napæusok. Minthogy pedig folytonos féktelenkedésük még
 növelte velükszületett kegyetlenségüket, a tenger róluk a
 «barátságtalan» nevet kapta, de mintegy ingerkedésből épen
 ellenkezőleg Pontus Euxinus-nak (vendégszerető tengernek)
 nevezik, a mint mi görögök euethesnek (jószívűnek) mondjuk
 a bolondot, az éjszakát euphronénak (kedvderítőnek), a
 furiákat pedig Eumenidáknak (jóakaróknak).⁵ Az istenek- 34
 nek emberáldozatokat mutatnak be és Dianának, a kit ők
 Orsilochénak híznak, feláldozzák az idegen jövevényeket, a
 levágott áldozatok fejét pedig templomuk falaira tűzik,
 mintegy hőstetteiknek maradandó emlékéül.

Taurisban van a teljesen lakatlan, Achillesnek szentelt 35
 Leuce-sziget. A kit a véletlen ide vet, az megtekinti az ókori
 maradványokat: a templomot és az említett hősnek szentelt
 fogadalmi ajándékokat; este azonban visszatér hajójára.
 Azt mondják ugyanis, hogy ott senkisémmel töltheti az éjszakát
 halálos veszedelem nélkül. Itt egy tó is van és a bűvármadár-
 hoz hasonló fehér madarak tanyáznak benne; ezeknek ere-

detéről és a Hellespontusnál vívott harczaikról annak ide-
 36 jén szólni fogok.⁶ Van Taurisban néhány város; ezek közt
 kiválik Eupatoria, Dandace, Theodosia és más kisebbek; de
 ezeket nem szennyezi be emberáldozat.

37 Itt van, úgy hiszik, az ívnek csúcspontja. Most a hátra-
 levő, szeliden hajló és észak felé a thraciai Bosporus bal-
 oldaláig terjedő részét fogom a kellő rendben leírni. Meg-
 jegyzem e mellett, hogy, míg különben valamennyi népnél az
 íjj akkor görbül meg, ha szárait megfeszítik, egyedül a scytha,
 vagyis parthus íjj adja kétfelé kanyarodó, befelé tágas ívet
 alkotó szarvaival a fogyó hold képét, olyformán, hogy az
 ideg egyenes vonala tökéletes félkört vág el.

38 Ennek a földrésznek tehát mindjárt az elején, a hol a
 Rhiphæus-hegység végződik, az arimphæusok laknak, becsü-
 letes, békés természetükről ismeretes emberek; határukat a
 Chronius és a Visula folyó érinti. Mellettük laknak a massa-
 geták, az alanusok, a sargaták és több más ismeretlen nép,
 melyeknek sem nevéről, sem szokásairól nem tudunk semmit
 39 sem. Innen meglehetősen távolságban nyílik a carcinei öböl a
 hasonló nevű folyóval és Triviának azon a vidéken nagy tisz-
 40 teletben részesülő berkével. Következik a Boristhenes; ez a
 neurusok hegyvidékéről ered és már eredeti forrásaiból is
 bő vizet nyervén, sok mellékfolyónak beömlése által meg-
 gyarapodva csapkodó hullámaival beszakad a tengerbe;
 ennek erdős szélein Boristhenes városa van és Cephalonesus,
 valamint a Nagy Sándornak és Cæsar Augustusnak szentelt
 41 oltárok. Innen nagy távolságban van egy félsziget, a melyet
 a nemtelen származású sindusok laknak. Ezek az uraikat
 Ázsiában ért balesetek után hatalmukba ejtették gazdáik
 feleségeit és vagyonát. A határukhoz csatlakozó keskeny
 partvidéket a bennszülöttek Achilleos dromos-nak (Achilles
 futóversenyterének) nevezik, mert a hely a thessaliai hősnek
 egykor itt végzett gyakorlatairól nevezetes. Ide nagyon

közel van Tyros városa, a féníciaiak gyarmata a Tyras folyó mellett.

Az ív középső részében, a mely, a mint fentebb emlí- 42 tettem, mélyen behajlik és a melyet fürge gyalogos tizenöt nap alatt jár be, az európai alanusok laknak és a costobocák, továbbá számtalan, ismeretlen határú vidékekig terjeszkedő scythia törzs. Csak csekély részük él földművelésből, a többi mind végig kóborol rengeteg pusztaságokon, a melyek még nem láttak sem ekét, sem vetőmagot, hanem kietlenül és dértől lepve terülnek el. Az emberek itt ocsmányul táplálkoznak állatok módjára; családjukat, sátraikat és hitvány szerelvényeiket fahéjjal fedett szekerekre rakják és, mihelyt úgy tetszik, minden nehézség nélkül tovább vándorolnak és szekereiket mindenestül viszik, a hová kedvük tartja.

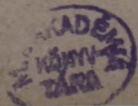
A mint egy másik, kikötőkben gazdag kanyarulathoz 43 érünk, a mely az ív alakját teljessé teszi, Peuce szigete nyúlik előre. Körülötte a trogloditák, a peucinusok és más kisebb törzsek laknak. Ott van az egykor hatalmas Histros városa, továbbá Tomi, Apollonia, Anchialos, Ódiszos és sok más város a thraciai partok mentén. A Duna folyó a Rhætiával 44 határos Raurucus-hegyekben ered és nagy területeken végig menve hatvan, nagyobb részt hajózható mellékfolyót vesz fel, végre Scythiának ezen a tájékán hét torkolaton át szakad a tengerbe. Ezek közül az első a fentnevezett Peuce sziget, 45 a második, ha görögre fordítjuk a nevüket, Naracustoma, a harmadik, Calonstoma, a negyedik Pseudostoma; a Borionstoma és az utána következő Stenostoma jóval kisebbek a többinél; a hetedik lomha és színe sötét, mint a mocsáré.⁷

A Pontus különben egész terjedelmében ködös, vize éde- 46 sebb a többi tengerénél és sok benne a sekély hely. Egyrészt ugyanis összetódul itt a felszálló páráktól sűrített levegő, másrészt hígítja vizét a beléje ömlő folyóvíz nagy tömege; végre mivel a köröskörül beléje szakadó sok folyó iszapot és

egész földtömegeket hord magával, sokfelé kanyarodó zá-
 47 tonyok keletkeznek. Ismeretes továbbá, hogy a mi tengerünk⁸
 legtávolabbi vizeiből is a halak ívás végett csapatostul ke-
 resik fel ezt a félreeső zugot, hogy ezekben a kellemes vizek-
 ben jobban felnevelhessék ivadékukat és azokban az öblöcs-
 kében, a melyek itt sűrűn vannak egymás mellett, bizton-
 ságban legyenek a falánk ragadozók elől. Mert ilyeneket a
 Pontusban sohasem láttak, ha csak nem ártalmatlan apró
 48 delfineket. A pontusi öbölnek azon az egész vidékén, a melyen
 végig jár az északi szél és a hó, oly kemény fagy van, hogy a
 folyók állítólag fenéig fagynak és a csalékony, csuszamlós
 talajon sem ember, sem állat nem léphet biztosan. Az ilyen
 baj sohasem éri a merő tengervizet, hanem csak az olyant,
 a mely folyóvízzel van vegyítve.

49 A jelen örömeinek tetejébe jött még valami, a mit régóta
 vártunk ugyan, de a mit sokféle közbejött akadály mind-
 eddig késleltetett. Agilo ugyanis és a későbbi quæstor, Jovius,
 jelentették, hogy Aquileia védői, únván már a további
 ostromot és értesülvén Constantius haláláról, megnyitották
 a város kapuit, kitódultak rajtuk és kiszolgáltatták a zavar-
 gások okozóit; miután ezeket — így szólt a jelentés — ele-
 venen elégették, a többi mind elnézést és bocsánatot nyert
 bűneiért.⁹

1 9. Julianus, sikerein felbuzdulva, már emberi mértéken
 felülemelkedettnek érezte magát, mivel ő, a ki eddig foly-
 tonos veszélyeknek volt kitéve, most békében uralkodott
 a római világon, a Szerencse istenasszonya pedig iránta való
 kegyében földi bőségszarujából csupa dicsőséget és sikert
 juttatott neki. Győzelmeire alapított eddigi dicsőségéhez
 azt is csatolta, hogy most, a mikor egyedül kormányozta a
 birodalmat, sem belső mozgalmak nem zavarták ezt, sem a
 külföldi nemzetek közül egy sem mert átlépni a maga hatá-
 rain; a népek mind felhagytak folytonos nyugtalankodásban

való kedvtelésükkel, mert belátták, hogy ez káros és kárhozatos és csodálatos buzgalommal versenyeztek az ő dicséretében.

Miután tehát mindazt, a mit a különféle szükségletek 2 és körülmények követeltek, érett megfontolás után elintézte és a katonákat gyakori megszólítással és megfelelő zsold kifizetésével hajlandóbbakká tette arra, hogy szembeszálljanak minden eshetőséggel: közkedveltségének felemelő tudatában Antiochiába készült és elhagyta Konstantinápolyt, miután jólétét hathatósan előmozdította; mert ezt a várost, mint szülővárosát, kedvelte és dédelgette. Átkelt tehát a 3 szoroson, elhaladt Chalcedon és Libyssa, a pún Hannibal temetkezési helye mellett és Nikomediába érkezett, egy azelőtt híres városba, a melyet előbbi fejedelmek nagy költséggel annyira szépítettek, hogy magán- és középületeinek sokaságánál fogva hozzáértő emberek az örök város valamely részének nézhették volna. Midőn ennek a városnak 4 épületeit szálnalmas hamutömeggé látta összeomolva,¹ lelke fájdalmát néma könnyekkel árulta el és lassított lépésben vonult be a császári palotába. Különösen az fakasztotta a részvét könnyeit szeméből, hogy szegényes öltözetben járult eléje a tanács és az azelőtt oly nagy jólétben élő nép; néhányat közülök fel is ismert, mert itt nevelkedett Eusebius püspök keze alatt, a ki távoli rokona is volt. Miután itt 5 hasonlóképen bőven adakozott a földrengéstől okozott károk kiigazítására, Nicaean át Gallogræcia határához ért; innen jobbra fordult és Pessinus felé kanyarodott, hogy meglátogassa a nagy istenanya (Cybele) régi templomát. Ebből a városból hozatta Scipio Nasica a második pún háborúban a cumæi Sibylla tanácsára az istenasszony szobrát Rómába. Hogy hogyan érkezett ez Itáliába, arról egyet-mást egyéb ezzel 6 összefüggő dolgokkal együtt elmondtam egy kitérésben Commodus császár történetében.² Arra nézve, hogy honnan vette

- 7 a város a nevét, eltérnek az írók egymástól. Az egyik állítás szerint ugyanis a városnak ez a neve a «hull» szótól ered (*ἀπὸ τοῦ πεισῆϊν*), mivel az istenkép az égből hullott. Mások azt mondják, hogy Ilus, Tros dardaniai király fia, adta azt a nevet ennek a helységnek. Theopompus állítása szerint ezt nem Ilus tette, hanem Midas, Phrygiának hajdani hatalmas királya.
- 8 Miután tehát az istenséghez imádkozott és áldozatokat mutatott be és fogadalmakat tett, visszament Ancyrába. A mint azután tovább utazott, terhére kezdett lenni a sok nép; németek ugyanis visszakövetelték azt, a mit erőszakkal elvettek tőlük, mások azt panaszolták, hogy jogtalanul sorozták be őket a curialisok testületébe;³ végre voltak olyanok is, a kik nem törődve az ezzel járó veszélylyel, valóságos dühhel azon voltak, hogy személyes ellenségeiket felségsértési perbe
- 9 bonyolítsák. Ámde Julianus, a Cassiusoknál és Lycurgusoknál is szigorúbb bíró, egyenlő mértékkel mérlegelte minden ügynek döntő mozzanatait és megadta mindegyiknek a magáét. Soha el nem térítette magát az igazságtól és hevesen kikelt a hamis vádaskodók ellen, a kiket gyűlölt, mert nem egyszer tapasztalta önmagán az efféle emberek őrült vakmerőségét, úgy hogy élete is veszélyben forgott, a míg még homályban
- 10 élő magánember volt. Az efféle ügyekben tanusított türelmének legyen elég ezt az egy példáját felhozni, bár sok más is van reá. Egy valaki nagy garra jelentette az ő ellenességét, a kivel heves viszálya volt, azt állítván, hogy felségsértést követett el. Midőn a császár nem hallgatott reá, napról-napra ismételte ugyanazt. Végre arra a kérdésre, hogy miféle ember az, a kit vádol, azt felelte, hogy jómodú polgárember. Erre a császár mosolyogva azt kérdezte: «Milyen nyomokon jutottál ennek a dolognak tudomására?» «Selyemköntösből biborpalástot készített magának», volt a válasz.
- 11 Minthogy ilyen jelentéktelen ember egy másik jelentéktelen

embert vádolt ilyen nehéz vállalkozással, a császár rászólt, hogy hallgasson és kotródjék békében. Ez azonban nem tágitott. Megúnván a dolgot, Julianus a közelében levő kincstárnokhoz fordult e szavakkal: «Adass ennek a veszedelmes fecsegőnek egy pár biborczipőt, hadd vigye az ő ellenfelének; ez ugyanis, ha jól értettem, állítólag ilyen színű felöltőt férczeltetett össze magának; hadd tűnjék ki, mit használnak hitvány rongyok kellő erő nélkül».

De valamint az ilyen eljárás dicséretes és jó uralkodóknak 12 például szolgálhat, úgy másrészt kíméletlenség volt és megrovást érdemelt az, hogy alatta nem jutott egykönnyen igazához senki sem, a kit a curialisok beválasztottak maguk közé, ha mindjárt kiváltságaira, hosszú hadiszolgálatára vagy épenséggel idegen származására hivatkozhatott is. Énnélfogva a legtöbben megfélemlítették magukat és titkos vesztegetéssel váltották meg a zaklatásokat⁴

Útjának folyamatában Pylæbe ért; ez a város elválasztja 13 Cappadociát Ciliciától. Itt csókkal fogadta a tartománynak Celsus nevű rectorát, a kit még athéni tanulmányainak idejéből ismert, maga mellé ültette kocsijába és magával vitte Tarsusba. Innen már sietett, hogy meglássa Antiochiát, 14 a Keletnek gyönyörű koronáját; azért a rendes úton indult oda. A mint a városhoz közeledett, valamely istenséggént fogadalmakkal fogadták a város közönsége részéről; meglepte őt a temérdek sokaság üdvözlése, a mely azt kiáltotta, hogy üdvhozó csillag kelt fel Napkelet tájai fölött. Úgy esett, 15 hogy épen azokban a napokban ülték meg, elérkezvén az évforduló, a régi szertartással az Adonis-ünnepet Venus kedvesének tiszteletére, a kit a mese szerint vadkan agyarának halálos döfése ölt meg. Ez a megérett vetés learatását akarja jelképezni. Rossz jelnek vették, hogy akkor, a mikor a császár először látogatja meg ezt a nagy várost, a mely fejedelmeknek szolgál székhelyül, mindenfelől sirán-

16 kozás és hangos jajgatás hallatszott.⁵ Itt magában véve jelentéktelen, de mégis csodálatraméltó jelét adta az ő türelmének és jószívűségének. Egy bizonyos Thalassius, az igazságügyi hivatal volt aligazgatója, gyűlöletes volt előtte, mert annak idején bátyja, Gallus ellen áskálódott. Minthogy ennek nem engedték meg, hogy a többi magasabb tisztviselők közt jelen legyen a tisztelgésnél, az ő ellenfelei, a kikkel perben állott, másnap nagy tömegben a császár elé járultak és nagy lármával így szóltak: «Ime Thalassius, a ki vétett

17 testvéri szereteted ellen, erőszakkal megfosztott bennünket vagyonunktól». De a császár, bár látta, hogy ez alkalommal végezhetne ezzel az emberrel, mégis így felelt: «Ismerem őt, és teljes joggal mondjátok róla, hogy vétett ellenem; ámde illő dolog, hogy ti addig hallgassatok, míg énnekem, az ő főellenségének eleget nem tett». Egyszersmind meghagyta a mellette ülő praefectusnak, hogy ne vegye elő az ő ügyüket előbb, míg ő maga ki nem békül Thalassiusszal, a mi rövid idő múlva meg is történt.

1 10. Itt kedve szerint töltötte a telet a nélkül, hogy ezalatt az élvezetek csábításainak engedett volna, a minőkben pedig egész Sziria bővelkedik. Pihenésként peres ügyekkel foglalkozott, a melyek pedig nem kevésbbé kényesek, mint a hadi dolgok; s így érdeklődése sokféle irányba terelődött, a mennyiben rendkívül gyors felfogásával latolgatta, miként adja meg kinek-kinek a magáét úgy, hogy a vétkeket igazságos ítélet alapján mérsékelt büntetésekkel féken tartsa, az ártatlanokat pedig vagyonukban való károsodás ellen 2 megvédje. Igaz, hogy olykor az ügyek vizsgálatánál nem volt elég tapintatos, a mennyiben azt a helyén nem való kérdést intézte a perlekedő felekhez, hogy ki milyen vallást követ. Mindazonáltal nem lehet találni tőle származó perdöntést, a mely az igazsággal ellenkezett volna, és nem lehet őt azzal vádolni, hogy a vallás miatt, vagy bármely más okból letért

volna az igazság útjáról. Mert az a kíváncsú és helyes ítélet, 3
a mikor a körülményeknek minden oldalról történt meg-
vizsgálása után megállapítják: ez jogos, ez jogtalan; és hogy
ebben ne tévedjen, arra úgy vigyázott, mint a hajós a meredek
szirtekre. Tehette ezt pedig annál könnyebben, mert ismerte
az ő könnyen fellobbanó természetét és azért megengedte a
præfectusoknak és meghitt embereinek, hogy helytelen irány-
ba tévedő indulatait alkalmas figyelmeztetéssel tereljék
bátran a helyes útra. Többször jelét is adta annak, hogy fáj
neki tévedése és örül jóvátételének. És a mikor az ügyvédek 4
nagy dicséretekkel halmozták el tökéletes jogi ismeretei
miatt, megindulva állítólag így szólt: «Mindig örültem és
épenséggel büszke voltam arra, ha olyanok dicsértek, a
kikről láttam, hogy gáncsolhatnak is, ha valamit helytelenül
tettem vagy mondtam». Hogy mily jóindulattal járt el peres 5
ügyek vizsgálata közben, arra sok példa helyett elég lesz
ezt az egyet ide tennem, a mely megfelel czélomnak és elég
érdekes. Megjelent a törvényszék előtt egy asszony, a kinek
ellenfele az elbocsátott udvari emberek közül való volt.
A mint ez az asszony ellenfelét várakozása ellenére még
övvvel a dereka körül ¹ pillantotta meg, hangosan kikelt
elbizakodottsága ellen. De a császár így szólt: «Asszony, add
elő panaszodat, ha valamiben sértettnek érzed magadat;
ez itt ugyanis övet visel, hogy könnyebben gázolhasson a
sárban; ez nem árthat sokat a te ügyednek».

Ilyen és hasonló történetek azt a hitet kelthették volna, 6
hogy, a mint ő maga szokta mondani, az Igazság ősi isten-
asszonya, a mely Aratus szerint megbotránkozva az emberek
bűnein felszállt az égbe, az ő uralkodása alatt visszatért a
földre, ha nem intézett volna egyet-mást mégis inkább a
maga kénye szerint, mint a törvények rendelkezése szerint,
és ha nem homályosította volna el olykor egy-egy tévedésével
sok dicsőséggel járó pályáját. Sok egyéb közt megjavított 7

néhány jogi szabályt is azáltal, hogy megnyirbálta homályos terjengősségüket, és így mindenki világosan megérthette, mit szabad tenni, mit nem szabad. Az azonban türelmetlenség volt tőle és méltó, hogy örök feledés takarja, hogy a keresztény hitet valló rhetorokat és grammaticusokat eltiltotta a tanítói hivataltól.

- 1 11. Ugyanazokban a napokban bilincsbe verve visszahozták és kivégezték azt a Gaudentius notariust; a kiről fentebb említettem,¹ hogy Constantius őt Julianus ellen Afrikába küldte; úgy szintén egy Julianus nevű volt vicariust,
- 2 a ki ugyanannak a pártnak tüzes híve volt. Akkor hajtották végre a halálos ítéletet Artemiuson, volt egyiptomi vezérő tábornokon is, a kit az alexandriaiak iszonyú büntettek egész sorával terheltek. Utána nyilvánosan kivégezték Marcellusnak, volt lovassági és gyalogsági parancsnoknak a fiát, mert kezét állítólag a legfőbb hatalom után nyújtotta ki. Végre Romanust és Vincentiust, a pajzsosgárda első és második szakaszának tribunusait, számkivetésbe küldték, mivel állásukhoz nem illő, magasröptű tervek bizonyultak reájuk.
- 3 Rövid idő múlva Alexandria népe is értesült Artemius haláláról. Eddig félték tőle, hogy fenyegetését beváltva visszatér és sok emberükön boszút áll a rajta esett sérelmekért. Most tehát Georgius püspök ellen fordították haragjukat, mert ez őket gyakran, hogy úgy mondjam, kigyómarásokkal
- 4 boszantotta. Azt mondják róla, hogy Epiphania ciliciai városban kallómalomban született, sok ember megkárosításával magasra emelkedett, végre pedig a saját érdeke és a közérdek ellenére Alexandria püspökévé avattatott, olyan városban, a hol mintegy magától, minden helyes ok nélkül is igen gyakran támad zenebona és lázongás, a miről még
- 5 az oraculumok is tanúságot tesznek.³ Ezekre az ingerlékeny elmékre Georgius egész személyisége úgy hatott, mint valami

erős izgatószer. Minthogy Constantiusnál könnyen talált meghallgatásra, sok embert bevádolt, hogy elleneszegül a császár parancsainak és, megfélemlítve az ő hivatásáról, a mely csak igazságot és szelidséget kíván, a feladók gyászos üzelmeire vetemedett. Egyebek közt azt mondták róla, hogy 6 csupa rosszakaratból előterjesztést tett Constantiusnak, mely szerint a nevezett város területén álló minden épületet az alapító Nagy Sándor rengeteg közköltségen emelt és hogy ennél fogva ezeknek jog szerint hozzá kell járulniok a császári kincstár jövedelmeihez. Ezekhez a gonoszítottakhoz hozzá- 7 fűzte még a következőt, a mely azonban rövid idő múlva váratlanul vesztébe döntötte. A mikor ugyanis visszatért a császári udvartól,⁴ elhaladt, szokás szerint nagy sokaságtól kísérve, a Genius gyönyörű temploma mellett; ekkor a templomra vetve szemét megszólalt: «Meddig áll még ez a sírbolt?»⁵ A mint az emberek ezt hallották, sokan úgy voltak, mintha villám csapott volna beléjük, és mivel féltek, hogy ezt is le akarja majd rombolni, titokban minden lehető forraltak az ő megrontására. Ime ekkor jött meg az örven- 8 detes hír, a mely Artemius halálát jelentette.⁶ Ekkor az egész nép a váratlan örömtől elkapátva, iszonyú kiáltozással Georgiust keresi, kiragadja házából, minden módon bántalmazza, a földre teperi, lábainál fogva széttépi és agyon tapossa.

Vele együtt guzsba kötött lábszárakkal halálra hurezolták 9 Dracontiust, a pénzverő hivatal előjáróját és egy Diodorus nevű címzetes comest; az előbbit azért, mert a pénzverő hivatalban, a melynek élén állt, lerombolt egy újonnan felállított oltárt; a másikat azért, mert egy keresztény templom építésével lévén megbízva, önkényesen lenyíratta fiatal munkások hajfürtjeit abban a hiszemben, hogy ez a hajviselet is az istenek tiszteletével függ össze.⁷ Ezzel be nem 10 érte a nekivadult sokaság, hanem a kivégzetteknek megtépelt

testeit tévékre rakta és elvitte a tengerparthoz, ott máglyán elégette, hamvaikat pedig a tengerbe szórta, attól tartván, a mint hangoztatták, hogy maradványaikat összeszedik majd és templomot emelnek számukra, miként a többivel tették, a kik, midőn hitük megtagadására akarták őket kényszeríteni, eltúrték a legkínosabb büntetéseket, törhetetlen hűséggel kitartván a dicső halálig, a miért most is martiroknak nevezik őket.

Ezeket a szánandó embereket, a kiket ilyen kegyetlen halálra hurczoltak, meg lehetett volna menteni a keresztények segítségével, ha különbség nélkül mindnyájan annyira
 11 nem gyűlöltek volna Georgiust. A mint a császár ezt megtudta, első felindulásában boszút akart állni a csunya gonosztettért és már kész volt a legkeményebb büntetést mérni a bűnösökre, de környezetének rábeszélése megengesztelte. Rendeletet adott ki, a melyben kemény szavakkal kifejezte az elkövetett gonosztetten való felháborodását és a legkeményebb büntetéssel fenyegette azt, a ki ezentúl valamit merne, a mit az igazság és a törvény tilt.

1 12. E közben Julianus hadjáratra készült a perzsák ellen. Ennek a terve már régen megfogant nagyratörő, bátor lelkében. Ösztökélte az az erős vágy, hogy megtorolja a múltakat, mert tudta és hallotta, hogy ez a megférhetetlen nép vagy hatvan éven át hagyta az öldöklés és fosztogatás nyomait a Keleten, miután a mi hadseregünket nem egyszer
 2 végképen tönkretette. Két okból is alig várhatta a háború megkezdését; először ugyanis nem tudta elviselni a tétlenséget és csak harci riadóról és csatákról álmodott; azután pedig ő, a kit ifjúkora első virágában odadobtak vad népek fegyverei elé, most, hogy újra hatni kezdtek a királyok és fejedelmek biztatásai,¹ és azt kellett hinnie, hogy inkább le lehet őket győzni, mintsem hogy ők nyújtsák meghódo-

lásra kezüket, nagyon szerette volna dicső győzelmeinek díszéhez a Parthicus melléknevet is hozzáfűzni.

A mikor az ő henye és rosszindulatú irigyei látták, miként 3
siettetni a hatalmas készülődéseket, nagy lármával méltatlan
és veszedelmes dolognak hirdették, hogy egy személyben
történt változás annyi időszerűtlen zavarokat idézzon elő;
tehát minden igyekezetüket a hadjárat elhalasztására for-
dították. Olyanok előtt, a kikről hitték, hogy a hallottakat
elmondják a császárnak, azt hajtogatták, hogy, ha hig-
gadtabban nem viselkedik, szertelen szerencséjében épen
sikerei fogják vesztét okozni, miként a túlságosan kövér
talajban buján tenyésző növényekkel szokott történni. De 4
bár sokáig és sokféleképen folytatták ezt, a mi emberünk
nem hederített a körülötte csaholó falka alattomos csipke-
déseire épúgy, mint nem hederített Hercules a pygmæusokra,
vagy a lindosi parasztra, Thiodamasra. Mindazonáltal, 5
kiváló szellemű férfi lévén, nem mérlegelte azért semmivel
sem könnyelműbben a vállalat nehézségeit és nem kímélte
a fáradságot a szükséges dolgok előkészítésében.

A mi azonban az áldozatok számát illeti, a melyek vérével 6
elárasztotta az oltárokat, túlment a kellő mértéken; olykor
százával vágatott bikát és egész nyájakat mindenféle barom-
ból; továbbá fehér madarakat, a melyeket szárazon és vizen
összekerestetett, annyira, hogy az ő katonái, majdnem
naponta túlságos bőségben hússal táplálkozván, rendetlenül
éltek és mohó ivásra adták magukat. Ennek az volt a követ-
kezménye, hogy a nyilvános templomokból, a hol akkora
lakmározásokban vettek részt, a minőket inkább büntetni,
mint megengedni kellett volna, az arra menőknek vállaikon
kellett őket az utcákon végig szállásukra czipelni. Ilyenek
voltak mindenekelőtt a celták és a petulansok, a kiknek el-
bizakodása ebben az időben nőttön-nőtt. Egyszersmind mód 7
nélkül megszaporodtak a vallásos szertartások, a melyek

addig szokatlan nagy költséggel terhelték az embereket. Minthogy akadálytalanul tehette, mindenki a jövődömondást vallotta mesterségének, akár értett hozzá, akár nem, minden korlát és határozott szabály nélkül. Meg volt engedve kikérni az oraculumok jóslatait, valamint az állatok beleit vizsgálni, a melyek néha csakugyan feltárják a jövődöt; a madarak énekében és repülésében és mindenben keresték az igazságot, hogy meg lehetne-e azt valahol találni; és 8 ebben szerették a változatosságot. Mialatt ezek a dolgok úgy folytak, mintha zavartalan béke volna, Julianus, a kinek kíváncsisága mind több dologra terjedt ki, a jövődö tudakolásának egy új útjára lépett. Arra gondolt ugyanis, hogy megnyitja újra a castaliai forrásnak a jövődöt hirdető vizeit. Ezt a forrást állítólag Hadrianus császár hatalmas kőgáttal torlaszolta el, mert attól tartott, hogy valamint ő maga e vizek jóslatából tudta meg, hogy a legfőbb hatalomra fog szert tenni, mások is nyernek majd hasonló útmutatást. Azonnal rendeletet adott tehát, hogy a forrás körül eltemetett holttesteket vigyék át máshová azokkal a szertartásokkal, a nőkkel egykor az athéniek megtisztították Delos szigetét.²

1 13. Ugyanabban az időben, október hó 22-én, hirtelen támadt tűzvész elhamvasztotta a daphnei Apollo nagyszerű templomát, a melyet Antiochus Epiphanes, amaz indulatos és kegyetlen király alapított; benne elégett az olympiai Juppiter szobra is, a mely nagyságban vetekedett mintájával. E hirtelen támadt borzasztó baleset miatt a harag oda ragadta a császárt, hogy a szokottnál szigorúbb vizsgálat indítását rendelte el, Antiochia keresztény székesegyházát pedig bezáratta. Azt gyanította ugyanis, hogy a keresztények irigységből követték el ezt a tettet, mert nem látták szívesen, hogy pompás oszlopcsarnokkal veszik körül 3 az Apollo-templomot. Híre járt azonban, bár csak hitelt nem

érdemlő mende-monda alapján, hogy a szentély leégésének oka a következő volt. Asclepiades philosophus, a kiről Mag-nentius történetében emlékeztem meg, Julianus látogatására indulván, útjában abba a külvárosba érkezett.¹ Itt Venus Uraniának egy apró ezüstsobrát, a melyet minden útjában magával szokott hordani, az istenkép lábai elé rakta és, mi-után szokás szerint viaszgyertyákat gyújtott, távozott. Majd éjfél után, a mikor nem lehetett ott és nem segíthetett senki-sem, röpködő szikrák belekaptak az ódon farészekbe, és a száraz holmikban továbbterjedő tűz elhamvasztott mindent, a mit érhetett, fel a magas tetőzetig. Abban az esztendőben 4 még a tél beállta előtt félelmetes vízhiány következett be, úgy hogy patakok és olyan források, a melyekből azelőtt bőven bugyogott a víz, végképen kiapadtak; de később helyreállt a régi állapot. Továbbá december hó 2-án este- 5 felé földrengés tette tönkre azt, a mi még megvolt Nicome-diából, valamint Nicæának is tetemes részét.

14. Ámbár mindez szomorúsággal töltötte el a gondokkal 1 terhelt fejedelmet, azért mégsem hanyagolta el a még hátra-levő sürgős teendőket, a míg majd elérkezik a hadviselésnek várva-várt ideje. E főfontosságú komoly gondok közepett fölöslegesnek tűnhetett fel az az eljárása, hogy minden el-fogadható ok nélkül, csupán népszerűség hajhászásából le akarta szállíttatni az árucikkek árát, a mi pedig sokszor, ha nem járnak el kellő módon, szükségét és éhinséget idéz elő. A mikor pedig az antiochiai tanács világosan kimutatta, 2 hogy ez ezidőszerint lehetetlen, sehogysem volt szándékától eltéríthető, hasonlítván ebben bátyjához, Gallushoz, csak-hogy nem volt úgy, mint amaz, vérengző. Ezért haragudott is azóta reájuk mint ellenszegülő, makacs emberekre és gúnyiratot is írt ezen a czímen: Antiochia vagyis Misopogon. Ebben ellenséges indulattal felhordja a városnak szégyenére való hibáit és hozzá is tesz az igazsághoz egyet-mást. Ennek

következtében tapasztalnia kellett, hogy ellene is sok csípős tréfát eresztenek meg, de egyelőre kénytelen volt úgy tenni, mintha nem tudna a dologról; annál inkább gyúlt szívében a harag. Gúnyolódva Cercopsnak (majomnak) hitták őt, törpe emberkének, a ki feltolja szűk vállait és kecskeszakállával ² kérkedik; nagyokat lép, mintha Otus és Ephialtes testvére volna, a kiknek magas termetét Homeros óriási mértékre növeszti; ³ továbbá áldozópap helyett baromvágónak nevezték, czélzással az ő gyakori áldozataira. Olyankor is szolgáltatott nem alaptalanul okot a gáncsra, a mikor fitogtatásból a papok helyett ő vitte tartózkodás nélkül a szent szereket és fehérnéptől környezve ő mutatta be az áldozatot. Ámbár boszankodott az ilyen és efféle gúnyolódásokon, mégis nagy önuralommal féken tartotta felindulását és tovább végezte szokott áldozatait.

4 Végre egy előre kitűzött ünnepnapon felment az erdőborította, kúpalakúan a magasba nyúló Casius hegyre, a honnan a második kakasszóra először lehet meglátni a nap felkeltét. A mikor itt Juppiternek áldozatot mutatott be, egyszerre megpillantott egy földre borult embert, a ki esdeklő hangon életéért és bocsánatért könyörgött. Megkérdezte kilétét, és azt a feleletet nyerte, hogy ő a Hierapolisba való Theodotus, volt praeses, a ki akkor, a mikor Constantius távozott az ő szülővárosából, az előkelők társágában elbúcsúztatta őt és, mintha kétség sem férne ahhoz, hogy Constantius lesz majdan a győztes, alávaló hízelgésből tetetett könnyekkel és sóhajtozásokkal arra kérte, küldje majd hozzájuk Julianusnak, annak a háládatlan lázadónak a fejét olyanformán, a mint az ő emlékezetére körülhordozták

5 Magnentiusnak fejét. Erre a császár így szólt: «Régen tudok erről a mondásodról sok ember elbeszéléséből. Ámde menj bátran haza és tartson távol tőled minden félelmet annak a fejedelemnek a kegyelme, a ki egyrészt okos előrelátással azt

tűzte ki czéljául, hogy apaszsa ellenségei számát, másrészt önként és szívesen arra törekszik, hogy növelje jó barátjainak számát.» |

A mint ezután az áldozati szertartások befejeztével tá- 6
vozott, átadták neki Egyiptom rectorának levelét, a melyben jelentette, hogy fáradságos keresés után végre mégis sikerült egy Apis-bikára bukkanni, a mi ama vidékek lakóinak hite szerint nagy szerenose és bő termést és mindenféle jót jelent.

Helyénvaló lesz erről egyet-mást itt elmondani. Amaz 7
állatok közül, a melyeket ősi tisztelet megszentelt, az ismer-
tebbek a Mnevis és az Apis. Mnevis a napnak van szentelve —
de róla nem lehet semmi különöset mondani — a másik a
holdnak. Az Apis ugyanis olyan bika, a melyet különféle vele-
született ismertető jelek különböztetnek meg; ezek közt a
legfontosabb egy félholdalakú hóka a jobboldalán. A mikor
ez előre kiszabott életkorának végéhez ér és a szent forrás
vizébe merülve kimúlik — mert nem szabad az ő életét to-
vább kinyújtani, mint a hogyan ezt megszabja a titokzatos
könyvek tanítása — ugyanazzal a szertartással megölik azt
a tehenet is, a melyet szintén bizonyos ismertető jelekkel
találtak és az Apis alá adtak. Az ő kimúltával országos gyász
közben másikat keresnek és ha sikerült olyant találni, a
melyen kivétel nélkül megvan valamennyi jel, Memphisbe
viszik, egy népes, Aesculapius isten jelenlétéről híres városba.
Ha azután száz főpaptól felavatva és lakására vezetve tisz- 8
telet tárgyává lett, állítólag világos következtetések útján
felismerteti a jövődőt; olykor azonban azokkal szemben,
a kik elébe járulnak, baljóslatú jelekkel világosan kimutatja
idegenkedését, miként pl. valamikor Cæsar Germanicustól,
a mikor eledellel kínálta, elfordult és ezzel előre jelezte
csakhamar bekövetkezendő sorsát.

15. Azt hiszem, itt van az alkalom, hogy röviden elmondjak 1
egyet-mást Egyiptomról, bár bővebben már Hadrianus és

Severus történetében ismertettem, nagyobbbrészt saját tapasztalataim alapján. Egyiptom népe valamennyi közt a legrégebb, hacsak a scythák nem versenyeznek vele régiségben. Délfelől a nagyobbik syrtisek, Phycus és Borion hegyfokok, a garamansok népe és különféle más törzsek határolják. Ott, ahol szembe néz a felkelő nappal, Elephantine és Meroë æthiopiai városok felé terjeszkedik, továbbá a catadupusok, a vörös tenger és a scenita (kóbor) arabok felé, a kiket most saracenusoknak nevezünk. Észak felé rengeteg kiterjedésű szárazfölddel függ össze és ott kezdődik Ázsia és a sziriai provinciák. Nyugat felé az Issus-tenger a határ, a melyet mások Parthenus-tengernek neveznek.

Helyénvaló lesz tehát egyet-mást elmondani a legáldásosabb folyóról, a Nilusról, a melynek Homerosnál Aegyptus a neve, hogy azután e vidékek egyéb csodálatos nevezetességét ismertessem. A Nilus forrásvidéke az én véleményem szerint úgy, mint eddig, a következő nemzedékek előtt is ismeretlen lesz. Minthogy azonban meseszövvő költők és egymásnak ellentmondó földrajzírók a lappangó igazságot hol ide, hol oda ránczigálják, néhány szóval elő akarom adni azokat a véleményeket, a melyek szerintem közel járnak az igazsághoz. Némely természetkutató ugyanis azt állítja, hogy, a mikor az északi vidékeken a téli fagyok mindent megdermesztenek, nagy hótömegek összefagynak; a mikor ezek később az erősen tűző nap hatása alatt felolvadnak, nedves páraktól terhes felhők keletkeznek belőlük; ezeket a passzátszelek fuvalmai a déli tájakra hajtják, ott pedig a szertelen hőségtől lecsapódnak és, úgy hiszik, erősen felduzzasztják a Nilust. Mások azt vitatják, hogy a folyó áradásai az év bizonyos szakaiban az æthiopiai esőzésektől keletkeznek, a melyek, úgy mondják, ama tájakon a perzselő hőség miatt nagy bőségben ömlenek. De mind a két állítás alig egyeztethető össze a valósággal. Úgy hallatszik ugyanis,

hogy eső Aethiópiában vagy sohasem esik, vagy csak nagy
 időközökben. Elterjedtebb egy másik vélemény, a mely sze- 7
 rint a Prodrómoi-nak nevezett szelek ereje, továbbá a 45
 napon át szakadatlanul fúvó passzátszelek visszaszorítják
 futásában a folyót; minthogy pedig ezáltal sebessége csökken,
 a felülről jövő víztömegtől megdagad és az ellenkező irányból
 fúvó szél ellentállása következtében mindjobban megnő.
 A míg így egyrészt visszahajtja a szelek ereje, másrészt szo-
 rítja a forrásokból szakadatlanul ömlő víz nyomása, olyan
 magasságra nő, hogy mindent elborít és maga alá temetvén
 a szárazföldet, az alatta elterülő mezőkön szerte folyik és
 tengernek látványát nyújtja. Iuba király pún könyvek elő- 8
 adására támaszkodva azt mondja, hogy a Nilus egy Mauri-
 taniában levő hegyből fakad, a mely az oczeánra tekint le.
 Ezt a nézetet, úgymond, az a megfigyelés támogatja, hogy
 ezekben a vizekben hasonló halak, növények és állatok élnek.
 Miután a Nilus végigfolyt Aethiopia tájain és elhagyta azokat 9
 a különféle elnevezéseket; a melyeket neki egy egész világ-
 részen keresztül folytatott útjában különféle nemzetek adtak,
 bő vizével nagy hullámokat verve a cataraktákhoz, azaz
 meredek sziklákhoz ér, a melyekről leszakad inkább, mint
 lefolyik, úgy hogy az atusok, a kik egykor itt laktak, elvesz-
 tették hallásukat és kénytelenek voltak nyugodtabb tájakra
 kivándorolni. (Ezentúl lassabban folyik és hét torkolaton át, 10
 a melyek közül mindegyik tekintélyes folyó képét és basznát
 nyújtja, a tengerbe szakad a nélkül, hogy Egyiptomban mellék-
 folyó vizével megnövekedett volna. A főmederből elágazó és
 ismét hasonló ágakba beleszakadó számos éren kívül hét hajóz-
 ható, bővizű folyása van, a melyeknek a régiek a következő
 neveket adták: a heracleumi, a sebennytusi, a bolbitinei, a
 pathmisi, a mendesi, a tanisi és a pelusiumi.¹ Tehát a fent- 11
 említett forrásától kezdve mocsarakon keresztül halad a nagy
 vízesésekig és több szigetet alkot, a melyek közül néhányan

- oly hosszúra nyúlnak, hogy a folyó vize harmadnapra is
 12 alig hagy el egyet-egyet. Köztük kettő nevezetes: Meroë és Delta; az utóbbi a háromszögű betű ² alakjáról kapta ezt a jellemző nevet. A mikor a nap a Rák csillagzat jegyébe lép, a folyó vize emelkedik mindaddig, míg a Mérleg csillagzatán nem megy keresztül. Száz napig magas a vízállása, azután apad, a víznek nagy nyomása alábbhagy és a mezőkön, a melyek fölött az imént hajózni lehetett, most lovagolnak.
- 13 Ha túlságos a vízének bősége, ez époly káros, mint a hogyan megérzi a termés, ha kelleténél jobban fukarkodik vízzel. Ha ugyanis nagy kiterjedésű pocsolyáival kelleténél tovább áztatja a talajt, akkor késlelteti a földek megművelését; ha ellenben kelleténél kevesebb a vize, akkor szűk terméstől kell tartani. De egy földbirtokos sem kívánta sohasem, hogy magasabbra emelkedjék 16 singnél. Ha közepes mértéket tart, akkor az ázott kövér földbe vetett mag meg hozza körülbelül a hetvenszeresét. Ez különben az egyetlen folyó, a mely nem támaszt légáramlatokat.³
- 14 Egyiptom gazdag sokféle fajtajú állatokban is, szárazföldiekben és vízben élőkben. Vannak olyanok is, a melyek szárazon és vízben egyaránt élnek és ezért kételtűeknek (ἀμφίβιοι) nevezik őket. A szárazon antilopák legelnek és bivalyok, a nevetségig torzalakú spinturniciumok és más szokatlan állatok, a melyeket nem érdemes felsorolni.
- 15 A vízben élő állatok közt azokon a tájakon mindenhol csak úgy hemzseg a krokodilus, gonosz és veszedelmes egy négylábú, a mely mind a két elemben otthonos. Nyelve ninesen,⁴ csak a felső állkapczáját mozgatja, fogai fésű módjára vannak elrendezve, veszedelmes harapásával el nem bocsát semmit, a mit egyszer megfogott; tojással szaporodik,
 16 a mely lúdtojáshoz hasonlít. Hogyha karmainak hatalmas fegyvere mellett még hüvelykujja is volna, akkor rengeteg ereje elegendő volna hajók felborítására is. Hosszúága

eléri néha a 18 singet;⁵ éjjel a vízben pihen, nappal a szárazon legel, bízván bőrében, a mely olyan erős, hogy pikkelyes hátát hajítógép lövedékeivel is alig lehetne átfúrni. Ezek az 17 állatok különben mindig dühösek, de azon a hét ünnepnapon, a melyen a papok Memphisben a Nilus születésnapját ülik, mintegy hadviselő felek közt létrejött alku alapján megszelidülnek és letesznek minden vadságról. Azokon kívül, 18 a melyek valamely véletlen következtében pusztulnak el, másoknak puha hasukat felhasítják fűrészalakú hátsó úszószárnyukkal a delfinhez hasonló állatok, a melyek a fent-nevezett folyóban élnek; ismét mások a következőképen mennek tönkre. Az ökörszem nevű apró madárka, csekély 19 eledele után járván, játszadozva repdes a lomhán ott heverő állat körül; mialatt így kellemesen csiklandozza orczáit, eljut egészen a torka közelébe. A mint ezt észreveszi egy ichneumon-féle vízikígyó,⁶ a madártól előre megnyitott úton behatol, elpusztítja a gyomrát, szétrágja belső részeit és így utat talál magának kifelé. Különben a krokodilus vakmerő 20 állat azokkal szemben, a kik futnak előle, ellenben igen félénk, ha bátor ellenállásra talál. Szárazföldön éles a látása; a négy téli hónapban állítólag nem eszik semmit sem.

Vízilovak is élnek ezeken a tájakon; ezek ravaszságban 21 felülmúlnak minden oktalan állatot. A lovakhoz hasonlóan kétfelé hasított patájuk és rövid farkuk van. Okosságuknak egyelőre elég lesz két bizonyítékát előadni. Ez az állat magas, 22 nagyon sűrű, mocsaras nádasokban keresi tanyáját; nagy éberséggel meglesi az időt, a mikor minden csendes, és mihelyt itt van az alkalom, kimegy és lelegeli a vetéseket. A mikor pedig már jóllakva vissza akar menni, fordított irányba mutató nyomokat hagyva szalad össze-vissza, hogy a reá leső vadászok ne találják az egyenes utat és így könnyű szerrel meg ne ölhessék. Továbbá, ha túlságos falánksága 23 következtében felfúvódik a hasa és ellustul, akkor frissen

- tépett nád fölött meghempergeti lábszárait és czombjait, hogy a megsebesült lábaiból ömlő vér megkönnyítse a sok falástól felfuvódott testét. Sebeit pedig mindaddig iszappal
- 24 vonja be, míg be nem hegednek. Az állatországnak ezeket az óriási, azelőtt vajmi ritka példányait a római nép először Scaurus ædilissége alatt látta. Ennek a fia volt az a Scaurus, a kinek védőbeszédében Tullius ⁷ felhívja Sardinia lakóit, hogy ilyen híres családot illetőleg csatlakozzanak ők is az egész világ véleményéhez. Később több alkalommal ismételve hoztak ide ilyen állatokat, de most már seholsem találhatók, mert megsokalván a sok üldözést, a blemmysek földjére vonultak vissza.
- 25 Az egyiptomi madarak közt, a melyeknek sokfélesége számokban ki sem fejezhető, szent madár az ibis. Ez kedves és hasznos állat, a mennyiben fiókái számára kígyótojást hord fészkébe. Ennek következtében ezek az utálatos, kártékony férgek az ő irtásuk következtében megfogynak.
- 26 Ugyanezek a madarak szembeszállnak szárnyas kígyók egész csapatjaival is, a melyek mérget választanak ki és Arábia mocsaraiból jönnek; de mielőtt kijutnak hazájukból, az ibiszek a levegőben vívott csatákban legyőzik és felfalják őket. Azt is hallottam ezekről a madarokról, hogy csőrükön
- 27 át tojnak. Számtalan kígyónak is hazája Egyiptom, a melyek rendkívül veszedelmesek. Ilyenek a basiliscusok, az amphisbænák, a scytalák, az acontiasok, a dipsasok, a viperák és sok más. Mindezeket nagyságban és szépségben felülmúlja jóval az aspis-kígyó, a mely önként soha nem hagyja el a Nilus medrét.⁸
- 28 Sok van még ezeken a vidékeken, a mit nagyon érdemes megtekinteni. Ezek közül csak egyet-mást akarok itt ismertetni. A templomok mindenhol hatalmas méretekben épültek. A pyramisok a világ hét csodája közé emelkedtek; Herodotusból tudjuk, mily sokáig tartott és mekkora nehézsé-

gekkel járt építésük.⁹ Toronyszerű épületek ezek, a melyeknek magassága felülmúl mindent, a mit egyáltalában emberi kéz alkotott. Alul igen szélesek, fent pedig hegyes csúcsban végződnek. Ez az alak a geometriában onnan vette ²⁹ a nevét, mert a tűzlángnak (görögül ἀπὸ τοῦ πυρὸς) módjára csúcsesá vékonyodik. Minthogy a pyramisok roppant magasságba emelkedve lassankint megnyúlnak, épen nagyságuknál fogva a physika törvényei szerint nem vetnek árnyékot.

Vannak földalatti üregek és kanyarultos folyosók is. ³⁰ Ezeket a hagyomány szerint az ősi istentiszteletben járatos emberek, előrelátván nagy áradások bekövetkezését, aggodalmukban, hogy ki ne vesszen a szent szertartások emléke, nagy fáradsággal mélyre fúrt aknákkal különféle helyekre szétosztva létesítették. A kivájt falakra sokféle madarat és vadállatot véstek és egy más világból való számtalan alakot, a mit hierographicus írásnak neveztek el.¹¹...

Nevezetes továbbá Syene, a hol a nyári napfordulat ide- ³¹ jén, a mikor a nap eléri legmagasabb állását, sugarai mindent, a mi függőleges, csak körülfognak, s így nem engedik, hogy az árnyék túlhaladjon magukon a testeken. Ha tehát valaki egy póznát egyenesen leszúr, vagy egyenesen álló embert vagy fát néz, azt fogja látni, hogy az árnyék elmosódik az alak külső körvonalai körül. Így történik állítólag Meroëban, Aethiopiának a térítővel határos részében is, hogy 90 napig a mienkkel ellenkező irányba esik az árnyék, a honnan az ottani lakosokat antisciusoknak. (ellenárnyékúaknak) híjják. De minthogy sok efféle csoda van, a mi túl- ³² megy a művemnek vont szűk határokon, ezek elmondását nagyobb elmékre bízom és itt csak a tartományokról akarok egyet-mást elmondani.

16. A régi korban Egyiptomnak állítólag három tarto- ¹ mánya volt: a tulajdonképeni Egyiptom, Thebais és Libya;

ezekhez később még kettő járult, a mennyiben Egyiptomtól külön vált Augustamnica, a sívár Libyától pedig Pentapolis.

2 Thebaisban sok városa közt a többinél nevezetesebb Hermopolis, Coptos és Antinoû; az utóbbit Hadrianus alapította a tőle annyira kedvelt ifjú Antinousának tiszteletére. A százkapús Thebæt nincs a ki nem ismerné.

3 Augustamnicában Pelusium híres városa van, a melyet a monda szerint Peleus, Achilles atyja alapított, mert egy isteni szózat meghagyta neki, hogy tisztuljon meg abban a tóban, a mely ennek a városnak a falait mossa. Őt ugyanis Phocus nevű öcsce megölése után a furiák üldözték borzasztó látományokkal. Ott van még Cassium városa is, Nagy Pompeiusnak sírjával; továbbá Ostracine és Rhinocorura.

4 A libyai Pentapolisban van Cyrene régi, de most elnéptelenedett városa, a melyet a spártai Battus alapított; továbbá Ptolemais, Arsinoë, más néven Teuchira, Darnis és

5 Berenice, vagy más néven Hesperides. A sívár Libya nem nagyszámú és csekély jelentőségű municipális városai közt van Paraetonion, Chærecla és Neapolis.

6 A tulajdonképeni Egyiptomban, a melyet azóta, hogy a római birodalomhoz tartozik, præfectusok kormányoznak, sok jelentéktelen városon kívül Athribis, Oxyrynchus, Thmuis és Memphis fényes városai vannak.

7 De valamennyi város koronája Alexandria, a melynek dísz ad egyrészt fenséges alapítójának dicső neve, másrészt Dinocrates építőmester ügyessége. Midőn ez terjedelmes szép városnak vetette meg alapját, hamarjában nem volt kéznél elegendő mész; azért az alaprajz valamennyi vonalát lisztel hintette be, és ez a véletlen előre hirdette, hogy ez a város későbbben nagy bőségében lesz az élelemnek. Itt egészséges légáramlatok lengedeznek, az éghajlat nyugodt és enyhe és, a mint a több emberöltőn át gyűjtött feljegyzések mutatják, alig van nap, hogy e város lakói nem látnák derült égen

a napot. Minthogy ez a tengerpart azelőtt csak megbízhatatlan és veszedelmes utakon volt megközelíthető, és így a hajósok igen sok veszélynek voltak kitéve, Cleopatra a kikötőben magas tornyot tervezett, a mely a helyről, a hol áll, a Pharos nevet kapta.¹ Ez azt a szolgálatot teljesíti, hogy éjjel világít a hajóknak, míg hajdanában a Parthenos-tengerről, vagy a Libyai tengerről érkezők a nyílt és sík parton végig nem igazodhattak semmi hegycsúcs vagy jellegzetes emelkedés után, és így a tapadós puha zátonyokon fennakadtak és hajótörést szenvedtek. Ugyanez a királyné építette a heptastadiumot is époly, majdnem hihetetlen gyorsasággal, mint csodálatos terjedelemben, a minek ismeretes és alapos oka a következő volt. Pharos szigete, a hol Homeros kissé merészröptű elbeszélése szerint² Proteus tanyázott fókanyájaival, a város partjától ezer lépésnyire van és valamikor a rhodusiaknak adózott. A mikor ezek egyszer szertelen követelésekkel álltak elő, a cselfogáshoz mindig jól értő nő többnapis rendes ünnep ürügye alatt magával vitte az adóbérlőket a városon kívül levő egy kastélyába, embereinek pedig meghagyta, hogy szakadatlan munkával fejezzék be azt a művet. Hét nap alatt ugyanannyi stadiumnyi töltést építettek a tengerbe és ezzel a szárazföldhöz kapcsolták a szigetet. Ekkor a királyné kocsin vonult oda és kijelentette, hogy a rhodusiak tévednek, mert vámot csak szigeten követelhetnek, nem szárazföldön.

Ezekhez a nevezetességekhez járulnak ormózataikkal a magasba nyúló templomok. Ezek közül kiválik a Serapeum,³ a mely leírásom gyarló szavai által csak veszíthet ugyan, de mégis annyit mondhatok, hogy nagyterjedelmű oszlopcsarnokai, életet lehelő szobrai és egyéb remekműveinek sokasága olyan díszet adnak neki, hogy a Capitolium után, a mely a tiszteletreméltó Rómát az örökkévalóságba emeli, a föld kerekiségén nem lehet látni pompásabbat. Benne meg-

becsülhetetlen könyvtárak voltak; régi feljegyzések egybehangzó adatai szerint itt égett el az alexandriai háborúban a városnak Cæsar dictator alatt történt fosztogatása alkalmával 700,000 könyvtekeres, a melyet a Ptolemæus házából származó királyok megfeszített igyekezettel gyűjtöttek.⁴

- 14 Innen 12 mérföldnyire fekszik Canopus, a mely a régi hagyomány szerint Menelausnak itt eltemetett kormányosáról kapta nevét. Ez még a mi napjainkban is a fényűzés helye s bőven van ellátva vidám mulatóhelyekkel; kellemes szellők járnak és éghajlata egészséges, úgy hogy mindenki, a ki ezen a tájon tartózkodik, azt hihetné, hogy más világban van, a mikor a verőfényes ég alatt hallgatja az enyhe fuvalatok suttogását.
- 15 Alexandria nem lassankint, mint más városok, hanem mindjárt első kezdetétől fogva öltött nagy terjedelmet. Azután sokáig kegyetlenül megviselték belső zavargások; végre sok év múlva, Aurelianus császár uralkodása alatt, a czivakodások öldöklő harczokká fajultak és épületeinek lerombolása következtében elvesztette Bruchion nevű negyedének legnagyobb részét; pedig éppen ez volt hosszú időn át
- 16 kiváló férfiak lakóhelye. Ide való volt Aristarchus, a nagy-tudományú grammaticus, Herodianus, a tudományok aprólékos kutatója, Saccas Ammonius, Plotinus mestere és sok más, irodalmunkban hírre jutott különféle műnek szerzője; köztük kiválik a sokágú nagy tudományáról híres Didymus Chalcenterus, a ki azonban abban a 6 könyvben, a melyben sokszor alaptalanul Tulliust bírálgatja, a csipkedő sillographusokat utánozza, de a hozzáértők fülét épúgy bántja, mint az a kölyökkutya, a mely bosszantó esaholásával körülugatja
- 17 a félelmetesen bőgő oroszlánt. És noha a régi korban az itt említetteken kívül még sokan szereztek maguknak hírnevet, még most sem némultak el a tudásnak különféle ágai ebben a városban. Mert még most is lelkesen dolgoznak a tudo-

mányok mesterei; a geometria az ő mérőszereivel még mindig napfényre hoz minden rejtett dolgot; még nem apadt el végképen a zeneművészet; nem némult el a zenei összhang tudománya; még újraéled néhány, bár kevés tudósban a világegyetem és a csillagok járásának megfigyelése; a szám-tannak pedig elég sok mestere van; ezenkívül értenek ahhoz a tudományhoz is, a mely feltárja a végzet útjait.⁵ Az orvosi 18 tudomány pedig, a melynek segítségére a mi épen nem takarékos és józan életmódunk mellett vajmi gyakran szorulunk, napról-napra oly nagy haladást mutat, hogy, habár általában a siker tanúskodik a mester mellett, mégis orvosnál az ő képzettségének ajánlására minden külön próba helyett elegendő, ha azt mondhatja, hogy Alexandriában tanult. Ámde erről elég legyen ennyi. Hogyha azonban valaki serény 19 elmével kutatni akarná az isteni dolgok megértésére vezető sokféle útmutatásokat és a jövődő előrelátásának első eredetét, úgy fogja találni, hogy az erre vonatkozó elméletek az egész világon Egyiptomból terjedtek el. Itt jutottak az 20 emberek sokkal előbb, mint máshol, a különféle vallások forrásához és őrzik gondosan az istentisztelet eredeti formáit, a melyek titkos irataikban le vannak téve. Ennek a bölcse- 21 ségnek tanítása szerint tisztelte Pythagoras titkos módon az isteneket és ezáltal érte el azt, hogy minden mondása és akarata törvény volt az emberek szemében; gyakran muto-gatta Olympiában arany csípőjét ⁶ és olykor látni lehetett őt, a mint sassal beszélget. Innét van, hogy Anaxagoras 22 előre megjövendölhetett égből hulló kőesőt és csupán azzal, hogy megtapogatta egy kútnak iszapját, egy bekövetkezendő földrengést. Solon az egyiptomi papok kijelentéseitől támogatva hozta helyes tapintattal az ő törvényeit, a melyek a római jognak is erős támasztékul szolgáltak. Ezekből a forrásokból merített, bár nem látta Egyiptomot, Jézus, midőn fenséges eszmék körében mozogva mint Juppiter

versenytársa hathatós szavaival vívta a bölcsesség dicső harczeit.⁷

- 23 Az egyiptomiak nagyobbreszt barnák és sötétszínűek; inkább mogorva természetűek, karcsúak és szikarak; minden csekélységért felforr a vérük, veszekedők és mód nélkül követelődzők. Szégyelli magát az, a ki testen nem tud felmutatni adómegvonással szerzett számos kék foltot. Nem is lehetett eddig olyan erős kínzást kitalálni, a mely egy odavaló megátalkodott gonosztevőből akarata ellenére kicsikarhatná igazi nevének bevallását.
- 24 Ismeretes dolog, a mint régi évkönyveink bizonyítják, hogy egész Egyiptom azelőtt velünk barátságos viszonyban levő királyok alatt élt. Miután azonban Antonius és Cleopatra az actiumi tengeri ütközetben legyőzettek, Octavianus Augustus vette az országot birtokába és provinciának rendezte be. A sivár Libyát Apion király végrendelete által nyertük el, Cyrenætet a libyai Pentapolis többi városával együtt Ptolemæus bőkezűsége juttatta nekünk.⁸ E hosszú kitérés után visszatérek elbeszélésem fonalához.

Jegyzetek a XXII. könyvhöz.

3. fej. ¹ Ebben a sablonos bevezetésben az a megdöbbenő, hogy az a férfiú, a ki abban a nagy megtiszteltetésben részesült, hogy nevével, mint az egyik consuléval jelölik az évet, egyszersmind mint vádlott szerepel. — ² L. 14, 11, 21. — ³ L. 20, 11, 5. — ⁴ L. 15, 2, 4—7.

4. fej. ¹ T. i. keresztény udvari emberek közül némelyek hitbuzgalom álarca alatt meggazdagodtak pogány templomok fosztogatásával. — ² L. Bev. III, 22.

5. fej. ¹ L. Bev. II, 19.

6. fej. ¹ Decuriókra lehet gondolnunk, a kik kivetették az adót az egyes polgárookra; l. Bev. III, 23. A furfangos egyiptomi ember megfenyegeti a decuriót, hogy zsarolás miatt pert akaszt a nyakába, ha ki nem egyezik vele akarata szerint. — ² *Suffragator*; befolyásos emberek üzletszerűen foglalkoztak azzal, hogy befolyásukkal az udvarnál vagy a ható-

ságoknál kijárjanak mindenféle kedvezményeket, és megfizették ezt a szolgálatukat.

7. fej. ¹ Latinul: *admissionum proximus*; l. Bev. III, 8. — ² Szokás volt, hogy a consulok felavatásuk alkalmával szabadon bocsátottak néhány rabszolgát; ez megszabott formák közt történt. — ³ Cic. pro Archia, 11. — ⁴ Prætextatus tanácsával élt Julianus a pogány istentisztelet helyreállításánál. — ⁵ A gótok akkor különösen az Alduna táján laktak és onnan elkalandoztak Kisázsiaába is. Kalandozásaik közben sokan fogságba kerültek és galatai rabszolgakereskedők kereskedtek velők. — ⁶ A felsorolt követségek közül a legtöbbet alkalmasint még Constantiushoz menesztették, mert akkora távolságból még alig érkezhettek követségek, ha csak akkor indultak útnak, a mikor Julianus trónra léptéről értesültek.

8. fej. ¹ T. i. ha az Athos hegytől a Caphareus hegyfokhoz egyenes vonalat képzelünk, ez körülbelül határt von a két nevezett tenger közt. — ² A scythia íjj a C betűhöz hasonlít; l. lejjebb a 37. pont alatt. — ³ Hézag a kéziratokban. — ⁴ *Adamas* alatt a legkeményebb aczélt értették. — ⁵ A görögök már csak babonás félelemből is kerültek a baljóslatú szók kiejtését és az ilyeneket jót jelentő körülírással szerették helyettesíteni, a mint a szövegbe vett példák mutatják (euphemismus). — ⁶ Erről nincs többé szó. — ⁷ A görög elnevezések jelentése a következő: Peuce = fenyőfa; Naracustoma jelentése ismeretlen; Pseudostoma = áltorkolat; Borionstoma = északi torkolat; Stenostoma = szűk torkolat. — ⁸ T. i. a Földközi tenger. — ⁹ L. 21, 12, 18. sk.

9. fej. ¹ A várost ért földrengésről l. 17, 7. — ² Művének elveszett részében. — ³ és ⁴ L. Bev. III, 21–24. és lejjebb a 12. pont alatt. — ⁵ Az Adonis-ünnep első napját ugyanis a nők gyászszal és síránkozással ülték meg. — ⁶ *Ex proximo libellorum*, l. Bev. III, 8.

10. fej. ¹ Ez az öv a hivatal jelvénye volt, tehát a hivatalból elbocsátott embernek nem lett volna szabad azt viselnie.

11. fej. ¹ L. 21, 7, 2. — ² Athanasius tanúsága szerint Georgius hazája Cappadocia volt. — ³ Hogy Alexandria népe könnyen volt zendülésre kapható, arra a történet sok bizonyítékot nyújt; de oraculumnak erre vonatkozó kijelentéseiről nincs tudomásunk. — ⁴ Ama küzdelmek közt, a melyek Athanasius és Georgius és kettejük pártja közt folytak, mind a két püspök ismételve kénytelen volt elhagyni Alexandriát. Abban az időben is, a melyről itt szó van, Georgius épen a császári udvartól tért vissza, miután ott oltalmat keresett Athanasius pártja ellen. —

⁵ A keresztények a pogány templomokat sírboltoknak csúfolták, mintha

ott el volnának temetve az ő isteneik; ezt épúgy viszonzották a pogányok a keresztényekkel szemben, a mikor ezek a vértanúk maradványai fölé emeltek templomokat; v. ö. a jegyzetet 18, 7, 7-hez. — ⁶ Artemius ugyanis a míg hivatalban volt, Constantius császár parancsa értelmében pártját fogta Georgiusnak. — ⁷ Azaz a hosszú hajfürtök viselését pogány divatnak tartotta, míg a szigorú keresztények bőrig nyiratták hajukat, ezzel azt akarván mutatni, hogy lemondanak a világ hiúságairól.

12. fej. ¹ A homályos hely úgy érthető, hogy a barbár királyok és fejedelmek most újra sikerrel bujtogatták népeiket háborúra Róma ellen. — ² Gallus cæsar ugyanis, hogy véget vessen a helyhez fűződő pogány babonának, oda temettette több keresztény ember holttestét, különösen Babylas vértanúét. Delos szigetét az ott eltemetett holttestek elszállításával megtisztították először Pisistratus alatt (Her. 1, 64), másodszor a peloponnesusi háború hatodik évében (Thuc. 3, 104).

13. fej. ¹ T. i. a Daphne nevű külvárosba, a hol az Apollo-templom állott.

14. fej. ¹ Misopogon (= a szakállgyűlölő) Julianusnak egy reánk maradt szatirikus irata, a melyben Antiochia népét csipdesi. — ² V. ö. 25, 4, 22. — ³ Kilencz éves korukban 9 rófnyi magasságra és 9 ölnyi szélességre nőttek (Od. 11, 305. sk.).

15. fej. ¹ A Nilus ágainak elnevezésében nincsen teljes megegyezés a régi íróknál. — ² T. i. a görög Δ betüről. — ³ Nem világos, hogy miképen értendő. — ⁴ Régi téves hit. — ⁵ Ekkora hosszúságot jegyez fel a legtöbb régi író, a ki a krokodilusról szól; a kéziratok egy részében azonban tíz singről van szó. — ⁶ Kétes, vajjon *hydrus*, vagy *enhydrus* a helyes olvasás, és az is kétséges, milyen állatot ért Ammianus; az ichneumon csak a krokodilus tojásait bántja. — ⁷ A Scaurus mellett mondott védőbeszédnek reánk maradt töredékeiben. — ⁸ Ezt Amm., úgy látszik, Lucanus egy helyének (9, 704) félreértésével mondja; ez ugyanis azt mondja, hogy nem található hidegebb éghajlat alatt, hanem csak a Nilus tájékán. — ⁹ Herod. 2, 124. — ¹⁰ T. i. akkor nem vetnek árnyékot, a mikor a nap függőlegesen áll csúcsuk fölött; l. lejjebb 31. — ¹¹ A más világból való alakok alatt ama felemás alakok értendők, a melyek sűrűn fordulnak elő a hieroglyphicus írásban; v. ö. 17, 4, 10.

16. fej. ¹ A pharosi világítótornyot már Ptolemæus Philadelphus építtette Sostratos építömesterrel; az alexandriai háborúban megromlódott és Cleopatra helyreállíttatta. A heptastadium is régebbi keletű. — ² Od. 4, 400. sk. — ³ Ez a híres épület 391-ben Theodosius császár parancsára elpusztult. — ⁴ Amm. itt felcserél két könyvtárt. A Ptolemæus Philadelphustól alapított könyvtár a Bruchion nevű városrészben volt,

és ennek égett el tetemes része az alexandriai háborúban; a Serapeum könyvtára később keletkezett. — ⁵ T. i. a jóslás különféle módjairól szóló tudományhoz. — ⁶ Ezzel akarta állítólag igazolni, hogy ő azonos Apollóval. — ⁷ Jézus neve csak Gutschmidtnak Garthausentől elfogadott coniecturájából került a szövegbe. A kéziratok romlott szövegét Valesius úgy akarta helyreállítani, hogy belevette a *Platon* szót, és így adták azóta a további kiadások Gardthausenig. Habozva követtem ebben Gardthausent, mert ez az olvasás oly fontos következtetésekre szolgáltathat okot, hogy ezekre biztosabb alapot óhajtanánk. — ⁸ Úgy látszik, hogy Amm. itt forrását félreértette és egy személyből kettőt csinált. Ptolemæus Apion hagyta ugyanis Kr. e. 96-ban végrendeletében a rómaiakra a cyreai Pentapolist, a melyhez akkor a sivár Libya is tartozott; ezek Kr. e. 67-ben rendezték be provinciává.

HUSZONHARMADIK KÖNYV.

Tartalom: 1. Julianus császár a régóta feldúlt jeruzsálemi templomot hiába próbálja helyreállítani. 2. Arsacesnak, Armenia királyának meghagyja, hogy készüljön háborúra a perzsák ellen; hadseregével és scytha segédsapataival átkel az Euphratesen. 3. Mesopotamián való átvonulásában a saracenus törzsnek fejedelmei Julianus császárnak önként felajánlanak arany koronát és segédsapatokat; az 1100 hajóból álló római hajóhad megérkezik és hidat ver az Euphratesen. 4. Az ostromszerek leírása: ballista, scorio vagyis onager, faltörő kos, helepolis és gyújtó nyilak. 5. Julianus császár egész seregével Circesium mellett hajóhídon átkel az Aboras folyón és beszédet intéz katonáihoz. 6. A perzsa birodalom tizennyolcz nagyobb tartományának leírása; az egyes tartományok városai és nemzeti szokásai.

- 1 1. Ezek voltak, nem tekintve az aprólékos dolgokat, ennek az évnek az eseményei. Most Julianus, a ki eddig már háromszor volt consul, negyedszer vette fel ezt a nagy méltóságot, társul pedig maga mellé vette Sallustius galliai praefectust. Szokatlan dolognak tűnik fel, hogy a császár mellé az uralkodó családhoz nem tartozó férfi emeltetett, a mihez hasonló esetre nem emlékezett senkisé is Diocletianus és Aristobulus
- 2 óta. Ámbár gondosan előre latolgatta a különféle eshetőségeket és lángoló buzgalommal sürgette a hadjáratra való készülődéseket, figyelmét mégis kiterjesztette mindenre és uralkodásának emlékét nagy művekkel óhajtván megörökíteni, óriási költséggel helyre akarta állítani az egykor fényes jeruzsálemi templomot, a melyet sok irtó harcz után

Vespasianus, azután Titus alatt csak nagy nehezen tudott bevenni az ostromló sereg. Ennek a feladatnak gyors megoldását az Antiochiába való Alypiusra bízta, a ki valamikor Brittanniát kormányozta mint praefectus-helyettes. Midőn 3 azonban ez az Alypius minden erejével neki látott a munkának és ebben a tartomány rectora is segítette, az alapépítményből ijesztő lángcsóvák törtek elő, a melyek itt-ott a munkásokat is megperzselték és hozzáférhetetlenné tették a helyet. Minthogy így maguk az elemek makacsul ellenszegültek, a vállalat abban maradt.¹

Ugyanabban az időben különféle kitüntetésekben részesítette a császár azokat az előkelő születésű és feddhetetlen életüknél fogva érdemeseknek bizonyult férfiakat, a kiket az örök város követségbe küldött hozzá. És pedig Apronianust Róma praefectusává nevezte ki, Octavianust Afrika proconsulává, Venustust Hispania vicariusává; Rufinus Aradiust pedig nem rég elhunyt nagybátyjának, Julianusnak helyébe a Kelet comesévé léptette elő. Miután ezt a maga rendje 5 szerint elintézte, rossz előjel ijesztette meg és a következők azt nagyon is jelentősnek bizonyították. Történt ugyanis, hogy Felix kincstartó vérhányás következtében hirtelen meghalt és Julianus comes csakhamar követte. Mármost, ha a nép a hivatalos feliratokat nézte, egymás mellett olvasta a Felix, Julianus és Augustus neveket.² Ezt 6 megelőzte egy másik megdöbbentő eset. A mint ugyanis január hó 1-én a császár felfelé haladt a Genius templomának lépcsőin, a papok testületének egy, a többinél idősebb tagja a nélkül, hogy valaki meglökte volna, hirtelen elesett és e váratlan baleset következtében kiadta lelkét. Az eset szemtanúi, nem tudni tudatlanságból-e vagy hizelgésből, azt mondták ugyan, hogy ez az előjel az idősebbik consulnak, azaz Sallustiusnak szól; de, a mint később kiderült, nem a magasabb kornak, hanem a magasabb állásnak jelentette

7 közeledő végét. Ezeken kívül időnkint csekélyebb jelek is sejtették, hogy mi fog bekövetkezni. Ugyanis épen a perzsa hadjárat megindítása végett tett készülődései közt híre ment, hogy Konstantinápolyban földindulás volt érezhető; ezt a hozzáértők épen nem kedvező jelnek magyarázták olyan uralkodóra nézve, a ki idegen országba készül behatolni. Azt tanácsolták tehát, hogy hagyjon fel az időszerűtlen kísérlettel, mert szerintük ilyen és hasonló jeleket csak akkor szabad tekinteten kívül hagyni, ha külső ellenség ront be az országba és érvénybe lép az az egyetlen, örök törvény, hogy a haza javát mindenképen meg kell védeni a nélkül, hogy visszatarthatna bennünket a halál gondolata. Ugyanakkor írásbeli jelentés is érkezett, hogy Rómában az ő parancsára megkérdezték erre a háborúra vonatkozólag a sibyllai könyveket, ezek pedig azt a határozott választ adták, hogy a császár ebben az esztendőben ne lépje túl birodalmának határait.

- 1 2. E közben sok szövetséges népnak ¹ követsége felajánlotta segítségét; ezeket az uralkodó szívesen fogadta, de azzal a nemes önérzetre valló válaszszal bocsátotta el, hogy nem volna illő dolog, külső támogatással biztosítani a római birodalmat, holott inkább neki az a hivatása, hogy hatalmával oltalma alá fogadja barátait és szövetségeseit, valahányszor a kényszerűség arra viszi őket, hogy segítséget
- 2 kérjenek. Csupán Arsacest, Armenia királyát figyelmeztette, hogy vonjon össze tekintélyes csapatokat és várja meg további parancsait, a melyekből majd legközelebb megtudja, merre forduljon és mit kell első sorban tennie. Mihelyt tehát érett megfontolás után az idő alkalmasnak látszott, sietett, hogy megelőzze vállalatának hírért és megvesse lábát az ellenség területén. Mielőtt még jóformán kitavaszkodott, megküldte az egyes hadtesteknek a parancsot, hogy indulja-
- 3 nak és keljenek át mindnyájan az Euphratesen. Mihelyt ezt

a parancsot vették és a benne foglalt meghagyás értelmében tovább adták, mindnyájan sietve felkerekedtek téli szállásaikból és különféle állomásokon szétoszolva várták a császár megérkeztét. Mielőtt ő maga elhagyta Antiochiát, Szíria kormányának élére egy Heliopolisba való Alexander nevű férfiút tett, egy nyugtalan vérű, kegyetlen hajlamú embert, a kiről Julianus maga azt mondta, hogy ezt a hivatalt meg nem érdemli, de a kapzsi és szájas antiochiaiaknak épen ilyen előljáró kell. Elindulásakor vegyes sokaság kísérte; 4 szerencsés utat és dicsőséges visszatérést kívántak neki és kérték, legyen ezentúl engesztelékeny és irántuk kegyesebb, mint eddig. Ámde a harag, a mely csipkedéseik és gyalázkodásaik miatt benne támadt, még nem lohadt le; azért keményen szólt hozzájuk és biztosította őket, hogy nem fogja őket többé meglátogatni. Úgy rendelkezett ugyanis, 5 mondá, hogy a hadjárat befejeztével téli szállásra rövidebb úton fog a ciliciai Tarsusba visszatérni; írt is már Memorius praesesnek, hogy abban a városban készítsen elő mindent, a mire szükség lesz. És ez nemsokára be is teljesedett. Mert holttestét oda vitték és kívánsága szerint minden nagyobb pompa kifejtése nélkül eltemették.

Már tavaszra járt az idő, midőn márczius hó 5-én elindult 6 és [a rendes utakon Hierapolisba érkezett.] A mint bevonult ennek a nagy kiterjedésű városnak kapuján, a balfelől levő oszlopcsarnok hirtelen összeomlott és megsebesítette az ott tanyázó 50 katona nagy részét; a többit agyonnyomta a gerendák és téglák nagy súlya. Itt összevonta összes csapatjait 7 és oly gyorsan vonult Mesopotamiába, hogy mielőtt valami híre megelőzhetne volna — mert erre különös gonddal vigyázott — váratlanul Assyriában termett. [Végre hadseregével és scytha segédcapatajaival 2 hajóhídon átkelt az Euphratesen és Batnæba ért, Osdroenének egy municipális városába, a hol baljóslatú eset adta magát elő. A mikor ugyanis egy 8

nagy csapat tábori szolgálta a szokásos takarmány-osztogatás alkalmából egy roppant magas szalmakazal közelében állt — mert azon a vidéken ilyen formában rakják ~~őket~~ — a kazal a sok ránczigálástól megingott és felborult és az omladéknak roppant tömege egy csapásra ötven embert temetett maga alá.

1 3. Kedvetlenül távozott innen és gyors menetben Carræba érkezett, egy régi, a Crassusok és a római hadsereg szerencsétlenségéről nevezetes városba. Innen Persis felé két királyi út válik szét; balra Adiabenén keresztül és a Tigrisen át,
2 jobbra Assyrián keresztül és az Euphratesen át. Itt néhány napig időzött, hogy megtegye a szükséges készületeket. Mondják, hogy itt Lunának, a kit ezen a vidéken különösen tisztelnek, a helyi szokások szerint áldozatot mutatott be és ezzel az alkalommal tanúk nélkül Procopiusnak, az ő rokonának, titokban biborpalástját adta át azzal az utasítással, hogy ragadja magához habozás nélkül a császári hatalmat, mihelyt a parthusok földjén bekövetkezett haláláról
3 értesül. Itt álmok báborgatták Julianus éjjeli nyugalmát a melyek valamely szerencsétlenség bekövetkezését hirdették. Ennélfogva ő maga is és az álmofejtők a körülmények figyelembevételével oda nyilatkoztak, hogy a következő naptól, azaz márczius hó 19-től tartani kell. Azonban, a mint később kiderült, azon az éjszakán az örök városban Apronianus præfectus hivataloskodása alatt Apollónak a Palatinuson épült temploma¹ égett le és ott, ha mindenfelől segítség nem érkezik, a hatalmas lángok martalékává lettek volna a cumæi Sibylla versei is.

4 Az elbeszélte események után Julianus még a csapatok és az élelmiszerek rendezésével volt elfoglalva, midőn az előreküldött kémlőcsapatból lelkenedezve jöttek hozzá emberek azzal a jelentéssel, hogy ellenséges lovasszakaszok átrontottak a közeli határon és hamarjában zsákmányt ejtettek.

5 Ezen a rossz híren megdöbbenve, eredeti terve szerint azonnal

30,000 válogatott katonát bízott a fent nevezett Procopiusra; melléje adta egyenlő hatalommal Sebastianus comest, Egyiptom volt vezérő tábornokát, és utasította őket, hogy mozogjanak egyelőre csak a Tigrisen innen és kutassanak fel mindent a legnagyobb éberséggel, hogy ne támadjon a kevésbé védett oldalról valami váratlan veszedelem, a mi tapasztalása szerint elég gyakran szokott előfordulni. Utasította őket továbbá, hogy, ha ez czélszerűbbnek mutatkozik, egyesüljenek Arsaces királylyal és vonuljanak vele Corduenén és Moxcénén át, pusztítsák arra menőben Chilicomumot, Mediának egy termékeny vidékét és ennek egyéb részeit, és iparkodjanak vele addig egyesülni, a míg még Assyriában tartózkodik, hogy válságos pillanatban segítségére lehessenek.

Ez intézkedések megtétele után úgy tett, mintha át akarna 6 kelni a Tigrisen, miután ez út mentén már előbb szándékosan élelmet halmoztatott fel. Ő maga azonban jobbra fordult és nyugalmas éjszaka után reggel megrendelte paripáját, a melyet rendesen szokott megülni. A mint eléje vezették ezt a Babylonius nevű lovat, ez görcsrohamtól megbokrosodott és nem bírván fájdalmával, a földön hempergett és beszenyeyezte aranynyal és drágakövekkel rakott szerszámát. Ezt kedvező jelnek fogadta és környezetének tapsai közt így kiáltott fel: «Ime Babylon megfcsztva minden ékességétől földre bukott». Itt egy kissé időzött, hogy áldozatok bemuta- 7 tásával megerősítését kérje a kedvező előjelnek. Azután egy Davana nevű megerősített helyhez érkezett, a honnan az Euphratesbe szakadó Belas folyó ered. Itt pihenéssel és étellel felfrissültek és másnap Callinicumba értek, egy hatalmas és élénk kereskedelménél fogva kellemetes, megerősített városba. Itt márczius hó 27-én, azon a napon, a melyen Rómában az istenek anyjának ² tiszteletére ünnepi körmenetet szoktak rendezni és, a mint hallom, az Alma vizében

meg szokták mosni a szekeret, a melyen az istenképet viszik: ő is az ősi szertartásokkal végezte az ünnepi istentiszteletet, és nyugalmas álmod élvezve, jó reménységben és vidáman 8 töltötte az éjszakát. Másnap reggel tovább indult mindig a magas partok mentén; minthogy azonban a víz a mindenfelől beléje szakadó mellékfolyóktól mindjobban megdagadt, fegyveres csapatjával előre ment és egy katonai állomáson sátrak alatt tanyázott. Itt a saracenus törzsek fejei térden állva arany koronát nyújtottak át és a világ és nemzetük uralmáért hódoltak neki. Szíves fogadásban részesültek, mivel 9 a háború cselvetéseire jó hasznukat lehetett venni. Mialatt ezeket fogadta, megérkezett Constantianus tribunus és Lucillianus comes vezérlete alatt a hajóhad, a mely a hatalmas Xerxes király hajóhadához volt fogható, mert majdnem szűk volt neki a roppant széles Euphrates folyó. Ezer, különféle szálfából épült teherhajóból állt és nagymennyiségű élelmet, fegyvert és ostromszert vitt; volt benne ötven hadihajó és ugyanannyi, hídverésre szükséges hajó.

1 4. Önként adódik itt alkalom arra, hogy leírjam röviden, de a laikusok előtt is érthetően a fent említett hadiszerek fajtáit, a mennyire szerény tehetségemtől telik; még pedig 2 kezdem a ballista alakjának leírásával. Két czövek közé erős, vastag vasrúd úgy van erősítve, hogy jókora színvonalzó módjára nyúlik ki. Középső, csiszolt részének sima felületéből négyszögű nyél áll ki elég messzire, a mely beleillik egy egyenes irányú keskeny csőbe és sokszorosan sodrott húrral van megerősítve. Ezzel szorosan összefügg két csavarház; ezek egyike mellett czélozva áll a pattantyús és figyelmesen bele illeszt a rúd csatornájába egy vashegyben végződő fanyilat. Mihelyt ez megvan, kétfelől erős legények 3 meghúzzák fürgén a forgatható csavart. A mint a nyíl hegye a húrnak végét érinti, a felgyúlt hajító erőből lódítva szem elől eltűnik a ballistából. Olykor túlságosan felmelegszik

úgy, hogy szikrákat hány; sokszor megesik, hogy mielőtt az illető látná a nyilat, fájdalma figyelmezteti halálos sebére.

A scorpiónak, a melyet most onagernak hínak, a következő alakja van. Cserfából vagy tölgyfából két oszlopot 4 ácsolnak és kissé meghajlítják úgy, hogy púpokká domborodnak ki; ezeket fűrészelőbak módjára összekötik és mind a két oldalán meglehetősen lyukakat fúrnak beléjük; közöttük a lyukakon keresztül erős köteleket csomóznak össze, a melyek az egész alkotmányt összetartják, hogy szét ne hulljon. A kötelek közül kiáll egy ferdén álló, kocsirúd mód- 5 jára előrenyúló nyél. Ez idegcsomókkal úgy van megerősítve, hogy feljebb emelni és lejjebb bocsátani lehessen. Felső végéhez vaskampók vannak erősítve, a melyekről kőcből vagy vasból készült parittyá lóg. A farúd elé nagy matrác van kiterítve, apró szecskával töltött durva szövetből; ez erős csomókkal van odakötve és felhordott pázsiton vagy téglából rakott emelkedésen nyugszik. Kőfalra rakva ugyanis az ilyen gépezet szétrombolna mindent, a mit maga alatt talál, nem annyira súlyánál fogva, mint az erős rázkódtatás következtében. A mikor tehát harcra kerül a sor, kerek 6 követ tesznek a parittyára és kétfelől négy-négy legény megcsavarja a závárokat, a melyekben a kötelek járnak; a fanyelet majdnem vízszintesre hátra feszítik, végre a mellette álló pattantyús felülről hatalmas kalapácsütéssel kiüti a zárószöveget, a mely összetartja az egész szerkezet kötelekeit; ezáltal egy pillanat alatt felszabadul a fanyél és a puhaszövetre csapódva elhajítja a követ, a mely szétzúz mindent, a mire talál. Tormentumnak (csavarógépnek) híják, mert 7 egész erő kifejtésének az alapja a csavarás, scorpiónak pedig azért, mert fölfelé álló fulánkja van; most divatos az onager (vadszamar) elnevezés is azért, mert a vadszamarak, ha vadászok űzik őket, hátrafelé rúgva messziről követeket hajítanak üldözőikre, úgy hogy ezeknek betörik a mellüket,

vagy pedig szétzúzzák csontjaikat és beszakítják még koponyájukat is.

- 8 Térjünk most át a faltörő kosra. Kiválasztanak egy magas szál fenyő- vagy kőrisfát. Felső végének egy jókora darabját erős vasba foglalják és előrenyúló kosfejalakot adnak neki; erről vette ez a gépezet a nevét is. Ezt két megvasalt keresztgerenda közé vízszintesen lebegő helyzetben felfüggesztik olyformán, hogy az egyik gerenda a kötelek segítségével egyensúlyban tartja. Ezt azután annyi ember, a mennyi méreteinél fogva hozzáfér, hátrahúzza és megint előrelöki úgy, hogy hatalmas csapásaival mindent zúz, a mi útjában van, akképen, mint egy dőlésre iramodó és ismét hátráló kos. Az ilyen lökések többszöri ismétlődésétől az épületek mintegy egymás után következő villámcsapásoktól meghasadoznak és a meglazult falak összeomlanak.
- 9 Ha az efajta ostromgép teljes erejének kifejtésével végzi romboló munkáját, fedezet nélkül maradnak a védők, ennek következtében véget ér az ostrom és a legjobban megerősített városok megnyílnak az ellenség előtt.
- 10 A faltörő kosnak emez elmés, de gyakori használata következtében már meg nem becsült találmánya helyett készítenek egy másik, a történetírók előtt ismeretes gépezetet is, a melyet mi görögök helepolisnak (városfoglalónak) nevezünk. Ennek a következetes alkalmazásával vette be Demetrius, Antigonus király fia, Rhodust és egyéb városokat és nyerte
- 11 el a Poliorcetes (várívívó) melléknevet. Ennek a szerkezete a következő. Erős deszkákból, a melyeket vaskampók tartanak össze, összerónak egy hatalmas ostromfedelet; ezt befödik marhabőrökkel és friss vesszőfonadékkal, legfelül pedig nedves földet raknak rá, hogy tűz vagy lövedékek
- 12 kárt ne tehessenek benne. Elöl háromágú, nagyon éles vashegyeket alkalmaznak, a minőknek a festők és szobrászok a villámot szokták ábrázolni. A vas súlyánál fogva ezek oly

nehezek, hogy mindent, a mibe beleakadnak, fogaikkal szét-
tépnek. Ezt a hatalmas tömeget belülről számos katona 13
kerekek és kötelek segítségével igazgatja és a falak gyengébb
részeihez megfeszített erővel odatolja. És, hacsak a védők
felülről nem fejthetnek ki elegendő erőt, a gépezet romba
dönti a falakat és óriási rést üt.

A gyújtónyilaknak végre, a hajítófegyverek egy nemének, 14
a következő alakjuk van. A nyele nádból van, a nád vesszőt
pedig a nyílhegygyel sokszorosán átlukasztott vashüvely
köti össze. Ennek olyan alakja van, mint a rokkának, a
melylyel az asszonyok lenfonalaikat fonják. Kidudorodása
ugyanis vékonyra ki van vájva és sok nyílása van; öblébe
pedig befogadja a tüzet némi tűzélesztő anyaggal együtt.
Ha ezt gyengébb íjából mérsékelt sebességgel kilövik — 15
mert sebesebb repülésnél kialszik — és valahol megakad,
akkor tartósan tovább ég, sőt ha vizet öntenek reá, ez csak
éleszti a tűz erejét és nem lehet azt elfojtani semmivel, csak
ráborított homokkal. Ennyi legyen elég az ostromgépekről,
bár csak kevésről szóltam.¹ Most vegyük fel ismét elbeszélé-
sünk fonalát.

5. Miután magához vont a saracenusoktól készséggel 1
kínált segédcapatokat, a császár gyors menetben tovább
haladt és április hó elején bevonult Cercusiumba, egy erős
és nagy hozzáértéssel épült várba. Falait az Aboras és az
Euphrates folyók mintegy szigetet alkotva kerítik. Ezt az 2
azelőtt csekély és biztonságot nem nyújtó helységet Diocle-
tianus falakkal és magas tornyokkal vette körül, a mikor a
barbároknak velünk határos területén a végvárak egész rend-
szerét emeltette, hogy a perzsák ne kóborolhassanak Szírián
végig, a mint ez néhány évvel azelőtt a tartományok nagy 3
kárára megesett. Történt ugyanis, hogy Antiochiában teljes
béke idején egy színész feleségével engedélyt kapott színi
előadásokra; a mint éppen az életből vett néhány jelenetet

rögtönzött és a közönség el volt ragadtatva kedves játé-
kuktól, a felesége egyszerre csak felkiált: «Hacsak nem
álom ez, akkor itt vannak a perzsák!» Ekkor hátranézett a
nép és szerteszét futott, hogy kikerülje a sűrűn hulló nyila-
kat. Felgyújtották a várost, sok embert, a kik békés idők
szokása szerint messzebbre elsétáltak, levágtak, a szomszéd
helységeket is felgyújtották és pusztították, azután zsák-
mánynyal megrakva bántatlanul visszamentek hazájukba;
de Mareadest, a ki polgártársainak vesztére meggondolat-
lanul kalauzul szolgált nekik, elevenen elégették. Történt
ez pedig Gallienus idejében.

- 4 Mialatt Julianus Cercusiumban időzött, hogy hadserege
és minden, a mi hozzá tartozik, átkeljen az Aboras folyón
vert hajóhídon, Sallustiustól, Gallia praefectusától kelle-
metlen levelet vett, a melyben arra kérte, hogy függeszsze
fel a parthusok ellen indított hadjáratot és könyörgött,
hogy ilyen alkalmatlan időben, a mikor még nem biztosít-
totta magának az istenek jóakarátát, ne tegye ki magát az
5 elkerülhetetlen romlásnak. De ő nem hallgatott az óvatos
tanácsadóra, hanem elbizakodottan tovább indult, mert
semmiféle emberi hatalom vagy érdem még ki nem vihette,
hogy ne történjék az, a mit a végzet rendje megszabott.
Az átkelés után azonnal lebonttatta a hidat, hogy saját
csapatjai közül ne maradjon senkinek se az a reménye, hogy
6 még visszafordulhatnak. Ugyancsak itt is mutatkozott bal-
jóslatú előjel, t. i. egy bakó kezétől kivégzett élelmezési
tisztnek elnyújtott holtteste, a kit a császár személye körül
levő Salutius praefectus azért végeztetett ki, mert a meg-
szabott időn belül véletlenül közbejött akadály miatt nem
szállíthatta ígéretéhez képest az élelmi szerek pótlását. De
alig hogy kivégezték a szájalomraméltó embert, másnap
megérkezett, a mint megígérte volt, egy másik hajóhad
bőséges eleséggel.

Innen tovább indulva egy Zaitha nevű helységhez érkez- 7
 tünk, a mi annyit jelent, mint olajfa. Itt láttuk Gordianus
 császárnak messziről látható sírhalmát, a kinek zsenge
 korától kezdve végzett tetteit, szerencsés hadjáratait és
 álnok módon történt halálát elmondtam a maga idején.
 Itten Julianus veleszületett jámborságával halotti áldozatot 8
 mutatott be az istenné avatott császárnak. A mint azután
 az elnéptelenedett Dara városa felé folytatta útját, messziről
 megpillantott egy hadoszlopot és megállt, kíváncsian nézván,
 hogy mit visznek; hát egy óriási természetű oroszánt hoztak
 eléje, a mely megtámadta volt soraikat és a melyet számos
 dárdahajítással leszúrtak. Ezt biztató előjelnek vette és sze-
 rencsés fordulat reményére buzdulva nagy önbizalommal
 haladt tovább. Ámde a végzet útjai ki nem számíthatók
 s így most is egészen más vége lett a dolognak. Az előjel
 ugyanis egy uralkodó halálát jósolta; csak az volt bizony- 9
 talan, melyikét? Hiszen olvasunk kétértelmű oraculumokról
 is, a melyeknek értelmét csak a végső kimenetel döntötte el.
 Ilyen annak a delphii jóslatnak a hitelessége, a mely azt
 jósolta, hogy Crœsus nagy birodalmat fog megdönteni, ha
 átmegy a Halys folyón;¹ vagy ama másiké, a mely az
 athénieket rejtélyes szavakban a tengerre utalta a perzsák
 ellen vívandó harcukban;² és ama későbbi, igaz, de nem
 kevésbé kétértelmű jóslaté, a mely így szól:

aio te Aeacida Romanos vincere posse.³

A hadsereget etruszk jósok kísérték, a kik értettek a csodás 10
 jelek megfejtéséhez. Ezek ismételve ellenezték ezt a had-
 járatot, de minthogy nem adtak nekik hitelt, elővették a
 hadi dolgokra vonatkozó könyveiket és kimutatták, hogy ez
 tiltó jel és olyan fejedelem számára, a ki, habár jogosan,
 idegen országba hatol be, rosszat jelent. Ámde leverte őket a 11
 philosophusok ellentmondása,⁴ a kiknek szava akkor igen
 nyomatékos volt, neha olykor tévedhetnek is és makacsul

ragaszkodnak olyan nézeteikhez is, a melyeket nem vizsgáltak meg kellően. Ugyanis, hogy tetszetős bizonyítékkal hitelt szerezzenek az ő tudományuknak, arra hivatkoztak, hogy Maximianus egykori cæsar elé, a mikor épen Narseus perzsa királylyal készült megütközni, szintén egy elejtett oroszlánt és egy óriási vadkant hoztak egyszerre és ő mégis legyőzte azt a népet és szerencsésen került ki a csatából. Csakhogy nem vették tekintetbe, hogy annak jósolt az az előjel romlást, a ki idegen országra támad, Narseus pedig azzal kezdte, hogy megtámadta a római fennhatóság alatt levő Armeniát.

12 Másnap is, azaz április hó 7-én, naplemente felé csekély felhőcske mutatkozott, de csakhamar beborult és el-ötétedett az ég; ijesztő sűrűséggel követték egymást mennydörgések és villámok. Ekkor villám csapott egy Jovianus nevű katonába és két lovába, a melyet a folyóról visszahozott, miután

13 megittatta őket. Erre a jelenetre előszólították és megkérdezték az efféle jelenségek megfejtőit, ezek pedig határozottan kijelentették, hogy ez is a hadjárat ellen szól és ezt a villámot a tanácsadó villámok közé sorolták;⁵ így nevezik ugyanis azokat, a melyek valamely szándékot elleneznek, vagy javallanak. Különösen azért kellett volna szerintük ebben az esetben nagyon óvakodni, mivel a villám oly fenséges nevű katonának⁶ és hadi méneknek oltotta ki életét; hiszen a villámokról szóló könyvek⁷ tanítják, hogy az ily módon villámtól sújtott helyekre sem ránézni, sem rálépni nem szabad.

14 Ezzel szemben a philosophusok azt vitatták, hogy a szent tűz fényének hirtelen megpillantása nem jelent semmit sem, mert az nem egyéb, mint valamely hevesebb áramlat, melyet egy ismeretlen erő a magas égről alantabb fekvő rétegekbe szorít le; vagy, ha mégis lehet valamit belőle előre következtetni, akkor a császárra nézve dicsőséges vállalatában hírnevének gyarapodását jósolja, mert bizonyos, hogy

a lángok természetüknél fogva, ha nincs akadály útjukban, felfelé törekednek.

Miután tehát a híd, a mint fentebb mondtam, elkészült 15 és mindnyájan átkeltek rajta, a császár első teendőjének tartotta, hogy beszédet intézzon katonáihoz, a kik magukban és vezérükben bízva rendületlenül siettek előre. A mint tehát a trombitajelre valamennyi centuria, cohors és manipulus⁸ együtt volt, egy földhányásra lépett és a félkörben álló magas méltóságok közepett, mindnyájuk egyértelmű szeretetétől felbuzdulva derült arczczal így szólt:

«Az a tapasztalat, hogy mekkora erő érzete és milyen tett- 16
vágy lelkesít benneteket, vitéz katonáim, arra bírt engem, hogy szóljak hozzátok és sokszoros bizonyítékokkal kimutassam előttem, hogy nem most először hatoltak be a rómaiak, a mint rossznyelvű emberek rebesgetik, a perzsa birodalomba. Mert, hogy ne szóljak Lucullusról vagy Pompeiusról, a ki az albanusokon és a most alanusoknak nevezett massagetákon keresztül utat tört magának ehhez a nemzethez is és eljutott egészen a Kaspi-tóig: tudjuk, hogy Ventidius, Antonius alvezére, ezeken a tájakon számtalan csapást mért az ellenségre. De hogy ne maradjak a régi időknél, ki fogom fejteni, 17
hogy mit mond az újabb kor története. Traianus, Verus és Severus győztesen és diadalmi jelvényekkel ékesítve távoztak innen és hasonló díszszel tért volna vissza az ifjabb Gordianus, a kinek síremlékét az inént tisztelettel néztük, miután Resaina mellett legyőzte és megszalasztotta a perzsa királyt, ha Philippus praefectus praetorio-nak egynéhány gonosz czimborával kezdett pártütése következtében nem hullott volna el gaz módon sebében ugyanott, a hol most el van temetve. De lelkének nem kellett sokáig bosszulatlanul bolyongnia, mert, mintha fényre derülne az Igazság, mind-
azok, a kik ellene összeesküdtek, kínos hallálal múltak ki. Pedig az említett hadvezéreket csak az ő magasra törő 18

akaratok hajtotta arra, hogy nevezetes tettekre vállalkoz-
 zanak; ellenben minket vállalkozásunkra ösztönöz nemrég
 elfoglalt városaink szánandó sorsa; ösztönöznek felkonczolt
 hadseregeink bosszulatlan árnyékai; ösztönöznek temérdek
 veszteségeink és elvesztett erősségeink. Ehhez járul az az
 általános óhajtás, hogy orvosoljuk a multak sebeit és szere-
 zük vissza hazánk becsületét azáltal, hogy biztosítjuk ezt
 a részét, és hagyjuk az utókorra oly tetteink emlékét, a
 19 melyeket magasztalva emlegethet. Az örök istenség segítsé-
 gével ott leszek veletek mindenhol mint hadvezér, mint
 zászlóvédő, mint egyszerű lövaskatona, kedvező előjelekkel,
 a mint reméllem. Ha azonban a forgandó szerencse valahol
 leterít engem a csatában, akkor valóban meg leszek elégedve
 azzal, hogy a római birodalomért feláldozhattam magamat,
 miként a régi korban a Curtiusok, a Muciusok és a Deciusok
 híres nemzetsége. Ki kell irtanunk azt a mindig terhünkre
 levő nemzetet, a melynek kardjain még nem száradt meg
 20 testvéreink vére. Őseink idejében több emberöltő múlt el,
 míg végképen kiirhatták azt, a mi bántotta őket. Legyőz-
 ték bonyodalmas és hosszú harcokban Carthagót, de dicső
 vezérük aggasztó dolognak tartotta volna, ha az a város
 túléli győzelmünket. Numantiát földig lerombolta Scipio,
 miután keresztülment az ostrom sokféle viszontagságain.
 Fidenæt ledöntötte Róma, hogy ne növekedhessék hatal-
 mának versenytársává; Faleriüt és Veiüt annyira elnyomta,
 hogy a régi történetek tekintélye csak nehezen hitetheti el
 21 velünk, hogy ezek valamikor virágzó városok voltak. Ezeket
 kifejtettem előttetek mint a régi kor ismerője; hátra van,
 hogy zsákmányra nem gondolva, a mely már sokszor törbe
 csalta a római katonát, kiki szorosan maradjon csapatjánál
 és, ha majd megérkezik a kellő pillanat az ütközetre, kövesse
 a maga zászlaját abban a tudatban, hogy az, a ki valahol
 elmarad, átmetszett inakkal fog ottmaradni. Én nem félek

semmitől, csak nagyon is ravasz ellenségeink cseleitől és törvéteitől. Mindent összevéve ígérem, hogy ha majd a hadjárat után minden megint szerencsésen rendbe jön, le- 22
mondok az uralkodók ama kiváltságáról, a mely szerint azt hiszik, hogy minden, a mit mondanak vagy határoznak, az ő állásuk hatalmánál fogva helyes; én bárkinek kíván-
ságára kész leszek számot adni helyes vagy helytelen intéz-
kedéseimről. Azért szálljon meg most már, kérlek, szálljon 23
meg benneteket a lelkesedés, és reméljete minden jót, mert bármilyen nehézség merülne is fel, abban velem egyenlő mértékben fogtok osztozkodni. Végre gondoljátok meg, hogy az igaz ügghöz szokott szegődni a győzelem is.»

Miután beszédje ily tetszetős befejezéshez ért, a vitézek, 24
büszkéik lévén vezérük dicsőségére, és jó szerencse remény-
ségétől dagasztva magasra emelték pajzsukat és felkiál-
tottak, hogy nem ismernek veszélyt vagy nehézséget oly
hadvezér alatt, a ki magára többet rak a fáradsalmakból,
mint a közkatonára. Különösen vidám zajjal mutatták ki 25
ezt az érzelmüket a galliai csapatok, a melyek arra emlékez-
tek, hogy a míg ő vezette őket és lovagolt végig soraikon,
nem egyszer láttak egész barbár törzseket hol elhullani,
hol békéért könyörögni.

6. Most, hogy idáig eljutott az én elbeszélésem, szükséges- 1
nek tartom, hogy futólagos kitérésben leírjam Perzsia fekvését,
miután gondosan átkutattam a földrajzírókat, a kik közül
azonban csak nagyon kevesen járnak közel az igazsághoz.
Az a körülmény pedig, hogy előadásom kissé terjedelmes lesz,
csak hasznára lesz a teljes megértésnek. Mert a ki ismeretlen
dolgok előadása közben túlságos rövidsége törekszik, az
nem azt nézi, hogy mit fejtsen ki világosabban, hanem azt,
hogy mit mellőzhet.

Ez az egykor jelentéktelen királyság, a melynek azelőtt 2
már többször előadott okokból sokféle elnevezése volt,¹

Nagy Sándornak Babylonban bekövetkezett halála után a parthus Arsacesről vette nevét. Ez alacsony származású ember volt, a ki kora ifjúságában rablócsapat élén állt, lassankint azonban jobb útra térve jeles tettek egész sorával

3 magasra emelkedett. Sok dicső és vitéz tett után legyőzte Seleucus Nicatort,² a fent nevezett Nagy Sándor utódját, a ki melléknevét győzelmeinek nagy számától kapta. Miután elűzte a macedon helyőrségeket, ő maga békében uralkodott

4 mint alattvalóinak szelid kormányzója és bírója. Résztint erőszakkal, résztint igazságosságának hírével, résztint megfélemlítéssel meghódította mind a szomszéd országokat, Perzsiát pedig megtöltötte városokkal és megerősítette várakkal és erősségekkel, úgy hogy ez az ország megszokta, hogy féljenek tőle mindazok, a kiktől azelőtt maga félt. Végre életének derekán békében kimúlt. Vele történt legelőször, hogy a nemesség és a nép egymással versenyezve egy értelemben vallásuk szent szertartásaival az ő hitük

5 szerint a csillagok közé emelték. Innen van az, hogy a mi korunkig ennek a nemzetnek királyai nagy büszkén a Nap és a Hold testvéreinek neveztetik magukat és, valamint a mi császáraink előtt kedves és kívánatos az Augustus név, úgy emelkedtek a hajdan jelentéktelen és ismeretlen parthus királyok Arsaces szerencsés auspiciumai alatt rendkívüli te-

6 kintélyre.³ Ezért isten gyanánt imádják és tisztelik őt és ez a tisztelete annyira tovább öröklődött, hogy még napjainkig sincs a királyi szék betöltésénél senkinek elsőbbsége mások előtt, hacsak nem tartozik Arsaces nemzetségéhez; és bármilyen polgári viszályban, a milyenek náluk nagyon gyakoriak, mindenki mint valami szentségtöréstől óvakodik, hogy ne emelje fel kezét egy Arsacidára, még ha ez fegyverben van is, vagy csak magánember.

7 Eléggé ismeretes, hogy ez a nemzet több népnek erőszakos leverése után uralmát a Propontisig és Thráciáig terjesztette

ki. De nagyon is magasra törő, és elbizakodottságukban tá-
 vóli vidékekre kalandozó vezéreinek gőgje nagy bajokba
 döntötték. Ilyen volt először is Cyrus, a ki mesés sokasággal
 átkelt a bosporusi szoroson, de Tomyris, a scythák király-
 néja végképen megsemmisítette őt, véres bosszút állván
 fiaíért. Azután Darius és később Xerxes Görögországot tá- 8
 madták meg más elemre helyezve át a harczteret; de miután
 egész seregüket szárazon és vizen elvesztették, alig találtak
 maguk biztos visszavonulást. Mellőzöm Alexander hadjárá-
 tait, és hogy ennek végrendelete által az egész nemzet egyet-
 len utódnak hatalmába került.⁴

Miután hosszú idő letelt az elmondott események óta és 9
 a mi birodalmunkat majd consulok igazgatták, majd meg
 a cäsarok hatalmába került, ezek a népek ismételve viseltek
 velünk háborút, a melyből majd eldöntés nélkül, többször
 legyőzve, olykor győzedelmesen is kerültek ki.

Most a helyrajzi viszonyokat akarom, a mennyire mun- 10
 kám célja engedi, nagy vonásokban röviden előadni. Ezek
 a vidékek szélesség és hosszú-ág szerint messzire terjednek
 és mindenfelől bekerítik a szigetekben gazdag, hajójárta
 perzsa tengert. Ennek a bejárata állítólag olyan szűk, hogy
 Harmozonról, a carmaniai parton levő hegyfokról nehézség
 nélkül meg lehet látni a szemben levő másik hegyfokot, a
 melyet az odavalók Macesnak neveznek. A mint áthaladtunk 11
 ezen a szoroson, nagy terjedelmű széles tenger nyílik; ezen
 a hajózás Teredon városáig terjed, a hol sokszoros megfo-
 gyatkozás után az Euphrates szakad a tengerbe. Az egész
 öböl partjainak hossza 20,000 stadium és oly kerekdeden
 végződik, mintha ki volna czirkalmazva. Az egész parton
 végig sűrűn vannak egymás mellett városok és falvak, és
 nagy a hajóforgalom. Ha átmegyünk a fent nevezett szo- 12
 roson, a carmaniai öbölhöz jutunk, a mely kelet felé néz.
 Dél felé a Canthicus nevű öböl nyílik; nem messze innen egy

másik, Chalites nevű, nyugat felé tekint. Ezentúl több szigetet érintünk, a melyek közül csak kevés ismeretes; azután az indiai oczeánnal egyesülnek ezek az öblök. Ez legelőbb kapja valamennyi közt a felkelő nap forró sugarait és maga
 13 is szerfölött meleg. A földrajzírók előadása szerint a fent körülírt földterület a következőképen oszlik meg. Legészakibb pontjától kezdve a Caspius-kapuig a cadusiusokkal határos, továbbá sokféle scythia-törzsszel és a csipásszemű, vad arimaspusokkal; nyugat felé Armeniával szomszédos és a Niphatess hegygyel és az ázsiai albanusokkal; továbbá a vörös tengerrel és a kóborló arabokkal, a kiket később saracenusoknak neveztek el. Délfelé Mesopotamiára tekint le. Kelet felé egyenes irányban a Ganges folyó felé terjeszkedik; ez az indusok országait szeli és a déli tengerbe szakad.

Egész Perzsiában a legnagyobb tartományok, a melyeket
 14 vitaxák, azaz lovasparancsnokok, királyok és satrapák kormányoznak, a következők — mert a számtalan kisebbet felsorolni nehéz és fölösleges volna —: Assyria, Susiana, Media, Persis, Parthia, Nagy-Carmania, Hyrcania, Margiana, a bactrianusok, sogdianusok és sacák országa, az Imaus lábánál elterülő Scythia, és e hegységen túl Serica, Aria, a paropanisadák, Drangiana, Arachosia és Gedrosia.

15 Valamennyi közt legközelebb van mihozzánk Assyria; ez kiválik népességével, nagy kiterjedésével és sokféle terményekben való gazdagságával. Hajdanában számos nagy népre és községre oszlott, később azonban az egész egybeolvadt Assyria közös elnevezés alatt. Itt bőven termő mindenféle gyümölcsön és gabonaneműeken kívül földi szurok is terem a Sosingites nevű tó mellett, a melynek medrében eltűnik a Tigris folyó és azután hosszú utat tesz meg a föld
 16 alatt, míg ismét fel nem bukkan. Kőolaj is terem itten; ez ragadós, mint a szurok, és hasonlít a gyantához is. Ha erre ráül akármilyen kis madárka, akadályozva lévén a repülés-

ben, felfordul és végképen elmerül. Ha pedig az efféle folyadék meggyúl, emberi elme nem talál más szert az oltásra, csak homokot.

Ezen a vidéken egy földhasadék is látható; ebből oly gyilkos gőzök szállnak fel, hogy minden élő lény, a mely közelébe jut, elpusztul. Ez a dögleletes kigőzölgés egy mély kútból ered; ha túlmenne a kút széles száján, kártékony hatásával lakhatatlanná tette volna a körülötte levő vidéket, mielőtt még a magasabb rétegekben eloszolhatott volna. Ehhez hasonló földnyílás volt azelőtt látható némelyek állítása szerint a phrygiai Hierapolis mellett. A belőle felszálló kártékony gőz ott is megrontott mindent, a mi közelébe jutott, csak épen a herélteket nem; de e kivétel okának megfejtését a természettudósokra kell hagynom. Cappadociában az asbamæumi Juppiter temploma mellett, a melynek közelében, Tyanában, a hagyomány szerint Apollonius, a nagy philosophus született, szintén látható egy tóból fakadó forrás, a mely vizének bőségétől felduzzad, de ismét önmagába visszahúzódik a nélkül, hogy valaha kiöntene szélein túl.

Ezen a földterületen belül van Adiabene; ennek a neve 20 régente Assyria volt, de hosszú szokás ezt az új nevet ruházta rá, mivel a hajózható Ona és Tigris folyó közt terülven el, sohasem volt gázlón megközelíthető; görögül ugyanis *átkelni* annyi, mint *διαβαίνειν*. Így vélekednek a régiek. Az én 21 véleményem szerint azonban a név onnan ered, hogy azon a vidéken két soha el nem apadó folyó van, a melyen magam is átkeltem, t. i. a Diabas és az Adiabas, a melyeken hajóhíd visz át. Így érthető, hogy az utóbbiról nevezték el Adiabenét, a mint hogy nagy folyóról kapta nevét Homeros szerint Egyiptom,⁵ továbbá India, az Euphratensis nevű tartomány, azelőtt Commagene, úgyszintén Hiberia a Hiberusról, jelenleg Hispania, végre a nevezetes Bætis folyóról a Bætica nevű tartomány.

- 22 Ebben az Adiabénében van Ninus városa,⁶ a mely hajdan egész Perzsián uralkodott. Neve fenntartja Ninusnak, a hajdan hatalmas királynak, Semiramis férjének emlékét. Itt van továbbá Ecbatana, Arbela és Gaugamela, a hol Alexander Dareust viszontagságos csaták után heves küzdelemben verte.
- 23 Egész Assyriában sok város van. Ezek közül kiválik Apamia, másik nevén Mesene, továbbá Teredon, Apollonia, Vologessia és még sok ezekhez hasonló. A legpompásabb és legismeretesebb azonban a következő három: Babylon,⁷ a melynek falait Semiramis földi szurokkal rakatta — a várnak ugyanis már Belus ősi király vetette meg alapját —; azután Ctesiphon; ezt az őskorban Vardanes alapította, később pedig Pacorus számos lakossal és épülettel kibővítette és görög nevet adott neki, úgy hogy Perzsia mintavárosává lett; utána Seleucia következik, Seleucus Nicator pompás
- 24 alkotása. A mikor Verus cæsarnak tábornokai, a mint fentebb elbeszéltem, feldúlták ezt a várost, elhurezolták a maga helyéről Apollo Comeus szobrát és elvitték Rómába, ott pedig a főpapok a Palatinuson levő Apolló-templomban állították fel. Mondják, hogy ennek a szobornak elhurezolása után a katonák az égő városban felkutatták a templomot és egy szűk nyílást találtak; a mint ezt feltárták, hogy talán értékes holmit találjanak, valamely elzárt kápolnából, a chaldæusok egy rejtekhelyéből, valamely őseredetű fertőző anyag tódult ki, a mely gyógyíthatatlan betegségeket okozott és ugyancsak Verus és Marcus Antoninus idejében Perzsia határától a Rajnáig és Galliáig gyilkos járványokkal fertőzött meg mindent.
- 25 Errefelé van a chaldæusok országa is, az ő állításuk szerint a régi bölcséletnek bölcsője; ő náluk derült ki az igazmondó jövődölés szavahihetősége. Ezeket a vidékeket tekintélyes folyók szelik, mindenekelőtt a már fent nevezettek, továbbá

a Marsares, a Királyi folyó és valamennyi közt a legkiválóbb az Euphrates. Ez három ágra szakad, a mely mind hajózható és szigeteket alkot. A földművelők iparkodása folytán bőven öntözi a földeket és alkalmasakká teszi a szántásra és a fatenyésztésre.

Ezekhez a tájakhoz csatlakozik Susiana; itt nincsen sok város. Egyebek közt mégis kiválik Susa, a királyok gyakori székhelye, továbbá Arsiana, Sele és Aracha. A többi város jelentéktelen és ismeretlen. Folyó azonban sok szeli ezt a vidéket; közülök a kiválóbbak az Oroates, a Harax és a Moæus. Ezek azokon a homokos földhátakon végig, a melyek a Kaspi-tengert elválasztják a Vörös-tengertől, vízzel töltik meg a rengeteg lápokat.

Balra a Hyrcanus-tengerrel határos Media terület el. Róla azt olvassuk, hogy az öregebbik Cyrus uralkodása és Perzsia megnövekedése előtt egész Ázsia ura volt, miután meghódította Assyriát és ennek sok területét Atropatene néven a háború jogánál fogva bírta. Itt harcziak, nemzet lakik és a parthusok után, a kik egyedül tesznek túl rajta, a legfélelmetesebb. Annak a területnek, a melyen laknak, négyszögalakja van. Ez országok lakói mindnyájan a szélesség irányában terjeszkednek messzire; mögöttük igen magas hegységek emelkednek, név szerint a Zagra, az Orontes és az Iasonius. A kik a magas Coronus-hegység nyugati oldalát lakják, bővében vannak gabonaföldeknek és szőlőültetvényeknek; ezeknek buja termékenysége jó módot nyújt nekik és jólétüket növelik még a folyók és a tiszta vizek. Zöld delő rétségeiken nemes lófajok nevelkednek; lovaikon, úgy beszélnek régi történetírók és úgy láttam magam is, a csatába induló vitézek szilajon szoktak száguldozni; az ilyen lovakat nisæusoknak hívják. Ez a vidék épúgy bővelkedik városokban, mint a tulajdonképeni Media, valamint városi módra épült falvakban és sűrű lakosság-

ban. Röviden elmondhatjuk, hogy ez a legvirágzóbb királyi székhely.

- 32 Ezeken a tájakon vannak a mágusok termékeny földjei is; az ő felekezetükről és foglalkozásaikról, ha már szó esett róluk, illő lesz egyet-mást elmondani. A magia, vagyis a mint a fenséges eszmék nagy hirdetője, Plato, mysticus szóval nevezi, a machagistia ⁸ a legtisztább istentisztelet, a melynek rendszeréhez már a régi századokban a chaldæusok titkos tanításaiból sokkal hozzájárult a bactriai Zoroaster,
- 33 később pedig a böcs Hystaspes király, ⁹ Dareus atyja. A mikor ez bátran behatolt Felső-India még ismeretlen vidékeire, lakatlan erdőséghez ért, melynek nyugalmas csendjét fenkölt szellemű brahmanusok keresik fel. Tőlük nyert ő, a mennyire felfoghatta, felvilágosítást egünknek és a csillagoknak járásáról és a tisztult istentisztelet módjáról. Abból, a mit ott tanult, sokat megértetett a magusokkal, ők pedig ezt a jövőendő előrelátásának tudományával együtt nemzedékről nemzedékre
- 34 tovább származtatják az utókorra. Azóta sok évszázadon át a jelenkorig ugyanabból az egy nemzetségből származó népes osztály van az istentisztelet számára rendelve. Mondják, ha ugyan el lehet ezt hinni, hogy az égből hullott tüzet is soha ki nem alvó tűzmedenczékben őrzik náluk, és ebből egy csekély részt, mint szerencsehozót, régente állítólag az ázsiai királyok
- 35 előtt szoktak vinni. Ennek a nemzetségnek ivadéka a régi korban csekélyszámú volt és az ő szolgálatukkal éltek a perzsa hatalmasságok az ünnepi istentiszteletnél. Bűn volt az oltárhoz közeledni, vagy áldozathoz nyúlni, míg azt egy magus erre a czélra fogalmazott imádsággal előzetesen meg nem áldotta. Lassankint azonban elszaporodtak és egész nagy, külön névvel nevezett törzsszé váltak; majorokban laknak, a melyeket nem védenek erős falak; meg van nekik engedve, hogy saját törvényeik alatt éljenek, a vallásra való
- 36 tekintetből pedig nagy tiszteletben részesülnek. A régi év-

könyvek elbeszélése szerint a magusok e nemzetségéből heten ragadták magukhoz Cambyses halála után Perzsia kormányát, de megbuktatta őket Dareus pártja, a kit a sors egy ló nyerítése által juttatott a trónra.

Ezen a vidéken valami mesterséges olajat készítenek; ha 37 vele bekent nyilat nem túlságosan megfeszített íjjból mérsékelt sebességgel kilőnek — mert sebes repülés közben kialudnék — és a nyíl befúródik valahová, akkor tartósan ég és, ha valaki vízzel akarná leönteni, ez csak hevesebb lángra lobbantaná; nem is lehet azt semmiféle szerrel elfojtani, csak por ráborításával. Készül pedig a következőképen. 38 Hozzáértő emberek közönséges használatra való olajat valamely növény hozzáadásával jó ideig állatnak; a mikor megsűrűdött, állandóságot adnak neki egy természetes forrásból vett anyaggal, a mely sűrű olajhoz hasonlít; ez az anyag Perzsiában terem és, a mint már említettem, nemzeti nyelvükön naphtha a neve.

Ezekon a tájakon több város van szétszórva; valamennyi 39 közül kiválik Zombis, Patigran és Gazaca. Gazdagságuknál és terjedelmes építkezésüknél fogva tekintélyes városok Heraclia, Arsacia, Europos, Cyropolis és Ecbatana, mindannyian az Iasionus-hegység lábánál a syromedusok országában. Folyó sok szeli ezeket a vidékeket; a legnagyobbak 40 közülök a Choaspes, a Gyndes, az Amardus, a Charinda, a Cambyses és a Cyrus. Az utóbbi nagy és szép folyónak a szeretetreméltó öregebbik Cyrus király adta régi neve helyett ezt a nevet, a mikor a scythák országának meghódítására sietett. Ez a folyó ugyanis nagy erővel indul úgy, a mint akkor az a király is indult, és miután úgy, mint amaz, hatalmas szilajsággal utat tört magának, a Kaspi-tengerbe szakad.

E földterületek mögött déli irányban a tengerhez közel 41 van a régi Persis; sok ott az apró gyümölcsfajta és a szőlő, és bőven fakadó víz kellemessé teszi az életet. Sok folyó siet

- itt ugyanis a fent nevezett öbölbe; köztük a legnagyobbak a
- 42 Batradites, a Rogomanus, a Brisoana és a Bagrada. Nagyobb városok a szárazföld belsejében vannak — a tengerpart mentén ugyanis, nem tudni miért, nem alapítottak semmi nevezetese — köztük híres Persepolis, Ardea, Obroatis és Tragone. Sziget csak három található itten: Tabiana, Fara és Alexandria.
- 43 Persisnek szomszédjai észak felé a parthusok, a kik hóval és dérral borított földeket laknak. Országukat a többieknél bővebb vízű Choatres folyó szeli; tekintélyesebb városaik pedig Oenunia, Moesia, Charax, Apamia, Artacana és Hecatompylos; ez utóbbi várostól a Kaspi-tenger mentén a Kaspi-
- 44 szorosig 1040 stadiumot számítanak. Itt az összes községek lakói műveletlenek és harciasak és annyira kedvelik a harcot és háborút, hogy mindenek előtt boldognak ítélik azt, a ki a csatában áldozhatta fel életét. A kik természetes halállal múlnak ki, azokat mint elfajultakat és gyávákat szidalmakkal üldözik.
- 45 Szomszédjaik kelet és dél felé Boldog-Arábia lakói; ezt azért hívják így, mert egyaránt bővelkedik gabonában, marhában, borban és sokféle kellemes illatszerekben. Nagy részük jobbfelől a Vörös-tengert éri, balfelől pedig a Perzsatengerrel határos; így megszokták, hogy mind a két elemnek
- 46 összes javait hasznukra fordítsák. Van itt több rév és biztos kikötő is és sűrűen egymás mellett kereskedelmi városok és fölötté pompás és díszes királyi székhelyek vannak; továbbá gyógyító erejű természetes hévizek, sok tisztavízű patak és folyó és egészséges éghajlat; tehát ha jól megfontoljuk, azt találjuk, hogy nem hiányzik nekik semmisen a teljes boldog-
- 47 sághoz. Bár bőven vannak szárazföldi és tenger melléki városaik, termékeny mezőik és völgyeik, mégis a legkiválóbb városiak a következők: Geapolis, Nascos, Baraba, továbbá Nagara, Mæpha, Taphra és Dioscuris. Több sziget is van

a két közeli tengerben, de ezeket nem érden es felsorolni. Mégis a többinél nevezetesebb Organa, a hol állítólag Serapisnak van nagy temploma.

E népnek határán magas hegységeivel Nagy-Carmania 48 emelkedik és az Indus-tengerig terjed. Gaboratermelése és fatenyésztése jelentékeny, de híre és kiterjedése mégis sokkal kisebb, mint Arábiáé. Folyói mégis ép oly bőven vannak és talajának termékenysége nem csekélyebb. A többinél 49 ismeretesebb folyói a Sagareus, a Saganis és a Hydriacus. Városai száma csekély ugyan, de bőven vannak ellátva mindennel, a mi az élet szükségleteihez és kényelméhez tartozik. Közülök kiválik a főváros, Carmana, továbbá Portospana, Alexandria és Hermupolis.

Ha beljebb indulunk a szárazföld belsejébe, a hyrcanu- 50 sokra akadunk, a kiknek országát a hasonló nevű tenger mossa. Minthogy náluk a silány föld elfojtja a beléje vetett magot, kevesebb gondot fordítanak a földművelésre, hanem inkább vaddal élnek, a mely rendkívül sokféle és szapora. Látható itt tigris is ezerszámra és sok más vad; hogy miféle fogásokkal szokták őket törbe csalni, azt, a mint emlékszem, már előbb elmondtam. De azért nem ismeretlen előttük az 51 eke sem; olyan területeket, a hol kövérebb a talaj, bevetnek, és ültetésre alkalmas helyeken faültetvényeik is vannak, sokan meg tengeri kereskedésből élnek. Itt két nagyon 52 ismertnevű folyó van, az Oxus és a Maxera; ezeken az éhségtől hajtva olykor átúsznak a tigrisek és váratlanul pusztítják a szomszéd vidéket. Néhány jelentéktelen városkán kívül van két tekintélyes kikötővárosuk: Socanda és Saramanna; a szárazföld belsejében van Asmurna, Sale és az ezeknél ismertebb Hyrcana.

Szemben ezzel a néppel észak felé állítólag az abiusok 53 tanyáznak, egy fölötté jámbor nép, a mely nem törődik a földi dolgokkal és a melyre, a mint Homeros mese-

szerűen zengi,¹⁰ Juppiter kegyesen letekint az Idahegy csúcsairól.

- 54 A hyrcanusok mögött a margianusoknak jutott hazájuk; az ő országukat majdnem mindenfelől magas hegyek kerítik; ennél fogva el vannak rekesztve a tengertől. Ámbár földjük nagyobb része vízhiány következtében pusztaság, mégis van néhány városuk; ezek közül az ismertebbek Jasonion, Antiochia és Nigæa.
- 55 A velük határos ország urai a bactriaiak, egy hajdan harcias és hatalmas nép, a mely mindig ellensége volt a perzsáknak, míg ezek meg nem hódítottak valamennyi körülöttük lakó népet és rájuk nem tukmálták az ő nevüket. A régi századokban királyok uralkodtak rajtuk, a kik még
- 56 egy Arsacesre nézve is félelmetesekké váltak. Az ország legnagyobb része épúgy, mint Margiana, távol esik a tengerparttól, de földjében minden jól megterem; a barmoknak,² a melyek sík és hegyes vidékein legelnek, inkább tagbaszakadtak és erősek, a mint látni lehetett azokon a tevéken, a melyeket Mithridates hozatott innen és a melyeket a rómaiak
- 57 Cyzicus ostrománál láttak legelőszőr. A bactrianusok fennhatóságát elismeri több törzs, köztük a legkiválóbb a tocharusok törzse. Országukat Itália hasonlatosságára számos folyó öntözi. Ezek közül az Artamis és a Zariaspes, továbbá az Ochus és a Dargomanes, miután előbb páronkint egymással egyesültek, növelik vizükkel az Oxus hatalmas
- 58 víztömegét. Vannak itt városok is, a melyeket különféle, a fent nevezetteknel csekélyebb folyók érintenek, úgy mint Chatracharta, Alicodra, Astacana, Menapia és maga Bactra, a mely nevét adta a királyságnak és a nemzetnek.
- 59 Egészen lent, az ú. n. Sógdius-hegység lábánál . . .¹¹ földjét két jól hajózható folyó szeli, az Araxates és a Dymas; hegyen-völgyön keresztül lerohannak a sík földre és a nagy kiterjedésű úgynevezett Oxus-mocsarat hozzák létre. Itt

egyéb városok közt a legnépesebbek Alexandria, Cyreschata és maga a főváros, Drepsa.

Szomszédjaik a sacák, egy műveletlen nép, a mely kietlen, 60 csak állattenyésztésre alkalmas vidéken lakik; azért nincsenek is itt városok. Országuk fölé az Ascanimia és a Comedus hegység emelkedik. A hegyek lába mentén, egy Lithinos pyrgos (Kőtorony) nevű helységen keresztül, hosszú út nyílik a kereskedők számára, a kik innen a serek népével közlekednek.

Az úgynevezett Imaus- és Apurius-hegység lejtői és 61 szélei körül scythák laknak a perzsa birodalom területén, az ázsiai sarmaták szomszédságában és az alanusok országának szélén. Minthogy ezek mintegy félreeső zugban élnek és teljesen megbarátkoztak a magánnyal, egymástól nagy távolságban szét vannak szórva és hozzá szoktak a silány, szegényes élethez. Ezeket a tájakat különféle népek lakják; 62 de felsorolásukat most fölöslegesnek tartom, minthogy más tárgyhoz sietek. Azt mégis érdemes tudni, hogy eme népek közt, a melyek földjük túlságos zordonsága miatt majdnem hozzáférhetetlenek, mégis vannak szelid és jámbor emberek is, mint pl. a jaxarták és a galactophagusok, a kikről megemlékszik nagy költőnk, Homeros, ebben a versében:

«Szemre vevé Abié tejevő jámborszívű népét.»

A sok folyó közül pedig, a melyek ezeken a vidékeken a 63 természet rendje szerint részint hatalmasabbakkal egyesülnek, részint futásukat bevégezvén, a tengerbe szakadnak, ismeretesek a Rhymmus, a Jaxartes és a Daicus. Város pedig csak három ismeretes: Aspabota, Chauriana és Saga.

A két Scythia eme területein túl keleti irányban körbe 64 sorakozó magas bástyák kerítik a sereknek termékenységéről és nagy kiterjedéséről híres országát.¹² Ez nyugat felé a scythákkal határos, észak és kelet felé hóval borított

pusztaságokkal függ össze, dél felé Indiáig és a Gangesig terjed. A hegységek nevei itten Anniba, Ausacium, Asmira, 65 Emodon és Oporocorra. A síkságon keresztül, a melyhez a meredek lejtők mindenfelől leereszkednek és a széltében messzire szétterülő országokon keresztül két nagyhírű folyó hömpölygeti lassú folyásban hullámain: az Oechardes és a Bautis. A különböző vidékek jellege különféle; itt sík, másutt szeliden lejtősödő, és azért bővelkednek gabonában, marhá- 66 ban és gyümölcsfákban. A termékeny talajon különféle népek laknak; közülök az anthropophagusok, az annibusok, a sizyxeek és a chardusok az északi szélnek és a hónapoknak kitéve. Kelet felé a rabannak laknak, továbbá az asmirák és valamennyi közt a legtekintélyesebbek, az essedonok; ezekhez nyugatról csatlakoznak az athagorák és az aspacarák. Dél felé a beták kapaszkodnak a hegyek magaslataira. Városuk nincs ugyan sok, de a mi van, az nagy és jómódú; köztük a legnagyobbak Asmira, Essedon, Aspacara és Sera, 67 csinos és nagyhírű városok. Maguk a serek békében élnek és minthogy higgadt, békeszerető emberek létükre kedves előttük a nyugalom, nem alkalmatlankodnak szomszédaiknak sem. Éghajlatuk kellemes és egészséges, egük tiszta, jóleső, enyhe szellők lengedeznek; mindenfelé ritkás erdők találhatók. Ezekben a fák valamely termékét vízzel való többszöri áztatással birkabőr módjára dolgozzák fel, azután az ázott gyapjúnemű anyagot ¹³ rendkívül finom szálakká gerebenezik és a fonalakból a sericum nevű szövetet készítik, a melylyel azelőtt csak az előkelők éltek, most azonban különbség 68 nélkül akár a legalsóbbrendű nép is használja. Maguk a serek nagyon józanéletű emberek; szeretik a békés életet és kerülik a többi halandókkal való érintkezést. Ha fonalak vagy egyéb árucikkek vásárlása végett idegenek átjönnek a folyón, a kitett cikkek árát egyetlen szó nélkül pusztán a szemükkel becsülgetik.¹⁴ A mellett olyan mértékle-

tesek, hogy saját terményeiken túladsanak, ők maguk azonban semmiféle idegen árut nem vásárolnak.

A serek mögött az arianusok laknak; ezek nagyon ki 69 vannak téve az északi szél fuvalmának. Országukon hajózásra alkalmas folyó foly keresztül, név szerint Arias; ez hasonló nevű, hatalmas tavat alkot. Ebben az Aria nevű országban számos város van; köztük a nevezetesebbek Vitaxa Sarmatina, Sotira, Nisibis és Alexandria, a honnan hajón 1500 stadium van a Kaspi-tengerig.

Ehhez a vidékhez legközelebb esnek a paropanisadák; 70 ezek keletre India felé, nyugatra a Caucasus felé tekintenek. Ők is a hegyek lejtőire kapaszkodnak fel; országukat a többinél nagyobb, Bactriából eredő Ortogordomaris folyó szeli. Van néhány városuk is; köztük a híresebbek Gazaca, Naulibus és Ortospana; innen a hajózás a part mentén Mediának a Kaspi-szoros közelében levő határáig 2200 stadiumra terjed.

Az imént nevezett népnek szomszédjai a drangianusok; 71 ezeknek országát dombos vidék köti össze amazokéval.... Arabius nevét onnan vette, mert onnan ered.¹⁵ Egyebek közt nagyra vannak két, szerintük gazdag és híres városukkal: Prophthasiával és Ariaspeval.

Ha ezeket elhagyjuk, feltűnik előttünk Arachosia; ez 72 jobbra India felé terjed. Az Indusból, a folyók legnagyobbikából, a mely nevét adta ennek az egész vidéknek, elágazik egy sokkal kisebb folyó; ez bő vizével öntözi Arachosiát és egy tavat alkot, a melynek Arachotoscrene a neve. Itt is vannak városok, még pedig egyéb jelentéktelenek közt Alexandria, Arbaca és Choapsa.

Ámde Perzsia legbelsejében Gedrosia van, a mely jobb- 73 felől India határait érinti; egyéb kisebb folyókon kívül megtermékenyíti az országot az Arabius. Itt végződik az Arbitanus-hegység; ennek a tövéből más folyók fakadnak, a melyek az Indusszal egyesülnek és elvesztik nevüket a

hatalmasabbik kedvéért. Itt is vannak városok; a szigetektől eltekintve a többenél kiválóbbnak tartják Sedratirát és Gynæcon limen-t.

74 Hogy ne írjam le aprólékosan egész kiterjedésében a Perzsia szélein elvonuló tengerpartot és ezzel el né kalandozzam messzire tárgyamtól, elég lesz annyit elmondanom, hogy északon a Kaspi-hegység alatt elterülő tenger kiterjedését az említett szorosig 9000 stadiumra becsülik, délen pedig a Nilus torkolatától Carmania kezdetéig 14,000 stadiumra.

75 A hol oly sokféle, egymástól elütő nemzetek laknak, ott az emberek közt is vannak különbségek épúgy, mint a földrajzi viszonyokban. De hogy általánosságban jellemezzem testi tulajdonságaikat és erkölceiket: majdnem mindnyájan szikárak, bőrük barna vagy halványsárga színű; a kecskééhez hasonló szemük mereven néz; szemöldökeik félköralakúan vannak hajlítva és összeérnek, csinos szakálluk van és hosszú dús hajzatuk. Mindnyájan különbség nélkül még lakomákon és ünnepnapokon is karddal övezve jelennek meg. Régente a görögöknél is dívó ezt a szokást Thucydides nyomatékos

76 tanúsága szerint ¹⁶ először az athéniek hagyták el. Általában a szerelmi élvezetekben nem ismernek féket és alig érik be számos ágyasukkal; fiúkkal való fajtalankodást azonban nem ismernek. Kiki tehetsége szerint vesz több vagy kevesebb feleséget. Innen van, hogy náluk a sokféle megoszló szerelem hamar lelohad. A lakomáknál való fényűzést és dőzsölést, különösen pedig az ivásban való mértéktelen-

77 séget úgy kerülik, mint a pestist. Nincs is náluk, eltekintve a királyi asztaltól, megszabott ideje az étkezésnek, hanem mindenkinek a gyomra az ő órája; a mikor ez jelt ad, azt eszik, a mijük épen van és senki sem töm magába, miután

78 jóllakott, fölösleges ételeket. Nevezetes, hogy mennyire tartózkodók és óvatosak; ha például ellenséges földön olykor

kertek vagy szőlők közt járnak, nem kívánnak meg és nem érintenek semmit sem, mert méregtől tartanak vagy titkos ígézettől. Továbbá nem lehet egykönnyen látni perzsa 79 embert, hogy állva vizelne, vagy hogy természetes szükségének végzése végett félremenne; oly gondosan kerülük ezt és egyéb szeméremsértő dolgokat. Másrészt annyira elhagyják 80 magukat, úgy lógatják tagjaikat és oly hanyag járással himbálják testüket, hogy elpuhult embereknek lehetne őket tartani. Pedig derék harczosok, de inkább ravaszok, mint vitézek és inkább a távolból félelmetesek. Csak úgy ontják a haszontalan szóbeszédet; bolondokat és vadakat fecsegnek; dicsekvők, indulatosak és kellemetlenkedők; bajban és szerencsében egyaránt fenyegetődzők; furfangosak, dőlyfösök és kegyetlenek; rabszolgáikkal és alacsonyrendű emberekkel szemben az életükkel-halálukkal való rendelkezést maguknak tulajdonítják. Megteszik, hogy eleven 81 embert részben vagy egészen megnyúznak. Inasnak azalatt, hogy kiszolgálja őket, vagy az asztalnál felszolgál, nem szabad mukkannia, vagy beszélnie, vagy köpnie, annyira le van zárva mindenkinek az ajka, ha egyszer meg van terítve az asztal.¹⁷ Törvényeik nagyon elrettentők; különösen kíválnak közülük kegyetlenségükkel a háladatlanok és a szökevények ellen hozott törvényeik; más törvények meg azért kárhoztatandók, mivel ezek értelmében egynek a vétke vesztét okozza egész rokonságának. A bíráskodásra olyan 82 tapasztalat által kipróbált embereket választanak, a kik nem szorulnak mások tanácsára. Azért mosolyognak a mi szokásunkon, a mely szerint olykor ékesen szóló és a polgári jogban igen jártas embereket tudatlanoknak a háta mögé állítanak.¹⁸ Hogy azonban valamely bírót arra kényszerítettek volna, hogy egy igazságtalansága miatt elítélt bírótársának lenyúzott bőrére üljön, az vagy csak régi adoma, vagy, ha valamikor szokás volt, már régen megszűnt.¹⁹ Katonai kép- 83

zettségükkel és fegyelmükkel, valamint azzal, hogy a hadi mesterségben és tőlünk már nem egyszer rettegett fegyvereik forgatásában folytonosan gyakorolják magukat, akár a legnagyobb hadseregbe nézve is veszedelmesekké válhatnak. Különösen bizakodnak lovasságukban, a melynek soraiban az egész nemesség és az előkelő világ vitézkedik. A gyalogság ugyanis mirmillók módjára van felfegyverkezve és a tábori szolgák dolgát végzi. Ez az egész tömeg ugyanis hátul kullog, mintegy örökös rabszolgaságra ítélve a nélkül, hogy valamikor zsold vagy ajándék kedvet adna neki. Ez a nemzet, a mely oly bátor és annyira ki van képezve a háború fáradalmainak elviselésében, sok népet hajthatott volna igája alá azokon kívül, a melyeket már is nagy számban meghódított, ha nem nyugtalanítanak folytonosan belső és külső

84 háborúk. Különféle színekben tarkálló ruházatuk rendszerint úgy fűdi testüket, hogy, bár mellükön és oldalvást nyitva van és szabadon lengeti a szél, mégis tetőtől talpig nem marad rajtuk semmi sem födetlenül. Arany karpereczek és nyaklánczok, drágakövek, különösen pedig a bőségben levő drágagyöngyök viseléséhez Lydia és Crœsus legyőzése óta szoktak.²⁰

85 Hátra van, hogy ennek a drágakőnek keletkezéséről elmondjak röviden egyet-mást. Az indusoknál és a perzsáknál erős fehér tengeri kagylókban találják őket, a hol harmat hozzájárulásával az évnek bizonyos szakában keletkeznek. Ilyenkor ugyanis valamelyes párosodás vágya szállja meg őket; sűrűn meg-megnyílnak és a holdvilágos harmatból nedvet szívnak fel. Ettől megtermékenyítve a kagyló két vagy három gyöngyöt szül, vagy pedig úgynevezett uniót; ezt az utóbbit azért nevezik így, mivel, ha kivesszük a kagyló beleit, olykor úgy találjuk, hogy csak egyet, de nagyobb

86 bat szült.²¹ Hogy pedig ezek a termékek inkább légi úton, mint a tengerből vett táplálékból keletkeznek és gyarapodnak, annak az a bizonyossága, hogy reggeli harmatcseppek

ráhullásától fényesek lesznek és gömbölyűek, ellenben esteli harmattól szögletesek, vörösesek, sőt néha foltosak. Kicsiny vagy nagy alakot pedig a beszivárgások arányában nyernek a különböző körülmények szerint. A kagylók olykor megijednek a villámlástól és bezáródnak; ilyenkor üresek maradnak, vagy satnyákat szülnek, vagy szétmállanak idétlen szülés következtében. Hogy pedig oly nehéz és veszélyes a 87 halászásuk és hogy olyan nagy az áruk, annak az az oka, hogy a látogatott partokat a halászok leskelődései miatt kerülik, és a mint némelyek gyanítják, hozzáférhetetlen szirtek és fókák tanyái körül rejtőznek. Nem ismeretlen 88 előttem, hogy egy faja a drágagyöngynek a britt tenger félreeső öbleiben is terem és ott szedhető, csakhogy ennek az értéke csekélyebb.²²

Jegyzetek a XXIII. könyvhez.

1. fej. ¹ Julianus különben is kedvezett a zsidóknak, és már csak a keresztények boszantására is akarta megújítani a jeruzsálemi templomot. —

² A pénzekben és egyéb hivatalos feliratokon ez volt olvasható: *Claudius Julianus P. F. (= pius, felix) Augustus*. Ebből a mindenféle szójátékot kedvelő nép kiemelte a Julianus, Felix, Augustus neveket és azt jóslgatta, hogy Julianust és Felixet majd az Augustus is követi a halálba.

2. fej. ¹ E népek (gentes) alatt a római birodalom határain lakó népeket kell értenünk, a melyek saját területük védelmében a birodalom segítségére számíthattak, mert ezzel egyszersmind megvédték a birodalmi határt is. — ² Ezek nagyobbára gót zsoldosok voltak; v. ö. az 1. jegyzetet 20, 8-hoz.

3. fej. ¹ Ezt az Apollo-templomot a Palatinuson Augustus építtette és ő helyeztette el ott az istenszobor talapzatában a Sibylla-könyveket. Ezekhez még a keresztény korban is gyakran fordultak jóslatért, míg Kr. u. 407-ben Stilicho el nem égette őket. — ² Cybele; l. a névmutatót.

4. fej. ¹ V. ö. László Béla, Az antik lövegek a legújabb kutatások megvilágításában. Egy. Phil. Közlöny, 1910.

5. fej. ¹ Cræsus kérdésére a delphii jóshelytől azt a választ kapta, hogy nagy birodalmat fog tönkre tenni, ha hadat indít a perzsák ellen. Ez azonban úgy teljesedett be, hogy saját birodalma ment tönkre. L.

Her. I, 53; Cic. de div. 2, 56. — ² A jóslat arra utasította a második perzsa háborúban az athénieket, hogy falfalakkal védekezzenek; ezt Themistocles hajókra magyarázta. — ³ Ez a vers így is érthető: «Kijelentem, hogy a rómaiak legyőzhetik Aeacus sarját», de így is: «Kijelentem, hogy Aeacus sarja legyőzheti a rómaiakat». L. Cic. de div. 2, 56. — ⁴ A neoplatonikus philosophusok sokat foglalkoztak a jövőndőlés módjaival és mindenféle varázslattal; v. ö. 21, 1, 6—14. — ⁵ A villámokat ugyanis a jóslás elmélete többfélékre osztotta; tanácsadónak (*fulmen consiliarium*) azt nevezték, a mely valamely szándékunk megfogánásakor mutatkozik. — ⁶ A Jovinus név összefügg a Jupiter névvel. — ⁷ A villámok jelentőségének elméletét tartalmazó könyvek különösen Etruriából eredtek. — ⁸ V. ö. az 21, 13-hoz szóló 3. jegyzetet.

6. fej. ¹ T. i. az uralkodó nép szerint Mediának, Perzsiának, Parthiának, majd ismét Perzsiának hitták. — ² Ebben téved Amm.; ugyanis nem Seleucus Nicatort, hanem II. Seleucus Callinicut győzte le Arsaces. — ³ Azaz, valamint a későbbi római császárok az első császárnak, Augustusnak, kitüntető czímmé vált neve adta a legnagyobb tekintélyt, úgy voltak büszkéek a parthus királyok, ha Arsacidáknak nevezhették magukat. Különben Kr. u. 226. óta már nem a parthus Arsacidák, hanem a perzsa Sassanidák ültek a perzsa birodalom trónján; l. Bev. II, 5. — ⁴ Efféle végrendeletről nincs más adatunk. — ⁵ Homeros ugyanis Aegyptusnak nevezi a Nilust; v. ö. 22, 15, 3. — ⁶ V. ö. a 18, 7, 1-hez szóló jegyzetet. — ⁷ Amm. korában Babylonnak is már csak romjai voltak meg. — ⁸ A machagistia szó nem található sem Platónál, sem másutt. — ⁹ Dareus atyja, Hystaspes, tudvalevőleg nem volt király. — ¹⁰ Ilias, 13, 6. — ¹¹ Hézag a kéziratokban. — ¹² Ezt a helyet a kínai falra magyarázzák. — ¹³ Fák-ról szedett pamutféléről, nem a selyemhernyók gubóiról van itt szó. — ¹⁴ Hasonló néma kereskedést folytattak Herodotos szerint (4, 196) a karthágóiak a gibraltári szoroson túl lakó egyik afrikai néppel. — ¹⁵ A hézag által megcsonkult mondat körülbelül úgy érthető, hogy ama dombos vidéken az Arabius folyó foly keresztül, a mely nevét onnan vette, hogy az (indiai származású) arabusok földjén van az eredete. — ¹⁶ L. Thucyd. 1, 5 és 6. — ¹⁷ *Prostratis pellibus*, szószerint miután kiterítették (a kereve-tekre) az állati bőroket, azaz megtörténtek az előkészületek a lakomára. — ¹⁸ Minthogy az igazságszolgáltatás a közigazgatás élén álló tisztviselők kezében volt, ezek, különösen a mióta barbár származású emberek is jutottak ilyen hivatalokba, nem voltak mindig annyira jártasak a jogban, hogy mindenkor maguk eligazodhattak volna; azért maguk mellé vettek a jogban jártas embereket, a kik a tárgyalásoknál

mögöttük álltak és szükség esetén felvilágosítással szolgáltak. — ¹⁹ Ilyen esetet, mint Cambyes alatt megtörténtet, elbeszél Herodotus (5, 25). —

²⁰ A mesés gazdagságú Lydia meghódítása óta terjedt tehát a fényűzés a perzsák közt. — ²¹ Plinius szerint (9, 35) azért nevezik uniónak, mert nem lehet két annyira egyenlő gyöngyöt találni, hogy ne lehetne őket egymástól megkülönböztetni. — ²² V. ö. Tac. Agr. 12. és Plinius 9, 35.

Arzobat

HUSZONNEGYEDIK KÖNYV.

Tartalom: 1. Julianus hadseregével bevonul Assyriába, elfogadja az Euphrates mellett fekvő Anatha erősségnek meghódolását és felgyújtja. 2. A császár néhány erősséget és várost megadásra szólít fel, másokat, a melyek el voltak hagyatva, felgyújt. Pirisaborának elfogadja meghódolását és felgyújtja. 3. Julianus jó magaviseletükért katonáinak fejenkint száz denariust ígér; a mikor ezek ezt az ajándékot keveslik, ildomos beszéddel visszatéríti őket a józanság útjára. 4. A rómaiak beveszik és feldőlják Maozamalcha városát. 5. A rómaiak bevesznek és felgyújtanak egy fekvésénél és műveinél fogva igen jól védett erősséget. 6. A perzsáknak 2500 embere elesik, míg Julianus alig 70 emberét veszíti; sok katonáját a gyülekezet előtt koszorúval tüntet ki. 7. A császár visszariad Ctesiphon ostromától; meggondolatlanul elégetteti valamennyi hajóját és visszavonul a folyótól. 8. Minthogy a császár már nem verhet hajóhidat és nem is egyesülhet csapatainak másik részével, arra szánja magát, hogy Corduenán át visszatér.

- 1 1. Miután Julianus meggyőződött hadseregének kedvező hangulatáról, a mennyiben a katonák egyértelmű lelkesedéssel a szokásos felkiáltásokkal tanúul hívták az istenséget, hogy ilyen tettekre kész fejedelem le nem győzhető: idején valónak találta, hogy minél előbb hozzálasson nagy feladatának megoldásához. Elég hosszú éjjeli pihenés után tehát trombitajelt adatott az indulásra, miután mindarról, a mit a háború rendkívüli nehézségei megkívántak, jó előre gondoskodott. Már világos nappal volt, a mikor átlépte Assyria határát és, mindnyájukat felülmuló lelkesedéssel végig lovagolván a katonák sorain, példájával mindenkit arra tüzelt, hogy vitéz

katonához illően viselkedjék. Minthogy pedig tapasztalat 2 és tanulmány jeles vezérré képezte, attól való félelmében, hogy a helyi viszonyok nemismerése következtében valamely rejtett törbe esik, négyszögge sorakozott menetben kezdte meg az indulást. Ezerötszáz emberből álló felderítő csapatot csoportokban előre küldött azzal az utasítással, hogy óvatosan haladva kémleljék ki a menet két oldalán és a menet előtt a vidéket, hogy ne ronthasson rájuk váratlanul az ellenség. Ő maga a középben haladó gyalogságot, az egész hadnak magvát vezette, jobbfelől pedig néhány legiót Nevitta alatt szorosan az Euphrates folyó partja mentén vonultatott fel. A bal szárnyat a lovascsapatokkal Arinthæusra és Hormisdasra bízta azzal az utasítással, hogy a sík, puhatalajú mezőkön át tömött sorokban haladjanak. A menet végét Dagalaiphus és Victor zárta, legutolsónak pedig Secundinus ment, Osdroëne vezérlő tábornoka. Hogy az ellenségre, 3 ha valahol váratlanul megjelene, vagy messziről megpillantaná a rómaiakat, nagyobb szám látszatával ráijeszzen, kinyújtotta az egyes hadoszlopokat azáltal, hogy gyéribben állította fel az állatokat és embereket, úgy hogy majdnem tíz római mérföld választotta el az utolsókat a menet élén haladó zászlótartóktól. Hasonlóképen járt el, a mint mondják, bámulatos ügyességgel nem egyszer Pyrrhus, epirusi király, a ki kitűnően értett ahhoz is, hogy alkalmas helyen verjen tábort, és hogy szándéka szerint kiterjeszsze vagy összebb vonja hadierejének látszólagos kiterjedését a szerint, a mint czélszerű volt, hogy az ellenség többre vagy kevesebbre becsülje az ő erejét.

A poggyászt, a tábori szolgálakat és a nem harczoló személy- 4 zetet, valamint a mindennemű málhát a menet két oldala közt helyezte el annak rendje szerint, hogy ne maradjon védelem nélkül és ne essék zsákmányul valamely hirtelen támadásnál, a mint ez nem egyszer történik. A hajóhadat

pedig nem engedte sem hátramaradni, sem előre sietni, jöllehet folytonosan kanyarodó folyón kellett haladnia.

5 Miután így megtettünk¹ két napi utat, egy Dura nevű, a part szélén épült, akkor elhagyott városhoz értünk. Itt néhány szarvasfalkára bukkantunk; egy részüket lövedékeinkkel terítettünk le, másokat súlyos evezőinkkel csaptunk agyon, úgy hogy mindnyájan torkig laktunk hússal. Legnagyobb részük mégis, szokva lévén a gyors úszáshoz, áthatolt a folyón és fel nem tartóztatható futásban megszokott magányukba menekült.

6 Négy napi kényelmes menetelés után este felé a császár parancsot adott Lucillianus comesnak, hogy szálljon hajóra ezer könnyűfegyverzetű katonával és iparkodjék bevenni Anatha várát, a melyet, valamint nagyobb részt a többit is, az Euphrates vesz körül vizével. A parancs értelmében a hajókat alkalmas helyeken szétszöszötték, és a sziget körülzárása megkezdődött, mialatt a ködös éjszaka elfödte a rejtett
7 támadást. De a mint nappalodott, egy ember, a ki vízért ment ki, egyszerre csak meglátta az ellenséget és nagyokat üvöltött, úgy hogy hangos kiáltásaival fegyverre szólította a helyőrségét. A császár, a ki hamarjában valamely magas kilátóról táborhelyet kémlelt ki, két hajó oltalma alatt lehető gyorsasággal átkelt a folyón, őt pedig sok hajó követte
8 és az ostromgépeket szállította. A mint már közel volt a falakhoz, látta, hogy a harcz nem folyhatna le sokszoros koczkázat nélkül; azért hol nyájas, hol kemény és fenyegető szavakkal megadásra szólította fel a védőket. Ezek értekezletre kérték Hormisdast, és ennek csábító ígéretei és esküdjözei alapján sokat reméltek a rómaiak emberségétől. Végre tehát alázatos magatartásban lejöttek, maguk előtt hajtván egy megkoszorúzott bikát, a mi náluk jele a béke elfogadásának. Az erősséget a rómaiak azonnal egészen felperzselték, parancsnoka, Puæus pedig, a ki később vezérlő tábornok

lett Egyiptomban, tribunusi rangot nyert. A többi családjukkal és összes holmijukkal enyhe feltételek alatt átköltöztették Chalcis sziriai városba. Köztük volt egy római 10 katoná, a ki rége, a mikor Maximianus betört perzsa területre, mint pelyhedző állú ifjú betegen visszamaradt ezen a vidéken. Itt, a mint mesélte, nemzeti szokás szerint több feleséget vett, és most számos ivadékával mint görnyedthátú öreg nagy diadallal vitette magát, mint a meghódolás egyik szerzőjét, a mi táborunkba és tanúkra hivatkozott, hogy ő régen előretudta és előremondta, hogy, bár száz éves korához közeledik, még római földben leli majd sírját. Ezután a saracenus csatározók egy ellenséges hadosztályból ejtett néhány foglyot hoztak a császár elé; ez ennek nagyon megörült és ajándékokkal bocsátotta el őket azzal, hogy ezentúl is hasonlóképen tegyenek.

Másnap megint valami szerencsétlenség adta elő magát. 11 Iszonyú vihar támadt ugyanis, a mely forgatagaival annyira össze-vissza ronsolt minden hajlék, hogy sok sátrat egészen széttépett; a katonák hol hátra, hol előre buktak, mert a szél erejétől nem tudtak megállani lábukon. Ugyanaz nap még más valami veszedelmes dolog történt. A folyó ugyanis hirtelen kiesapott medréből és, minthogy elszakította a kőből rakott vízfogó gátakat, a melyek az öntözésre való vizet tartogatják, illetőleg visszاسzorítják, néhány gabona-szállító hajó elsüllyedt. Vajjon rosszakaratból történt-e ez, vagy a magas vízállás következtében, azt nem lehetett meg tudni.

Miután így bevették és felperzselték az első várost és 12 átköltöztették a hadifoglyokat, már biztosabb remény töltötte el bizalommal a hadsereget, és hangos szóval magasztalták a fejedelmet, meg lévén győződve, hogy ezentúl is velük lesz az isteni gondviselés.

Ha már különben is ismeretlen vidékeken gyanakodva 13

- kell meglepetésektől tartani, itt különösen kellett félni a nép ravaszságától és sokféle cselfogásától. Azért a császár könnyűfegyverzetű csapattal majd a menet élén, majd a hátvédő csapatnál tartózkodott és, hogy semmi el ne kerülje figyelmét, felkutatta a poros bozótot és a vízmósásokat, katonáit pedig visszatartotta a messzebbre való fegyelmetlen elkalandozástól részint veleszületett nyájasságával, részint
- 14 fenyegetésekkel. Azt azonban megengedte, hogy felélessék az ellenségnek mindennemű terményekben dús földjeit, de csak úgy, hogy előbb mindenki felszedjen magának annyit, a mennyi bőven elegendő a maga használatára; így az ellenségnek még többet ártott, mint a mennyiről ez tudott.
- 15 A hadfiaknak ugyanis nagyon jól esett az, a mit saját kezükkel szereztek; úgy nézték a dolgot, mintha vitézségükkel valami új magtárakat fedeztek volna fel, és örültek, hogy az élet minden szükségletében bővelkedtek és mégis megtakarít-
- 16 hatták azt, a mit a hajók szállítottak. Megtörtént itt, hogy egy részeg katona bolond fővel minden ok nélkül átkelt a túlsó partra; ott az ellenség szemünk láttára elfogta és megölte.
- 1 2. Miután így ettől a balesettől eltekintve szerencsésen végeztünk, egy Tilutha nevű, a folyó kellő közepén fekvő várhoz értünk. Ez a hely igen magas csúcson emelkedett és a természet oly hatalmasan körülsánczolta, mintha emberi kéz tette volna. A lakosokat csak úgy csinján hívtuk fel meghódolásra, mivel a vár magas és meredek fekvése könnyen kifoghatott volna a fegyveres erőszakon. Ők azonban kijelentették, hogy elpártolásnak nincs itt az ideje. De mégis azzal a fenntartással adták ezt a választ, hogy, ha a rómaiak előrehaladtukban elfoglalnák a belső tartományokat, ők is mint ez országok járuléka, a győzőhez csatlakoznak majd.
- 2 Azontúl a tisztelet jeleivel, nyugalomban és mozdulatlanul nézték falaik alatt elvonuló hajóinkat. Miután ezt elhagytuk,

egy másik, Achaiachala nevű, mindenfelől a folyótól védett és nehezen megmászható várhoz értünk; innen is hasonló elutasító válaszszal kellett távoznunk. Ismét másnap egy erősséghez értünk, a melyet falainak gyengesége miatt elhagytak; ezt felgyújtottuk és tovább mentünk. Másnap 3 és a rákövetkező napon 200 stadiumnyi út után egy Baraxmalcha nevű helységhez értünk. Itt átkeltünk a folyón és bevonultunk az onnan hét mérföldnyire levő Diacira nevű városba, a melyet lakói elhagytak, de sok volt benne a gabona és a tiszta fehér só; tetemes magaslaton épült templomot is láttunk ott. A várost felgyújtottuk, az előkerülő kevés nőszemélyt felkoncizoltuk, azután elmentünk egy kőolajtól bugyogó forrás mellett és elfoglaltuk Ozogardana városát, a melyet a közeledő hadseregtől való félelemből szintén elhagyott a lakossága. Itt Traianus császárnak egy díszemelvénnyét¹ mutogatták. Miután ezt a várost is fel- 4 égettük és két napot pihenésnek szántunk, a második napot követő éjszakának vége felé a surena, a mi a perzsáknál a király után az első méltóság, és a Podosaces nevű malechus, az assanita saracenusok törzsfője, egy hírneves rabló, a ki a mi területünkön sokáig a legnagyobb kegyetlenséggel garázdálkodott, lesbe álltak Hormisdas ellen, mivel, nem tudni honnan, neszét vették, hogy kémszemlére akar indulni; de ezzel a kísérletükkel kudarcot vallottak, mivel a keskeny de mély holtágon nem lehetett gázlón átkelni.

Hajnal hasadtával szemünk elé került az ellenség, és akkor 5 láttuk őket először sisakjaik ragyogásában és ércpikkelyektől meredő öltözetükben. De a mi katonáink gyors lépésben indultak a harczba és bátran vetették magukat az ellenségre. És ámbár ezek erős kézzel feszítették íjjaikat, és közben a kardok villogása növelte a rómaiak ijedelmét: mégis haragjuk élesztette bátorságukat, és sűrűn egymáshoz szorított pajzsaik fedezete alatt úgy szorították az ellenséget, hogy

- 6 ki sem lőhette nyilait. A győzelem ez első gyümölcsén fel-
 lelkesedve a mi katonáink eljutottak Macepracta falúhoz,
 a hol félig összeomlott falak maradványait lehetett látni.
 Úgy mondják, hogy ezek a falak a hajdankorban messzire
 elnyúltak és megvédték Assyriát külső támadások ellen.²
- 7 Itten a folyó egyik ága kiválik és bőséges vizével Babylonia
 belső tájai felé tart, nagy hasznára a körülötte fekvő földek-
 nek és városoknak. Egy másik ága, a melynek Naarmalcha
 a neve, a mi annyi mint Királyi folyó, Ctesiphont érinti.
 Az elágazás kezdetén a Pharoshoz hasonló magas torony
 emelkedik. Ezen a folyóágon az egész gyalogságunk átkelt
- 8 óvatosan elhelyezett hidakon. A lovasok pedig a teherhordó
 állatokkal együtt teljes fegyverzetben átusztattak a folyónak,
 kanyarulatai miatt kevésbé sebes helyein. Egy részüket
 az ellenség hirtelen nyílzáporral támadta, de rendkívül
 könnyen mozgó gyalogos segédsapatunk partra jutva hátba
 fogta és, mint a ragadozó madarak prédájukat, leterítette
 őket.
- 9 Miután ez a dolog is dicsőségesen végződött, Pirisabora
 nagy és népes városához értünk, a melyet szigetként véd
 mindenfelől a folyó. A császár lóháton megtekintette falait
 és fekvését és kellő óvatossággal fogott az ostromhoz, mintha
 pusztán megfélemlítéssel akarná elriasztani a lakosokat az
 ellentállástól. Ismételve tett kísérletet alkudozásra, de sem
 ígéreteire, sem fenyegetéseire nem hajlott senkisé; hozzá-
 láttak tehát az ostromhoz. A falakat fegyveresek hármas
 gyűrűjével kerítették, és az első napon az éj beálltaig lövedé-
- 10 kekkel folyt a harc.) A védők kiváló bátorságot és erőt
 tanuítottak; durvaszövőesű kendőket feszítettek lazán a
 bástyákon végig, hogy gyengítsék a lövedékek hatását. Erős
 fűzfavesszőből font és nyersbőrrel vastagon bevont pajzsoktól
 fedezve hathatósan álltak ellent; igazán vasembereknek
 nézhette volna őket az ember, minthogy a lemezek tagjaik

minden hajlásához szorosan hozzásimultak és biztos védelemként fődtek az egész embert. Többször értekezletre kérték 11 Hormisdast, mint földijüket és királyi vérből valót; de a mikor készségesen közeledett, szidalmakkal és gyalázó szavakkal támadtak rá és hitszegőnek és szökevénynek nevezték. Ezzel a hosszadalmas perpatvarral elmúlt a nap legnagyobb része; de az esthomály csendjében a mieink először sokféle ostromszereket toltak előre és megkezdték a mély árok kiegyenlítését. Alig hogy a védők ezt a félhomályban figyelmesebben 12 nézték és még hozzá egyik saroktornyukba egy faltörőnk hatalmas lökése rést ütött: azonnal otthagyták a város kettős falát és elfoglalták a vele összefüggő várat, a mely egy sziklás hegynek meredekszerű fennsíkján épült. A hegy közepén magas, kúpalakú csúcs emelkedett ki, az egésznek pedig argolisi pajzs alakja volt, csak hogy északon hiányzott valami a kerekdedséghez; ezt a részt azonban az Euphrates medréhez lebocsátkozó sziklák még jobban védték. Ott ugyanis földi szurokból és égetett téglából rakott falpárkányok voltak láthatók, a minél tudvalevőleg nincs szilárdabb építkezés. A mi katonáink már nagy hévvel behatoltak a városba, de 13 üresen találták, és most azok ellen kellett kemény küzdelmet állniok, a kik a várból mindenféle lövedékeket szórtak reájok. Az ostromlottakat a mi catapultáink és ballistáink szorongatták ugyan, de ők maguk is egy magaslaton erősen megfeszített íjjakat állítottak fel, a melyeknek kétfelé ágazó, öblös íveit oly nehezen lehetett meghajlítani, hogy az ideg az új erős nyomásától elpattantva akkora lökessel lőtte ki a megvasalt nyilakat, hogy, ha útjukban valamely testbe fúródtak, gyilkos hatással akadtak meg benne. A mellett 14 mind a két részről kézzel hajított kövek egész záporával küzdöttek és a nélkül, hogy az egyik vagy másik fél felé hajlanék a siker, nagy elszántsággal hajnaltól az éj beálltaig folytatták a véres csatát és ekkor eldöntetlenül hagyták félbe.

- A következő napon tehát elkeseredetten tovább folyt a harc; mind a két részről sokan estek el és az egyforma erők egyensúlyban tartották egymást. Ekkor a császár a kölcsönös nagy veszteségek közepett minél előbb el akarta vetni a kockát. Tehát ékalakban sorakozott csapattól kísérve és szorosan egymáshoz illesztett pajzsok által a nyíllövések ellen megvédve, lelkes kíséretével gyors iramodással közel jutott a
- 15 vastag vaspánczállal bevont ellenséges kapuhoz. És ámbár a reá zúduló kövektől, ólomgolyóktól és egyéb lövedékektől élete veszélyben forgott, mégis szapora szavakkal buzdította övéit, a kik a kapu szárnyait betörni igyekeztek, hogy nyissanak utat maguknak, és nem távozott előbb, míg azt nem látta, hogy a reája hajított lövedékek tömege szükség-
- 16 képen egészen el fogja őt borítani. Mégis mindnyáján megmenekültek, néhányan könnyű sebbel, ő maga ép bőrrel, de szégyenpirral az arcán. Azt olvasta ugyanis, hogy Scipio Aemilianus az arkádiai Megalopolisba való Polybius történetíróval és harmincz vitézzel együtt hasonló támadással törte be Karthago kapuját.³ De a régi történetírók elismert
- 17 tekintélye egyszersmind kimentí ezt az újabb esetet. Mert Aemilianus a kapuhoz egy kőből rakott védőfedél oltalma alatt közeledett, a mely alatt biztonságban és észrevétlenül ronthatott a védtelen városba, mialatt az ellenség azzal volt elfoglalva, hogy lebontsa annak a kőtömegnek a fedelét. Ellenben Julianus nyílt helyet támadott és csak akkor engedett nagy nehezen a kényszernek, a mikor már az eget nem lehetett látni a repülő szikladaraboktól és lövedékektől.
- 18 Mind ez sebtében és kellő rend nélkül történt, mert látták, hogy védőfedeleeknek és ostromtöltéseknek sok munkával járó elkészítését egyéb sürgősebb dolgok nem engedik. Most meghagyta a császár, hogy állítsanak gyorsan össze úgynevezett helepolis-gépet, a melyről fentebb említettem, hogy ilyennek segítségével vett be Demetrius király több

várost és kapta a Poliorcetes melléknevet. Erre az óriási 19
 tömegre, a melyről látszott, hogy magassága túl fog tenni
 magas tornyok párkányain, fordították most a védők teljes
 figyelemmel a szemüket; minthogy pedig egyszersmind ko-
 molyan számba vették az ostromlók kitartását, egyszerre
 csak kérésre fogták a dolgot és a tornyok és falpárkányok
 körül csoportosulva kitárt karokkal a rómaiak oltalmába
 ajánlották megukat és életükért és kegyelemért könyörög-
 tek. A mint pedig látták, hogy az ostromművek körül a 20
 munka szünetel és a mérnökök már nem tervezgetnek sem-
 mit sem, a mi biztos jele volt a fegyverszünetnek, azt kér-
 ték, adjanak nekik alkalmat arra, hogy Hormisdasszal tár-
 gyalhassanak. Mihelyt megadatott ez a kérésük, Mamer- 21
 sides, a helyőrség parancsnoka, kötélen leboccsáttatta és a
 császár elé vitette magát. Itt az ő kérésére biztosították őt
 és társait életükről és személyes biztonságukról és mind-
 nyájukat visszabocsátották. A mint otthon elmondta, hogy
 mit végzett, az egész nép, férfiak és asszonyok, minthogy
 mindent elértek, a mit kívántak, jóhiszemű szent esküvé-
 sekkel megerősítették a békét és kitódultak a megnyíló kapu-
 kon azzal a kiáltással, hogy a nagy és kegyes Cæsar üdvhozó
 geniusként jelent meg az ő egükön. Kétezeröttszázra rúgott 22
 a meghódoltak száma, mert a többi sokaság, előre látván
 az ostromot, csolnakokon átkelt a folyón és eltávozott. Eb-
 ben a várban nagy tömeg fegyvert és élelmiszert találtak;
 ebből a győzők vettek, a mire szükségük volt, a többit a
 helységgel együtt felégették.

3. Az elbeszélt eseményeket követő napon a császár 1
 épen nyugodtan ebédnél ült, midőn azt a lesújtó hírt vette,
 hogy a surena, a perzsák vezére, előcsapatunk három lovas-
 szakaszát váratlanul megtámadta, néhány embert felkasza-
 bolt, köztük egy tribunust is leterített és egy zászlót elvett
 tőlük. Iszonyú haragra gerjedve, fegyveres csapattal azon- 2

nal felkerekedett, magában a sietségben keresvén a siker biztosítékát, és miután a csunyán megrémült czirkálókat elkergette, a másik két tribunust hanyagságuk és gyávaságuk miatt elbocsátotta a szolgálatból, tíz közkatonát pedig azok közül, a kik megfutamodtak, régi törvényeink értelmében kítaszította a hadseregből és kivégeztette.

3 Miután tehát, a mint említettem, felgyújtották a várost, a császár emelvényt rakatott és arról egybehívott katonáinak köszönetet mondott és buzdította mindnyájukat, hogy ezentúl is hasonlóképen viselkedjenek és fejenként száz ezüst denárt¹ ígért nekik. A mikor pedig észrevette, hogy az ígért összeg csekélységén megütközve zúgolódnak, komoly felháborodás hangján így szólt hozzájuk:

4 «Íme ott vannak a perzsák, a kiknek bőven van mindenük; ennek a népnek gazdagságából megszedszhetitek majd magatokat, ha jó egyetértésben vitézül viselkedünk. Mérhetetlen gazdagságból sülyedt le, higgyétek nekem, a római birodalom végre a legnagyobb szegénységbe olyanok által, a kik, hogy meggazdagodjanak, arra tanították fejedelmeiket, hogy a barbároktól aranyon vásárolt béke árán térjenek haza.

5 Kincstárunk meg van támadva, városaink ki vannak fosztva, tartományaink el vannak pusztítva; nekem nincs vagyonom, nincs atyafiságom, jöllehet nemes vérből származom, nincs semmim, csak félelmet nem ismerő szívem. És az a császár, a ki minden javait a lelki műveltségben keresi, szegyenkezés nélkül vallhatja be tisztességes szegénységét. Hiszen a Fabriciusok is úgy intézték a legjelentékenyebb háborúkat, hogy családi vagyonban szegények, dicsőségben gazdagok voltak.

6 De ti mind ezt bőven elnyerhetitek, ha jobban alkalmazkodtok az istenség vezérletéhez és az én vezérletemhez, a ki benneteket, a mennyire emberi belátás terjed, óvatosan akarlak vezetni. Ha azonban ellenszegültök és visszasülyedtek a régi zendülések gyalázatoságaiba, ám folytassátok.

Én, a mint fővezérhez illik, oly nagy szolgálato- 7
 kát felmutató pályám végén egyedül állva fogok meghalni, fittyet hányva
 ennek az életnek, a melyet egyetlen hitvány láz is elragadhat
 tőlem. Vagy legalább félre fogok állni, mert nem úgy éltem,
 hogy ne lehetnék valamikor ismét magánember. Pedig dicse-
 kedve és örömmel mondhatom, hogy velünk vannak a leg-
 kipróbáltabb, a hadi tudomány minden ágában tökéletes
 vezérek.»

Ezzel az ildomos beszéddel a császár, a ki bajban és 8
 szerencsében egyaránt került minden túlzást, egy időre le-
 csillapította a katonákat, a kik jobb idők reményében megint
 neki bátorodtak és megígérték, hogy ezentúl szófogadók és
 alkalmazkodók lesznek. Mindnyájan egy értelemmel égis-
 magasztalták a császár méltóságos magatartását és fennkölt
 érzelmeit, a mit, ha őszinte szívből jön, a fegyverek halk
 összecsendítésével szoktak kifejezni. Azután felkeresték ismét 9
 sátraikat és a mennyire a készletek engedték, étellel és éjjeli
 pihenéssel szedtek új erőt. Lelket öntött hadseregébe Julia-
 nus azzal is, hogy esküdni nem olyas valamire szokott, a
 mi drága volt előtte, hanem valamely folyamatban levő
 nagy vállalkozására, pl. «Úgy hajtsam igába a perzsákat»,
 vagy «Úgy állítsam talpra a megingott római birodalmat»;
 így szokott a hagyomány szerint Traianus is olykor valamit
 esküvel megerősíteni: «Úgy lássam szervezett provinciának
 Daciát», vagy «Úgy keljek át hídon a Dunán és az Euphra-
 tesen», és több effélet.

Ezután megtettünk 14 mérföldnyi utat és egy helyhez 10
 értünk, a hol öntöző csatornák termékenyítik meg a földet.
 Azonban a perzsák előre megtudták, hogy merre szán-
 dékozunk menni; megnyitották tehát a zsilipeket és enged-
 ték a vizet messzire elterjedni. Minthogy ennek követke- 11
 zésében szélteben víz borította a mezőket, a császár katonái-
 nak egy napi pihenőt engedett, ő maga pedig előre indult

és tömlőkből, bőrladikokból, továbbá szétfűrészelt pálmatörzsekből sok apró hidaeskát készíttetett és rajtuk nem minden nehézség nélkül átvezette seregét.

- 12 Ezeken a tájakon a földek egy része szőlővel és különféle gyümölcsfával van beültetve. Itt honos a pálmafa, a mely nagy területeken egészen Mesenéig és a nagy tengerig óriási erdőkként van elterjedve. A hová lép az ember, mindenhol gyümölcs nélkül vagy gyümölcsessel letépett pálmaágakat lát; gyümölcsükből bőven termelnek mézet és bort. Azt mondják, hogy a pálmák maguk termékenyítik meg magukat és
- 13 hogy nemüket könnyen lehet megkülönböztetni.² Azt is mondják, hogy a női virágok megfogamzanak, ha bekenik hím virágok porával, és hogy gyönyörködnek kölcsönös szerelmükben, a mi abból tűnik ki, hogy kölcsönösen egymás felé hajolnak és még elég erős szél sem hozza ki őket ebből az irányból. Ha pedig nem kenik be a szokott módon a női virágot hímporral, akkor elvetélés következtében idétlen gyümölcsöt teremnek. Ha nem lehet tudni, hogy valamely nőivirágú fa melyik fához vonzódik szerelemmel, akkor törzsét bekenik illatos kenőccsel és a másik fa a természet rendje szerint magába fogadja az édes illatot. Ezek a jelenségek azt a hitet keltették, hogy itt valamiféle párosodás történik.
- 14 Ezzel a bőséges táplálékkal jóllakva seregünk több sziget mellett haladt el, és a hol azelőtt sükségtől féltek, ott komolyan attól kellett tartani, hogy túlságosan megtöltik gyomrukat. Végre hadseregünk, miután kiállotta, még pedig nem megtorlatlanul, ellenséges íjjászoknak lesből intézett támadását, eljutott ahhoz a helyhez, a hol az Euphrates főmedre sok apró ágra oszlik.
- 1 4. Ezen a tájon egy városra akadtak, a melyet alacsony falai miatt elhagytak zsidó lakói; ezt katonáink haragjukban felperzselték. Ezután a császár tovább haladt felbuzdulva

az istenségnek az ő hite szerint kegyes segítségén. A mint 2
 Maozamalchához, egy nagy és erős falakkal kerített város-
 hoz érkezett, erős sátrakat veretett és gondosan megtett
 minden óvó intézkedést, hogy ne nyugtalaníthassa a táborát a
 perzsa lovasság hirtelen támadása, mert ennek az erejétől
 nyílt mezőn minden nemzet rendkívül fél. Miután mindezt 3
 elrendezte, néhány könnyűfegyverzetű katonától kísérve
 maga is gyalog neki indult, hogy beható vizsgálattal kikém-
 lelje a város fekvését. De veszedelmes törbe esett, a mely-
 ből csak életének legnagyobb kockáztatásával tudott végre
 kivergődni. Ugyanis a városnak egy rejtett kapuján tíz fegy- 4
 veres perzsa vitéz lépett ki, leguggolva végig ment a lejtő
 alsó végén, azután hirtelen iramodással rávetette magát a
 mi embereinkre. Kettő közülök kardott rántott és megtá-
 madta a külseje által feltűnő császárt, de ez feltartotta
 csapásaikat magasra emelt pajzsával; ennek a védelme alatt
 csüggedetlen bátorsággal az egyiknek oldalába döfte kardját,
 a másikat a császár társai vágták le sűrű csapásokkal. A
 többi, a kik közül többen meg is sebesültek, szétfutott; a
 kettőről lehúzták fegyverzetüket, a császár pedig társaival
 és a hadizsákmánynyal szerencsésen visszatért a táborba, a
 hol mindnyájan nagy örömmel fogadták. A földre terített 5
 ellenség nyakáról egykor levette aranylánczát Torquatus,
 az elbizakodott gall vitézt egy madár védőszárnyai alatt
 leterítette Valerius, a ki azóta a Corvinus melléknevet nyerte,
 és erről a dicső tettükről ismeri őket az utókor; nem irigylem
 ezt tőlük, de hadd csatlakozzék ez a szép tett is ama régi
 emlékekhez.

Másnap hidakat veretett, átszállította seregét és, miután 6
 máshol egészségesebb helyet szemelt ki a tábor számára,
 kettős sánczczal vette azt körül, mivel, a mint említet-
 tem, aggodalmat keltett a sík pusztaság. Azután hozzá-
 látott a város ostromához, mert veszélyesnek tartotta

volna, ha tovább indul, háta mögött hagyván félelmetes ellenséget.

- 7 Mialatt erre nagyban készültek, a surena, az ellenség vezére, megtámadta a pálmaligetben legelő teherhordó állatainkat; de a mi felderítő csapatunktól visszaveretvén, kénytelen volt némi veszteséggel eredmény nélkül visszavonulni.
- 8 Két városból, a melynek az őket mindenfelől bekerítő folyó-ágak szigetalakot adnak, a lakosok, nem bízván saját erejükben, félelmükben Ctesiphon falai alá vonultak. Egyik részük a sűrű erdőkön keresztül, mások a közeli távokon fatörzsekből vájt ladikokon iparkodtak elillanni; ezt tartották ugyanis az egyedüli és legalkalmasabb eszköznek a hosszú útra, a mely még előttük volt, míg eljutnak
- 9 ama távoli vidékekre. Közülök többet felkonczoltak a mi katonáink, a kik szintén dereglyéken és ladikokon szerte kalandoztak, másokat helyenkint elfogtak és táborunkba hoztak. Mert Julianus jól megfontolt terv szerint úgy intézkedett, hogy azalatt, míg a gyalogság a falakat ostromolja, a lovasság szakaszokra oszolva zsákmány szerzésével foglalkozzék. Ennek az intézkedésnek lehetett köszönni, hogy katonaságunk nem provinciáink rovására, hanem az ellenség zsírjával táplálkozott.
- 10 Most a császár a kettős fallal védett várost őrszemek hármasságával vette körül¹ és a siker reményében teljes erejével kezdte meg az ostromot. De a milyen szükséges volt ez a vállalkozás, ép oly nehéz volt a kivitele. Mert minden oldalról mély szakadékok által elválasztott sziklák és kanyarulatok kiszögelései tették lehetetlenné a kész veszély miatt a közeledést, különösen minthogy számukkal és magasságukkal félelmet keltő tornyok vetekedtek a természetalkotta magas sziklavárral, a folyó felé lehúzó síkságot
- 11 pedig erős sánczok védték. Ehhez járult még az a nem csekélyebb nehézség, hogy az ostrom alá fogott tetemes hely-

őrség csupa válogatott emberekből állt és semmi kecses-
tetéssel sem volt megadásra bírható, hanem azzal az elszánt-
sággal szállt szembe az ellenséges támadásokkal, hogy győz,
vagy pedig hazájának romjai alá temetkezik. Már csak
nagy nehezen lehetett tartóztatni a mi katonáinkat, a kik
hetykén azt követelték, hogy akár nyílt mezőn is rendes
csatában mérkőzzenek; még olyankor is, ha visszavonulásra
adtak jelt a trombiták, még mindig merész kísérlteken járt
az eszük, hogy miként lehetne az ellenséget szorongatni.

Mindazonáltal a mi embereink értelmessége győzött az 12
ellenség minden erőfeszítésén. Megosztották egymás közt a
munkát és mindenki gyorsan megfelelt a neki jutott fel-
adatnak. Itt magas földhányásokat emeltek; amott mások
mély árkokat töltöttek ki; máshol hosszú alagutak segít-
ségével földalatti tágas rejtekhelyeket készítettek; szerelők
lövőgépeket állítottak fel, hogy csakhamar hallassák vészes
zúgásukat. Az aknákra és védőfedelekre Nevitta és Daga- 13
laifus ügyelt fel, az összecsapások intézését és az ostrom-
gépeknek tűztől és kirohanásoktól való megvédését a császár
vállalta magára.

A mikor sok fáradsággal megtörtént minden készüllet a
város lerombolására és már alig várták a harc megkezdését,
egy Victor nevű tábornok tért vissza egészen Ctesiphonig
kiterjesztett kémlelőútról azzal a hírrel, hogy nem találko-
zott semmiféle akadálylyal. Ez szilaj örömmre ragadta a mi 14
katonáinkat és fokozott bátorsággal fegyverben várták a
harcra szólító jelt.

Már megszólaltak mindkét részről harci riadóval a trom- 15
biták. Először a rómaiak kezdték ismételt iramodással és
fenyegető kiáltásokkal ingerelni az ellenséget. Ezeknek egész
testét finom tollazatként vaslemezek fedték és teljes biztonsá-
gban érezték magukat, mivel a nyilak a merev vas kanyarulatai-
hoz ütődve visszapattantak róluk. Ellenben a rómaiaknál

- az egymáshoz szorított pajzsokból alkotott védőfedél, a mely alatt mint valami idomtalan bolthajtás alatt kitűnően rejtőztek, folytonos mozgásuk következtében olykor meglazult és hasadékokat kapott. A másik részről a perzsák makacsul falaikhoz tapadtak és minden kitelhető módon azon voltak, hogy kijátszszák és meghiusítsák a vesztükre
- 16 törő támadásokat. A mint pedig az ostromlók fűzfafonadékokat tartva maguk elé már a falakat szorongatták, onnan nyilakkal és parittyákkal, mások meg óriási kövek hengerítésével, üszkökkel és gyújtónyilakkal nem engedték őket közeledni. Ekkor megfeszítették a fanyilak hajítására alkalmas ballisták idegeit, úgy hogy csikorogva meghajlottak és sűrűn ontották a lövedékeket; továbbá scorpiók kőgolyókat hajítottak, a hová ügyes kezek irányították őket.
- 17 Újra meg újra ismétlődtek az összecsapások, míg dél felé a nap perzselő sugarai alatt növekedő hőség mindnyájukat, bár egész figyelmüket az ostromművek előkészítésére és a harcra fordították, arra nem kényszerítette, hogy elfáradva és izzadsággal ellépve visszavonuljanak.
- 18 Ugyanezzel az elszántsággal harczolt mind a két fél a következő napon is ernyedetlenül különféle harczmodorban; de ismét egyenlő eredménnyel eldöntés nélkül váltak szét. Azonban a császár, a ki minden veszélyben ott volt a harczolók közt, sürgette a város elestét, mert nem akarta nagyobb céljait kockáztatni azzal, hogy sokáig vesztegel a
- 19 falak körül. De ilyen feszült viszonyok közt nincs olyan jelentéktelen dolog, hogy néha minden várakozás ellenére nem okozhatna nagy dolgokban fordulatot. A mint ugyanis a két fél, miként már ismételve történt, épen szét akart válni és már csak csekély erővel folytatta a küzdelmet: egy komoly ézél nélkül megindított faltörő, a melyet csak az imént hoztak oda, feldöntött egy tornyot, a mely magasabb volt minden többinél és égetett téglából szilárdan volt felépítve. Össze-

omlása magával rántotta iszonyú robajjal a falnak vele összefüggő részét. Itt tűnt ki a változott helyzetben mind a két részen fényes tettekkel az ostromlók igyekezete és az ostromlottak kitartása. A felbőszült és elkeseredett rómaiak ugyanis nem ismertek nehézséget, az életükért síkra szálló védők szemében pedig nem volt semmi sem félelmetes vagy elrettentő. A sokáig eldöntetlenül hullámozó harcznak, mind a két részről sok vérontás után, csak a nap lementé vetett véget és csak ekkor gondoltak elfáradt testükkel.

Mialatt ez fényes nappal mindnyájuk szemeláttára történt, azt jelentették a császárnak, a ki mindent éber figyelemmel kísért, hogy azok a sorozredbeli katonák, a kik aknafúrással voltak megbízva, kivágtak földalatti folyósókat, gyámfákkal megtámasztották és most már eljutottak a városfalak alapjáig és mihelyt rendeletet kapnak, feljuthatnak a felszínre.) A mint tehát az éjnek nagyobb része elmúlt, megszólaltak a trombiták és jelt adtak a harcz megkezdésére. Erre mindannyian fegyvert fogtak és szándékosan két oldalról rohanták meg a falak párkányzatát, hogy azalatt, míg a védők a veszély elhárítása végett ide-oda sietnek, ne hallhassák a közelükben ásó kapák pengését és az aknafúrók csapatja hirtelen felbukkanhasson a nélkül, hogy belülről ellentállásra találának. Miután mind ezt megegyezésük értelmében elintézték és a védők figyelme le volt kötve, megnyitották az aknát és elsőnek kiugrott belőle Exsuperius, a Victorok cohorsából való közkatona, utána Magnus tribunus és Jovianus notarius, őket pedig követte az egész merész csapat. Először leszúrták azokat, a kiket abban az épületben találtak, a hol a felszínre jutottak; azután nagyokat lépve tovább mentek és levágták mind az éjjeli őröket, a kik nemzeti szokásuk szerint hangos énekkel magasztalták királyuk igazságszeretetét és szerencsáját. A közhiedelem szerint egykor maga Mars volt — ha ugyan méltóságuk

követelménye megengedi az isteneknek, hogy az emberek közé vegyüljenek — Luscinusnak segítségére, a mikor berontott a lucanusok táborába. Hitték ezt pedig azért, mert egy ijesztő nagyságú fegyveres embert, a kit a csata hevében létreával vállán láttak, másnap, a mikor számba vették a hadsereget, a leggondosabb kutatással sem lehetett megtalálni, holott bizonyára maga jelentkezett volna, ha jeles tettének tudatában levő katona lett volna. De ha akkor nem lehetett megtudni semmiképen, hogy ki vitte véghez azt a szép tettet, ez alkalommal nagy kitüntetésben részesültek azok, a kik oly vitézül viselkedtek, mert ostromkoronával² tüntették ki és a hadsereg gyűlekezete előtt megdicsérték őket.

25 Miután így a város több oldalról is hozzáférhetővé vált és nem volt többé tartható, a rómaiak végre benyomultak és féktelen haragjukban nemre és korra való tekintet nélkül lemészároltak mindent, a mi útjokba akadt. A kiket nem ért ez a sors, azok a reájuk szakadó romlástól megriadva, minthogy egyfelől a tűz, másfelől a kard éle szorongatta őket, bucsúkönyveket ontva levetették magukat a falakról és összezúzott tagokkal tengették még egy ideig a halálnál
26 is gyászosabb életüket, míg őket is le nem vágták. Nabdatest, a helyőrség parancsnokát, 80 emberével élve húzták ki a romok közül és a császár elé vitték; ez jó kedvében kegyelemre hajolván, őt és másokat minden bántalom nélkül őrizet alá vétette.

A mikor az érdemek és a kiállott fáradalom mérlegelésével szétosztották a zsákmányt, a császár maga, a ki mindig kevéssel érte be, a maga számára egy elébe hozott siketnéma fiút fogadott el, a ki értett a némajátékhoz és sokat, a mit értelme felfogott, kecses mozdulatokkal tudott kifejezni, — továbbá három aranypénzt, a mit jóleső és ked-
27 ves jutalomnak tekintett a kivívott győzelemért. A fogságba jutott hajadonok közül azonban, a kik közt igen szépek is

voltak — a mint egyáltalában a perzsa nők kitűnnek szépségükkel — nem akart egyhez sem hozzányúlni, de még látni sem akarta őket; ebben Alexander és Africanus példáját követte, a kik kitérték az ilyen kísértés elől, hogy erőt ne vegyen rajtuk a szenvedély, miután a fáradalmakkal szemben mindenhol győzhetetleneknek bizonyultak.

Az elbeszélte harczok közben egy visszapattanó kőgolyó, 28 a melyet a pattantyús nem illesztett elég erősen a parittyába, egy gépmesterünknek, a kinek a neve most nem jut eszembe, összezúzta a mellét, a mint épen a scorio mögött állt. Hanyatt vágódott és kiadta lelkét, tagjai pedig annyira szétroccsolódtak, hogy egész testéből nem maradt semmisen, a min fel lehetett volna ismerni.

A mint a császár innen tovább indult, megbízható jelen- 29 tést kapott, hogy a város körül levő rejtett, sötét üregekben, a minő sok van azon a vidéken, titokban lesbe állt egy elleneséges csapat, hogy onnan váratlanul kirontson és a mi menetünknek végét hátba támadja. Ezeknek az elűzésére a csá- 30 szár azonnal egy kipróbált vitézségű gyalogcsapatot küldött. Minthogy ez sem be nem hatolhatott a bejáratul szolgáló réseken, sem a bent rejtőzőket nem tudta ütközetre kicsalni, szalmát és rőzsét szedett össze és felhalmozta az üregek nyílása előtt. A szűk helyre behatoló és ennél fogva mind sűrűbbé váló füst a bennlevők egy részét megölte a légzés útjainak elzárásával, másokat a tűznek mind tovább terjedő forró lehellete arra kényszerített, hogy kész vesztükbe rohanjanak. Miután így mindnyájukkal vagy a fegyver vagy a tűz végzett, embereink gyorsan visszaindultak zászlóikhoz. Ily módon dőlt a porba és lett rommá a római hadsereg vitézsége által egy nagy és népes város.

E dicsőséges események után átkeltünk a hidak egész 31 során, a melyek átvittek bennünket az itt egymással találkozó sok folyón. Két erősséghez értünk, a melyek a

földbe vajt hajlékokkal voltak ellátva. Itt a perzsa király egyik fia, a ki főurakkal és fegyveres néppel Ctesiphonból nyomult előre, vissza akarta tartani a seregeink előhadát vezető Victor comest; de a mint megpillantotta közeledő derékhadunkat, visszavonult.

- 1 5. Tovább haladtunk tehát és ligetekhez és különféle terményekben bővelkedő földekhez értünk; itt egy római módra épült királyi palotát is találtunk és minthogy meg-
- 2 tetszett nekünk, meg is hagytuk teljes épségében. Volt azon a vidéken egy terjedelmes, kerekre szabott, köröskörül sövénynyel bekerített térség, a melyben a király mulattatására szánt vadállatokat tartottak: sörényes nyakú oroszlánokat, sertésszügyű vadkanokat, minden mértéken túl dühös medvéket, a milyenek Perzsiában szoktak lenni, és más válogatott állatóriásokat. Mind ezeket a mi lovasaink, miután felfeszítették a kapuk závarait, vadászkopjával és
- 3 mindenféle lövészerrel leterítették. A vidék természeténél fogva termékeny és jól van megművelve. Nem messze innen van Coche, más néven Seleucia. Ott hevenyében sánczczal kerített tábort vertünk és minthogy bőven kínálkozott víz és takarmány, az egész hadsereget két napig pihentettük. Azután a császár a kémlőcsapattal előre ment és megtekintette a hajdan Severus császártól feldúlt, most romokban heverő várost. Van ott egy soha el nem apadó forrás; ebből egy hatalmas tó táplálkozik, a melynek a Tigris felé van lefolyása. Itt sok felakasztott holttestet látott, annak az embernek a rokonait, a kiről fentebb elbeszéltem, hogy ke-
- 4 zünkre játszotta Pirisaborát. Itt tűzhalált halt Nabdates is, a kiről elmondtam, hogy 80 emberével kihúzták az ostrommal bevett város romjai közül. Történt ez pedig azért, mivel az ostrom kezdetén titkon megígérte, hogy kezünkre adja a várost és mégis elkeseredetten küzdött ellenünk; a mikor pedig váratlanul kegyelmet nyert, odáig ment szemtelensé-

gében, hogy Hormisdasra minden elképzelhető gyalázatot kent.

Miután jó darabig tovább haladtunk, gyászos baleset ért 5 bennünket. Mialatt ugyanis kémlőcsapatunknak három könnyű fegyverzetű cohorsa harcza keveredett egy perzsa csapattal, a mely a városnak hirtelen megnyílt kapuiból özönlött ki: egy ellenséges czirkálócsapat átjött a folyó túlsó partjáról és felkonczolta a minket követő teherhordó állatokat, valamint néhány emberünket is, a kik takarmány után járva gondatlanul kóboroltak. Bár nagyon bántotta ez 6 a dolog a császárt, mégis tovább indult onnan és már közeledett Ctesiphon tájához, midőn egy magasan fekvő, jól megerősített várra bukkant. Ennek a kikémlelésére ő maga vállalkozott és, a mint ő gondolta, feltűnés nélkül lóháton közeledett néhány kísérfőjével a falakhoz. Minthogy azonban túlságos buzgalmaiban nyíllövésnyire eljutott, nem maradhatott észrevétlenül. Azonnal egész zápora zúdult feléje a különféle lövedékeknek és egy faligépből hajított lövedék majdnem megölte, de csak szorosan mellette álló csatlósa sebesült meg; ő maga szorosan egymáshoz illesztett pajzsok védelme alatt elkerülte a nagy veszedelmet és elmenekült.

Ezen az eseten nagyon felbőszült és elhatározta, hogy 7 ostrom alá fogja a várost. Azonban a védők erősen el voltak szánva az ellentállásra, mivel bíztak a várnak majdnem hozzáférhetetlen fekvésében és azt hitték, hogy a perzsa király tetemes csapatokkal gyors menetben halad előre és legközelebb oda fog érkezni. Már elkészültek a védőfedelek 8 és minden egyéb, a mi az ostromhoz kell; ekkor egy holdvilágos éjszakán, a mely a sánczokon állókkal mindent világosan láttatott, a második őrjárat vége felé¹ az ellenség hirtelen egyetlen sűrű tömeggé állt össze, váratlanul kiontott a megnyitott kapukon és megtámadta a mi gyanútlan cohorsunkat; embereink közül többet levágott, köztük a

tribunus is oda veszett, a mikor el akarta hárítani a veszede-
 9 delmet. Mialatt ez történt, a perzsák hasonló módon, mint
 azelőtt, a folyó tulsó partjáról megtámadták a mi embereink-
 nek egy részét, többet közülök megöltek, másokat élve el-
 fogtak. Félelemből és mert azt hitték, hogy az ellenséges
 csapatok túlnyomó számban vannak, a mi embereink akkor
 lanyhán viselkedtek. De mihelyt visszatért szívükbe a bátor-
 ság és a trombiták szavától felriasztott hadseregünk heve-
 nyében fegyvert ragadott és fenyegető kiáltással segítségükre
 sietett, a kirontott ellenség megijedt és veszteség nélkül
 10 visszavonult. A császár ezen nagyon megharagudott és azokat,
 a kik életben maradtak abból a cohorsból,² a mely oly bátor-
 talanul állotta a portyázók támadását, a terheesebb gyalog-
 11 sági szolgálatra fogta és lefokozta. Ezután türelmetlenségében
 minden igyekezetét és gondját arra irányozta, hogy lerontsa
 azt a várat, a mely előtt annyi veszélyen kellett átesnie.
 Ő maga mindenho! ott volt az első sorokban, hogy az első
 közt harczolva példát adjon a katonáknak vitéz magatar-
 tásra, egyszersmind pedig tanúja és elismerő bírása legyen
 tetteiknek. Sokat és sokáig forgolódott így a legnagyobb
 veszedelmek közepett; végre a különféle ostromszerekkel
 és lövedékekkel tett sok kísérlet után az ostromlottakkal
 kötött titkos megegyezés következtében bevettük és fel-
 18 gyújtottuk a várat. Ezek után tekintettel a már kiállott és
 a még várható fáradalmakra a túlságos munkától kimerült
 hadseregünk megpihent, miután bőven osztogattak köztük
 mindenféle élelmiszert. Mindazonáltal a sánczot sűrű karó-
 kerítéssel* és mély árkokkal biztosítottuk, mivel Ctesiphon
 közelsége miatt hirtelen kirohanásoktól és egyéb meglepeté-
 sektől lehetett tartani.

1 6. Innen egy ásott medrű folyóhoz érkeztünk, a melynek
 neve Naarmalcha, a mi annyit tesz, mint Királyok folyója.
 Ezt előbb Traianus, azután Severus ásatta nagy igyekezettel

hatalmas csatorna módjára, kiemeltetvén belőle a földet, hogy a víz az Euphratesből ide befolyjon és a hajók átjuthassanak a Tigrisbe. A császár minden eshetőségre a leg-² biztosabbnak tartotta, hogy kitisztítassa azt a részt, a melyet a perzsák egykor, a mostanihoz hasonló támadástól tartván, hatalmas kőrakással betemettek. A mint a mélyedés ki volt tisztítva, és a torlaszok el voltak távolítva, a víz annyira emelkedett, hogy hajóhadunk biztonságban megtehetett 30 stadiumnyi utat és kijutott a Tigris medrébe. Azonnal hidat állítottak össze, a melyen hadseregünk átkelt és útnak indult Coche felé. Hogy pedig a fáradalmakat³ megfelelő pihenés váltsa fel, letelepedtünk egy gazdag tájékon, a hol fa- és szőlőültetvények és zöld cziprusfák díszelnek, a közepén pedig árnyékos, kedves nyaraló van; a ház minden falán festmények láthatók, a melyek nemzeti szokás szerint a királyt ábrázolják, a mint a vadászat különféle módja szerint vadállatokat ejt el. Mert a perzsáknál nem festenek és nem faragnak ki semmitsem, csak öldöklést és háborút.

Eddig tehát minden jól sikerült és a császár már bátrab-⁴ ban nézett szeme közé minden nehézségnek; oly nagy reményt vetett az eddig hozzá még soha hűtlenné nem lett szerencséjébe, hogy merész vállalkozásai nem egyszer közel jártak a vakmerőséghez. Ama hajók közül, a melyek élelmet és hadigépeket szállítottak, néhány erősebbet kiürítettet és egyenkint 800 fegyverrel rakta meg; a hajóhad főrésztét magánál tartotta és három részre osztotta. Ezek közül az egyiket Victor comes alatt a beálló éj csendjében elindította, hogy keljenek át hamarosan a folyón és foglalják el az ellenséges partokat. Tábornokai ezt nagy aggodalommal nézték és⁵ egyértelmű kéréseikkel meg akarták ezt akadályozni. Mint-hogy azonban nem tudták megváltoztatni a császár szándékát, egy zászlóval adott jelre a parancs értelmében öt hajó azonnal elindult és eltűnt szemünk elől. De a mint a part

- felé közeledtek, az ellenség üszköket és mindent, a mi csak alkalmas a tűz élesztésére, hajított reájok szakadatlanul, úgy hogy a hajók a katonákkal együtt odaégtek volna, ha a császár egy gyors ötlettől elragadva el nem kiáltotta volna magát, hogy a mi embereink utasításuk értelmében megadták a velők megbeszélt jelt, a melylyel tudatják, hogy hatalmukban van már a part, és sürgős parancsot nem adott volna, hogy az egész hajóhad siessen, a mennyire csak bírják az evezők. Így történt, hogy a hajókat még megmentették, életben maradt katonáink pedig, ámbár magas helyről kövekkel és mindenféle lövedékekkel támadták őket, heves küzdelem után felhatoltak a magas és meredek partra és nem tágítottak onnan. És még bámulja a történelem Sertoriust, a ki teljes fegyverzetben, pánczélosan úszta át a Rhodanust, az első pillanatban megzavarodott katonái pedig mégsem akarván elmaradni a magasra tartott zászló mögött, ráfeküdtek széles görbe pajzsaikra és beléjük kapaszkodva, bármily tapasztalatlanok voltak is irányításukban, mégis együtt haladtak a gyors hajókkal az örvénylő folyón keresztül.¹
- 8 A mi katonáinkkal a perzsák egészen vasba öltözött lovasesapatokat állítottak szembe oly tömött sorokban, hogy a test minden hajlását követő vaslemezek fénye elkápráztatta a szembejövők szemeit; lovaikat pedig mindannyit bőrtakaró védte. Tartalékul gyalogos századok voltak mögöttük felállítva; ezeket fűzfafonadékkal és nyers bőrral bevont hosszúkás görbe pajzsok fedezték és így mozogtak tömött sorokban. Ezek mögött elefántok lépkedtek mozgó hegyekként; óriási testük mozdulataival halállal fenyegettek mindenkit, a ki hozzájuk közeledett és rémületet keltettek mindenkiben, a kinek valaha dolga volt velők.
- 9 Most a császár a homéroszi hadrend szerint² a gyenge gyalogsapatoknak a két harczzonal közt tűzte ki helyüket, mert el akarta kerülni, hogy gyáván ne hátráljanak és min-

dent magukkal ne ragadjanak, ha az első sorba állítja őket; vagy viszont, ha az összes centuriák mögött az utolsó sorban volna a helyük, meg ne futamodjanak, a mit annál könnyebben tehetnének, mert nem tartóztatná őket senkisé. Ő maga a könnyűfegyverzetű segédcsapatokkal majd az első, majd az utolsó sorok közt forgolódott.

Mihelyt tehát szembe került egymással a két fél, a rómaiak 10 lobogó sisakbokrétáikkal, pajzsukat lóbálva, a sípoknak anapæstusi ütemben³ szóló kísérete mellett lassú lépésben mentek előre. A könnyű csatározók hegyes lövedékek hajításával vezették be a harczt és a mindenfelől feltúrt földet kavargatva vitte a szél. Midőn azután szokás szerint 11 minden oldalról felhangzott a csatakiáltás és a vitézek bátorságát fokozták a harsogó trombitajelek, már mindkét részről lándzsával és meztelen karddal folytatták emberember ellen a harczt. A nyilak részéről fenyegető veszély ellen katonáink annál jobban voltak biztosítva, minél gyorsabban hatoltak beljebb az ellenség tömegébe. Ezalatt Julianus mindenhol forgolódott; itt segítségükre sietett a hátrálóknak, ott serkentette a tétoválókat; egyszerre teljesítette a derék bajtárs és a vezér kötelességeit. Így 12 heves küzdelem után a perzsák első harcztvonala bomladozni kezdett és eleinte lassan, azután gyorsított lépésben visszavonult és a közeli város felé húzódt. Nyomban követték őket a mi katonáink, a kik szintén el voltak ugyan fáradva, minthogy reggeltől estig küzdöttek nyílt mezőn a perzselő hőségben; de azért nagy kitartással sarkukban voltak és az egész ellenséges sereget, a mely legkiválóbb vezéreinek, Pigranesnak, a surenának és Narseusnak vezérlete alatt állott, hanyatt-homlok űzték egészen Ctesiphon faláig és vágták az ellenség lábikráit és hátát. Be is rontottak 13 volna a megfutamodók csapatjai közé vegyülve a város bejáratain, ha felemelt kézzel és szóval vissza nem tartotta

volna őket Victor nevű tábornokunk, a kinek magának is nyíl fúródott a vállába, és a ki attól tartott, hogy heveskedő katonáink meggondolatlanul meglepetik magukat a város falain belül és nem találván kijáratot, a túlnyomó szám erőt vesz majd rajtuk.

14 Ám zengjenek a költők Hector egykori csatáiról, ám magasztalják a thessaliai hősnek⁴ vitézségét, és szóljanak hosszú századok Sophanesről, Aminiasról, Callimachusról és Cynægirusról, a görögországi perzsa háborúk ama tündöklő csillagairól: azon a napon, ez az általános vélemény, a mieink közül is nem egy szerzett magának vitézségével fényes nevet.

15 Most katonáink minden félelemtől menten keresztül-gázoltak az ellenségnek rakásra gyűlt holttestein és még a jogosan ontott vérrel borítva összesereglettek a fővezéri sátor előtt; magasztalták és hálálkodtak neki, hogy — nem lehetett eldönteni, vajjon mint vezér inkább, vagy mint közkatona — oly szerencsés véghez juttatta a dolgot, hogy a perzsáknak körülbelül 2500 főnyi veszteségével szemben a mieink közül körülbelül csak hetvenen estek

16 el. A császár pedig nagyobbbrészt nevükön szólította azokat, a kik az ő szemeláttára kitüntették magukat elszántságukkal, és hajókoronát, polgári és tábori koronát adományozott nekik.⁵

17 Abban a meggyőződésben, hogy az eddigieket hasonló sikerek fogják követni, előkészületeket tett, hogy Mars Ultornak többrendbeli áldozatot mutasson be. Erre a célra tíz gyönyörű bikát vezettek elő, de, mielőtt még az oltárhoz értek volna, kilencz közülök csunyán a földhöz vágódott, a tizedik pedig széttépte kötelékeit és megszökött; a mikor pedig nagy nehezen visszahozták és levágták, kedvezőtlen előjeleket mutatott. Ennek láttára Julianus erősen felháborodott és megesküdött Jupiterre, hogy többé nem mutat be Marsnak áldozatot; és ezt az esküjét vissza sem von-

hatta, mert megelőzte ebben hamarosan bekövetkezett halála.⁶

7. Ezután haditanácsot tartott a főtisztokkal Ctesiphon 1 ostromának kérdésében. Itt a többség azoknak a nézetéhez csatlakozott, a kik ezt az ostromot merész dolognak és időszerűtlen vállalkozásnak ismerték fel, mivel a várost már védett fekvése is bevehetetlenné teszi; egyszersmind azt hitték, hogy a perzsa király félelmetes sokasággal csakhamar ott fog teremni. Ez a helyes vélemény győzött is 2 és, minthogy a császár józan esze szintén felismerte helyes voltát, Arinthæust küldte ki könnyű fegyverzetű gyalogcsapattal, hogy pusztítsa a marhában és terményekben gazdag környéket, egyszersmind azonban nem kisebb buzgalommal üldözze az ellenséget is, a melyet eddig kóborlásai-
ban a sűrűn benőtt ösvények és előttük jól ismert rejtek-
helyek fedeztek. Ennélfogva bőség volt a rómaiaknál...¹

Azonban a császár mind távolabbi célokat kitűző mohó- 3 ságával semmibe sem vette a figyelmeztetéseket és szidta főtisztjeit, hogy gyávaságból és kényelemszeretetből azt kívánják tőle, hogy Perziának már félig kivívott uralmát engedje ki kezéből. Baloldalt hagyta tehát a folyót és szerencsétlen kalauzok vezetése alatt gyors menetekben útnak indult a birodalom belseje felé. Előbb azonban valamennyi 4 hajója alá tüzet rakatott, mintha Bellona akarná gyászos fáklyájával felégetni őket, tizenkettőnek kivételével a kisebb fajtából, a melyet szekereken akart magával vinni, hogy hídverésre lehessen őket felhasználni. Ezt nagyon czélszerű intézkedésnek tartotta, hogy a hátrahagyott hajóhadnak ne vehesse hasznát az ellenség, vagy legalább ne legyen, a mint a hadjárat kezdetétől fogva történt, majdnem 20,000 fegyveres a hajók vontatásával és kormányzásával elfoglalva.²

Minthogy azonban magában mindenki aggódott és dör- 5 mögött és nyilvánvaló igazság is volt, hogy, ha netalán a

azokat

szárazság miatt, vagy a magas hegységek miatt vissza kel-
lene indulni, a vizek felé nem mehetne vissza hadseregünk;
a szökevények pedig a kínpadon nyíltan bevallották, hogy
csaltak.³ parancsot adott, hogy egyesült erővel lássanak a
lángok oltásához. De az iszonyúan elharapódzott tűz már
elhamvasztotta a hajók nagyobb részét; csak azt a tizen-
kettőt sikerült épségben megmenteni, a melyeket megőrzés
6 végett előbb elkülönítettek. Ilyenformán hajóhadunk szük-
ség nélkül tönkrement. Julianus azonban bízott egyesült
és, minthogy ezentúl a fegyveresek egyik része sem volt többé
más teendőkkel elfoglalva, számban megnövekedett had-
seregében és megindult az ország belseje felé. Eleséget bőven
szolgáltatott a gazdag vidék.

7 A mint ezt megtudta az ellenség, felgyújtotta, hogy
éhséggel gyötörjön bennünket, az egész növényzetet az érés-
nek induló vetésekkel együtt. Minthogy ez a tűz nem engedte,
hogy tovább haladjunk, megerősített táborban kellett
vesztegelnünk, míg el nem ülnek a lángok. Ezalatt a perzsák
ingerkedtek velünk, a mennyiben majd készakarva messzire
szétrebbentek, máskor megint tömött sorokban helyt áll-
tak; ennek következtében messziről nézve a dolgot úgy
látszott, mintha már megérkezett volna a király felmentő
hada; azt kellett ugyanis hinnünk, hogy ezért vetemedtek
8 olyan merész kirohanásokra és szokatlan kísérletekre. Mindez
aggodalomba ejtette a császárt és a hadsereget, mivel hajóink-
nak meggondolatlanul történt elvesztése következtében nem
volt lehetőség hídverésre és meg nem előzhetők a közeledő
ellenség mozdulatait, a melynek jelenlétét elárulta a csil-
logófényű, minden taghoz szorosan simuló vértzet. Ehhez
járult még nem csekély más baj is, hogy t. i. a fentemlített
okokból ⁴ nem jelenhettek meg azok a segédcsapatok, a me-
lyeket Arsaces és néhány tábornokunk vezérlete alatt vártunk.

1 8. Hogy ilyen körülmények közt megvívásztalja aggódó

katonáit, a császár elővezettetett néhány hadifoglyot, a kik, miként a perzsák általában, már természetből fogva véznák voltak és még a nyomorúságtól is meg voltak viselve. Egy pillantást vetve a mi katonáinkra így szólt: «Ime ezek azok, a kiket ti, hős szívek, férfiaknak néztek; pedig ezek csak pizsoktól elégtelenített, rút kecskék, a kik, miként gyakori példák tanusítják, eldobják a fegyvert és futásnak erednek, mielőtt még birokra kerülne a dolog». E szavak 2 után ismét elvezettette a foglyokat és a helyzetről kezdtek tanácskozni. Sok szó esett különböző értelemben és az ok-talan tömeg azt hangoztatta, hogy vissza kell menni azon a vidéken át, a merre jöttünk. De a császár ezt határozottan ellenezte, és vele együtt mások is kimutatták, hogy ez teljes lehetetlenség ilyen nagy kiterjedésű síkságon keresztül, a hol minden takarmányt és gabonát felemésztettek, és a hol a felégetett falvak maradványai a végső inség szennyében fetrengnek, a téli hó olvadásától pedig a talaj egészen felázott és a megdagadt folyók partjaikon átesapva neki-vadultak. A dolog nehézségéhez még az is járult, hogy azokon 3 a forró éghajlatú vidékeken minden tele van számtalan légygyel és szunyoggal, annyira, hogy röptükben elhomá-lyosítják a napot és az éjjente fénylő csillagzatok képeit. Minthogy pedig emberi értelem nem jutott eredményre, 4 hosszú habozás és kétség után oltárokat emeltünk, áldozati állatokat vágtunk le és kikértük az istenek tanácsát, vajjon azt javasolják-e, hogy Assyrián át térjünk vissza, vagy pedig vonuljunk lassan a hegyek tövében és rontsunk be váratlanul pusztítva a Corduenével szomszédos Chiliocomumba. A belek vizsgálata azonban azzal az eredménnyel járt, hogy a két terv közül egyik sem fog bevalni. Mégis abban 5 maradtunk, hogy minden jobb kilátás el lévén előttünk zárva, Corduene felé kell iparkodnunk. Június hó 16-án tehát seregünk már felkerekedett, a császár előre ment:

ekkor napfelkeltekor valami füst vagy felkavart porfelhő mutatkozott. Az ember vadszamár-csordáknak nézheite volna, mert ezekből az állatokból temérdek sokaság él ezeken a vidékeken; tömegesen pedig azért vonulnak, hogy szorosan össze-
 6 állva kifoghassanak az croszlánok támadásain. Némelyek azt hitték, hogy a mi saracenus törzsfőink ⁵ közelednek már afféle hírek után indulva, hogy a császár nagy erővel ostromolja Ctesiphont. Ismét mások azt állították, hogy a perzsák
 7 akarnak útközben nyakunkra jönni. Ebben a bizonytalanságban attól lehetett tartani, hogy valami bajunk esik; azért trombitajelekkel visszahívtuk az indulóban levő csapatokat és egy fűvel benőtt völgyben egy patak mentén őrszemek többszörös sora mögött ⁶ köralakú helyet mértünk ki tábornak, és elegendő biztonságban pihentünk. Estig ugyanis nem lehetett a sűrű levegőben megkülönböztetni, hogy mi az, a mi oly sokáig homályosan mutatkozott.

Jegyzetek a XXIV. könyvhez.

1. fej. ¹ L. Bev. I, 15.

2. fej. ¹ Efféle, kőből rakott emelvényeket emlékül szoktak állítani; l. Tac. ann. 2, 83. — ² Ezeket a falakat az Euphratest a Tigrissel összekötő csatorna mentén épségben látta Xenophon (An. 1, 7, 15) és romjaik még most is láthatók. — ³ Sem Polybius, sem más író nem említi ezt az esetet.

3. fej. ¹ Száz ezüst denár körülbelül a. m. 60 K. — ² A virágok megtermékenyítésének módját a régiek is ismerték. A pálmavirágnak egy rovar közvetítésével történő megtermékenyítéséről már Herodotus szól. (1. 193.).

4. fej. ¹ L. a 16, 12, 62-hez szóló 9. jegyzetet. — ² Corona obsidionalis-t helytelenül említ itt Amm. muralis helyett, mert amaz annak a hadvezérnek járt, a ki ostrom alól felmentett egy várost. L. Bev. I, 30.

5. fej. ¹ Azaz éjfél tájban. — ² A cohors szó különben nem jelöl lovascsapatot; itt a gyalogosok cohorsa mellé adott lovasokról értendő.

6. fej. ¹ Plutarchus, Sertorius 3. — ² L. Ilias 4, 297. sk.. a hol Nestor az első sorba a lovasokat állítja, az utolsóba a gyalogosok javát, a középre pedig a megbízhatatlanokat, hogy kénytelenek legyenek harcolni. —

³ Az anapæstusi ütem szerint való menetelés különösen a spartaiaknál dívott. — ⁴ A thessaliai hős előtt Achilles értendő. — ⁵ Hajókoronát (*corona navalis*) az kapott, a ki mint első lépett ellenséges hajóra; polgári koronát (*c. civica*) az, a ki egy polgár életét mentette meg; tábori koronát (*c. castrensis*) az, a ki elsőnek jutott fel az ellenség sánczára. — ⁶ Julianusnak ez az eljárása mutatja, hogy minden philosophia mellett a felindulás percében ő is a rómaiak régi népies hite szerint az istenekkel szemben a *do ut des* álláspontján áll.

7. fej. ¹ Nagyobb hézag a kéziratokban. — ² A hajók eddig az Euphratesen lefelé elég könnyen jöttek; ezentúl azonban a Tigrisen felfelé csak nagy ügygyel-bajjal lehetett volna őket vontatni. Érthetővé válik tehát Julianus eljárása, hogy inkább elégette a hajókat. — ³ A szökevények, úgy látszik, azonosak a fent említett szerencsétlen kalauzokkal. Ezek tehát rossz szándékból túlozhatták a hajók szállításával járó nehézségeket, vagy a tisztek legalább ezzel gyanúsították őket. Az is lehetséges, hogy a fenti hézagban volt elmondva, hogy miben állt a szökevények családja. — ⁴ Ezek az okok a ránk maradt szövegben nem találhatók; meglehet, hogy ezek is a fenti hézag helyén voltak elmondva. Arsaces elmaradásának az lehetett az oka, hogy országát nem akarta a perzsákkal szemben védelem nélkül hagyni; Procopiust és Sebastianust pedig talán kölcsönös féltékenységük tartotta vissza a császárral való egyesüléstől. — ⁵ Ezek ugyanis segédcsapatokat ajánlottak fel Julianusnak; l. 23, 3, 8. — ⁶ L. 16, 12, 62.

HUSZONÖTÖDIK KÖNYV.

Tartalom: 1. A perzsák útközben megtámadják a rómaiakat, de ezek vitézül visszaverik őket. 2. A sereg hiányt szenved gabonában és takarmányban; Julianust rossz előjelek ijesztik. 3. Hogy visszaverje a minden oldalról támadó perzsákat, a császár páncél nélkül, vaktában a harczolók közé ront; egy dárdától megsebesül; visszaviszik sátrába, a hol néhány szót intéz környezetéhez és egy pohár friss víz elköltése után meghal. 4. Jó és rossz tulajdonságai, külseje és termete. 5. Jovianust, az udvari testőrség első tisztjét hevenyében császárrá választják. 6. A Perzsiából sietve visszavonuló rómaiakat útkukban a perzsák és a saracenusok sűrű ütközetekkel nyugtalanítják, de nagy veszteséggel visszaveretnek. 7. Övéinek éhségétől és inségétől indítva Jovianus császár Saporral elkerülhetetlen, de szégyenletes békét köt, a melyben átenged őt kerületet Nisibis és Sangara városával. 8. A rómaiak átkelnek a Tigris folyón, és miután hosszú és súlyos éhínséget bátran végig szenvedtek, végre Mesopotamiába érnek. Jovianus császár valamiképen rendbe hozza Illyricum és Gallia ügyeit. 9. Bineses, egy perzsa főúr, Sapor nevében átveszi Nisibis bevehetetlen városát. A lakosoknak akarattuk ellenére el kell hagyniok hazájukat és Amidába kell költözniök. Az öt kerület Singara városával és 16 várral a szerződés értelmében perzsa nagyoknak adatik át. 10. Jovianus, lázadástól tartván, gyorsan átvonul Sziríán, Cilicián, Cappadocián és Galatián keresztül; Ancyrában fiával, a gyermek Varronianusszal együtt felveszi a consuli méltóságot; nemsokára ezután Dadastanában hirtelen meghal.

- 1 1. Ezt az éjszakát,¹ a melyet egyetlen csillag fénye sem derített fel, úgy töltöttük, a mint ilyen szorongatott és kétes helyzetben lehetett; senkisémmert ugyanis leülni, vagy szemét álmra lehúyni. Mihelyt azonban derengett a reggel,

vasszegélylyel beszegett bőrujjasok és csillogó pánczélók messziről hirdették a királyi csapatok jelenlétét. Ez a látvány 2 felizgatta a mi katonáinkat és bár egy csekély folyó elválasztotta őket az ellenségtől, szerettek volna azonnal megütközni; de a császár visszatartotta őket. A mi sánczunk közelében a perzsa csatározók és a mieink közt heves összetűzés támadt; a melyben Machameus, egyik csapatunk vezére, elesett. Öcscse, Maurus, a ki később Phoeniciában vezérő tábornok lett, segítségére akart sietni; le is vágta bátyjának gyilkosát és mindenkit, a ki szembe került vele, megfélemlített; de maga is nyíllövéstől vállán megsebesült és sebetől elgyöngülve csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta a csatából kimenteni Machameust, a mikor arcán már a közeledő halál sápadtsága ömlött el.

Ámbár a tűrhetetlen hőségtől és az ismételt összecsapások- 3 tól mind a két fél ellankadt, végre mégis hathatósan visszavertük és szétszórtuk az ellenséges csapatokat. Mialatt azután bizonyos távolságba visszahúzódtunk, a saracenusok,² a kiket a mi gyalogságunktól való félelmük hátrálásra bírt, a perzsák tömegére támaszkodva csakhamar nagyobb biztonságban ismételték támadásukat, hogy elrabolják a rómaiak málháját; de a mint megpillantották a császárt, visszatértek hátvédő csapatjaikhoz. Felkerekedtünk erről 4 a vidékről is, és egy Hucumbra nevű majorhoz értünk. Itt mindennemű ennivalót és rengeteg gabonát találtunk, s így váratlanul felüdülve tovább mentünk, miután mindent felégettünk, kivéve annyit, a mennyit a körülményekhez képest magunkkal vihettünk.

Mialatt másnap a mi hadseregünk kényelmesebben 5 haladt előre, a sereghajtókat, a kikre t. i. épen azon a napon a hátvédő csapat feladata volt bízva, váratlanul megtámadták a perzsák és könnyűszerrel lemészárolták volna őket, ha közellevő lovasságunk³ ezt szemfülesen észre nem veszi

és a tágas völgyeken végig szélteben eloszolván, a támadók közül sokat meg nem sebesít és ezzel el nem hárítja ezt a végzetes csapást. Ebben az ütközetben elesett Adaces, egy előkelő sátrapa, a ki valamikor követségben járt Constantius császárnál és ott jó fogadtatásban részesült. Az, a ki leterítette, zsákmányul ejtett fegyverzetét Julianusnak ajánlotta fel és ezért illő jutalmat nyert. Ugyanaz nap bepanaszolták a legiók a tertiacusok lovasszakaszát, hogy azalatt, míg ők maguk berontottak az ellenségnek szemben levő hadsorai közé, amazok lassankint elszéledtek és majdnem megingatták az egész hadsereg önbizalmát. A császár jogos felháborodásában elvétette tőlük zászlóikat, eltörette lándzsáikat és mindazoknak, a kikre rábizonyult, hogy megfutamodtak, a menetben a málha, a kézipodgyász és a hadifoglyok közt tűzte ki helyüket. Vezérüket azonban, a ki egymaga vitézül harczolt, beosztotta egy másik szakaszhoz, a melynek tribunusára rábizonyult, hogy gyáván ott hagyta az ütközetet. Hasonló vétség miatt kitaszították a hadseregből a lovascsapatoknak még négy tribunusát; a császár ugyanis beérte a büntetésnek ez enyhébb mértékével, tekintettel a még előttünk levő nehézségekre.

Tovább haladva megtettünk 70 stadiumnyi utat, a mely idő alatt fogytak mindennemű készleteink, mert a fű és a gabona fel volt perzselve. Még a lángokból is ki-ki annyit iparkodott kiragadni és félretenni, a mennyit magával vihetett. Elhagytuk ezt a helyet is és egész seregünk egy Maranga nevű vidékhez ért; itt hajnal felé felbukkant a perzsák temérdek sokasága a merennával, vagyis lovassági tábornokkal, a király két fiával és számos főemberrel. Mind ezek a csapatok vasba voltak öltözve és minden tagjukat oly sűrű pikkelyek fődtek, hogy a merev kapcsolatok hozzásimultak a tagok csuklóíhoz, álarcaik pedig oly pontosan illeszkedtek a fejhez, hogy egész testük vaslemezekkel lévén

födve, a rájuk hulló lövedékek csak ott hatolhattak be, a hol apró, a szemnyílásokhoz alkalmazott üregeken keresztül némiképen láthattak, vagy pedig az orrlyukaknál szűk nyílásokon át lélekzetet vehettek. Egy részük dárdával 13 felfegyverkezve állt ott mozdulatlanul, hogy azt hihette volna az ember, érczkapcsokkal vannak odalánczolva. Mellettük álltak az íjjászok; ebben a mesterségben ugyanis ez a nemzet őseredetétől fogva különösen kiválik. Ezek szétterpesztett karokkal feszítették a hajlékony íjjakat olyformán, hogy az ideg jobb mellükhöz ért, a nyilat pedig balkezük tartotta szorosan. A legnagyobb ügyességgel röptették ujjuk egy nyomásával a hängosan suhogó, veszedelmes sebeket okozó nyilakat. A mögéjük sorakozott csillogó 14 elefántok ijesztő alakját és vadul tátongó száját félénkebb természetek alig nézhették; hangjuktól, szaguktól és szokatlan látványuktól különösen a lovak riadoztak. A rajtuk 15 ülő vezetők kezükhöz kötve hosszúnyelű késeket viseltek, mert nem felejtették el azt a csapást, a mely Nisibisnél érte őket. Ha ugyanis a neki vadult állattal nem bír vezetője, akkor, hogy ne forduljon saját emberei ellen, és ne tapossa el, a mint akkor történt, az egész tömeget, egy hatalmas döféssel át szokták metszeni azt a csigolyát, a mely a fejet elválasztja a nyakszirttől. Mert már régen kitalálta Hasdrubal, Hannibal öccse, hogy így lehet leghamarább megölni az efféle állatokat.⁴ Noha mindezt nem néztük nagy aggodalom 16 nélkül, a császár mégis sűrűn sorakozott fegyveres cohorsainak és főtisztjeinek közepette bizalommal volt eltelve és, a mint az ellenség túlnyomó és félelmetesebb ereje megkívánta, a manipulusokat, a melyeknek szembe kellett szállniok az ellenséggel, félhold-alakban, befelé hajló szárnyakkal állította fel. Hogy pedig az íjjászok támadása ne ugrasztja 17 szét a mi hadoszlopainkat, azzal tette hatástalanná a nyilak erejét, hogy gyors rohamot intéztetett⁵ és, mihielyt meg-

adatott a szokott jel az ütközetre, a római gyalogság szorosan zárt sorokban hatalmas erőfeszítéssel viasszaszorította az
 18 ellenségnek tömött arcvonalát. A küzdelem iszonyú hevében a pajzsok csengése, az embereknek és a félelmetesen sivító fegyvereknek zaja nem engedett semmi tétovázást. A mezőt vér borította és holttestek halmai; de sűrűbben hullottak a perzsák, mert az összecsapásban hamar elfáradtak és, a mint ember-ember ellen küzdött, súlyosan nehezedett rájuk a támadás ereje. Ők ugyanis inkább távolról szoktak vitézül harcolni és, a mint észreveszik, hogy soraik ingadoznak, hátrálnak és záporként hátuk mögé kilőtt nyilaikkal akarják elrettenteni az ellenséget a bátor üldözéstől. Miután tehát a parthusokat nagy erőfeszítéssel visszavertük, a mi katonáink, a kiket az égi pályáján haladó nap heve régóta lankasztott, az adott jelre visszavonultak sátraikba, készen lévén, hogy jövőre még nagyobb is merjenek.

19 Ebben a csatában, a mint mondtam, a perzsák vesztesége nagyobb, a mienk nagyon csekély volt. A küzdelmek változatos fordulatai közül mégis kiválik Vetraniónak halála, a ki a ziannusok legióját vezette.

1 2. Ezután három napig pihentek a fegyverek; ezalatt kiki a maga sebet, vagy társának sebet gyógyíttatta. Eleségünk elfogyott és tűrhetetlen éhség gyötört már bennünket; minthogy pedig minden gabona és takarmány elégett, emberek és állatok a legválságosabb helyzetbe jutottak. Tehát azokból az élelmiszerekből, a melyeket a tribunusok és a comesek állatai szállítottak, tetemes részt kiosztottak a katonák legalsóbbrendű, minden nélkül szűkölködő tömege közt is.

2 A császár pedig, — a kinek számára nem nyalánkságokat készítettek, a mint fejedelmi személyeknél szokás, hanem alacsony sátra alatt elköltendő ebédje számára kis adag kását, a minő még teljes szolgálatot tevő közlegénynek ¹ sem kellett volna, — mindazt, a mit az ő kiszolgálására szántak, nem

törődve önmagával a szegény emberek sátraiba vitette. Ő maga rövid időre nyugtalan szundikálásra heveredett le, 3 de szokása szerint csakhamar ismét elűzte magától az álmot és Julius Cæsar példájára egyet-mást irogatott sátrában. Az éjszaka sötéttségében elmerengett egy-egy philosophus mélységes gondolatain. Ekkor, a mint később megvallotta környezetének, bizonytalan körvonalokban megjelent előtte az államnak az az őrszelleme, a melyet Galliában látott,² a mikor az augustusi méltóságra emelkedett; most azonban fátyol borította fejét és bőségszaruját, és így ment szomorúan keresztül sátrának függönyei közt. Noha egy pillanatra az 4 ijedségtől meg nem tudott mozdulni, mégis fölülemelkedvén minden félelmen, az égiek rendelkezésére bízta a jövőndőt, felkelt a földön megvetett ágyáról és, mielőtt még véget ért volna az éjtszaka, kiment, hogy a bajok elhárítására alkalmas áldozatokkal megkérlelje az isteneket. Ekkor úgy rémlett előtte, mintha lángoló tűzcsóvát látna hullani, a mely barázdát vont az ég egy részén és azután eltűnt. Borzalom futott rajta végig, hogy Mars küldte ezt a nyíltan fenyegető csillagot.

Ez a tűzfény azonban nem volt más, mint a mi *mi διαίσ- 5 σων*-nak³ nevezünk, és a mi a valóságban nem hull és nem éri seholsem a földet. Mert a ki lehetségesnek hiszi, hogy testek az égről hullanak, azt joggal tartják avatatlan, balga embernek. Ez a tűnemény többféle módon jöhet létre; közülük elég lesz néhányat említeni. Némelyek azt hiszik, hogy az 6 őszerejű ætherből tüzes szikrák pattannak ki; ezeknek elegendő erejük van, hogy némi távolságba eljussanak, de azután kialszanak; vagy pedig sűrű felhőkbe ütköző fénysugarak szikrát hánynak az erős surlódástól; vagy hogy valamilyes fény felhővel akad össze. Ez ugyanis csillagalakot ölt és leszalad addig, a míg tart benne a tűznek ereje, de a mint ez elfogy az óriási térben, a levegőbe foszlik szét és átváltozik azzá az anyaggá, a melynek heves surlódásától megtüzesedett.

7 Tehát azonnal még a hajnal pirkadása előtt előhivatta az etruriai jósokat ⁴ és megkérdezte, mit jelent ez a szokatlan csillagtünemény. Azt válaszolták, hogy most óvatosan kerülni kell minden vállalkozást; kimutatták a Tarquitiuss-féle könyvekből, hogy a jóslásról szóló fejezetben meg van írva, hogy nem czélszerű csatába, vagy más efféle dologba fogni, ha 8 tűzcsóva mutatkozik az égen. Minthogy azonban Julianus erre a szóra úgy, mint sok másra, nem hajlott, a jósok arra kérték, hogy legalább néhány órával halassza el az indulást. De még ezt sem tudták elérni, mert a császár idegenkedett mindenféle jóstudománytól;⁵ napkelte után tehát felszedték táborunkat.

1 3. Midőn innen elindultunk, a perzsák, a kik gyakori veszteségeik után húzódoztak a gyalogságunkkal való rendes megütközéstől, leselkedve látatlanul kísérték bennünket. Mind a két oldalunkon magas dombokról kémlelték vonuló csapatjainkat úgy, hogy a mi katonáink, a kik ezt gyanították, naphosszat nem mertek sem sánczot felhányni, sem karó- 2 kerítéssel biztosítani magukat. Mialatt oldalainkat erősen fedeztük és hadseregünk a térszíni viszonyokhoz képest négyszögekbe sorakozva, de tág rendekben haladt: a császár, a ki még fegyverzet nélkül ment előre, hogy nézze, mi történik ottan, jelentést kapott, hogy hátvédő csapatunkat 3 hirtelen hátba támadták. Ez a baj annyira kihozta a sodrából, hogy megfélemedezett mellvértjéről; hevenyében csak pajzsot ragadott, hogy segítségükre siessen azoknak, a kik a menet végén vonultak. Azonban visszaszólította őt egy másik riasztó hír, a mely azt jelentette, hogy az előcsapat is, a 4 honnan jött, hasonló bajban van. Mialatt itt, nem gondolva az őt fenyegető veszélylyel, gyorsan helyre akarta állítani a rendet, egy másik irányból a vaspánczélos parthusok egy csapatja megtámadta a mi középső centuriáinkat; rávetette magát megingott balszárnyunkra, a hol a mieink alig tudták

elviselni az elefántok bűzét és ordítását, és lándzsákkal és sűrű lövegekkel kezdték a küzdelmet. Mialatt azonban a 5 császáρ végig száguldott a csata legválságosabb pontjain, előre rontott a mi könnyű fegyverzetű csapatunk és vágta a megfutamodó perzsáknak és elefántjaiknak térdhajlásait és hátát. Ekkor Julianus, megfélemlítvén minden óvatos- 6 ságról, magasra kinyújtotta karjait és harsány szóval jelezte övéinek, hogy amazok rendetlen futásban szétrebbentek; haragra tüzelte az üldözőket és maga is merészen rohant a csatába. Hangos kiáltással figyelmeztették őt mindenfelől fehértestőrei, a kik első rémületükben elszéledtek, hogy térjen ki a menekülők tömege elől, mint valamely rosszul rakott háztető összeomlása elől. Ekkor egyszerre — nem tudni honnan¹ — egy lovaskatona dárdája meghorzsolta karján a bőrt, azután átfúrta bordáit és magakadt májának alsó végében. A mint ezt jobb kezével ki akarta rántani, 7 észrevette, hogy a kétélű fegyver átvágta újjainak izmait. Lebukott lováról; ekkor a közelében lévők gyorsan oda-futottak, elvitték a táborba, és ott orvosi ápolás alá fogták. A mint a fájdalom némi csillapodtával megszűnt 8 félelme, csakhamar erős lélekkel küzdött a halál ellen; fegyvereit kívánta és lovát, hogy visszatérjen a csatába és ezzel új lelket öntsön övéibe, ha látják, hogy önmagával nem törődve mások megmentésére fordítja minden gondját. Ugyanazt a lelki erőt tanúsította ezzel, mint a híres Epaminondas, spártai vezér. A mikor ezt Mantineánál halálos sebbel kivitték a csatából, aggodalmasan kereste pajzsát és, a mint meglátta maga mellett, megvígasztalódva halt meg sebében; életét rendületlenül látta elszállni, de rettegéssel gondolt pajzsának elvesztésére.²

Minthogy azonban Julianus ereje már nem felelt meg 9 akarátának és a vérvesztés nagyon megviselte, meg nem mozdult többé és, mihelyt kérdésére megtudta, hogy azt a

- helyet, a hol elesett, Phrygiának hívják, lemondott életbenmaradásának minden reményéről. Ugyanis már régen megjósolták neki, hogy a sors végzése szerint itt fog meghalni.³
- 10 Miután a császárt visszavitték sátrába, seregünk kimondhatatlan hévvel rohant haragtól és fájdalomtól hajtva az ő megboszulására. Pajzsukhoz verték nagy zajjal lándzsájukat és el voltak szánva a halálra is, ha a sors úgy akarja. És noha nagy porfelhők zárták el a kilátást és a növekedő hőség lankasztotta tagjaik ruganyosságát, mégis magukat nem kímélve úgy rontottak az ellenséges fegyverek közé, mintha vezérük elvesztésével felbomlottak volna a fegyelem köte-
- 11 lékei. A másik részen a nekibátorodott perzsák sűrűn repülő nyilaikkal mintegy láthatatlanokká tették magukat a velök szemben állók előtt; a lassan előrehaladó elefántok pedig óriási testükkel és ijesztő tollbokkrétáikkal félelmet keltettek
- 12 emberben és állatban. Messzire elhallatszott a fegyverek összecsapása, az elesettek jajgatása, a lovak prüszkölése, a kardok csengése mindaddig, míg mind a két fél a sok sebtől ki nem merült és az estszürkület szét nem választotta a küzdő
- 13 feleket. Ötven perzsa főúr és satrapa esett el ottan számos néppel; ezekben a viaskodásokban veszítették életüket a merena és Nohodares, kiváló vezérek is. Ám hadd bámulja tehát a régiek nagyzása egy Marcellusnak különféle helyeken vívott húsz csatáját; állítsa melléje Sicinius Dentatust, a kit egész sora a katonai díszkoszorúknak ékesített; csodálja ezek mellett Sergiust, a ki állítólag huszonháromszor sebesült meg különféle csatákban, és a kinek utolsó sarja, Catilina, a dicső győzelmi jelvényekre örök szégyen árnyékát vetette.
- 14 Örvendetes sikereinknek azonban más színt adott egy gyászos fordulat. Mialatt ugyanis vezérünk eltávozta után a fent elbeszélte események különféle helyeken történtek, hadseregünk jobb szárnya nem bírta többé a fáradságot és Anatolius, akkori kancellár elesett; Salutius praefectus a

legnagyobb életveszélybe került, a melyből segédtisztje mentette ki, és egy szerencsés véletlen következtében sikerült megmenekülnie, míg Phosphorius tanácsos, a ki mellette volt, elesett. A katonák egy része sok viszontagságon keresztül egy elfoglalt szomszédos erősségben ⁴ talált oltalmat és végre harmadnapra egyesülhetett hadseregünkkel. •

Ez események alatt Julianus sátrában feküdt és így szólt 15
elcsüggedt, szomorkodó környezetéhez: «Elérkezett, bajtársaim, még pedig nagyon is korán, az idő, a mikor távoznom kell ebből az életből. Hogy ezt az életet a természet követelésére becsületes adósként adhatom vissza, örömmel tölti el szívemet. Nem elcsüggedve és búsulva távozik, a mint némelyek gondolhatnák, mert felvilágosított engem a bölcsek általános véleménye, hogy mennyivel boldogabb a testnél a lélek, és szem előtt tartom, hogy valahányszor jobb lét váltja fel a kevésbbé jót, örülni kell inkább, mint bánkódni. Arra is gondolok, hogy az égi istenek kiválóan jámbor embereknek küldték legnagyobb jutalomként a halált. Jól tudom, 16
hogy nekem is azért jutott ez az ajándék, hogy össze ne 2
roskadjam a felgyülő nehézségek alatt, és hogy soha le ne alacsonyítsam és meg ne alázzam magamat, tapasztalásból tudván, hogy minden fájdalom kifog a gyáván, de hátrál a kitartás előtt. Nincs is mit megbánni múltamban és nem 17
nyugtalanít semmiféle súlyos véteknek emléke, sem abból az időből, a mikor homályban és szűkös körülmények közt számkivetésben éltem, sem abból, a mióta a császári méltóságot értem el. Ez mintegy az égiekkel való rokonságomnál fogva szállt reám és én, a mint hiszem, megőriztem szeplőtlenül. A béke műveit ugyanis mérséklettel intéztem, háborút pedig csak az okok gondos mérlegelése után viseltem, akár támadva, akár védekezve. Igaz, hogy terveink czélszerűsége nem jár mindig együtt egyszersmind a sikerrel, minthogy az emberi törekvések kimenetelét felsőbb hatalmak tartották

18 fenn maguknak. Szem előtt tartván azt, hogy igazságos kormányzatnak a célja az alattvalók haszna és jóléte, a mint tudjátok, mindig hajlandó voltam szelidebb eszközök alkalmazására, és cselekedeteimből kizártam az önkényt, a közállapotok és erkölcsök megrontóját. Örömmel tölt el távozásomkor az a tudat, hogy bárhol állított engem a haza, mint szigorú anyánk, szemmel látható veszélyek elé, helyt álltam szilárdan, hozzá lévén szokva, hogy kigázoljak a vélet-

19 len viharaiából. Nem resteltem bevallani: már régen tudtam hitelt érdemlő jövődőlésből, hogy fegyver fogja okozni haláloamat. Azért imádom az örökkévaló istenséget, hogy nem alattomos lesből, nem betegség okozta hosszú kínlódás után, vagy az elítéltek halálával múlok ki, hanem kiérdemeltem, hogy a fényes hírnév útjának derekán távozzam dicsőséggel ebből a világból. A ki ugyanis helyesen ítél, az egyaránt félénknek és gyávának fogja tartani azt, a ki meg akar halni, a mikor erre nincs szükség, és azt, ki kerüli a ha-

20 lált, a mikor itt van az ideje. De legyen elég erről ennyi; erőm már hanyatlik. A császárválasztásról óvatosságból hallgatok, hogy akaratlanul el ne mellőzzek valamely érdemes férfit, vagy, ha megnevezek valakit, a kit arravalónak tartok, és talán mást tesznek elébe, ne döntsem őt a legnagyobb veszedelembe. Mint hazánknek jó fia azt kívánom, hogy utánam jó uralkodót találjatok.

21 E nyugodt hangon elmondott szavak után családi vagyonát akarta végrendeletileg szétosztani a hozzá közel állók közt; azért Anatolius kanczellár után kérdezősködött. Salutius praefectus feleletéből, hogy az most már boldog, megértette, hogy elesett, és ő, a ki saját végének közeledtét ezelőtt fel-

22 sem vette, keservesen megsíratta barátjának halálát. A mikor ezalatt a jelenlevők mind sírtak, még egész tekintélyével korholta őket, mondván, hogy kishíűség, gyászolni egy fejedelmet, a ki az ég és a csillagok közösségébe vétetik fel.

A mikor ennek következtében elhallgattak, ő maga Maximus 23 és Priscus philosophusokkal behatóan értekezett a lélek fenségéről; de átdöfött oldalán a seb felfakadt és véredényeinek dagadása megakasztotta lélekzetét; egy pohár friss vizet kért és kiitta, azután a borzalmas éjjél idején elég könnyen vált meg az élettől 32 éves korában. Konstantinápolyban született és gyermekkorától fogva el volt hagyatva atyjának, Constantiusnak halála következtében, a kit bátyjának, Constantinusnak halála után sok mással együtt a trónörökösök viszálya ragadott el. Anyja Basilina volt, egy régi nemes családból való nő.⁵

4. Olyan férfiú volt ő, a kit bátran egy sorba állíthatunk 1 a régi hősökkel, a mi kiváló tetteivel szerzett hírnevét és természetes méltóságát illeti. Hogyha ugyanis a bölcsek meghatározása szerint négy főerény van: a mérséklet, az okosság, az igazságosság és a vitézség, és ezekhez járulnak más, külső tulajdonságok, mint a haditudomány, a tekintély, a szerencse és a bőkezűség, ő mindezeket összességükben és egyenként buzgó törekvéssel fejlesztette magában.¹

Mindenekelőtt oly szeplőtelen tisztasággal tündökölt, 2 hogy nevének elvesztése után semmiféle szerelmi viszonyt nem folytatott. Arra gondolt ugyanis, a mit Platónál² olvasunk, hogy Sophocles tragédiaíró öregkorában arra a kérdésre, vajjon van-e még asszonyokkal dolga, tagadó választ adott és hozzá tette, hogy annak örül, hogy az efféle szenvedélytől, mint valami dühös és kegyetlen zsarnoktól megszabadult. Hogy ebben a szándékában még jobban meg- 3 erősödjék, gyakran ismételte magában Bacchylides lírai költő mondását is, a kit szívesen olvasott és a ki azt állítja, hogy valamint a jeles festő szépíti az arcot, úgy ékesíti a szemérmesség a magasabb czélok felé törekvő életet. Ezt a gyarlóságot fiatalkorának teljes erejében is oly gondosan kerülte, hogy belső szolgálatához beosztott emberei is még

csak nem is gyanúsíthatták valami ledér viszonynyal, a mi pedig közönséges dolog.³

4 Ebben a tekintetben való tartózkodását növelte és támogatta az ételben és alvásban való mértéktartása, a melyhez otthon úgy, mint idegen helyen szorosan ragaszkodott. Béke idején ugyanis az ő ellátása oly szűkre szabott és egyszerű volt, hogy méltán csodálta mindenki, a kinek erről helyes tudomása volt; mintha legközelebb ismét a philosophusok köpenyét ⁴ akarná magára öltetni. Különféle hadjáratai közben pedig nem egyszer lehetett őt látni, a mint katonamódra állva költi el rövid silány ebédjét. Mihelyt pedig fáradalmakhoz hozzátörődött testét rövid álommal megpihentette, azonnal felkelt és személyesen felügyelt az éjjeli őrzékek és őrállomások felváltására, azután pedig 6 komoly, tudós tanulmányokra tért át. És, ha az éjjeli mécsesek, a melyek világánál dolgozott, szóval tanuszkodhattak volna, ugyancsak bizonyíthatták volna, hogy közte és sok más fejedelem közt nagy a különbség, mert úgy ismerték, hogy az élvezeteknek még a természetes szükség határain belül sem engedett tért.

7 Okosságának számos bizonyítékát adta, a melyek közül elég lesz néhányat előadni. A hadviseléshez épúgy értett, mint a politikához; nyájas volt mindenki iránt és csak annyit követelt magának, a mennyit elegendőnek tartott minden tiszteletlenség és bizalmaskodás távoltartására. Öregebb volt erényekre, mint korra nézve. Nagyon érdekelte minden törvényszéki tárgyalás és nem egyszer bizonyult hajthatatlan bírónak. Az erkölcsökre való felügyeletben szigorú, de jóakaró censor volt; a gazdagságot kevésre becsülte, a mulandó dolgokat megvetette; szóval, azt szokta mondani, hogy szegény volna a bölcsre nézve, ha testi dolgokban keresne érdeket az, a kinek lelke van.

8 Hogy igazság dolgában milyen jó hírnevet szerzett magá-

nak, arra is van sok jellemző adatunk. Először az, hogy a viszonyok és személyek kellő mérlegelésével nagyon szigorú volt, de kegyetlenség nélkül; továbbá hogy néhány ember vesztének árán gátot vetett a bűnök elharapódzásának; végre hogy inkább fenyegetett a pallossal, mintsem hogy alkalmazta volna. Aztán, hogy sok egyebet mellőztek, ismeretes, mily enyhén járt el több olyan ember ellen, a ki nyílt ellensége volt, vagy a ki alattomban fondorkodott ellene, mérsékelyén a büntetés szigorúságát veleszületett jószívűségével. 9

Bátorságát bizonyítja harczainak nagy száma, a háborúban 10 való hő tapasztalata, edzettsége a kemény hidegnek, valamint a nagy hőségnek elviselésében. Testi munkát követelünk a közembertől, a hadvezértől szellemi. Ő azonban személyesen is összeesapott vad ellenséggel és egy csapással leterítette; hátráló katonáinkat nem egyszer egymaga tartóztatta fel, ellenük szegezvén saját mellét; a mikor kiirtotta a szilaj germánok országait, valamint Perzsia naphevítette homok-sivatagjain azzal növelte katonáinak önbizalmát, hogy az első közt harczolt. A tábori dolgokban való jártasságát sok 11 ismeretes adat mutatja: városoknak és váraknak a legválságosabb körülmények közt végrehajtott ostroma, a sokféleképen felállított csatarendek, az egészség és biztonság tekintetében jól megválasztott táborhelyek, a határozott rendszer szerint elosztott sövénytorlaszok és mezei őrhelyek. 12 Tekintélye oly nagy volt, hogy, bár félték tőle, mégis őszintén szerették, társukul tekintvén őt a veszélyekben és fáradalmakban. A leghevesebb küzdelem közben büntetést szabhatott a lanyhákra, és még cæsar-korában, a mint fentebb elbeszéltem, zsold nélkül tarthatta féken vad törzsek közepett az ő seregét. Lázongó fegyveres csapatokkal szemben elég volt az a fenyegetése, hogy visszavonul a magánéletbe, ha nem hagyják abba a rendetlenkedést. Végre sok egyéb 13

helyett elég lesz annyit tudnunk, hogy gyülekezetükben mondott egyszerű buzdító szavakkal rábírta a Póhoz és a Rajnához szokott galliai katonákat, hogy bejárjanak oly rengeteg távolságokat és kövessék őt a forró Assyrián keresztül Media határáig.

- 14 Szerencséseje oly feltűnő volt, hogy egy ideig úgyszólván magának Fortunának, az ő sorsa kegyes intézőjének vállain emelkedve győzött le diadalmas útjában mérhetetlen nehézségeket. Mióta távozott a nyugati vidékekről, élete végéig mozdulatlan nyugalomban maradtak mindazok a nemzetek, mintha valamely varázsvessző csendesítette volna le e világ dolgait.
- 15 ¶ Bőkezűségének igen sok hiteles bizonyítéka van. Ezekhez tartozik az, hogy csak nagyon csekély adókat rótt ki; hogy elengedte az úgynevezett koronapénzt⁵ és sok, hosszú időn át felgyűlt tartozást;⁶ hogy a császári kincstárnak magánemberekkel folytatott pereit méltányosan intézte el; hogy visszaadta a városoknak az adó kivétel jogát és a községi földeket azoknak kivételével, a melyeket előbbi kormányok mintegy jogosan adtak el.⁷ További bizonyíték még az is, hogy soha nem törekedett vagyonának gyarapítására, gyakran idézvén Nagy Sándort, a ki arra a kérdésre, hogy hol tartja kincseit, azt a jó szívre való választ adta: «barátaimnál».
- 16 Miután így felsoroltam, a mennyire tudomásom terjed, az ő jó tulajdonságait, most térjünk át hibáinak kimutatására, jóllehet itt-ott már szó esett róluk. Kissé ingatag jellemű volt, de ezt a hibáját mérsékelte azzal a jó tulajdonságával, hogy elfogadta a rendreutasítást, ha letért a helyes útról.
- 17 Nyelve szaporán forgott és csak ritkán pihent; a jövő kutatásával túlságosan foglalkozott és ebben a tekintetben majdnem túltett Hadrianus császáron; inkább babonás lévén, mint a vallásnak józan híve, pazarul vágatott le számtalan barmot úgy, hogy azt vélték, ha visszatér Perzsiából, elfogy

majd valamennyi bika. Ebben hasonló volt Marcus császár-hoz, a kiről a következő mondást hallottam: «A fehér bikák köszöntik Marcus császárt! Ha még egyszer győzöl, végünk van».⁸

Öröme telt a tömeg tapsaiban és a legesekélyebb dolgokért 18 is mód nélkül megkívánta a dicséretet; annyira hajhászta a népszerűséget, hogy gyakran nem áttallott szóba állni érdemtelen emberekkel is.

Mindamellett el lehetett volna ismerni, a mit ő maga 19 mondogatott, hogy az Igazság régi istenasszonya,⁹ a mely Aratus szerint megbotránkozva az emberek bűnein az égbe szállt fel, az ő uralkodása alatt ismét visszatért a földre, ha nem mutatkozott volna olykor következetlennek, a mennyiben némely ügyben önkényesen járt el. Az általa 20 felállított jogszabályok ugyanis, a melyek bizonyos dolgokat határozottan parancsoltak vagy tiltottak, nem voltak terhesek; de van néhány kivétel. Ez utóbbiakhoz tartozik az a kíméletlen rendelet, a mely a keresztény rhetorokat és grammaticusokat eltiltotta a tanítástól, ha nem térnek át az istenek tiszteletére.¹⁰ Az szintén alig volt elviselhető, 21 hogy a municipális városok tanácsába felvételre idegeneket is és olyanokat, a kiknek kiváltságaiknál, vagy származásuknál fogva nem volt semmi közük ezekhez a testületekhez.¹¹

Külseje nagyjából a következő volt. Termete közepes 22 volt, haja lágyság és gondosan fésült; tömört, hegyesen végződő szakált viselt; szép tüzes szemei voltak, a melyek bepillantani engedtek lelke mélyébe; csinos szemöldöke, szabályos orra, kissé nagy szája volt és alsó ajka lelógott; nyaka vastag volt és előre hajlott, vállai erősek és szélesek voltak; feje tetejétől ujjai hegyéig helyes arányban volt rajta minden és ennél fogva kitartó volt a birkózásban és futásban.

Mínthogy rosszakarói azzal vádolják, hogy a közügy 23 romlásával újabb háborús bonyodalmakat idézett fel, figyel-

- meztetem ezeket arra a kézzelfogható igazságra, hogy nem Julianus, hanem Constantius szította a perzsa háború tüzt, a mikor nagyon is hiszékenyen fogadta Metrodorus¹² hazugságait, a mint már fentebb körülményesen elmondtam.
- 24 Ebből következett azután, hogy hadseregeink pusztító vere-
ségeket szenvedtek, hogy nem egyszer egész hadtesteink
fogságba kerültek, hogy városokat kiirtottak, erősségeket
elvettek vagy feldúltak, hogy tartományaink kimerültek a
terhes szolgáltatásoktól és hogy a perzsák csakhamar való-
sággá váló fenyegetéseik szerint mindent elfoglaltak egészen
- 25 Bithyniáig és a Propontis partjáig. Galliában pedig, a hol
a háborúk szakadatlanul következtek egymás után; a hol a
germánok előzönlöttek a mi területeinket, hogy azután már
az Alpok áttörésével Itália pusztítására induljanak: a kimond-
hatatlan szenvedéseken keresztülment embereknek nem ma-
radt már semmijök, csak könnyek és borzalmak, mert keserves
volt ott a múltra való visszaemlékezés, de még szomorúbb
a jövőbe vetett pillantás. Mindezt majdnem csodának mond-
ható gyorsasággal hozta helyre az a fiatalember, a kit a
cæsari méltóság látszatával küldtek a nyugati tájakra és a
ki csakhamar királyokat kergetett maga előtt, mintha hit-
- 26 vány rabszolgák volnának. Hogy a Keletet hasonló buzga-
lommal talpra állítsa, megtámadta a perzsákat, és onnan
is diadalt és dísznevet hozott volna magával, ha terveivel
- 27 és jeles tetteivel megegyeztek volna az ég végzései. És jól-
lehet tapasztalásból tudjuk, mily meggondolatlanul ront
előre némely ember és mint keresi, ha ismételve legyőzték
is, mindig újra a háborút, és mint száll hajótörés után újra
a tengerre és tér vissza oly nehézségekhez, a melyek alatt
már sokszor összeroskadt: mégis akadnak, a kik kárhoztatják
azt a fejedelmet, a ki mindenhol győzött, azért, hogy újabb
győzelemre törekedett.
- 1 5. Most különben nem volt helye a jajgatásnak és sírán-

kozásnak. Holttestéről, a mennyire a meglevő eszközök és a körülmények engedték, úgy gondoskodtak, hogy később az általa régóta kijelölt helyre temethessék. Másnap, azaz junius hó 27-én, mialatt az ellenség minden oldalról rajként vett körül bennünket, hadseregünk egyesült tábornokai összehítták a legiók és a lovascsapatok főtisztjeit és császár válaszájáról tanácskoztak. Minthogy heves pártvillongások megosztották őket, Arintheus és Victor és a kik még megvoltak Constantius udvarából az ő pártjukból való alkalmas ember után kutattak; ellenben Nevitta és Dagalaifus és a gall főurak az ő körükből kerestek ilyen férfiút. Minthogy ezt a vitát nem tudták eldönteni, közös akarattal, minden eltérő vélemény nélkül Salutius személyében egyeztek meg; a mikor pedig ez betegséggel és magas korával mentegetődzött, egy tekintélyesebb katona,¹ látván az ő állhatatos vonakodását, így szólt: «És mit tennél, ha ennek a háborúnak a vezetését, a mint nem egyszer történt, a távollevő császár bízta volna reád? Nem iparkodnál-e minden egyéb tekintet félretételével megmenteni seregünket a fenyegető bajoktól? Ezt tedd most is és, ha viszontlátjuk majd Mesopotamiát, a két hadsereg² egybevetett szavazatai fogják majd kikiáltani a törvényes uralkodót».

Mindez a dolog fontosságához képest elég rövid ideig tartott; mielőtt azonban még jól mérlegelhették volna a véleményeket, a mint végzetes helyzetekben már gyakran történt, egy kisebbség erőszakos fellépése következtében Jovianust választották császárnak, az udvari testőrség első tisztjét, a kit csak atyjának érdemei ajánlottak némileg. Atyja ugyanis a híres Varronianus comes volt, a ki nem régen otthagyta a katonai szolgálatot és nyugalomba vonult vissza. Tüstént ráadták a fejedelmi öltözetet, azonnal kivezették sátrából és végig ment a már indulásra készen álló csapatokon. Minthogy a sereg négy mérföldnyi hosszúságban volt el-

nyújtva, a menet elején levők, a mint Jovianus Augustus-t hallottak kiáltani, ugyanezt még sokkal hangosabban kiáltották, mert megtévesztette őket a két név hasonlatossága, a mely közt csak egy betűnyi különbség van; azt hitték ugyanis hogy Julianus megint magához tért és hogy szokás szerint őt kísérik nagy örömrivalgással. A mint azonban azt a görnyedt-vállú, hórihorgas embert látták közeledni, gyanították, hogy mi történt és mindnyájan könnyekre és panaszra fakadtak.

- 7 Hogyha a merő igazságot szem előtt tartó valamely szigorú bíráló kárhoztatja a legnagyobb válság pillanatában meggondolatlanul tett lépést, ez több joggal vádolhatná a hajósokat, a kik elvesztvén ügyes kormányosukat, a szelek és hullámok dühöngése közben rábízzák a hajó kormányzását
- 8 bármelyik társukra. Miután ez mintegy a vak szerencse szeszélyéből így történt, az egykor Varronianus parancsa alatt állott jovinianusok zászlótartója, a ki az új császárral még magánember korából haragban volt, mivel az ő atyjának sok kellemetlenséget okozott: most bajtól tartott a közönséges sorson felülemelkedett ellensége részéről, és azért átszökött a perzsákhoz. A mint alkalma nyílt, hogy elmondjon mindent, a mit tud, elárulta a már közeledő Sapornak, hogy az, a kitől félt, nincs többé és hogy tábori szolgálból álló felbújtogatott csőcselék Jovianus eddigi testőrből, egy tunya, elpuhult emberből, valami császári bábót csinált. A mint Sapor meghallotta, hogy az, a mire mindig oly esengve vágyódott, bekövetkezett, váratlan szerencséjén felbuzdulva a királyi lovasságból egy tekintélyes csapatot csatolt azokhoz, a kik velünk harczoltak, és elrendelte, hogy nyomuljanak gyorsan előre és támadják hátba a mi menetünk végét.
- 1 6. Mialatt mind a két részen megtörténtek ezek az intézkedések, megvizsgálták Jovianus nevében az áldozati állatokat és beleiket,¹ és ennek alapján az a kijelentés történt, hogy mindent elront, ha szándéka szerint a tábor sánczain

belül marad, ellenben felülkerekedik, ha útnak indul. A mint 2
 ennélfogva kivonulni kezdtünk, megtámadtak bennünket
 a perzsák, élükön az elefántokkal. Ezeknek az irtózatoss-
 bágésától és felvonulásától kezdetben magzavarodtak a
 lovak és az emberek, de a jovianusok és herculianusok meg-
 öltek néhány elefántot és vitézül ellentálltak a vaspánczélós
 lovasoknak. Erre a jovianusok és a victorok legiói is segítsé- 3
 gükre siettek szorongatott társaiknak és két elefántot és az
 ellenségnek sok emberét leterítették, de balszárnnyunkon
 a mieink közül is elesett több vitéz férfiú, mint Julianus,
 Macrobius és Maximus, ama legiók tribunusai, a melyek
 akkor az első rangot foglalták el hadseregünkben. Ezeket 4
 eltemettük úgy, a mint az idő rövidsége engedte. Midőn
 azután az éj közeledtével gyors lépésben egy Sumere nevű
 vár felé siettünk, felismertük Anatoliusnak ott heverő holt-
 testét és ezt is hevenyében átadtuk az anyaföldnek. Itt
 egyesült ismét velünk az a hatvan katona és néhány udvari
 ember, a kikről említettem, hogy a Vaccatum nevű erősségbe 2
 menekültek.²

A következő napon egy völgyre akadtunk, és abban 5
 úgy, a hogyan a helyi viszonyok engedték, tábort vertünk.
 Ez egyetlen, még pedig elég tágas kijáraton kívül köröskörül
 mintegy fallal volt körülzárva, a mennyiben mindenfelől
 lándzsahegy módjára meghegyezett czölöpöket vertünk be.
 A mint ezt a magaslatokról meglátta az ellenség, minden- 6
 fajta lövedékekkel és gyalázó szavakkal támadt reánk,
 mintha áruló emberek és egy kiváló fejedelem gyilkosai
 volnánk. Ők is hallották ugyanis szökevények elbeszéléseiből
 kósza hírek alapján, hogy Julianus római fegyvertől esett
 el.³ Ezalatt lovascsapatok rontottak be a tábor főkapuján, 7
 és egészen a császár sátráig merészkedtek; de sokan közülök
 elestek és megsebesültek, és végre nagy erővel visszaver-
 tük őket,

- 8 Innen tovább mentünk és a legközelebbi éjjel egy Charcha nevű helységet foglaltunk el. Itt biztonságban voltunk, mert régente a partok mentén emberi kéz elrontotta az úttesteket,⁴ hogy a saracenusok ne törhessenek be többé Assyriába; ennek következtében most már nem nyugtalanított bennünket senkisésem úgy, mint azelőtt. Július hó 1-én harmincz stadiumnyi út után egy Dura nevű városhoz közeledtünk. A lovak el voltak csigázva és lovasaik a hátvédő csapattal gyalog jártak. Ekkor egy nagy saracenus csapat bekerítette őket, és ez vesztük lett volna, ha néhány könnyebben mozgó lovasszakaszunk segítségükre nem ment volna a megszorultaknak. Eme saracenusok részéről azért tapasztaltunk ellenséges indulatot, mert Julianus tilalma következtében nem kaptak úgy, mint a múltban, zsold és ajándék fejében tetemes összegeket;⁵ a mikor pedig ezért panaszkodtak előtte, azt kellett hallaniok, hogy vitéz és éber
- 10 vezérnél csak vas van, nem arany. Itten a perzsák konoksága miatt négy napot kellett elvesztegetnünk. Mert valahányszor megindultunk, sarkunkban voltak és folytonos csipkedéseikkel visszafordulásra kényszerítettek bennünket; ha pedig csatát kínálva megálltunk, lassan visszavonultak és zaklattak bennünket ezzel a folytonos huzavonával. A mint szokott lenni, hogy az embernek, ha el van készülve a legrosszabbra, koholt dolgok is kapóra jönnek, úgy most is az a hír kelt szárnyra, hogy már nincs messze a birodalmi határ,
- 12 és a mi hadseregünk nagy hangon követelte, hogy készítsenek elő mindent a Tigrisen való átkelésre. De ezzel a követeléssel szembeszállt a főtisztékkel egyetértve a császár, rámutatván a folyónak az Ebcsillag felkeltekor bekövetkező áradására; kérte őket, hogy ne bízzák életüket a veszélyes örvényekre; figyelmeztette, hogy nagyobb részük nem tud úszni és hozzátette, hogy ellenséges csapatok tartják elfoglalva a kiáradt
- 13 folyó széleit. De minthogy sokszor ismételt ellentmondásával

nem ért el semmit sem, és a nagy lármával hadonászó katonák részéről mindentől lehetett tartani: végre nagy nehezen kiadta a parancsot, hogy legelőször az északi germánokkal egyesült gallok hatoljanak át, hogy, ha elragadja őket a hullámok ereje, megtörjék a többiek makaessága, vagy, ha kár nélkül érnek czélt, bátrabban kísérthessék meg az átkelést. Erre a feladatra kiválogattak alkalmas embereket, a kik már szülőföldjükön is kiváltak a többiek közül azzal, hogy zsenge koruktól fogva a legnagyobb folyókon is átkeltek. Minthogy az éj csendje alkalmas volt arra, hogy észre ne vegyék őket, mintegy ütemre egyszerre bocsátkoztak a vízbe és hamarabb, mint gondolták volna, elérték a tulsó partot, letiportak és levágtak többet a perzsák közül, a kik a hely őrzése végett voltak ide rendelve, a kik azonban teljes biztonságban érezvén magukat, békés álomba merültek. Merényletük sikeréről jelt adtak, magasra emelvén kezüket és összeesavart köpenyüket lóbálván. A mint ezt távolról meglátták a mi katonáink, alig várhatták az átkelést és csak mérnökeinknek az az ígérete tudta őket még tartóztatni, hogy a levágott állatok bőréből készült tömlők segítségével hidat állítanak össze.

7. Mialatt ezek a hiábavaló kísérletek történtek, Sapor király akkor is, a mikor még távol volt, most is, hogy közel jutott hozzánk, kémeinek és szökevényeknek megbízható jelentéseiből értesült a mieinknek bátor magatartásáról és az ő embereinek csúfos vereségeiről, sőt, a mire nem emlékezett, hogy azelőtt valaha megtörtént volna, elefántjainak elestéről. A szakadatlan fáradoalmakhoz hozzátörődött római sereg, így elmélkedett magában, dicső vezérének eleste után már nem élete megmentésére, hanem megtorlásra gondol és a reá váró nehézségeknek vagy teljes győzelemmel, vagy emlékezetes halállal akar majd végére járni. Ennél fogva sok aggasztó körülményt forgatott elméjében: a

- provinciákban elszórva van még elég katonaság, a mely egyszerű rendelettel összegyűjthető; továbbá tapasztalatból tudta, hogy az ő népe a nagy veszteségek után végképen meg van félemlítve; egyszersmind azt is megtudta, hogy Mesopotamiában nem sokkal kisebb hadsereg maradt hátra.
- 3 Mind ennek tetejében megzsibbasztotta az ő aggodalmas lelkét az a gondolat, hogy egyszerre és egy vonalban 500 ember szerencsésen átúszott a megdagadt folyón, ledöfte az öröket, többi társát pedig hasonló merényletre bátorította.
- 4 Ezalatt minálunk egyrészt a sebes hullámok miatt nem lehetett hidat összeállítani, másrészt elfogyott minden, a mi csak valamiképen ehető volt. Így múlt el nyomorúságban két nap; az éhségtől és haragtól magukból kikelt katonák tomboltak és már arra gondoltak, hogy inkább a fegyver végezzen velök, mint a leggyávább halálnem, az éhség.
- 5 Azonban az égi istenség örökkévaló hatalma velünk volt. A perzsák minden várakozásunk ellenére megtették az első lépést és békealkudozások végett követségbe küldték a surenát és még egy másik főurat. Maguk is csüggedni kezdtek ugyanis, mivel az a körülmény, hogy a római fél majdnem minden ütközetben felülkerekedett, napról-napra jobban nyugtalanította őket. A feltételek azonban, a melyeket hoztak, súlyosak és homályosak voltak. Azt a színt adták a dolognak, hogy a király kegyelmében merő emberségből hazatérni engedi a hadsereg maradványait, ha a császár és
- 6 főemberei teljesítik az ő követeléseit. A mi részünkről Arintheust küldték ki Salutius praefectusszal; mialatt ezek részletesebben tárgyaltak a történendőkről, elmúlt négy, az éhség miatt gyötrelmes és minden halálbüntetésnél gyászosabb nap. Ha a császár, mielőtt ezeket a követeket elküldte,
- 7 hiú reményeiből kiábrándulva lassankint elvonult volna az ellenség földjéről, bizonyára eljutott volna a termékeny és
- 8

a mi fennhatóságunk alá tartozó Corduene erősségeihez, mert ez a vidék attól a helytől, a hol mindez történt, csak száz mérföldnyire volt.

A perzsa király azonban makacsul visszakövetelte azt, 9
a mit az ő állítása szerint Maximinianus ragadott el tőle, vagyis, a mint az alkudozások folyamata mutatta, a mi váltságunk fejében öt tigrisentúli kerületet követelt: Arzanenét, Moxoenét, Zabdicenét, Rehimenét és Corduenét tizenöt várral, továbbá Nisibist, Singarát és Castra Maurorum-ot, egy fekvésénél fogva igen fontos erősséget. És ámbár 10
érdemes lett volna inkább tízszer harczolni, mint ezek közül bármit is átengedni, mégis a hízelgők csapattja nógatta a félénk császárt és belekeverte Procopiusnak előtte félelmetes nevét is,¹ azt állítván, hogy, ha most vissza nem fordul és ez megtudja Julianus halálát, a parancsa alá rendelt érin-
tetlen hadsereggel könnyen kezdhet pártütést a nélkül, hogy valaki visszatarthatná. Az ilyen vészeshatású beszédek 11
folytonos ismétlése annyira felizgatta Jovianust, hogy további habozás nélkül megadott mindent, a mit kívántak tőle; nagy nehezen annyit ért el, hogy Nisibis és Singara városok lakosaik nélkül menjenek át a perzsa fennhatóság alá és hogy az átengedett várakban tartózkodó rómaiaknak megengedték, hogy visszavonulhassanak a mi területünkre. Ehhez járult még az a végzetes és becsületbevágó feltétel, 12
hogy az így megkötött alkú után nem szabad esetleges kérésére megsegítenünk a perzsák ellen Arsacest, a ki pedig mindig hűséges barátunk volt. Ezt két okból gondolták ki így: egyrészt, hogy megbüntessék azt az embert, a ki a császár utasítására elpusztította Chiliocomumot, másrészt, hogy megmaradjon a jó alkalom arra, hogy rövid idő múlva bátran beronthassanak Armeniába. Ennek azután az lett a következménye, hogy ugyanezt az Arsacest élve elfogták és Armeniának Mediával határos nagy részét Artaxatával

a belső villongások és zavarok alatt a parthusok ragadták magukhoz.

13 Miután megállapodtak ebben a szégyenletes alkuban, kezességül, hogy ne történjék a fegyverszünet alatt semmisem, a mi ellenkezik a megállapodásokkal, mind a két részről előkelő férfiakat cseréltek ki; ezek a mi részünkről Nemota, Victor és Bellovædius, jeles seregredek tribunusai voltak, a másik részről pedig Bineses az előkelő főurak sorából, és három

14 más, elég hírneves satrapa. Ilyenformán létrejött harmincz évre a béke és ezt szent esküvel megpecsételték. Mi pedig más utakon tértünk vissza, mert kerültük a folyómenti szakadozott és nehezen járható vidéket; de sokat szenvedtünk víz és eleség hiánya miatt.

1 8. Az emberiesség színe alatt megadott béke soknak vált vesztükre, a kik az éhségtől a végletekig meggyötörve csak bujdosva haladhattak előre, és a kik, mert nem tudtak úszni, vagy a folyó örvényeiben merültek el, vagy, ha erőt vettek a hullámokon és partra jutottak, a saracenusok vagy ama perzsák kezébe kerültek, a kiket, a mint az imént elbeszéltem, a germánok zavartak ki helyükből.¹ Ezek azután levágták őket, mint a barmot, vagy pedig eladásra messzire

2 elhurczolták. A mint azonban a kürtök harsogása jelt adott a folyón való gyílt átkelésre, kiki iszonyú hévvel koczkáztatott vaktában mindent és csak önmagára gondolva iparkodott, hogy minél előbb kijusson ebből a rettenetes zűrzavarból. Egy részük hevenyészett vesszőfonadékon kelt át és a lovakat kétfelől a kantárszárnál fogva úsztatta át; mások tömlőkre ültek, ismét mások nagy szorultságukban más-más módhoz folyamodva hatoltak át rézsutos irányban 3 a tóduló hullámokon keresztül. Maga a császár néhányad magával azokkal a kisebbfajta dereglyékkel kelt át, a melyek, a mint elmondtam, hajóhadunk felégetése után megmaradtak; ezeket azután többször oda-vissza járatta, míg valamennyiün-

ket át nem szállítottak. Végre mindnyájan, kivéve azokat, a kik a vízbe fúltak, odaát voltunk a túlsó parton, miután a legfőbb lény kegye súlyos viszontagságokon keresztül kimentett bennünket a veszedelemből.

Mialatt a fejünk fölött lebegő bajoktól való aggodalom 4 szorongatott bennünket, kémlőcsapataink jelentéséből megtudtuk, hogy a perzsák látóhatárunkon kívül hidat vernek azzal a szándékkal, hogy a béke és szerződés megkötése és a háború zavarainak elülte után gondatlanul haladó betegeinket és régóta elcsigázott állatainkat megtámadják. A mint azonban észrevették, hogy tervük el van árulva, felhagytak gonosz szándékukkal. Miután ettől az aggodalom- 5 tól is felszabadultunk, gyors menetben Hatrába értünk, egy régi, a sivatag közepett fekvő, régóta elhagyott városba. Ezt a vitéz Traianus és Severus császárok több ízben fel akarták dúlni, de majdnem maguk veszték oda seregestül, a mint az ő tetteik történetében ezeket a részleteket is elbeszéltem. Itten megtudtuk, hogy a messzire elnyúló síkságon 70 mér- 6 földnyire nem lehet találni a sivár vidéken csak sós és poshadt vizet, sem ennivalót, csak seprőrutát, ürmöt, kígyófüvet és más efféle hitvány füveket. Azért megtöltöttük a nálunk levő edényeket édes vízzel, és a tevék és egyéb teherhordó állatok levágásával gondoskodtunk, bár egészségtelen eledelről.

Miután hatnapi útát tettünk meg és még csak füvet sem 7 találtunk, a mi a végső szükségben nyújthatna némi vigasztalást, egy Ur nevű perzsa várnál Cassianus, mesopotamiai vezérő tábornokkal találkozottunk és Mauricius tribunusszal. Ezek már régen ki voltak küldve, hogy élelmet vigyenek nekünk abból a készletből, a melyet a Procopius és Sebastianus vezérlete alatt hátrahagyott sereg takarékoságával meggazdálkodott. Innen Jovianus egy másik Procopiust, 8 a notariust, és Memoridus haditribunust² Illyricumba és Galliába menesztette, hogy jelentsék Julianus halálát és azt,

9 hogy halála után őt emelték a császári méltóságra. Egyszersmind oda utasította őket, adják át Lucillianusnak, az ő ipjának, a ki azelőtt a katonai szolgálatról lemondott és akkor nyugalomban Sirmiumban élt, a lovassági és gyalogsági parancsnokságra szóló kinevezését, a melyet írásban mindjárt velök is adott; továbbá sürgessék, hogy siessen Mediolanumba és biztosítsa ott a kétes talajt; vagy ha, a mitől inkább lehetett tartani, valami államesínyre történ-
 10 nének kísérletek, szálljon velök szembe. Ehhez bizalmas levelet is csatolt, a melyben szintén felhívta Lucillianust, hogy vigye magával néhány válogatott, kipróbált tevékenységű, megbízható emberét, hogy a viszonyok alakulásához
 11 képest támogatásukkal élhessen. Józan belátására vall, hogy Malarichust, a császár magánügyeinek volt intézőjét, a ki akkor Itáliában tartózkodott, a hivatali jelvények átküldése mellett Jovinus helyébe galliai hadparancsnokká nevezte ki, a miből kettős hasznót várt: t. i. hogy ezzel egyrészt eltesz szem elől egy nagyérdemű és azért gyanús tábornokot, másrészt pedig eléri, hogy az az ember, a ki előtt eddig esekélyebb kilátások nyíltak, most, hogy magasabb polczra kerül, hajlandó lesz az ő jótevőjének még ingatag
 12 állását tőle telhetőleg megszilárdítani. A mint ezek indulni készültek eme megbízásaik teljesítése végett, még azt az utasítást is nyerték, hogy szépítgessék az események lefolyását, és a merre járnak, terjeszszék egybehangzó előadással azt a hírt, hogy a perzsa hadjárat jó eredménnyel végződött; siessenek éjjel-nappal egyfolytában, és kössék lelkükre a tartományok polgári és katonai kormányzóinak az új fejedelem leveleit és, miután titokban kifürkészték mindegyiknek az érületét, térjenek vissza gyorsan a válaszokkal, hogy a császár értesülvén arról, mi történik a távoli vidékeken, jókor nyúlhasson alkalmas rendszabályokhoz uralmának megszilárdítása végett.

Ezeket a kiküldötteket azonban megelőzte a kósza hír, 13 a mely leggyorsabban szokta szárnyaira venni a gyászos eseményeket és szállott provinciáról-provinciára és egyik nemzettől a másikhoz.³ Mindenek előtt azonban Nisibis lakóinak okozott keserves fájdalmat, a mikor megtudták, hogy városukat Sapornak engedték át, a kinek haragjától és zaklatásaitól féltek, ha visszagondoltak arra, mekkora veszteségei voltak neki folytonosan e város ostromának ismételt kísérleteinél. Mert általános volt a hit, hogy a Kelet 14 már régen Perzsia fennhatósága alá kerülhetett volna, ha ez a város kedvező fekvésével és hatalmas falaival ellent nem áll. De noha a szerencsétleneket jövőjük miatt nagy aggodalom szorongatta, mégis még fenntarthatta őket némi remény, t. i. az, hogy a császár akár saját jószántából, akár az ő kéréseikre hajolva meg fogja tartani eddigi állapotában Keletnek ezt a fontos kulcsát.

Mialatt az események lefolyását sokféle mendemondák 15 szétvitték mindenfelé, hadseregünk felemésztette azt a kevés élelmet, a melyet, a mint mondtam, hozzánk szállítottak, és a szükség már-már arra kényszerítette embereinket, hogy egymás ellen forduljanak, ha nem tartott volna még egy ideig a levágott állatok húsa. De ennek az volt a következménye, hogy elhányták fegyvereiknek és poggyászuknak nagy részét. Oly rettenetes éhség sorvasztott ugyanis bennünket, hogy ha valahol egy-egy véka liszt került elő, a mi ritkán történt ugyan, legalább is tíz aranyat adtak érte.⁴

Innen tovább indultunk és Tilsaphatába értünk, a hol 16 Sebastianus és Procopius a Mesopotamia védelmére rájuk bízott katonaság tribunusaival és tisztjeivel a szabályszerű tisztelgéssel járultak elénk. Jó fogadásban részesültek és hozzánk csatlakoztak. Ezután siettettük utunkat és sóvárgó 17 szemekkel megláttuk Nisibist; de a császár a városon kívül vert megerősített táborn és, noha mindenrendű nép esdekelve

kérte, hogy vonuljon be és szálljon meg császári szokás szerint a palotában, állhatatosan megtagadta azt, mert szégyelte volna magát, hogy azalatt, míg ő van falai közt, átadják a bevehetetlen várost a feldühödött ellenségnek.

18 Itt történt akkor, hogy az esti szürkület beálltával Jovianust, a rangban első notariust,⁵ a kiről elmondtam, hogy Maiozamalcha városának ostroma közben mint első bújt ki társaival az aknából,⁶ elhurczolták ebédje mellől; elvitték egy félreeső helyre, egy kiszáradt kútba taszították és nagy rakás követ hánytak reá. Történt ez pedig bizonyára abból az okból, mert Julianus halála után néhányan őt is emlegették az uralkodásra méltó férfiak közt, és Jovianus megválasztása után sem viselkedett elég szerényen, hanem hallották őt, a mint a történetekről sugdosott, és olykor lakomára is meghítt katonatiszteket.

- 1 9. Másnap Bineses, a legelőkelőbb a fent említett perzsák közül, minél előbb teljesíteni akarván királya parancsait, sürgetve követelte az ígéreték beváltását és, mihelyt a római császár megadta beleegyezését, bevonult a városba, kitűzte a várra nemzetének lobogóját és kihirdette a lakosoknak
- 2 hazájukból való gyászos kivonulásukat. Parancsot kaptak, hogy vándoroljanak ki azonnal. Ekkor kezüket tördelve könyörögtek, ne kényszerítsék őket távozásra. Kijelentették, hogy otthonuk megvédésére elegendők ők maguk is anélkül, hogy a birodalom részéről támogatást vagy katonaságot kapnának; bíznak magukban, hogy szülőföldjükért harczolva, a mint már sokszor tapasztalták, erőt ad nekik igaz ügyük. Mindezt alázatosan könyörögve mondta a tanács és a nép; de szavaikat szélnek eresztették, mert a császár, a mint egyébtől félve tette, nem akarta magára vállalni az
- 3 esküszegés vétségét. Ekkor Sabinus, egy vagyonánál és származásánál fogva előkelő polgár, lendületes beszédben kifejtette, hogy Constantius akkor, a mikor a szörnyű

háború üszke mind jobban lobbott vetett és ő a perzsáktól többször vereséget is szenvedett, utoljára pedig futás közben néhányad magával eljutott egy Hibita nevű védtelen állomásra: életét egy darab kenyéren tengette, a melyet neki kérésére egy vén parasztasszony nyújtott; de mégis halála napjáig nem mondott le semmiről sem. Ellenben Jovianus uralkodásának első perczében hátrál a provinciák ama védőfala mellől, a melynek oltalmában már a legrégebb idők óta bántatlanul maradtak. De ez sem használt semmit 4 sem, mert a császár állhatatosan hivatkozott az eskü szentségére. A felajánlott koronát ¹ egy ideig visszautasította; a mikor végre a sok unszolásra mégis elfogadta, valami Silvanus nevű ügyvéd elég merészen így kiáltott fel: «Így koronázzon téged, császárom, a többi város is». E szó miatt megharagudott Jovianus és parancsot adott, hogy három nap alatt távozzék mindenki a városból; ők pedigátkozták szomorú sorsukat.

Tehát katonákat állítottak fel hajtókként, hogy halállal 5 fenyegeessenek mindenkit, a ki késik az elköltözéssel. A falak jajveszékeléssel és gyászszal teltek el és a város minden részében egyetlen általános sóhajtas volt hallható. Tépte a haját az úri asszony, a kinek számkivetésbe kellett mennie kiűzve otthonából, a hol született és nevelkedett; jajveszékelt a gyermekeitől elszakított anyja és az özvegyasszony, a mikor elűzték övéinek sírja mellől; az egész szánaalmas tömeg könnyezve ölelte szülei házának kapufélfáit és küszöbeit. Azonnal megteltek mindenfelé az utak olyanokkal, a kik, 6 ki-ki a merre tudott, elszéledtek. Sietségükben sokan saját vagyonukból, mintha lopnának, csak annyit ragadtak magukhoz, a mennyit előreláthatólag elszállíthatnak, nem törődve többi sok értékes holmijukkal, mert azt ott kellett hagyniok igás állatok hiányában.

Itt méltán lehet vádolni téged, Fortuna, a ki a római 7

birodalom sorsát intézed, hogy a birodalmat sarkaiból kiforgató viharok közepett kiütötted a kormányt a kormányzásban jártas vezér kezéből és még készületlen fiatal embernek adtad, a ki addigi életében ezen a téren semmiféle kiváló tetteről nem vált ismeretessé és a kit ennél fogva méltá-

8 nyosan nem lehet sem gáncsolni, sem dicsérni. Az az egy dolog azonban vérig bánthatta a jó hazafit, hogy azért, mert hatalmának valamely versenytársától félt és mert mindig azon járt az esze, hogy Galliából és Illyricumból már nem egy ember nyújtotta ki kezét a legfőbb hatalom után: az ő szemében csak az volt sürgős, hogy megelőzze jövetelének hírét, és ezért az esküszegéstől való irtózás örve alatt a császári kormányhoz méltatlan tettet követett el, átadván Nisibist, a mely már Mithridates király ideje óta minden erejével útját állta annak, hogy a perzsák hatalmukba ne ejtsék a

9 Keletet. Mert ha Róma alapításától kezdve forgatjuk az évkönyveket, úgy hiszem, nem találhatunk sehol egy talpalatnyi földet sem, a melyet egy császár vagy consul átengedett volna az ellenségnek; de még azt sem találjuk, hogy valamely, tőlünk elragadott rész visszahódításáért valaki a diadalmenet kitüntetésében részesült volna, mert

10 ez mindig csak a birodalom kiterjesztéséért történt. Ezért nem szavaztak meg diadalmenetet Publius Scipionak Hispania visszahódításáért, nem Fulviusnak Capua városának hosszadalmas küzdelmek után történt legyőzéséért, sem Opimiusnak azért, hogy Fregellæt, akkori halálos ellenségünket, változó kimenetelű harcok után megadásra kény-

11 szerítette. Arra is mutat példákat a régi történet, hogy végső szükségben kötött megszegyenítő szerződéseket, miután a felek annak rendje és módja szerint megesküdtek reájuk, mégis a háború megújításával azonnal felbontottak, mint pl. a régi időben, a mikor Samniumban a caudiumi szorosnál iga alatt vonultatták el a legiókat, vagy a mikor

Albinus Numidiában gaz módra eszelt ki békekötést, vagy a mikor Mancinust, egy szégyenletes módon siettetett alkú szerzőjét, kiszolgáltatták Numantiának.

Miután tehát Nisibisből kiköltöztették a lakosokat és át- 12
adták a várost, Constantius tribunust azzal bízták meg, hogy
szolgáltassa ki a helyőrségekkel ellátott erősségeket környé-
kükkel a perzsa főuraknak; Procopiust pedig Julianus földi
maradványaival útnak indították, hogy temesse el ~~őket~~ *azokat*
életében kifejezett kívánságához képest Tarsus egyik kül-
városában. Ez útra kelt, hogy teljesítse megbízását, de mind- 13
járt a holttest eltakarítása után eltűnt és a leggondosabb
kutatással sem volt feltalálható, míg azután jóval később
Konstantinápolyban biborban nem jelent meg.

10. Miután mind ezt ilyenformán elvégeztük és nagy 1
utakat tettünk meg, Antiochiába értünk. Itt napokon keresz-
tül ijesztő tűnemények mutatkoztak, mintha haragudnék
reánk az istenség, és a kik értettek az előjelek megfejtéséhez,
azt jósolták, hogy ezek a jelek szomorú eseményeket hir-
detnek. Ugyanis Maximianus császár szobráról, a mely a 2
császári palota előcsarnokában állt, egyszerre levált az
égboltozatot ábrázoló érczgolyó, a melyet kezében tartott;
a tanácskozó teremben félelmetesen ropogtak a gerendák,
fényes nappal pedig üstökösök voltak láthatók, a melyek-
nek mivoltáról a természettudósok különféle magyarázatokat
adnak. Egy részük ugyanis azt hiszi, hogy nevüket ¹ onnan 3
kapták, mivel több csillag egyesüléséből származván, hajhoz
hasonló rezgő fénysugarakat lövelnek. Mások azt vélik,
hogy a föld száraz kipárolgásaiból keletkeznek, a melyek
lassankint a magasba emelkedve tüzet fognak. Ismét mások
azt hiszik, hogy a napból kiinduló sugarak, mihelyt sűrű
felhőre akadnak, nem juthatnak az alsóbb rétegekbe és
fényük annyira áthatja a sűrű testet, hogy az emberi szem-
nek mintegy csillagokkal ékesített fényt mutatnak. Némelyek

ahhoz a véleményhez ragaszkodnak, hogy ez a tűnemény akkor mutatkozik, a mikor a szokottnál magasabbra emelkedett felhő az örök tüzek közelségétől felragyog; vagy pedig hogy ezek is olyan csillagok, mint a többiek, csakhogy felkeltüknek és letűnésüknek idejét emberi elme előre ki nem számíthatja. Még sok egyebet is lehet az üstökösökről olvasni a világrendszerben jártas tudósoknál, de ennek fejtegetését most nem engedi másfelé siető elbeszélésem.

- 4 A császár egy ideig Antiochiában tartózkodott, de mint-hogy sokféle gond súlya nyomta vállait, alig tudta bevárni, hogy tovább indulhasson. Tehát nem kímélve sem állatot, sem embert télvíz idején elindult onnan és jöllehet, hogy a mint elmondtam, sok jel szólt ez ellen, bevonult Tarsusba, Cilicia híres városába, a melynek eredetéről fentebb szoltam.²
- 5 Innen is tűrelnetlenül tovább sietett és csak Julianus síremlékét akarta még feldíszíteni, a mely mindjárt a város falain kívül amaz út mentén volt, a mely a Taurus-hegység szorosai felé visz. De ha akkor helyesen intézkedett volna valaki, az ő földi maradványaira és hamvaira nem a Cydnus folyónak kellene tekintenie, bármilyen kedves és tisztavízű folyó is ez, hanem jeles tettei emlékének megörökítése végett a Tiberisnek kellene sírja mellett elfolyni, a mely az örök várost átszeli és a régi égbeszállt császárok emlékeit érinti.
- 6 Ezután elindult Tarsusból és erőltetett menetben a cappadociai Tyanába ért; itt a visszatérő Procopius notarius és Memoridus tribunus találkoztak vele és elmondták, hogy mit végeztek. A dolgok rendje szerint azon kezdték, hogy Lucillianus magával vitte Seniauchus és Valentinianus tribunusokat és bevonult Mediolanumba; de a mint megtudta, hogy Malarichus nem akarja elfogadni a hadparancsnokságot, lehető gyorsasággal Remibe sietett. Itt, mintha a nép a legnagyobb békében élne, elvetette, a mint mondani szokták, a súlykot és nagyon alkalmatlan időben, a mikor

minden még teljes bizonytalanságban volt, rávetette magát egy volt számellenőrre. Ez csalásainak és sikkasztásainak tudatában a katonák oltalma alá menekült és azt a hírt koholta, hogy Julianus még él és hogy valamely jelentéktelen ember felkelést támasztott ellene. Az ő fondorlatai következtében a felizgatott tömeg megölte Lucillianust és Seniauchust; Valentinianust azonban, a későbbi császárt, a ki ijedtében azt sem tudta, merre meneküljön, egy Primitivus nevű vendégbarátja biztos helyre juttatta. Ezekhez a szomorú 8 hírekhez egy örvendetést is csatoltak, hogy t. i. Jovinustól küldött katonák, a kiket a tábori rangsor gárdafőnököknek³ nevez, útban vannak azzal a hírrel, hogy a galliai hadsereg kedvezően fogadja Jovianus trónraléptét.

Ezekre a hírekre Valentinianust, a ki az imént említett 9 tisztekkel visszatért, a pajzsosgárda második szakaszának élére tette, Vitalianust pedig, az erulusok cohorsából való katonát a palotai testőrség kötelékébe vette fel; ez jóval később a comes méltóságára emelkedett, de nem valami jól viselkedett Illyricumban.⁴ Arintheust a császár azonnal Galliába küldte Jovinusnak szóló levéllel, a mely megerősítette őt eddigi tisztségében és állhatatosságra buzdította, egyszersmind pedig utasította, hogy lépjen fel a zavargás okozója ellen és küldje a felkelés fejeit bilincsben a császári udvarhoz. Miután mindezt úgy, a mint czélszerűnek mutat- 10 kozott, elintézte, Aspunában, egy jelentéktelen galatii municipális városban, bemutatkoztak a galliai katonatisztek a császárnak, kihallgatást nyertek a titkos tanács jelenlétében és miután szívesen meghallgatták izeneteiket, megajándékozták és visszaküldték őket csapatjaikhoz.

Miután a császár bevonult Ancyrába és a körülmények- 11 hez képest megtörténtek az ünnepi felvonulásra szükséges készülétek, felvette a consuli méltóságot, megosztván ezt a kitüntetést kisdied fiával, Varronianusszal.⁵ Ez sírt és kézzel-

lábbal kapálódzott, mert nem akarta magát a szokás szerint a díszszékbe vitetni, a mi világosan rámutatott arra, a mi csakhamar bekövetkezendő volt.

- 12 Innen is sietve tovább űzte Jovianust az ő halálának előre megszabott napja. A mint ugyanis Dadastanába érkezett — ez a helység Bithyniát elválasztja Galatiától — egy éjszaka halva találták. Erre a halálesetre vonatkozólag többféle
- 13 kétség merült fel. Mondják ugyanis, hogy nem bírta ki frissen meszelt hálószobájának ártalmas szagát; vagy hogy izzó szénnel való túlságos fűtéstől elkábult a feje és ez ölte meg; vagy pedig hogy mohón össze-vissza evett ételekkel elrontotta a gyomrát. Meghalt pedig 33 éves korában. Életének vége olyan volt, mint Scipio Aemilianusé és, a mennyire tudom, egyiknek a halála miatt sem indítottak vizsgálatot.
- 14 Járása és testtartása méltóságos, arczkifejezése derült volt; világoskék szeme volt és nyulánk, a rendesnél magasabb termete úgy, hogy sokáig nem lehetett az ő méreteihez illő császári palástot találni. Viseletében inkább Constantiust tartotta szem előtt; nem ritkán délután is foglalkozott komoly ügyekkel; környezetével a nyilvánosság előtt is szokott
- 15 tréfálkozni. A keresztény vallást buzgón követte és nem ritkán kitüntetésben részesítette; műveltsége közepes volt, de sok volt benne a jóakarát és, a mint abból a néhány előléptetésből kitűnik, a mely alatta történt, gondosan válogatta volna tisztviselőit. Különben nagyevő volt és szerette a bort és az asszonyokat; de ezeket a hibákat császári méltó-
- 16 ságára való tekintettel talán elhagyta volna. Azt mesélték, hogy atyja, Varronianus, egy álmától figyelmeztetve már régen előre tudta azt, a mi bekövetkezett, és azt két legmeghittebb barátjával közölte is azzal a toldással, hogy ő reá is vár még a consuli palást. Az egyik várakozása beteljesedett, de a másik nem vált be. Miután ugyanis értesült fiának felemeltetéséről, meglepte őt a végzetes halál, mielőtt még

fiát láthatta volna. De minthogy az öregnek az álma azt 17 jósolta, hogy e név viselőjére a legmagasabb hivatal vár, az ő unokáját, Varronianust, még kisdéd korában atyjával, Jovianusszal együtt, a mint fentebb elmondtam, consullá avatták.

Jegyzetek a XXV. könyvhez.

1. fej. ¹ Ez junius 17-én volt. — ² Ugyanis a perzsa hadseregben is szolgáltak saracenusok. — ³ Egy-egy legióhoz 300 lovas volt beosztva. — ⁴ Ez az egész hely majdnem szó szerint egyezik Livius előadásával (27, 49). ⁵ Ezáltal ugyanis rövidebb ideig voltak kitéve a nyilaknak.

2. fej. ¹ *Munifex gregarius*, olyan közkatona, a ki a legterheesebb munkák végzésére is kötelezhető volt, a minőktől a *beneficiarii* v. *principales* fel voltak mentve. — ² L. 20, 5, 10. — ³ Ἀσθηρ διαίσσων (végig futó csillag) = hullócsillag. — ⁴ Etruriából vették a rómaiak elsősorban a jóslás mesterségét. — ⁵ Ez az állítás rosszul egyeztethető össze azzal, a mit szerzőnk más helyeken mond Julianusról; l. különösen 22, 1, 1; 22, 12, 7; 25, 4, 17.

3. fej. ¹ Bizonyos, hogy Julianus halála után az a mende-monda keletkezett, hogy nem ellenség fegyverétől, hanem valamely keresztényhitű római katona fegyverétől esett el, a ki ezzel ki akarta engesztelni a Julianus hitehagyásával megbántott istent. Az újabb történetírók, a kik ezt valószínűvé akarják tenni, egyebek közt Ammianus e helyére is hivatkoznak, a ki e kifejezéssel: «nem tudni, honnan» ennek a gyanújának akart kifejezést adni. Csakhogy ez az olvasás: *incertum unde* csak hozzátételén alapszik; a kéziratok csak így adják: *et incertum subita equestris hasta*, a mi így érthetetlen. Aurelius Victor és Eutropius, a ki maga is résztvett ebben a hadjáratban, nem említenek erről a gyanúról semmit sem. — ² A régieknél szégyenszámba ment, ha valaki a csatában elhagyta pajzsát. — ³ Zonaras elbeszélése szerint még Antiochiában álmában megjelent ifjú képében a napisten és kijelentette, hogy Phrygiában fog meghalni. — ⁴ Alább (6, 4) ez az erősség Vaccatuni-nak van megnevezve. — ⁵ L. Bev. II, 19.

4. fej. ¹ A négy főerényről l. Cic. de off. 1, 5. — ² Plato, de rep. 1, 3. — ³ V. ö. 21, 16, 6. — ⁴ A céhbeli philosophusok, különösen a cynikusok, szerettek hanyag öltözködésükkel tüntetni, ki akarván mutatni, hogy nem törődnek efféle hiábavalóságokkal. Különösen szakál és görög köpeny (*pallium*) viselete különböztette meg a philosophust. — ⁵ Szokás

volt, hogy új császár trónraléptekor a provinciák és a Róma oltalma alatt álló népek arany koronák vagy szobrocskák alakjában ajándékokkal járultak eléje (*coronarium*). Kapzsi császárok ilyen ajándékokat elvártak más alkalommal is, pl. győzelem alkalmával. — ⁶ Ez ellentmond annak, a mit Amm. 16, 5, 15. alatt mondott, hacsak nem másféle tartozásokat kell itt értenünk, nem adóhátralékokat. — ⁷ Alkalmasint arra vonatkozik, hogy a Galliában letelepedett barbár jobbágyok a zavaros időben kivonták magukat a községi adók fizetése alól és hogy városok és pogány templomok birtokában levő ingatlanokat elidegenítették. — ⁸ Az itt idézett distichon megmaradt egy görög anthológiában is:

*Οἱ βόες οἱ λευκοὶ Μάρκῳ τῷ Καίσαρι χαίρειν
Ἄν πάλι νικήσης, ἄμμες ἀπωλόμεθα.*

⁹ V. ö. 22, 10, 6 és 7. — ¹⁰ V. ö. 22, 10, 7. — ¹¹ A községi tanácsosok (*curiales* v. *decuriones*) terheiről l. Bev. III, 21–24. — ¹² Művének elveszett részében lehetett erről szó. Metrodorus, egyike ama kor bolygó philosophusainak, Nagy Constantinus uralkodása alatt vándorlásai közben eljutott Indiába is és ott megnyervén a brahmanok bizalmát, bejáratos volt templomaikba. Ezt arra használta föl, hogy drágaköveket és drága gyöngyöket elcsenjen. Távozásakor egy indiai király rábízott Constantinusnak szánt ajándékuh hasonló drágaságokat. Ezeket visszatértekor a maga nevében adta át és azt hazudta, hogy ezeknél még értékesebbeket előre küldött a szárazföldi úton, de Sapor perzsa király lefoglalta őket. Erre a római császár visszakövetelte őket. Saportól és ebből viszály keletkezett a két birodalom közt. Így beszél el a dolgot Cedrenus krónikájában, a mely azonban alig tarthat számot hitelre.

5. fej. ¹ Gibbon azt gyanítja, hogy ez maga Ammianus volt. — ² T. i. a keleti és a nyugati hadsereg.

6. fej. ¹ Jovianus az egykorú egyházi írók szerint is (l. alább 10, 15) keresztény volt. Hogy most mégis pogány szertartást végeznek, az történhetett tudtán kívül is; de az is érthető volna, ha uralkodásának első pillanatában nem akart volna eltérni az eddigi szokástól. —

² L. 25, 3, 14. — ³ L. a 3. fejezethez az 1. jegyzetet. — ⁴ Ezt vagy Traianus, vagy Severus tette, a mikor ott hadat viseltek. — ⁵ Már régóta rendes dolog volt, hogy a birodalmat nyugtalanító barbárok becsapásaitól úgy igyekeztek a rómaiak menekülni, hogy szövetségesek (*foederati*) czímen zsoldba fogadták őket és évenként megszabott ajándékokat adtak nekik.

7. fej. ¹ Procopiusról l. 23, 3, 2 és 5.

8. *fej.* ¹ L. fentebb 6, 13. — ² Hadi tribunus (*tribunus militaris*) megkülönböztetésül olyan polgári tisztviselőktől, a kik a *tribunus et notarius* címet viselték; l. Bev. III, 13. — ³ A birodalom oltalma alatt álló szomszédos barbár nemzeteket kell értenünk. — ⁴ Körülbelül 15 Kg-ért 110 K. — ⁵ A notariusok rangjáról l. Bev. III, 13. — ⁶ L. 24, 4, 23.

9. *fej.* ¹ L. a 25, 4-hez az 5. jegyzetet.

10. *fej.* ¹ Cometes a görög *χομή* (haj) szótól. — ² L. 14, 8, 3. — ³ Gárdafőnökök (*capita scholarum*) a *scholæ*-nak nevezett gárdacsapatok fejei; l. Bev. III, 27. — ⁴ Vitalianus Kr. u. 380-ban Gratianus császár szolgálatában szerencsétlenül harczolt a gótok ellen. — ⁵ Ez az első eset, hogy kisdedet emelnek consuli méltóságra.

A fordítás alapjául vett Gardthausen-féle szövegtől való eltérések jegyzéke.

(V. = codex Vaticanus; P. = codex Petrinus; GEL. = Gelenius kiadása; ACC. = Accursius kiadása; VAL. = Valesius kiadása; LIND. = Lindembrog kiadása; GR. = Gronow kiadása; M. = Mommsen olvasása; EYSS. = Eyssenhardt kiadása; CL. = Clark kiadása).

- 14, 1, 1. Constantini h. Constantii- LIND. szerint CL.
- « 2, 6. abscisa volvente, ruinis ponderum immanium consternuntur, aut ex necessitate ultima fortiter dimicante superati periculose per prona discedunt h. abscisa volvente superne, periculose per prona discedunt, aut ex necessitate ultima fortiter dimicantes, ruinis ponderum immanium consternuntur — GUTSCHMIDT szerint CL.
- « 2, 10. eratibus h. (a mit Gardt. Kiessling gyanítása szerint felvett) ratibus. V. P.
- « 4, 1. aut nisi h. ac si. M.
- « 6, 13. tot h. totidem. VAL. — quo tandem h. ni inde. CL.
- « 7, 7. expresse h. praesagia. CL.
- « 7, 9. quem eum odisse h. quem obisse. LIND. — praefecto h. praefecto profecto. V. P. szerint CL.
- « 7, 12. Afer h. acer. GR.
- « 7, 18. Pittacas cognomento h. Pietatis cognomento. GEL. (pietas εὐσεβεία-nak fordítása).
- « 8, 1. frugibus minutis (Gardt. gyanítása) h. frugibus multis; a kéziratok.
- « 9, 1. certamina h. semina. GEL.
- « 10, 13. veritas enim absoluta semper ac perquam est simplex h. veritatis enim absoluta semper ratio est et simplex. CL.
- « 11, 8. (quam) h. clam. CL.

- 15, 2, 5. praefect's h. praesentibus. CL.
 « 3, 4. indissolubili ira h. indissolubilis, mira. GR. után CL.
 « 10, 11. in solidam solvit h. dissolvit. GEL. és ACC. szerint CL.
 16, 5, 9. liberalitate h. libertate; a kéziratok.
 « 5, 14. vastantes h. cadentes; a kéziratok.
 « 7, 8. clientibus h. regentibus. ERFURT. M. CL.
 « 8, 3. Danum — incusant certum an incertum; unde insontem etc.
 h. Danum — incusarat; quem incertum unde infenso animo.
 VAL.
 « 8, 6. ... ordo et iustitia h. prout poscebat ordo et iustitia; a régibb
 kiadások.
 « 10, 9. Langen-tól betoldott és Gardt.-től felvett *minime* szót el-
 hagytam.
 « 10, 16. sibi placuisse h. sibi displicuisse. GIBBON és VAL.
 « 12, 6. cum gradum conferrent h. sin aliter gradum conferrent. EYSS.
 « 12, 17. ... ut adserebat h. ipso invito, ut adserebat. CL.
 17, 3, 5. exprimere conaretur ... inique. Inusitato etc. h. exprimere
 conaretur. Denique inusitato etc. VAL.
 « 3, 6. quos in cura ... separat suam h. in. curam suscepit suam.
 EYSS.
 « 5, 5. maiores meos h. maiores imperium meos. CL. — recta ratio h.
 moderatio. VAL.
 « 10, 2. et Vegonicis h. Veiovis. GEL. .
 18, 5, 7. decuerat rem h. decuerat regna, ut ... arent. CL.
 19, 5, 8. gentes vulnerum acri repulsa disiectae — tentoria repeterent
 metu h. gentes acri repulsa disiectae — tentoria repeterent
 vulnerum metu. CL.
 « 6, 10. recedentes h. praesidentes; a kéziratok. — non agerentur h.
 pone agerentur. CL.
 « 8, 4. praedatoribus h. proelioribus; a kéziratok.
 « 11, 11. cum missilibus h. tot milibus M.
 20, 4, 8. procurare h. procurare. V. P. szerint CL.
 « 8, 1. renuntiasse h. se mutasse. EYSS.
 « 11, 7. ut clarentes periculisque et laboribus iam h. ut clare nati
 periculisque et laboribus indurati. VAL.
 21, 5, 2. abiectius h. ambagibus abiectis. CL.
 « 12, 9. penetralia ... serarent. 10... iterum h. penetralia resera-
 rent ... 10.... verum etc. CL.
 « 12, 14. duritia h. peritia; a kéziratok.

- 21, 16, 18. conantur h. conatur, a kéziratok szerint CL.
 22, 3, 1. és többször Sallustius h. Salutius. M. szerint CL.
 « 5, 5. inertiores h. inquietiores. GEL. szerint CL.
 « 8, 5. ubi Hyla h. ubi Hylam ... a kéziratok.
 « 8, 29. extremum h. Euxinum. Bentley szerint CL.
 « 8, 35. Hellespontiaci proelii tempore disserebamus h. Hellespontia-
 cis proeliis tempore disseremus. A kéziratok szerint CL.
 « 8, 44. languidiora h. longe minora. A kéziratok szerint CL.
 23, 6, 30. Nesæos h. Nisæos (l. Herodotus, VII., 40).
 « 6, 75. primores h. et mores. GEL. szerint CL.

Magyar Tudományos Akadémia

Könyvtár 3.514 / 1951. sz.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent:

HERODOTOS TÖRTÉNETI KÖNYVEI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Geréb József.**

- I. kötet. I—III. könyv. 2 K 80 f. Görögül és magyarul 5 K 60 f.
II. kötet. IV—VI. könyv. 2 K 40 f. Görögül és magyarul 4 K 80 f.
III. kötet. VII—IX. könyv. 2 K 80 f. Görögül és magyarul 5 K 60 f.

LYKURGOS BESZÉDE LEOKRATES ELLEN.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Fináczy Ernő.**

Ára füzve 1 K — Görögül és magyarul 1 K 40 f.

C.Velleius PATERCULUS. Róma történetéről irt két könyve.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Szölgyény Ferencz.**

Ára füzve 1 K 60 f. — Latinul és magyarul 3 K.

DEMOSTHENES BESZÉDEI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Dr. Gyomlay Gyula.**

Második rész. Második kötet.

Ára füzve 4 K. — Görögül és magyarul 6 K.

SUETONIUS CSÁSZÁROK ÉLETRAJZAI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Dr. Székely István.**

Ára füzve 4 K 80 f. — Latinul és magyarul 8 K.

PROPERTIUS ELÉGIÁI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Csengeri János.**

Ára füzve 4 K. — Latinul és magyarul 6 K.

PLATON EUTHYPHRONJA,

SOKRATES VÉDŐBESZÉDE, KRITONJA ÉS PHAIDONJA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Simon József Sándor.**

Ára füzve 2 K 40 f. — Görögül és magyarul 4 K.

CICERO BRUTUSA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Posch Árpád.**

Ára füzve 4 K. — Latinul és magyarul 6 K.

BACCHYLIDES KÖLTEMÉNYEI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Hegedüs István.**

Ára füzve 1 K 80 f. — Görögül és magyarul 2 K 60 f.

PUBLIUS VERGILIUS MARO ECLOGÁI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Dr. Vietórisz József.**

Ára füzve 80 f. — Latinul és magyarul 1 K 20 f.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben megjelent:

A. GELLIUS „ATTIKAI ÉJSZAKÁK“

Fordították **Barcza József** és **Soós József**.

I. kötet. I—IX. könyv *fűzve 3 K 50 f.* — *Latinul és magyarul 8 K.*
II. kötet. X—XX. könyv *fűzve 3 K 50 f.* — *Latinul és magyarul 8 K.*

PLATON ÁLLAMA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Simon József Sándor**.
Ára fűzve 5 K. — *Latinul és magyarul 10 K.*

LUCIUS ANNAEUS SENECA ERKÖLCSI LEVELEK.

Fordította **Barcza József**.

I. kötet. I—X. könyv *fűzve 4 K 50 f.* — *Latinul és magyarul 10 K.*
II. kötet. XI—XX. könyv *fűzve 4 K 50 f.* — *Latinul és magyarul 10 K.*

HOMEROS ILLIASA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Ponori Thewrewk Emil**.
Első kötet I—VI ének. — *Ára fűzve 3 K.* — *Görögül és magyarul 6 K.*

EURIPIDES: HERAKLES. — HIPPOLYTOS.

Fordították **Latkóczy Mihály** és **Csengeri János**.

A görög szöveget kiadta, a bevezetéseket és jegyzeteket írta **Csengeri János**
Ára fűzve görögül és magyarul 7 K 20 f.

CAIUS SALLUSTIUS CRISPUS ÖSSZES MUNKÁI.

A latin szöveget megállapította, magyarra fordította, bevezetéssel,
jegyzetekkel és tulajdonnév-jegyzékkel ellátta **dr. Cserép József**.
Ára fűzve latinul és magyarul K 8.—

PLATON SOPHISTÁJA.

Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel s philosophiai műszótárral ellátta
Simon József Sándor.
Ára fűzve görögül és magyarul 3 K 50 f.

EURIPIDES: PHOINIKAI NŐK. — MEDEIA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Csengeri János**.
Ára fűzve görögül és magyarul 6 K 50 f.

M. FABIVS QVINTILIANVS SZÓNOKLATTANA

I. kötet : I—VI. könyv.

Fordította **Prácsér Albert**.

Ára fűzve 6 K.
